

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ,
МОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КРИТЕРІЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ**

Монографія

ЛЬВІВ 2020

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 348 с.

У колективній монографії проаналізовано етнополітичні та соціокультурні проблеми на угорсько-українському пограниччі в історичній ретроспективі. Розглянуто специфіку формування сучасного українсько-угорського кордону, досліджено процес його творення в історичній та суспільній пам'яті місцевого населення. Всебічно розкрито рецепції кордону в повсякденних практиках мешканців прикордонних територій, розглянуто мовні, етнографічні й релігійні критерії самоідентифікації місцевого населення, а також проаналізовано динаміку міжнаціональних відносин на сучасному угорсько-українському прикордонні.

Для істориків, політологів, мовознавців та всіх, хто цікавиться новітньою історією України.

The Hungarian-Ukrainian Borderlands: Ethnopolitical, Linguistic, and Religious Criteria of Self-identification of the People: a Monograph / [resp. ed. Ivan Pater; Comps.: Oleh Muravskiyi, Mykhailo Romaniuk]; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 348 p.

The collective monograph deals with the ethnopolitical and sociocultural issues on the Hungarian-Ukrainian borderlands in historical retrospect. The features of the formation of the modern Ukrainian-Hungarian border are considered, as well as the process of its creation in the historical and social memory of the local population. The research comprehensively reveals the reception of the border in daily practices of the residents, investigates the linguistic, ethnographic, and religious criteria of self-identification of the local population, analyzes the dynamics of international relations on the modern Hungarian-Ukrainian border.

For historians, political scientists, linguists, and everyone interested in the contemporary history of Ukraine.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Качараба
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
доктор історичних наук, доцент Роман Чмелик

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 24 грудня 2020 р.)

*НДР виконана в межах Цільової програми наукових досліджень НАН України
«Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні
ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики»*

ЗМІСТ

Угорсько-українське пограниччя: міжкультурний діалог та етнополітичні проблеми (замість передмови)	5
--	---

РОЗДІЛ I. УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОН: ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Угорсько-український державний кордон: історія і сучасний стан (<i>Юрій Тишкун</i>)	9
Берегове на українсько-угорському пограниччі: міфи та історія (<i>Леонтій Войтович</i>)	21
Користування часовими поясами як вияв фантомної межі у свідомості мешканців Закарпатського пограниччя (<i>Степан Черничко, Чілла Фединець</i>)	56

РОЗДІЛ II. УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Похід угорського короля Людовика I Анжуйського на Русь 1352 року: дискусійні моменти (<i>Ілля Паршин</i>)	73
Угорська шляхта північно-східних комітатів на роздоріжжі релігійної конверсії ранньомодерної доби (<i>Оксана Ферков</i>)	80
Союз визволення України та закарпатські українці (1914–1918) (<i>Іван Патер, Ірина Каранда</i>)	91
Обставини формування закарпатської угорської спільноти після Першої світової війни (<i>Імре Сакал</i>)	106
Війна за спадщину святого Іштвана: збройний конфлікт у Карпатській Україні в середині березня 1939 року (<i>Олександр Пагіря</i>)	118
Масові етнічні репресії на Закарпатті в період становлення радянської влади (1944–1946) (<i>Єлизавета Молнар Д.</i>)	154

РОЗДІЛ III. ЕТНОГРАФІЧНІ ТА МОВНІ ІНДИКАТОРИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

З історії вивчення слов'янського впливу на угорські говори Закарпаття (<i>Вільмош Газдаг, Наталія Лібак</i>)	167
Українська мова Закарпаття: система дієслова (друга половина XVIII – початок XIX століття) (<i>Ольга Заневич</i>)	178
«Угроруські» народні пісні XIX століття як джерело вивчення традиційних символів українців (<i>Оксана Сімович</i>)	187

Українсько-угорські взаємозв'язки і взаємовпливи на прикладі традиційного народного вбрання долинян Закарпаття кінця XIX – першої половини XX століття (<i>Василь Коцан</i>)	209
Закарпаття у працях угорських дослідників (кінець XIX – перша половина XX століття): історія, етнографія, мова (<i>Єлизавета Барань, Адальберт Барань</i>)	221

РОЗДІЛ ІV. СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ, КУЛЬТУРНІ Й ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ

Ідеї сепаратизму серед угорців Закарпаття: міфи та реальність (<i>Олег Муравський, Богдан Гудь</i>)	235
Міжнародно-правова база транскордонної співпраці України й Угорщини (<i>Єва Кіш</i>)	242
Статус української, угорської та інших мов на території сучасного Закарпаття: порівняльний аналіз (<i>Аніко Берегсасі, Чілла Фединець, Степан Черничко</i>)	254
Викладання угорської мови як (другої) іноземної в загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття (<i>Аніко Берегсасі, Аніта Марку, Аніко Чурман-Пушкаш</i>)	268
До питання «націоналізації» образів угорських історичних героїв в українській народній прозі Закарпаття (<i>Леся Мушкетик</i>)	277
Роман і закарпатська угорська література після розпаду СРСР (<i>Василь Чордаш</i>)	289
Дві версії постмодерного роману: «Небесна гармонія» Петера Естерхазі та «Коханці юстиції» Юрія Андруховича (<i>Тарас Пастух</i>)	298
Зміна назв закарпатських населених пунктів із компактним проживанням угорців: спроби та результати відновлення історичних угорських найменувань у 1989–2000 роках (<i>Олександр Добош</i>)	319
Конфесійні уподобання населення Закарпаття (1960-ті – перша половина 1980-х років) (<i>Роман Пуйда</i>)	338

УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ: МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ (ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

Вашій увазі представлено другу книгу із серії «Українське пограниччя», до якої увійшли наукові публікації, де висвітлено широкий спектр суспільно-політичних, культурно-освітніх, релігійних, мовно-літературних проблем прикордонних регіонів України й Угорщини. Багатовікова історія співжиття українського та угорського народів показує не тільки локальні особливості, але і загальні тенденції, особливості розвитку двосторонніх відносин в історичній ретроспективі.

Етнополітичні/етнокультурні процеси у прикордонних регіонах з етнічно неоднорідним населенням складні й часто непередбачувані за своїми наслідками, адже основний чинник просторової диференціації та функціонування усіх суспільних сфер життєдіяльності – етногеографічні відмінності¹. Власне райони українсько-угорського пограниччя характеризуються соціально-культурною, мовною бар'єрністю між етнонаціональними меншинами та етнічно українським населенням, а також помітними труднощами міжетнічної консолідації й інтеграції цього етноконтрактного ареалу в загальноукраїнське суспільно-політичне та національно-культурне середовище².

Територія сучасного українсько-угорського пограниччя завжди відігравала важливу геополітичну роль в історії країн Центрально-Східної Європи, була важливим тереном політичної, економічної співпраці, культурного діалогу між численними народами й етносами, які населяли територію Карпатського регіону. Українці та угорці при тривалому спілкуванні помітно впливали на етнографічні особливості обох етносів, утворюючи локальний своєрідний підрегіон Східних Карпат: угорці досить добре зберегли свою етнічну культуру, проте з толерантністю ставилися і до культури українців та представників інших етнічних груп, які сьогодні проживають на Закарпатті³.

Україна вписується у парадигму пограниччя, мабуть, краще, ніж будь-яка держава, зважаючи на її розташування на перехресті не лише Східної та Центральної Європи, а й Східної Європи і Балкан, Середземномор'я та євразійських степів⁴. Щодо безпосередньо угорсько-українського пограниччя, то до кордону України з Угорщиною

¹ Склярська О. Етнодемографічні та етнокультурні процеси в українсько-угорському прикордонні на початку XXI століття. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-2/17.pdf>

² Там само.

³ Борисенко В. Етнографічні особливості культури пограниччя українців та угорців Закарпаття. *Стратегічні пріоритети*. 2018. Вип. 1. С. 10.

⁴ Кривичка О. Дослідження пограниччя у контексті парадигми простору. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kryvytska_doslidzhennia.pdf

прилягає три адміністративні регіони (Ужгородський, Березівський і Виноградівський), а чисельність угорської етнопонаціональної меншини становить 96,8 тис. осіб, або 2/3 усієї громади Закарпаття⁵. На угорсько-українському прикордонні проживають також численні громади німців, словенців, ромів та ін. Така строката палітра краю зумовлена спадщиною складних історико-географічних змін у регіоні.

Справді, у ХХ ст., за переписом населення, поступово зменшується угорська громада в межах Закарпаття. Чи не найбільше гальмувався демографічний розвиток цієї етнічної спільноти в радянську добу, коли прикордонні території стали «залізною завісою» та, де факто, опинилися на периферії соціально-економічного розвитку. На початку ХХІ ст. частка українців у прикордонних регіонах зростала, тоді як угорців зменшувалася. Локальна особливість регіону – етнопонаціональні спільноти українсько-угорського прикордоння переважно компактно розселені в сільській місцевості, що сприяє збереженню мовної, культурної ідентичності й гальмує інтеграцію в українську мовно-культурну спільноту.

Важливе питання, порушене в колективній монографії, – роль угорської національної меншини Закарпаття у міждержавних відносинах України з Угорщиною, оскільки на сучасному етапі українського державотворення спостерігаємо зростання локального впливу політичних структур, що ідентифікують себе з етнопонаціональними меншинами та/або окремими регіонами (сьогодні, крім численних національно-культурних товариств, на Закарпатті функціонують дві політичні партії, які чітко ідентифікують себе з угорською національною меншиною).

У цьому контексті важливо наголосити, що більшість громадсько-політичних організацій національних меншин (з осідком у Закарпатті) лояльні до ідеї національно-політичної консолідації та територіальної цілісності держави, хоча доволі часто в суспільно-політичному дискурсі обох країн постають риторичні запитання: у чому природа та причина напруження, яке виникає в сусідських відносинах; чи є російський слід та інтерес у розпалюванні міжнаціональних непорозумінь; чи може напруження відносин з Угорщиною вплинути на Євроатлантичний курс України до НАТО тощо?⁶. Як видається, подолати певні негативні тенденції в етнополітичному розвитку прикордоння можна, проводячи ефективну регіональну політику в етнопонаціональній сфері, впроваджуючи ефективні заходи на загальнодержавному рівні та міждержавних відносинах.

Власне, колективна монографія покликана відповісти не тільки на ці запитання, а й відобразити широкий пласт культурно-освітніх, релігійних, мовних проблем на українсько-угорському пограниччі. Книга буде корисною для центральних і місцевих органів влади України, угорських й українських громадсько-політичних та культурних організацій, сприятиме розбудові тіснішої угорсько-української співпраці.

Колектив авторів висловлює подяку Президії Національної академії наук України й Міністерству освіти і науки України за підтримку та сприяння у виданні цієї монографії.

Іван Патер, Олег Муравський

⁵ Угорсько-українські відносини новітньої доби. URL: <https://www.krok.edu.ua/download/publikatsiji/tkach-dmitro-ivanovich/dmitro-tkach-publikatsiya-012.pdf>

⁶ Мосьондз О. Гібридні загрози й російський слід у міжнаціональних непорозуміннях. *АрміяInform*. 2020. 11 грудня. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/gibrydni-zagrozy-j-rosijskyj-slid-u-mizhnacjonalnyh-neporozuminnjah/>

РОЗДІЛ І
УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
КОРДОН: ФОРМУВАННЯ,
ОСОБЛИВОСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ

УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН: ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН

В умовах російсько-української війни, незаконної анексії Росією Криму та окупації частини Донбасу, а відтак втрати контролю офіційного Києва над значною частиною сухопутних і морських кордонів України на її Півдні та Сході проблемі недоторканості всіх кордонів держави приділяють значну увагу українська політична, наукова та медіа еліти. Особливо сухопутним – із Росією, Білоруссю, молдовським Придністров'ям і морським – в Чорному й Азовському морях, звідки надходить безпосередня загроза існуванню України. Втім після березня 2014 р. у фокусі перебувають і кордони з окремими членами Європейського Союзу (ЄС), оскільки в деяких із них (Польщі, Румунії та Угорщині) ультраправі політичні сили мріють про перегляд західних українських кордонів, сформованих після Другої світової війни. При цьому акцентовано на кордоні України з Угорщиною, оскільки тут наявні чинники, які в подібних умовах (на Сході) сприяли успіху іноземної експансії: етнічні й мовні спільноти, орієнтовані на сусідню державу, домінуючі економічний та інформаційний впливи цієї країни на прикордонні території України. Однак специфіку кордону з Угорщиною при аналізі цих чинників загрози до уваги не взято. Зокрема й тому, що чіткої систематизованої інформації з історії і сучасного стану цієї частини кордону нашої держави недостатньо через те, що це питання часто не відділяють від суміжних і пов'язаних із ним: стосунків Угорщини з угорською меншиною в Україні та їхнього впливу на двосторонні відносини; ролі й статусу угорської спільноти в нашій державі; рівня її інтеграції з українським суспільством тощо. Все це вказує на необхідність саме цілісного послідовного викладу історії українсько-угорського кордону.

Теоретична основа дослідження кордонів і територій навколо них (прикордоння, прикордонних зон, територій, регіонів), як відзначає Роман Коцан, – лімологія (від лат. *limes* – межа, кордон) як наука про кордони, яка вивчає їх функціонування та трансформації, «прикордонні території, ... процеси і інститути», міграційні й національні проблеми прикордонних територій (зокрема становище нацменшин), вплив цих чинників на процеси та явища у прикордонні. Лімологія складається з таких складових: теоретичної – історія кордонів і прикордонних територій; форми взаємодії на прикордонних територіях; збереження національної ідентичності та самобутності населення прикордоння; і практичної – кордонознавство; розвиток різних напрямів співпраці у прикордонні; дослідження кордонів у різних фізичних просторах та вимірах (сухопутні, повітряні, водні тощо)¹.

У межах традиційної лімології феномен кордонів пояснено політичними чинниками – зовнішні межі держави трактовано як віддзеркалення її могутності

¹ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. *Політичне життя*. 2017. № 4. С. 25–26, 28.

(військової, економічної тощо). При цьому, за Володимиром Колосовим (Владимир Колосов), вплив глобальної та макрорегіональної ерархії держав на їхні кордони рідко береться до уваги. Світ-системний же підхід до аналізу кордонів передбачає, що конкретний державний кордон існує в системі кордонів глобальної капіталістичної світ-системи, що відображає відносини економічно розвинуеного ядра («центру») капіталістичної світ-системи і її економічно відсталого глобальної периферії. У межах геополітичного підходу аналізу піддано вплив глобалізації та міжнародної інтеграції на кордони держав. Його прихильники стверджують, що будь-яка межа структурує суспільство, відмежовує його від інших ззовні та всередині. Назовні, бо відділяє територію держави і її населення від сусідів, і всередині, бо згуртовує соціальні групи всередині країни².

Кордон – це і конкретна лінія між державами у просторі, і їх інститут³. У першому випадку це, згідно з Оксаною Кашубою, – точно фіксована (демаркаційна) лінія між державами, яка визначає межі їх територій і відокремлює суміжні території одна від одної, засіб механічної фіксації їх наявних політико-географічних реалій. Міжнародне визнання кордонів певної держави, узгодження із суміжними охоплює їх: 1) делімітацію – описання в договорах лінії проходження кордонів та/або максимально точно позначення на спеціальних картах; 2) демаркацію – встановлення і позначення лінії кордону на місцевості, яка доповнюється відповідним описом у протоколах про демаркацію конкретного кордону⁴.

У другому випадку кордон – це соціальний (зокрема й політичний) інститут, який забезпечує контроль певної держави над її зовнішніми міграційними потоками, регулює міжнародну торгівлю (і прикордонну також), створює умови для встановлення прикордонних контактів й обміну результатами діяльності держав та їх суспільств у політичній, економічній й інших сферах⁵. Він відображає і розбудову централізованої держави, яка об'єднує території під єдиною політичною владою, і розбудову нації, цементує її самосвідомість та самоідентифікацію населення певної країни. Кордон водночас і розділяє національні політичні системи, і забезпечує контакти між їхніми соціальними й економічними групами⁶, оскільки кордони та ідентичність пов'язані між собою. Щодо кордонів у межах традиційної лімології, діє «проста політична формула»: якщо нема стабільної політичної ідентичності, то нема і стабільних кордонів, території, держави та політичної одиниці загалом⁷. В обох випадках кордон як штучно проведена лінія – на карті і в природному просторі, згідно з сучасним європейським розумінням кордонів, – інструмент політики, що абсолютизує штучність та нівелює природність⁸.

² Колосов В. А. Теоретическая лимнология: новые подходы. *Международные процессы*. 2003. Т. 1. № 3. Сентябрь–декабрь. С. 44–45, 50.

³ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. С. 27.

⁴ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України. Історичний екскурс та сучасний стан. *Містобудування та територіальне планування: наук. техн. зб.* Київ, 2014. Вип. 53. С. 182, 193.

⁵ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. С. 27.

⁶ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 182.

⁷ Колосов В. А. Теоретическая лимнология: новые подходы. С. 48.

⁸ Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. С. 27.

Кожен державний кордон, за Оксаною Кашубою⁹ і Наталією та Романом Коцанами¹⁰, виконує такі функції:

- бар'єрну (забезпечення відокремлення та закритості держави, її економічної ізоляваності);
- фільтрувальну (недопуск у державу ззовні певних людей і окремих товарів для підтримки належного рівня її національної безпеки);
- відкритості кордону або контактну (в ній головні контакти між людьми, транскордонна співпраця як складова міжнародної інтеграції).

Окрім того, кордон виконує другорядні функції: відокремлення, регулювання, зіставлення. Відповідно пріоритетність певної функції залежить від «геополітичної ситуації» навколо держави¹¹, яка формується на конкретній межі країни. Тому, згідно із Р. Коцаном, «кордони – це важливі реалії конкретної геополітичної ситуації»¹².

Оскільки кожен державний кордон виконує декілька функцій водночас, то відповідно акцент певної держави або групи держав на певних із них у певний момент часу чи історичний період визначає те, на якому етапі (фазі) розвитку перебуває конкретний кордон. Зокрема, О. Кашуба називає етапи (фази) розвитку державних кордонів у Європі залежно від функцій (передовсім бар'єрній чи контактній), на яких акцентує держава. Так, на фазі I до військової функції кордону як природної ландшафтною перешкоди для ворожих військ додалися економічна й цивільна. Фаза II зводилась до зниження ролі військової функції, при збереженні економічної (збір мит) та цивільної (ускладнення виїзду–в'їзду через запровадження паспортів і віз). Фаза III – поступове обмеження економічної та цивільної функцій через лібералізацію міжнародної торгівлі й паспортного контролю в межах економічної інтеграції при збереженні державою візового контролю над рухом осіб і товарів із сусідніх країн. Фаза IV передбачає лібералізацію міжнародної торгівлі, згідно з планами економічної інтеграції (приклад – ЄС). На цьому етапі впроваджується безвізовий рух осіб та безмитний рух товарів із сусідніх держав при дотриманні контролю. На фазі V завдяки реалізації III етапу економічної інтеграції сусідніх держав запроваджується вільний рух товарів завдяки скасуванню більшості митних зборів між державами-учасниками інтеграційного проєкту. Безвізовий рух осіб замінено повною свободою переміщення людей, їх працевлаштування і зміни місця проживання. У фазі V прикордонний контроль між державами в межах їх прикордонних територій максимально спрощується та обмежується, що дає сусіднім країнам можливість повноцінно розвивати транскордонні коридори і створювати на своїх прикордонних територіях увесь набір інфраструктури, необхідної для їх (кордонів) функціонування. Фаза VI втілена в межах Шенгенської групи держав. У ній повністю ліквідовано прикордонний контроль – допустимий перетин громадянами кордону будь-де на всій його протяжності. Прикордонні пункти

⁹ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 182–183.

¹⁰ Коцан Н., Коцан Р. Особливості функціонування українсько-польського кордону в умовах розгортання процесу євроінтеграції (на прикладі Карпатського єврорегіону). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки. Серія: Міжнародні відносини*. Луцьк, 2013. № 3. С. 131.

¹¹ Там само.

¹² Коцан Р. І. Сучасні напрями розвитку лімології. С. 25.

пропуску – формальні фізичні об’єкти¹³. При цьому, розглядаючи останні три фази розвитку кордонів з акцентом держав на їхній контактній функції, О. Кашуба наголошує, що самих намірів держави щодо міжнародної інтеграції недостатньо. Адже успіх транскордонних контактів на кожній із фаз розвитку залежить від окремих параметрів конкретного кордону: рівня його проникності та пропускну здатності розташованих на ньому контрольно-пропускних пунктів, просторових характеристик прикордоння загалом¹⁴.

Вказані характеристики феномена кордону й параметри, за якими оцінюють кордони конкретної держави, дозволяють розглянути українсько-угорський на Закарпатті. Так, сучасний сформували держави Антанти в 1919 р. як угорсько-чехословацький і він проіснував до 1939 р., виконуючи бар’єрну та фільтраційну функції, саме як військова й економічна межа нової центральноєвропейської держави. У 1938–1939 рр. він змінювався на користь Угорщини і шкоду Чехословацької Республіки (ЧСР) згідно з рішенням Віденського арбітражу, однак сам факт його існування, як і бар’єрної функції, ніхто не ставив під сумнів. У 1939–1944 рр. хортистська Угорщина захопила все Закарпаття і частину Словаччини, знищивши кордон 1919 р. У 1944 р., зі звільненням Закарпаття від нацистів, кордон 1919 р. відновлено – вже як «перехідної держави Закарпаття», а після її приєднання до УРСР – як спільний СРСР та Угорщини, і саме так його визнано в радянсько-угорських угодах 1944 р. та 1947 р. При цьому обидві держави брали до уваги той факт, що належать до світової системи соціалізму і в них по обидва боки кордону проживає один етнос – угорці, що дозволяло акцентувати на його фільтраційній і контактній функціях. У період відновлення незалежності України в 1990–1991 рр. окремі (праві) політичні кола нової Угорщини намагалися поставити під сумнів належність Україні всього Закарпаття або принаймні його угорськомовної частини. Однак двосторонні угоди 1991 р. і 1995 р. таки зафіксували незмінність лінії кордону, визначеної 1918 р. При цьому завдяки відсутності політичного й військового напруження на кордоні України та Угорщини і прагненню обох держав до інтеграції із країнами Заходу роль та значення контактної функції їхнього спільного кордону лише росла. Хоча після вступу Угорщини до НАТО (Північноатлантичного альянсу) та ЄС бар’єрна і фільтраційна, економічна і цивільна функції зазначеного кордону частково відновилися в інтересах цих міжнародних урядових організацій.

Чинна лінія кордону Закарпаття з Угорщиною де-юре визначена в межах Паризької мирної конференції за підсумками роботи територіальної чехословацької комісії із визначення кордонів у період від 10 лютого до середини квітня 1919 р. Вона формувалася за участю визначних французьких географів і геополітиків із врахуванням: територіальних претензій новостворених держав – союзників Антанти до Угорщини, їх економічної життєздатності, можливості військового захисту своїх кордонів, географічної й стратегічної важливості, конфігурації залізниць, річкових кордонів, етнічних та мовних відносин на майбутніх прикордонних територіях, що дозволяє визначити його домінантні функції як бар’єрні й фільтраційні, військового рубежу та геополітичної межі. Де-факто ж цей кордон існує з моменту закінчення Першої світової війни, ратифікації Угорщиною і Чехословащиною Тріанонського

¹³ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 195–196.

¹⁴ Там само. С. 182, 193, 196.

договору¹⁵. Його делімітація та демаркація розпочалися після 4 червня 1920 р., коли угорський мирний договір у Версальському палаці Великий Тріанон від імені Угорщини підписали міністр із питань добробуту Аґостон Бенард (Ágoston Benard) і її надзвичайний уповноважений Альфред Драше-Лазар (Alfréd Drasche-Lázár). Короткотривала (1938–1944) зміна цього кордону спричинена Віденським арбітражем щодо кордонів між Угорщиною і Чехословаччиною, що відбувся 2 листопада 1938 р. за посередництва фашистської Італії та нацистської Німеччини¹⁶. За його підсумками до складу Угорщини приєднано 12 % території Закарпаття, належної до 5 його тодішніх округів: Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Севлюського й Іршавського, 171 711 їх жителів, із яких 33 324 були українцями, 16 463 – чехами й словаками, 82 179 – угорцями. Хоча цей оновлений державний кордон між ЧСР і Угорщиною охоплював більшість етнічно угорських територій регіону й максимально збігався з українсько-угорською етнічною межею на Закарпатті, проте він відповідав їй не повністю, оскільки поза нею, у складі ЧСР, таки залишалися етнічно угорські поселення, тоді як етнічно українські Ужгород і Мукачеве та деякі дрібніші населені пункти поза етнічно угорськими землями відходили до Угорщини¹⁷.

Кордон між Закарпаттям та Угорщиною, який існував до війни – на 1 січня 1938 р. – відновлено 28 жовтня 1944 р., коли війська ІV Українського фронту зайняли м. Чоп. 26 листопада 1944 р., коли було утворено «перехідне державне утворення Закарпатська Україна», довоєнний кордон Угорщини і ЧСР фактично став українсько-угорським, який існує дотепер. Де-юре його закріпили: перемир'я між СРСР та Угорщиною, підписане в Москві 20 січня 1945 р.¹⁸, і мирний договір від 10 лютого 1947 р.¹⁹, котрі зафіксували відмову Угорщини від територій, які вона окупувала й анексувала після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.²⁰ і знищення Чехо-Словаччини та Карпатської України в березні 1939 р.

Офіційно українсько-угорський державний кордон існує з моменту входження Закарпаття до УРСР у 1946 р. Його статус підтверджено Договором «Про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою» від 6 грудня 1991 р., який підписали прем'єр-міністр Угорщини Йозеф Антал (József Antall) і Президент України Леонід Кравчук у Києві. Ст. 2 декларувала: «Сторони [Договору] поважають територіальну цілісність [одна одної], і заявляють, що не мають

¹⁵ Frontiers of Hungary with Czecho-Slovakia. *Treaty of Trianon, and Protocol*. Part II. Article 27.4. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon

¹⁶ Arbitral award establishing the Czechoslovak-Hungarian boundary 2. *Reports Of International Arbitral Awards*. 1938. November. Vol. XXVIII. P. 401–406.

¹⁷ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород, 2010. С. 31, 34, 38, 110–111.

¹⁸ О перемирии: Соглашение между Союзом Советских Социалистических Республик, Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии и Соединенными Штатами Америки, с одной стороны, и Венгрией, с другой. 20 января 1945 г. Ст. 2. *Федеральный историко-документальный просветительский портал*. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/171936-soglashenie-mezhdu-soyuzom-sovetskih-sotsialisticheskikh-respublik-soedinennym-korolevstvom-velikobritanii-i-severnoy-irlandii-i-soedinennymi-shtatami-ameriki-s-odnoy-storony-i-vengriey-s-drugoy-o-peremirii-20-yanvary-1945-g#>

¹⁹ Мирный Договор с Венгрией (Париж, 10 февраля 1947 г.). Ст. 1, пп. 2–3, 45. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_575#Text

²⁰ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. С. 251–253, 282.

і не матимуть територіальних претензій одна до одної»²¹. Втім, як відзначила Іванна Скиба, ця стаття була внесена до остаточного, а не первинного проекту договору лише після погодження експертів. Причому поява цього пункту, як засвідчив аналіз тогочасної угорської преси, показала, що і в угорському суспільстві, і в парламенті існували серйозні претензії до цього документа саме тому, що він не дозволяв Угорщині висунути територіальних претензій до України²², позбавляв угорців надії на повернення земель, які їм юридично належали до прийняття Тріанонської мирної угоди 1918 р. Через це опоненти його ратифікації в парламенті з правої частини партійного спектра – Угорський демократичний форум (Magyar Demokrata Fórum, MDF), який очолював Іштван Чурка (István Csúrka), та Незалежна партія дрібних господарів (Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, FKgP) під керівництвом Йожефа Тордяна (József Torgyán)²³ – змогли затримати ратифікацію договору на півтора року після офіційно підписання²⁴, а сам розділ про те, що «сторони вважають територіальну цілісність одна одної і заявляють, що не мають і не матимуть територіальних претензій одна до одної», три дні дебатували на Державних зборах Угорської Республіки під час процедури ратифікації, як відзначив Дмитро Ткач²⁵.

Цю базову угоду доповнювали інші, які приймали починаючи від 1993 р. Так, між Україною і Угорщиною 26 лютого 1993 р. укладено Угоди «Про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях»²⁶ та «Про пункти пропуску через державний кордон»²⁷, котрі діяли аж до скасування 1 серпня 2003 р. у зв'язку із вступом Угорщини до ЄС та підготовкою до вступу до Шенгенської зони. Фактично, ці договори дублювали зміст аналогічних угод, укладених між урядами СРСР та Угорською Народною Республікою 1 серпня 1985 р. і 13 січня 1989 р., що дозволяли пропуск через прикордонні пункти громадян обох країн, які мали родичів у визначених документами прикордонних селах двох країн через шість пунктів пропуску (міжнародних і спрощеного перетину). За ними, право спрощеного перетину кордону через визначені

²¹ Про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою: Договір. Ст. 2. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_004#Text

²² Скиба І. Ратифікація українсько-угорського Договору «Про основи добросусідства та співробітництва» з Парламентом Угорщини. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. Вип. 2. С. 128–129.

²³ Скиба І. І. Українсько-угорські міждержавні взаємини (1991–2008 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2010. Вип. 24. С. 69.

²⁴ Віднянський С. Українсько-угорські відносини: проблемні питання та роль історичної науки. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1 (46). С. 21.

²⁵ Ткач Д. Роль особистого фактора у започаткуванні українсько-угорських стосунків. *Наукові записки ІШЕНД ім. І. Кураса НАН України*. Київ, 2012. Вип. 1 (57). С. 73; Ткач Д. І. Перші серед перших (до десятиріччя встановлення українсько-угорських стосунків). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2001. № 5. С. 215; Лізак К. Розвиток українсько-угорських дипломатичних відносин у кінці ХХ століття. *Геополітика України: історія і сучасність*: зб. наук. праць. Ужгород, 2020. Вип. 1 (24). С. 87.

²⁶ Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_009#Text

²⁷ Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про пункти пропуску через державний кордон. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_318#Text

пункти з використанням автотранспортних засобів мали лише мешканці Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського та Берегівського р-нів Закарпатської обл. та жителі угорського медье (області) Саболч-Сатмар-Берег. Ці угоди визначали, що перетин у спрощеному порядку здійснюють громадяни України із вкладкою у паспорті встановленої форми, а громадянами Угорщини – за «Перепусткою для перетинання кордону»²⁸.

Етапом оптимізації прикордонних відносин між двома країнами стало підписання у травні 1995 р. Договору «Про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу у прикордонних питаннях»²⁹ та його ратифікація 22 листопада 1995 р., а також пов'язані з ними домовленості представників української й угорської прикордонних служб про вирішення низки принципових проблем. Завдяки їм, як вважає І. Скиба, уряд Угорської Республіки підтвердив, що визнаватиме результати Другої світової війни й двосторонній кордон 1947 р.³⁰ Правовий аспект уточнено угодою між урядами України й Угорської Республіки «Про пункти пропуску через державний кордон» від 28 травня 1998 р.³¹.

Однак на момент підписання цієї угоди на стосунки двох держав щодо спільного кордону почав впливати зовнішній чинник – реальна вже з 1994–1995 рр. перспектива приєднання Угорщини до НАТО та ЄС³², що диктувало необхідність зміцнення бар'єрної та фільтраційної функцій кордону Угорщини з Україною в інтересах усього ЄС. Тоді вперше постало питання зміни становища на угорсько-українському кордоні загалом і запровадження нею жорсткого прикордонно-паспортного й візового режимів щодо громадян України зокрема. Підготовку до них Угорщина розпочала відразу в кількох напрямках. Для цього ще у квітні 1997 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон «Про прикордонну охорону», яким реформували прикордонну службу країни за німецьким зразком, підпорядкувавши її національному Міністерству внутрішніх справ. У 1998 р. прем'єр-міністр Угорської Республіки Дьюла Горн (Gyula Horn) «перевірив» реакцію сусідів, публічно заявивши про наміри введення офіційним Будапештом візового режиму щодо громадян сусідніх держав, зокрема України. По-третє, угорський уряд через підконтрольні йому масмедіа ініціював інформаційну кампанію, яка формувала в суспільній думці погляд, що спільний угорсько-український кордон – зона проникнення емігрантів із «третього світу», небезпечних злочинців і дешевої нелегальної робочої сили, що знижує рівень оплати легальної праці в державі³³.

Проте наприкінці 1990-х років урядові кола Угорської Республіки змінили риторичку та дії. Замість запровадження візового режиму щодо громадян України запропонували тіснішу й ефективнішу співпрацю прикордонних служб обох держав

²⁸ Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про спрощений порядок перетинання державного кордону...

²⁹ Договір між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу у прикордонних питань. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_636#Text

³⁰ Скиба І. І. Українсько-угорські міждержавні взаємини... С. 70–71.

³¹ Король В. О. Україна і Угорська Республіка: політико-економічні аспекти співпраці. *Вісник Черкаського університету. Історичні науки*. Черкаси, 2010. Вип. 182. С. 131.

³² Скиба І. І. Українсько-угорські міждержавні взаємини... С. 69.

³³ Білан В. М. Українсько-угорський спільний кордон в геополітиці Східно-Центральної Європи 1991–1999 рр. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2000. № 4. С. 103–104.

за моделлю кінця 1980-х – початку 1990-х років між Угорщиною, Польщею та Чехією, з одного боку, та країнами Західної Європи, згодом – членами Шенгенської угоди, з другого. Причини, на думку В. Білана, криються в усвідомленні її еліти того, що введення візового режиму щодо Києва також матиме суттєві негативні наслідки для Будапешта, які вступ в ЄС і Шенгенську зону не компенсує. Так Угорщина вважала значним ускладнення її контактів з українськими угорцями, які раніше їздили на етнічну батьківщину в межах взаємних безвізових поїздок громадян, і це ускладнення прямо суперечило зовнішньополітичним пріоритетам Республіки щодо зв'язків із власною діаспорою³⁴.

У лютому 2002 р. Україна з Угорщиною, вже беручи до уваги близьку перспективу членства останньої в ЄС, підписали міждержавні угоди про: прикордонний контроль у пунктах пропуску автомобільного, залізничного і річкового транспорту³⁵ й уніфікацію документів, потрібних для перетинання україно-угорського державного кордону у службових справах³⁶.

Угорська Республіка, готуючись до членства в ЄС, переймала міжнародні зобов'язання, які випливали з участі в союзі та узгоджувала свою міжнародну договірно-правову практику з нормами, прийнятими у відносинах ЄС із державами не членами. У випадку України це призвело до ревізії 66 договорів, угод, протоколів та інших двосторонніх документів, підписаних офіційними Києвом і Будапештом до кінця 2003 р. У її межах завдяки скоординованій та послідовній роботі відповідних відомств обох держав упродовж 2003 р. частину двосторонніх документів повністю або частково переглянуто і всі міжнародні договори приведені до вимог ЄС. Зокрема, підписано нові протоколи щодо демаркації спільного кордону, денонсовано Угоду «Про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях» 1993 р., прийнято додаток до угоди між урядами України й Угорської Республіки «Про пункти пропуску через державний кордон» 1993 р. – «Про зміну статусу пунктів пропуску через українсько-угорський державний кордон».

Тривалі переговори щодо нового режиму кордону між Україною і Угорщиною, який мав бути запроваджений в умовах членства останньої в ЄС, закінчився підписанням 9 жовтня 2003 р. угоди між Кабінетом Міністрів України й Урядом Угорської Республіки «Про умови поїздок громадян»³⁷. У її межах угорська сторона погодилася працювати з українцями за «польською моделлю». Угорщина впровадила транскордонну асиметричну співпрацю, яка полягала в наданні громадянам України безкоштовних віз в обмін на безвізові поїздки для своїх громадян. Угода набула

³⁴ Білан В. М. Українсько-угорський спільний кордон в геополітиці...

³⁵ Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Угорської Республіки про контроль прикордонного руху в пунктах пропуску для автомобільного, залізничного та річкового сполучення. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_032#Text

³⁶ Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Угорської Республіки про уніфікацію документів, необхідних для перетинання українсько-угорського державного кордону в службових цілях. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_033#Text

³⁷ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про умови поїздок громадян. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_039#Text

чинності 1 листопада 2003 р. Невдовзі, 11 лютого 2004 р., у Будапешті відбулися українсько-угорські експертні консультації щодо питань реалізації двосторонньої Угоди «Про поїздки громадян» від 9 жовтня 2003 р., під час яких обговорено можливість щодо максимального спрощення режиму взаємних поїздок громадян відповідно до положень угоди двох держав з урахуванням членства Угорщини в ЄС³⁸.

1 травня 2004 р. Угорська Республіка стала повноправним членом ЄС і адаптувала у своє законодавство стандарти, необхідні для застосування Шенгенської угоди. Відбулося формування нового міжнародного кордону – між ЄС та Україною. Відтоді ця ділянка кордону Угорщини перетворилася на зовнішній кордон ЄС, а також юридично і структурно пов'язаної з останнім Європейської економічної зони.

У цей день (1 травня 2004 р.) уведено візовий режим між Україною та Угорщиною й ліквідовано спрощений перетин українсько-угорського кордону для українців. Відтепер він став можливим лише із закордонним паспортом³⁹. Ця подія радикально змінила порядок перетину. Після цього, за О. Кашубою, весь західний і південно-західний кордони України з ЄС повернувся з III фази функціонування (акцент на контактній функції) в II (акцент на фільтраційній, бар'єрній, економічній і цивільній). Це зменшило переміщення українців, особливо місцевого населення Закарпаття, через кордон⁴⁰, однак прямо шкодило інтересам самої Угорщини. Так, на думку Яноша Шоллої (Sallai János): «Внаслідок приєднання Угорської Республіки до ЄС, система охорони державного кордону Угорщини постала перед великим викликом. В якийсь спосіб слід знайти вихід для поліпшення охорони зовнішніх кордонів таким чином, щоб внаслідок цього було забезпечено також добрий зв'язок з тими угорцями, які проживають за кордонами Угорщини»⁴¹. Тому Угорщина, щоби зберегти інтенсивні зв'язки з діаспорою, навпаки мала послаблювати прикордонний контроль, і отже, прикордонний контроль ЄС, не лише для українських угорців, а й для закарпатців загалом, і ширше – для всіх українців, оскільки зменшення обсягів переміщення українців через кордон особливо зачепило місцеве населення Закарпаття, передовсім – угорців.

Наступний крок у зміцненні режиму кордону – приєднання Угорщини до Шенгенського візового режиму у грудні 2007 р., що було однією з передумов вступу держав Центральної Європи до ЄС. У цих умовах 18 вересня 2007 р. міністри закордонних справ України й Угорщини підписали Угоду «Про правила місцевого прикордонного руху»⁴², що, фактично, вводив жителів прикордонної зони Закарпаття до прикордонної смуги Шенгенської зони. Ця угода поширюється на прикордонні території, що перебувають на відстані 50 км. Однак з ініціативи угорської сторони її дія була розширена вглиб – до м. Ніредьгаза⁴³.

³⁸ Скиба І. І. Українсько-угорські міждержавні взаємини... С. 71.

³⁹ Там само. С. 70–71.

⁴⁰ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 196.

⁴¹ Цит. за: Кулчар Т. Ф. Специфіка перетину українсько-угорського кордону. *Науковий вісник МНУ ІМ. В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв, 2015. № 2 (40). С. 37.

⁴² Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про правила місцевого прикордонного руху. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_072#Text

⁴³ Бутирський А. Українсько-угорські відносини на сучасному етапі. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2018. № 4 (20). С. 42.

Зараз довжина угорської ділянки українського кордону становить 130 км, згідно з українськими офіційними даними⁴⁴, втім угорські, як і деякі альтернативні українські, джерела стверджують, що 136–137 км⁴⁵. Ця лінія приблизно збігається з течією р. Тиса, і з українського боку її охороняє Державна прикордонна служба України, а з угорського – Поліція Угорщини (Rendőrség) у межах угорського Міністерства внутрішніх справ.

На кордоні з Угорщиною пункти пропуску (ПП) – міжнародні поліфункційні та спрощеного перетину, залізничні й автомобільні, функціують на території трьох районів Закарпатської обл.: Ужгородському – 4 пункти, Берегівському – 3, Виноградівському – 1⁴⁶. З них 6 міжнародних (із відстанню 9 км між пунктами пропуску)⁴⁷: «Чоп (Тиса)–Загонь», «Чоп (Дружба)–Загонь», «Лужанка (Астей)–Берегшурань», «Вилок–Тисобеч (Тисабеч)», «Саловка (Соловка)–Еперешке», «Дзвінкове (Горонглаб)–Лонья», «Косино (Косонь)–Барабаш», а також пункт контролю «Батєве». За статусом їх поділено на дві групи – міжнародні та пункти спрощеного пропуску. До першої віднесено перехід «Чоп–Загонь», через який відбувається головний потік автомобільного, а також залізничного пасажирського й вантажного сполучення, і «Саловка–Еперешке», головна функція якого – залізничне вантажне сполучення. Друга група – решта пропускних пунктів, зокрема чотири, через які здійснюється автомобільне сполучення: «Дзвінкове–Лонья», «Вилок–Тисабеч», «Косино–Барабаш» та «Лужанка–Берегшурань». Завдяки цьому нормативи ЄС щодо наявності контрольно-пропускних пунктів з інтервалом що 20–30 км на українсько-угорському кордоні перевищені в 2–3 рази і становлять 9 км, сумарна ширина прикордонної зони по обидва боки кордону, згідно з двосторонньою угодою, – 100 км і охоплює 628 населених пунктів⁴⁸. Формат угоди про малий прикордонний рух між Україною та Угорщиною – найкращий з усіх, які діють на сьогодні між Україною і її сусідами-членами ЄС, а інтенсивність руху на цьому кордоні найбільша⁴⁹.

Щобільше, наголошує Тімеа Кулчар, на українсько-угорському прикордонному порядку денному стоїть питання створення сучасних поліфункційних контрольно-пропускних комплексів і розбудови нових пунктів пропуску⁵⁰, з метою доведення кількості прикордонних пунктів пропуску всіх рівнів із різними засобами перетину кордону (пішохідними, велосипедними, автомобільними та залізничними) до 23⁵¹. Ці факти й тенденції дають змогу стверджувати, що бар’єрна і фільтраційна, економічна і цивільна функції двостороннього кордону успішно успаюють контактній.

⁴⁴ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 448.

⁴⁵ State Territory and Boundaries. *Hungary In The World (Geographical Location and Geopolitical Situation)*. 2012. P. 10, 13.

⁴⁶ На кордоні з Угорщиною. *Державна прикордонна служба України*. 2018. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/NA-KORDONI-Z-UGORSHCHINOUYU-2018/>

⁴⁷ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 193.

⁴⁸ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про правила місцевого прикордонного руху. Додаток І. Перелік населених пунктів прикордонної зони. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_072#Text

⁴⁹ Коцан Н., Коцан Р. Особливості функціонування українсько-польського кордону... С. 136.

⁵⁰ Кулчар Т. Ф. Специфіка перетину українсько-угорського кордону. С. 38–39.

⁵¹ Кашуба О. М. Просторовий контекст транскордонних контактів України... С. 196.

Зараз перед Україною та Угорщиною стоїть декілька спільних завдань в управлінні кордоном: 1) збереження контрольованості ситуації на спільному кордоні⁵²; 2) формування єдиної системи оцінки ризиків у межах транскордонного менеджменту й управління ними, зокрема в межах співпраці обох держав з Європейською агенцією з питань управління оперативною співпрацею на зовнішніх кордонах ЄС (Фронтекс)⁵³; 3) боротьба зі спробами налагодження каналів торгівлі людьми та незаконної міграції вихідців із політично нестабільних африканських країн і країн Близького Сходу й громадян «третьох країн» загалом⁵⁴ (щорічне зростання на 5–10 %); 4) протидія контрабандній діяльності транскордонних організованих злочинних угруповань (незаконному переміщенню зброї, наркотиків та інших небезпечних речовин)⁵⁵, зокрема з незаконним переміщенням тютюнових виробів на «зеленій» ділянці державного кордону і в пунктах пропуску, за допомогою БПЛА (безпілотних літальних апаратів) чи МЛА (малих літальних апаратів)⁵⁶; 5) відповідність кордону європейським стандартам, мінімізація і спрощення процедур його перетину й забезпечення транспарентності щоденного перетину українсько-угорського кордону⁵⁷.

Отже, кордон – це лінія між державами, яка відмежовує їх території і на карті, і на місцевості, фіксуючи певні політико-географічні реалії. Водночас це – інститут контролю над торгівлею, міграціями й людськими контактами загалом, засіб підтримки державної безпеки та формування національної ідентичності. Залежно від функцій конкретного державного кордону в певний момент часу чи історичний період, перш за все бар'єрної чи контактної, виділяють різні етапи (фази) його існування.

Не виняток і сучасний українсько-угорський кордон, який виник 1919 р. з ініціативи Антанти – Франції та Чехословаччини – як військовий, геополітичний бар'єр проти їхнього переможеного противника – Угорщини. Відтоді його лише раз невдало пересували (1938) на користь Угорщини і раз – знищували (1939). Від часу відновлення у 1944 р. і дотепер він слугує кордоном між Україною та Угорщиною, незважаючи на всі зміни їх соціального, зокрема політичного, устрою й опирається на ґрунтовну міжнародно-правову базу.

Статус цього кордону як межі між Україною і Угорщиною, НАТО, ЄС, Шенгенською зоною та Європейською економічною зоною зумовлює його акцент на бар'єрних, фільтраційних, економічних і цивільних функціях. Їх обумовлює суттєва різниця в добробуті населення по його боки, інтенсивність потоків контрабанди та нелегальної міграції з України в Угорщину. Його активну контактну інтеграційну функцію диктують специфічні умови по обидва боки кордону (єдиний угорський етномовний масив, усебічна участь офіційного Будапешта в житті закарпатських угорців), розташування багатьох прикордонних переходів різного статусу і значення що 9 км українсько-угорського кордону, що вдвічі перевищує норматив ЄС

⁵² Система охорони українсько-угорського кордону працює на належному рівні. *Урядовий портал*. 2018. 28 серпня. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/sistema-ohoroni-ukrayinsko-ugorskogo-kordonu-pracuyue-na-nalezhnomu-rivni>

⁵³ Кулчар Т. Ф. Специфіка перетину українсько-угорського кордону. С. 39.

⁵⁴ Система охорони українсько-угорського кордону...

⁵⁵ Кулчар Т. Ф. Специфіка перетину українсько-угорського кордону. С. 39.

⁵⁶ Система охорони українсько-угорського кордону...

⁵⁷ Кулчар Т. Ф. Специфіка перетину українсько-угорського кордону. С. 37.

(перехід що 20 км), багаторічна підтримка найвищих обсягів та інтенсивності транскордонного руху людей і товарів, порівняно з кордонами України й інших її сусідів-членів ЄС. Однак це відображає поточний стан кордону. Тоді як режим функціонування державного українсько-угорського в середньо- і довготерміновій перспективі спрогнозувати складно через існування таких чинників невизначеності: 1) розвиток політичної ситуації всередині Закарпаття та України загалом; 2) динаміка українсько-угорських відносин, зумовлена комбінацією структурних, особистісних і ситуаційних чинників; 3) розвиток стосунків України з ЄС та російсько-український конфлікт, оскільки Москва не перестане погіршувати стосунки Києва й Будапешта, що й так ускладнені тривалою відсутністю порозуміння політичних еліт двох країн.

БЕРЕГОВЕ НА УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ: МІФИ ТА ІСТОРІЯ

Контактні зони етносів завжди відзначалися особливістю, яка відображає передовсім відносини між ними в історичній ретроспективі. Для сучасного українського Закарпаття таке місто, яке найбільше віддзеркалює особливості україно-угорської контактної зони, – Берегове, чия історія давно покрилася легендами, небилицями та міфами. Берегове впродовж своєї історії завжди було поліетнічним, і вже через це підхід до його минулого залишається далеко неоднозначним. Місто, де основне населення до початку XVIII ст. – німецькі колоністи-саси, де присутні угорські, єврейські, сербські (раци) й українські громади, послідовно намагалися представити типове угорським, видаючи історію угорської громади за історію цілого міста. Особливо ця тенденція прогресує від часів відродження Української держави. Місцеві новочесні історики¹ отримали кошти й можливості для популяризації подібних поглядів. Мовчання українських науковців тільки підсилює їхні позиції. Якою ж була насправді історія Берегового?

Окремі епізоди історії міста стисло викладені в численних угорських довідниках і лексиконах. Правда, там нерідко присутні помилки, зокрема і в хронології. Головно ці матеріали взяті із праць Тіводара Легоцького (Tivadar Lehoczky) (1830–1915). Це – історик, археолог, етнограф, який присвятив життя дослідженню минулого Березького комітату. Головна його праця – тритомна монографія з історії комітату Берег (у третьому томі у двох частинах подана власне історія м. Берегове), видана в Ужгороді наприкінці минулого століття². Зібрані матеріали стали основою експозиції Мукачівського музею ім. Легоцького, який існував у 1921–1939 рр. На сьогодні вони – основа колекції обласного краєзнавчого музею та музею Мукачівського замку³. У дослідженні історії м. Берегове Т. Легоцький використав матеріали комітатського та міського архівів. Його праця витримана у традиціях тенденційності офіційної угорської історіографії кінця XIX ст. і тому певні епізоди, звичайно, просто упущені. Але, незважаючи на це, а також на окремі помилки, вона досі залишається найсоліднішим дослідженням з історії міста.

У 1907 р. із нагоди освячення реставрованого католицького собору вийшла книжка Яноша Ронаї (János Rónai) з історією собору на тлі історії міста⁴. 1939 р. – збірник, присвячений 70-річчю нового міського управління, який теж містить

¹ Наприклад див.: Зубанич Л. Місто над Верке. Гортаючи сторінки історії. Берегово, 2002.

² Lehoczky T. Bereg vármegyé: monographiája. Ungvar, 1881. 1 kötet. Általános rész. Old. 463+III; 2. kötet. Old. 508; 3 kötet. 1. rész. 3–428 old; 3 kötet. 2. rész. 429–860 old. У 1997 р. берегівський краєзнавець Валерій Разгулов зробив факсимільне перевидання цієї праці.

³ Razgulov V. Lehoczky-múzeum. Ungvár, 1997. Old. 36.

⁴ Rónai J. A Beregszászi Rom. Kath. Templom története. Beregszász, 1907. Old. 42.

цікаві матеріали⁵. Працівники Закарпатського обласного держархіву, фонди якого розміщені в Береговому, Галина Сіярова й Богдан Співак 1969 р. опублікували свої дослідження з історії міста у відповідному томі «Історії міст і сіл Української РСР»⁶. Але, як і у всіх виданнях цієї серії, давній історії там приділено надто мало уваги. Трохи історичних відомостей поміщено у краєзнавчій книзі про Берегове Андрія Угляя, Корнеля Писанця та Юрія Чанаді, виданій 1983 р.⁷ Автор цих рядків також опублікував дослідження з давньої історії міста⁸, яке, на жаль, залишилося недоступним угорськомовним читачам (угорський текст підготовлено паралельно з українським, видання – двомовне, але редакція вирішила в угорських номерах ці матеріали не подавати).

До приходу угорців у Паннонію наприкінці IX ст. на території сучасного Закарпаття та басейну Тиси було три князівства карпатських хорватів (яких в українській історичній літературі досі помилково називають «білими» – Біла Хорватія розташовувалася біля витоків Одри, Нейси й Білої Ельстер⁹), уламки Великої Хорватії, які потрапили під вплив держави Святополка Моравського (870–894): Боржавське, Земплинсько-Ужанське та Верхньотисянське¹⁰.

До 887 р. угорські племена ще перебували в *Аталькузі* – причорноморських степах між Дніпром і Дунаєм. Але далі становище угрів змінилося. *Араби* зрушили з місця гузів-торків, *гузи* змусили до міграції *печенігів*. Близько 893 р. хозарські правителі уклали союз із Візантією та *угорцями* проти *печенігів* і *болгар*. Хозарський каган послав морем до Візантії військо для війни з болгарами. Візантійсько-хозарське військо розбили болгари, які особливо жорстоко розправилися з хозарськими полоненими – перед самим обміном їм відрізали носи. Розгніваний імператор Лев IV 894 р. прислав флот, який перевіз угорців на правий берег Дунаю, тобто в Болгарію. Угорці розбили військо царя Симеона, дійшли до Преслава, грабуючи та вбиваючи, взяли багато полонянок і продали їх у Візантію¹¹. У цей час болгарський цар був блокований у Дорогостолі. У 895 р. угорці сплюндрували Болгарію¹². Але 897 р., коли вони пішли в похід за Дунай, *печеніги* й *болгари* напали на Ателькузу, де залишилися стани з жінками та дітьми, і спустошили її. Ситуація

⁵ Beregszász rendezett tanácsu várossa való fejlesztésénét 70 éves évfordulója. Beregszász, 1939. Old. 51.

⁶ Сіярова Г. І., Співак Б. І. Берегове. *Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська обл.* Київ, 1969. С. 111–126.

⁷ Угляй А. И., Писанец К. И., Чанаді Ю. А. Берегово. Ужгород, 1983. 56 с.

⁸ Войтович Л. Етюди з давньої історії міста Берегова. *Вісник Берегівщини*. 1993. 2, 9, 16, 23 жовтня, 6 листопада.

⁹ Войтович Л. «Білі хорвати» чи «карпатські хорвати». Миколаївщина: зб. наук. праць. Львів, 1998. Т. 1. С. 49–79; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 105–132; Войтович Л. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 38–45; Vojtovyč L. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / priredio J. Paščenko. Zagreb, 2014. S. 207–254.

¹⁰ Войтович Л. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 195–210.

¹¹ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. Москва, 1989. С. 154.

¹² Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. Санкт-Петербург, 2003. С. 242.

була настільки критичною, що частина угорського масиву навіть відбилася від Алмоша і пішла у Грузію до Кавказьких воріт¹³. Настав час, який угорська традиція називає *honfoglalás* – набуттям батьківщини¹⁴. Витіснені *печенігами* угри змушені були покинути й Ателькузу та мігрувати ще далі за Карпати¹⁵.

Минаючи київські володіння, Арпад повів угорські племена на захід. Топоніми (с. Мажари в околицях Овруча, р. Кабарівка і с. Кабарівці у Зборівському р-ні), угорські поховання на Крилосі в Галичі, які виявив Ярослав Пастернак (на території Східної Європи – у Воронежській обл. – відомі ще два поховання угорських воїнів із кінями)¹⁶, підтверджують дані нотаря Аноніма про напрямок походу Арпада і його боротьбу з племенними волинськими та галицькими (хорватськими) князями. І, справді, малоімовірно, щоб угорські племена пройшли цими територіями, нікого не зачепивши. Напрямок переходу Арпада позначений також угорськими похованнями біля Судової Вишні (археологи датують X – початком XI ст.¹⁷) та Перемишля (X ст.¹⁸).

Це спростовує пізнішу угорську традицію про перехід *уграми* Карпатських гір через Верецький перевал на територію сучасної Закарпатської обл. та Угорщини і через декілька карпатських перевалів у Трансильванію¹⁹. Ранні угорські поховання, відкриті в Береговому на Закарпатті наприкінці XIX ст., ніби підтверджують їх перехід через Верецький перевал²⁰, але датування цих знахідок кінцем X ст. доволі сумнівне. Всі походи угорців проти Галицького князівства здійснювалися через Лупківський перевал і далі через Перемишль та Судову Вишню. Заледве чи кочовики-номади ризикнули заглибитися у гори й форсувати важкий і небезпечний Верецький перевал. Першим піддав сумніву перехід ще Костянтин Грот (Константин Грот) (1853–1934)²¹.

Саме тому одним із перших їх військових успіхів став розгром Земплинсько-Ужанського князівства. Князь Лаборець, за твердженням угорської хроніки «*Gesta Hungarorum*», данник болгарського хана Салана (очевидно, царя Симеона), був розгромлений. Угорські війська наздогнали Лаборця і, за народними переказами, стратили на березі р. Свіржави, яку відтоді почали називати р. Лаборець²². Народні

¹³ Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в Средние века и Новое время. Санкт-Петербург, 1908. С. 2.

¹⁴ Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. Київ, Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 331.

¹⁵ Альфан Л. Варвары от Великого переселения народов... С. 241.

¹⁶ Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов. Москва, 1972. С. 193.

¹⁷ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni. Kraków, 1991. 91 s.; Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження. *Historical and Cultural Studies*. Lviv, 2015. Vol. 2. Nr. 1. P. 97–104.

¹⁸ Koperski A. Cmentarzysko «staromadziarskie» w Przemyślu. *Z Otchłani Wieków*. Wrocław; Poznań, 1979. Zesz. 3. S. 201–208; Kunycz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Rzeszów, 1981. S. 72.

¹⁹ Шушарин В. В. Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье. *История Венгрии*. Москва, 1971. Т. 1. С. 95.

²⁰ Там само. С. 95.

²¹ Грот К. Моравия и Мадыяры с половины IX в. до начала X в. Санкт-Петербург, 1881. С. 268.

²² Гранчак І. М. Становлення і розвиток феодальних відносин у Закарпатті (IX–XV ст.). *Нарис історії Закарпаття*. Ужгород, 1993. С. 49.

перекази величають Лаборця «славним князем», який любив народ, дбав про нього, багато зробив для зміцнення князівства, укріплення фортеці, а коли на неї напали угорські війська, мужньо захищав рідну землю. Вважати князя Лаборця вигаданим персонажем немає підстав: місцева традиція не була пов'язана з «Gesta Hungarorum» та й угорському авторові вигадувати його не було потреби²³. Замок Земплин був взятий і зруйнований. При штурмі загинув Алмош, батько Арпада. Далі угорці поступово опанували Паннонію та інші регіони.

Давніша угорська історіографія вважала, що в 889 р. угри прибули до берегів Тиси, тобто до верхньої частини сучасної Угорщини²⁴. Ця дата неточна, бо ще 897 р. вони воювали з болгарами за Дунаєм. Можна тільки стверджувати, що угорці перейшли в Паннонію не пізніше 899 р.²⁵. Отож перехід угрів через пізніші українські землі Правобережжя та Прикарпаття і через Карпати відбувся між 897–899 рр.

Після завоювання Паннонії угорська експансія була спрямована далі на південь та захід. І лише після невдалої битви на р. Лех (10 серпня 955 р.) вони припинили напади на західноєвропейські землі²⁶. До першої половини X ст. угорці ще не селилися західніше від Малих і Білих Карпат²⁷. Відтоді й розгорнулася їхня експансія на північ та схід, яка закінчилася на початку XI ст. завоюванням території до Карпатського хребта. Останнім тут впало Боржавське князівство, існування якого підтверджує не тільки місцева традиція, а й археологічні пам'ятки²⁸. На початку XI ст. це князівство, правдоподібно, ще існувало, про що свідчить система засік на угорських кордонах²⁹. До 1030 р. угорці повністю оволоділи Закарпаттям. Можливо, саме ця територія одержала назву «Marchia Ruthenorum» і була надана синові короля Стефана I (Istvan I) герцогові Імре (Imre), який титулувався *Emericus dux Ruisorum*.

Навколо *Marchia Ruthenorum* триває дискусія і місце її розташування ще не встановлено³⁰. Немає підстав відкидати можливість походження назви від руського (варязького) корпусу, який перебував в Угорщині у X – на початку XI ст., як про це здогадувався Володимир Пашуто (Владимир Пашуто)³¹. Принц Імре міг командувати окремим корпусом русів (варязьких найманців)³². Звісно, його розміщення не обмежувалося поселенням Оросвар (букв. – Руська фортеця, пізніше – Оросфольво, тепер – Оросі) біля Вишеграда, а займало значно більшу територію, яка тягнулася до

²³ Пап С. Князь Лаборець. Нью-Йорк, 1981. С. 6–9.

²⁴ Борецкий–Бергфельд Н. История Венгрии в средние века и новое время. Москва, 2015. С. 2.

²⁵ Там само.

²⁶ Pauler G. A magyarok 954.-i és 955.-i haddjárata. *Századok*. Budapest, 1899. 581–594 old; Kristó G. Az augsburgi csata. Budapest, 1995. Old. 124; Weitlauff M. Das Lechfeld – die Entscheidungsschlacht König Ottos I. gegen die Ungarn 955. *Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte*. Augsburg, 2002. Bd. 36. S. 80–108; Négyesi L. Az augsburgi csata. *Hadtörténelmi közlemények*. 116. évfolyam. Budapest, 2003. Old. 216–230.

²⁷ Havlík L. Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6 do 12 století. *Rozpravy československé akademie věd – řada společenských věd*. Praha, 1963. Roč. 73, zeš. 9. S. 71.

²⁸ Войтович Л. В. Князівства карпатських хорватів. С. 195–210.

²⁹ Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету. Історико-філологічна серія*. Ужгород, 1949. С. 32.

³⁰ Назаренко А. О «Русской марке» в средневековой Венгрии. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 302–306.

³¹ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 51.

³² Calloc'h. B. Le Pourquoi le prince Imre fut-il appelé «dux ruisorum»? *Études finno-ougriennes*. Paris, 2006. Vol. 38. S. 191–199.

північно-західних кордонів з Австрією і колись називалася *Ruzararchia*³³. Можливо, ця назва походить і від купців-русів, які мали тут свої факторії³⁴. *Marchia Ruthenorum*, якою у 1018–1031 рр. володів *dux Ruisorum* Імре (Емеріх), за гіпотезою Степана Томашівського³⁵, що її підтримав Юрій Диба³⁶, охоплювала й частину Прикарпаття. Доказати цю гіпотезу за браком джерел неможливо, як і відкинути можливість того, що в період боротьби за спадщину Володимира Святославовича хорватська еліта не спробувала відділитися від Київської Русі та не запросила до Перемишля угорського принца. Невдовзі після повернення цих земель до Київської Русі тут закріпилися Ростиславичі, мати їх Ленке (Лона, Пона) була донькою угорського принца Бейли³⁷, який 1060 р. став королем Угорщини Бейлою I (Béla I)³⁸. Зрозуміло, що утвердження у Прикарпатті князів-ізгоїв Ростиславичів відбулося не без допомоги місцевої еліти й угорських родичів. Мати Ростиславичів Лона перебувала в Перемишлі ще 1099 р., а її брат король Ласло I (László I) (1077–1095) допомагав племінникам³⁹.

Навіть, якщо закарпатські землі і не належали герцогові Імре, вони після приєднання Боржавського князівства ввійшли до складу домену Арпадовичів. Як видно з королівської грамоти 1098 р., ці землі належали принцovi Бейлі ще коли той був герцогом, а королем – Андрій I (András I). Напевно, ставши королем, Бейла (Béla) передав їх молодшому сину герцогові Ломперту (Lampert), бо під 1063 р. тут уперше згадане Берегове як поселення *Villa Lamperti*⁴⁰. Отже, можна стверджувати, що Берегове виникло між 1061–1063 рр. Було це, напевно, невеличке поселення з герцогським двором, де жила охорона й обслуга двору. А швидше, невеликий мисливський замок на березі р. Верке.

По смерті Бейли I почалася боротьба між його синами Гейзою (Géza), Ласлом (László) і Ломпертом, з одного боку, і Шоломоном (Salamon), сином Андрія I, з другого. У 1069 р. герцогів розбив король Шоломон. Ломперт мусив утікати до Польщі, а Ласло виїхав на Русь⁴¹. Одержавши допомогу, у битві при Модьороді 14 березня

³³ Диба Ю. Агіографічне джерело повідомлення ал-Масуді про споруди, вшановувані у слов'ян. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 275–283.

³⁴ Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія: Політологія і етнологія*. Київ, 2006. Вип. 29. С. 6–16.

³⁵ Томашівський С. Дев'ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. *Нова зоря*. 1930. Ч. 1 (301). С. 10–12; Томашівський С. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали. *Нова зоря*. 1930. Ч. 29 (329). С. 9–10; Томашівський С. Емеріх в легенді й історії. *Нова зоря*. 1930. Ч. 40 (340). С. 6–7.

³⁶ Диба Ю. До питання «угорської спадщини» на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). *Треті «Ольжині читання» Пліснеськ. 31 травня 2008 року*. Львів, 2009. С. 55–60.

³⁷ *Chronici Hungarici composition saeculi XIV (– 1334)* / ed. A. Domanovszky. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / ed. E. Szentpétery. Budapestini, 1937. T. 1. S. 423.

³⁸ Kristó G. *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 2006. 122–123 old.

³⁹ Детальніше див. статтю: Войтович Л. Початки Перемишльського князівства. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2020. Вип. 14: Княжий Перемишль. С. 9–29.

⁴⁰ Lehoczky T. *Bereg vármegye: monographiája*. 3. kötet. 1. rész. 89 old.

⁴¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937. V. 1 / ed. I. Szentpétery. 377–378, 384 old.

1074 р. герцоги завдали поразки Шоломону й королівський престол перейшов до старшого з них – Гейзи. Шоломон не склав зброї. Він мав прихильників на Русі (його мати – дочка Ярослава Мудрого), користувався підтримкою Германського імператора, якому присягнув на вірність. З допомогою їхніх грошей Шоломон найняв половців хана Кутешка і через Трансильванію та Мараморош 1085 р. вторгнувся в землі комітату Берг. Відомо, що половці знищили багато поселень, але не могли здобути Бергвар (Варі) та Мункач (Мукачеве), який облягали п'ять днів. Можна припускати, що слабо укріплена Ломпертгаза (*Villa Lamperti*) стала жертвою цього нападу. 1845 р. під час будівництва моста через Вирку біля католицького собору знайдено поховання дружинників з угорськими типами мечів і ножів. Тоді було висновано, що це могильник епохи Арпада (кінець IX ст.). Нині можна стверджувати, що це предмети більш пізні – другої половини XI ст. Могильник, напевно, належав дружинникам Ломперта, які захищали його замок (віллу) під час половецького нападу 1085 р.

По смерті Ломперта, який не мав спадкоємців, його землі відійшли до королівського домену. Ймовірно, поселення залишалось пустою і король Гейза II 1143 р. поселив тут вихідців із Саксонії – сасів⁴². У німців здавна існувало право майорату, за яким майно не ділилося, а передавалося старшому в роді. Молодші шукали щастя на стороні. Дружина Стефана I королева Гізела, дочка баварського герцога, започаткувала практику поселення німців на східних границях Угорського королівства. Поселенці одержували певні привілеї, а натомість несли військові повинності. Молодші сини німецьких сімейств охоче переселялися на інші території, де могли розраховувати на отримання майна та землі. Від нових поселенців місто одержало назву «Ломпертсас», а в саксонському варіанті – «Лумпрехтсас» (можливо, від вождя перших із них). Уперше нова назва зафіксована у привілеї короля Бейли IV 1247 р.⁴³

Відтоді походить і відома легенда про походження міста, яку записав угорський поет Михайл Томпа (Mihály Tompa) (1817–1868)⁴⁴. Пастух Сас випасав стадо биків. Між двома зав'язався бій, вони зрили копитами землю і пастух знайшов там глек із золотими монетами, які віддав на будівництво білокам'яної церкви та стін міста. Кожна легенда містить раціональне зерно. Можна припускати, що саси застали на місці поселення пустку й один із них знайшов скарб, захований під час половецького нападу. Але такому припущенню суперечить дата, висічена на стрільчатому обрамленні одного з вікон південно-східної апсиди католицького собору – 1100 р.⁴⁵. Можливо, це дата побудови першої церкви на цьому місці, напевно дерев'яної, бо від угорської архітектури XI–XII ст. не збереглося жодної кам'яної. Ймовірно, відбудова Ломпертгази розпочалася раніше. Один з угорських пастухів і знайшов скарб, закопаний під час половецького нападу, та пожертвував його на Католицьку Церкву. Коли більшість населення склали *саси* (колоністи зі Саксонії) – легенда трансформувалася і її головним героєм став Сас. Можна припускати, що події, відображені в легенді, мали місце близько 1100 р.

⁴² Lehoczy T. Bereg vármegye: monographiája. 3. kötet. 1. rész. 89–90 old.

⁴³ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Strigonii, 1874. T. 1 (979–1273) / ed. N. Knauz. P. 364–365.

⁴⁴ Легенду він обробив і виклав у поезії «Берегсас».

⁴⁵ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 10.

Закарпатські землі тільки на початку XIII ст. одержали устрій, який мали корінні угорські землі. Згодом разом зі словацькими землями їх почали називати «Верхньою Угорщиною». Територія була поділена на *жупи (комітати)*: Шарош, Земплин, Унг, Берег, Угочу й Мараморош. Частина територій із переважно руським населенням увійшла також до жуп Саболя та Абауй. Жупа Берег, що охоплювала більшість територій сучасного Закарпаття, утворена не пізніше 1205 р., Ужанська – 1214 р., Угочанська – 1262 р., Мараморош – 1303 р. Центром жупи Берег спочатку був замок Берегвар (тепер – Варі). Очолював жупу призначений королем наджупан, який збирав й очолював жупне ополчення, а також мав широку адміністративну владу, тобто фактично був намісником короля в окрузі. Оскільки наджупанами часто призначали представників столичної знаті, то фактичні функції намісника виконував піджупан, призначений із місцевої шляхти. До складу жупного управління входили також судді, надписарі, підписарі й інші службовці. У королівських замках були капітани, яким підлягали замкові слуги. Навколо створювали замкові домінії, що охоплювали досить значні території. У Березькій жупі – Мукачівська та Чинадіївська домінії з центрами у відповідних замках. Третина доходів із доміній йшла на утримання замку й адміністрації, дві третини – в королівську скарбницю. Територія була заселена вкрай нерівномірно. Підгірські землі мали певне самоврядування. Адміністративний устрій – близький до прикарпатських земель Галицько-Волинської держави. Села очолювали князі (власне кенезі-судді), влада яких із XIV ст. стала спадковою. Кілька таких об'єднувалися у «крайницький округ», який очолював *крайник*. Кілька округів склали «крайну» (тобто «країну»), яку очолював *воєвода*, якого щороку обирали крайники і кенези. З XIV ст. його обов'язково затверджував капітан замку. Найбільше відомостей збереглося якраз з історії *Березької країни*, куди входили с. Арданово, Добробратово, Коропець, Лалово, Мідяниця, Завидово, Станово й Колодне. Королева Єлизавета (Erzsébet), якій належала Мукачівська домінія, у 1378 р. підтвердила вольності жителів країни. Цей привілей надавався наступними володарями аж до середини XVIII ст. Кожне село Березької країни платило Мукачівському замку шість овець і бузок (близько 75 кг) сиру. Якщо хтось умирав без спадкоємця, то його майно йшло на громаду, яка віддавала з нього замку трирічного бичка. Громада також готувала обід або вечерю під час відвідин замкового капітана. Крайнянські села могли приймати до себе підданих, які втікали від своїх панів⁴⁶. Заселяючи закарпатські міста переважно німецькими колоністами (сасами), уряд дбав і про збільшення угорського населення на цій території. Першими угорськими колоністами стали замкові слуги, які отримали тут землю. Угорські поселенці набували переважно статус вільних господарів. Їхні поселення очолювали солтиси. Як правило, солтис отримував листа від власника домінії на право осадити, приводив переселенців, які упродовж 6–12 років не платили жодних податків, а пізніше віддавали десятину й несли певні повинності. Основні поселення колоністів обійняли південь Ужанської, Березької та Угочанської жуп. Ці компактні поселення відсікли слов'ян Ніршагу (Затися) від Закарпаття і сприяли їхній пізнішій асиміляції. Подібним було становище *gospitiv* – сільських переселенців із німецьких країн. Ці категорії могли вільно переходити від одного власника землі до іншого. Власники доміній, зацікавлені у

⁴⁶ Кондратович И. М. История Подкарпатскоѣ Руси для народа. Ужгород, 1924. С. 29–31, 39–41.

припливі тяглого населення, видавали «кенезькі листи» для вербування на таких самих умовах русинів-українців і словаків.

Угорська шляхта осідала переважно навколо замків та в центрах комітатів. Дрібна руська шляхта (*немеші*)⁴⁷ володіла невеликими наділами, на яких працювали двоє–десять селянських родин, сплачуючи натуральні податки на користь власника⁴⁸. Угорські королі охоче приймали на службу галицьке боярство, яке поповнювало як ряди *немешів*, так і середньої шляхти *йобагонів*⁴⁹ і, навіть, угорського баронства⁵⁰. Категорія колишніх вільних общинників, які перестали брати участь в ополченнях, називалася – *йобаді*. Вони залишалися вільними до 1514 р., сплачуючи тільки натурою ренту за користування *телеком* (земельною ділянкою). У домініях та на землях шляхти працювали також *удворники* й *серви*, тобто колишні раби, бранці та їхні нащадки. Вони були більш залежними від своїх господарів. Поступово територія комітату Берег ставала поліетнічною, але слов'янське населення продовжувало домінувати. У м. Ломпертсасі основним населенням залишалися німці.

Землі комітату Берег продовжували належати до королівського домену. У Березі (замку Берегвар або Ломпертсасі) 20 серпня 1233 р. король Андрій II підписав угоду з папським легатом єпископом Пренестським Якобом⁵¹.

На межі XII–XIII ст. при угорському дворі виникла ідея унії з Галицькою землею. Використовуючи родинні зв'язки з вигаслою династією Ростиславичів, а також настрої частини галицького боярства, пов'язаного з Угорщиною вигідною торгівлею⁵² та родинними вузами з угорськими баронами⁵³, королі Андрій II та Бела IV пробували посадити своїх родичів на галицький престол, зберігаючи за собою статус сюзеренів. Ця політика принесла короточасний успіх після загибелі князя Романа Мстиславича, коли брати Бейли IV – Калман та Андрій обіймали галицький престол. Угорським васалом був певний час і юний князь Данило Романович, якому до 1238 р. вдалося повністю повернути всю батьківську спадщину⁵⁴.

Наприкінці 1238 р. у Русь вторглися монголи, очолені внуком Чингіз-хана (Темґґін) – Бату (Бат хан). До кінця 1239 р. вони опанували Рязанську, Володимиро-Суздальську і Чернігівську землі. У лютому 1240 р. галицько-волинський князь

⁴⁷ Від угорц. *nemes* – *благородний*.

⁴⁸ Marczíányi G. L. *Nemesség*. Budapest, 1886. Old. 22–77; Ісаєвич Я. Д. Немеші, немеші. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7. С. 363.

⁴⁹ Від угорц. *iobbágy* – *крацый*.

⁵⁰ Волощук М. Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 21–34; Волощук М. Русские йобагоны на службе венгерских Арпадов и Анжу в XII–XIV вв. *Rossica Antiqua*. 2012. № 2 (6). С. 134–165; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. 496 с.

⁵¹ *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Т. 1. Р. 292–297.

⁵² Галицька земля була постачальником кам'яної солі (тоді основного консерванта харчових продуктів) і транзитних товарів, які поступали з Балтики через *буритиновий шлях* (р. Вісла – р. Сян – р. Дністер) та *via regia* (Регенсбург–Прага–Краків–Перемисьль–Галич–Київ–Булгар).

⁵³ Угорські барони добилися значних поступок у стосунках із королями й обмеження королівської влади, підтверджених невдовзі королем Андрієм II Золотою буллою 1222 р. (*Decretum originale Andreae Secundi quo Regnum Hungariae constituit anno 1222*. Ed. G. Fejér. Buda, 1829. 24 р.; Семёнов В. Ф. Венгерская Золотая булаа 1222 года. *Средние века*. Москва, 1955. Вып. 6. С. 76–96; Érszegi G. *Az Aranybulla*. Budapest, 1990. Old. 50).

⁵⁴ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Львів, 2013. С. 37–112.

Данило Романович прогнав із Києва смоленського князя Ростислава Мстиславича та формально став останнім великим князем Русі, половину якої тоді вже захопили й зруйнували монголи. Було очевидно, що монголи на цьому не зупиняться і найближчим часом можна очікувати їх вторгнення на Правобережжя. Маючи давні й непрості стосунки з угорським королем Бейлою IV, який був то другом і союзником, то сюзереном, то ворогом⁵⁵, Данило Романович сподівався укласти з ним угоду напередодні монгольського наступу. Подібні, за тогочасною практикою, завжди скріплювали династичним шлюбом. Дитячі роки Данила Романовича пройшли разом із Бейлою IV при дворі короля Андрія II⁵⁶. Данило володів угорською мовою і сподівався порозумітися з товаришем дитячих ігор. Тому восени 1240 р. Данило із сином Левом вирушили до Угорщини – в Секешфегервар, де звично перебували угорські королі. «Перед цим поїхав був Данило князь до короля в Угри, маючи намір заприятитися з ним, посвататись»⁵⁷. За усталеною практикою, княжичі за таких обставин отримували окремі уділи. Зважаючи на пізніший розвиток подій, можна стверджувати, що таким, наданим Левові Даниловичу, стало Перемишльське князівство.

Невідомо, як відбувалися ці переговори, але вони були важкими. Данило дуже сподівався переконати угорського короля в необхідності військового союзу, тому надовго затримався в Угорщині. Інакше, безперечно, важко пояснити, чому він не повернувся, знаючи про падіння Києва 6 грудня 1240 р. і вторгнення монголів на Волинь⁵⁸. Угорський король недооцінив монгольської загрози, а тому не зумів переступити через власні амбіції і не уклав союзу зі своїм колишнім васалом. Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен (Friedrich II von Staufen), який із далекої Сицилії уважно стежив за подіями, у листі до англійського короля Генріха III (Непгу III) прямо звинуватив Бейлу IV в безпечності⁵⁹. Поїздка Данила Романовича та його сина Лева виявилася безрезультатною: «І не було любові між ними і повернувся від короля...»⁶⁰.

Князі поспішали повернутися у свої землі, бо, очевидно, ще сподівалися взяти участі в їх обороні. Про це свідчить вибір коротшого, але важчого шляху через Верецький перевал, а не звичного – через Лубківський на Сянок і Перемишль. У цьому випадку князі, напевно, добиралися до Верецька прямим шляхом зі Секешфегервару через Егер–Сабольч–Ломпертсас. Прибувши на початку 1241 р. у Синевидсько (тепер – Верхнє Синевиднє Сколівського р-ну Львівської обл.) і зупинившись у монастирі Пресвятої Богородиці з потоками біженців, які втікали від монголів, Данило Романович не ризикнув іти з малим ескортом назустріч ворогам і повернувся в Угорщину. Там залишив Лева Даниловича, бо побоювався реакції галицьких боярів, стосунки з якими залишалися напруженими: «... і, зоставивши сина свого

⁵⁵ Войтович Л. Галицько-волинські етюди. Біла Церква, 2011. С. 246–249, 251–254.

⁵⁶ Там само. С. 235–238.

⁵⁷ «... преже того ѡхаль бѣ Данило кнѣзь ко королеви Оугры, хотя имѣти с нѣ любовью сватьства» (Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 2001. Стб. 787).

⁵⁸ Безпідставність гіпотези Олександра Майорова ніби Данило Романович їздив переконувати угорського короля піддатися монголам (див.: Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн та військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 59–62).

⁵⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 287.

⁶⁰ «И не бы любви межи има и вортиса ѿ корола...» (Ипатьевская летопись. Стб. 787).

в Уграх, бо [не] віддасть він його в руки Галичанам, знаючи невірність їх: тому не взяв його з собою»⁶¹. Відбулося це, очевидно, до переходу монголів через Верецький перевал (12 березня 1241 р.), коли перебування в угорських землях ще видавалося безпечнішим. Сам Данило Романович рушив через Бардієв, сподіваючись дістатися через польські землі до Холма. Лев Данилович залишився у комітатах Берег або Спіш, але вже у другій половині квітня 1241 р. разом із волинськими боярами, які його супроводжували, прибув у Володаву поблизу Холма, де зустрівся з батьком⁶².

Монголи вторглися в Угорщину і з кількох інших напрямків, пройшовши через польські й чеські землі, Трансильванію. Власне через Верецький перевал пройшов тумен Бурундая (Боролдай), залишений обороняти цей напрямок палатин Денеш (Dénes) прогавив перехід противника, був розбитий за перевалом 12 березня і тільки встиг відірватися від монголів та підійти до основного угорського війська, розгромленого 11 квітня 1241 р. на р. Шайо⁶³.

Угорщина сильно постраждала від монгольського вторгнення⁶⁴. Тільки смерть каана Угедая (Өгэдэй) й боротьба за його престол врятували Угорщину від повного завоювання⁶⁵. Усередині березня 1241 р. через Ломпертсас пройшов тумен (корпус) Бурундая. Звично пишуть про повне зруйнування міста, однак думка, що монголи руйнували все на шляху, помилкова. Насправді вони рідко штурмували укріплені твердині, особливо якщо ті не заважали здійснювати марш. Монголи були прагматиками й берегли сили. Штурм і руйнування відбувалися більше для демонстрації та залякування інших міст, щоби пришвидшити їх здачу. Ті, що здалися, отримували відповідні *пайцизи*, виконавши монгольські вимоги. Навряд чи монголи зруйнували Ломпертсас повністю, але місто постраждало, бо в 1247 р. король Бейла IV надав привілей для нових саських поселенців, зокрема з правом вільної торгівлі по суботах. Певні уступки одержала тоді й католицька плебанія⁶⁶.

Після відходу монголів Бейла IV продовжував політику конфронтації з галицько-волинськими князями. Він прийняв претендента на галицький престол чернігівського князя Ростислава Михайловича і 1244 р. видав за нього дочку Анну⁶⁷. Зять короля спочатку отримав замок Фізер у Земплині зі с. Вишнево й Оріхово, а потім Земплинську та Березьку жупи (комітати), де жило переважно слов'янське населення⁶⁸. Місцеві *немеші* та *йобагіони* поповнили його дружину. Звідси Ростислав Михайлович, підкріплений угорським військом, очоленим досвідченим полководцем-палатином Фільнієм, та краківською дружиною іншого угорського зятя князя Болеслава Сором'язливого, у 1245 р. виступив завойовувати галицький

⁶¹ «... и вставивъ сѣа своего Оугрѣхъ и выдасть и воу роуцѣ Галичаномъ вѣдаа невѣръствие ихъ про то его не под с собою» (Ипатьевская летопись. Стб. 787).

⁶² Ипатьевская летопись. Стб. 789.

⁶³ Olchváry Ö. A muhi czata. *Századok*. Budapest, 1902. Old. 518; Ágoston I. Muhi czata, 1241. Budapest, 1991. Old. 42.

⁶⁴ Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении венгерского королевства татарами. Санкт-Петербург, 2012. 304 с.

⁶⁵ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 98.

⁶⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 10. Оп. 8. Спр. 1025. Арк. 1–2.

⁶⁷ Wertner M. Az Árpádok családi története. Nagybeszkerek, 1892. Old. 463–475.

⁶⁸ Lehoczy T. Bereg vármegye monographiája. 3. kötet. 1. rész. Ol. 75–84.

престол. Цей похід закінчився розгромом претендента під Ярославом 17 серпня 1245 р.⁶⁹. Після цієї битви в угорсько-галицьких відносинах намітився поворот. Невдовзі, зацікавлений у поділі Австрійської спадщини, король Бейла IV сам запропонував Данилові Романовичу союз, скріплений шлюбною угодою. Попередні переговори між представниками обох сторін розпочалися тільки влітку 1246 р.⁷⁰. Тоді кандидат у митрополити печатник Кирило через Угорщину виїхав до патріарха в Нікею і його прийняв король Бейла IV. Однак лише 2 червня 1247 р. угорський король, надавши Славонію своєму зятю Ростиславу Михайловичу, продемонстрував готовність унормувати стосунки з Данилом Романовичем⁷¹. Невдовзі Ростислав Михайлович став князем Мачви на угорсько-болгарському кордоні, де боровся за болгарську корону й навіть титулувався імператором Болгарії⁷².

Комітати Берег і Земплин повернено до королівського домену теж у 1247 р., бо інакше Бейла IV не міг би надати м. Ломпертсасу привілеї цього року, якими воно належало його васалові. У такому разі міг би тільки затвердити подібний.

Згідно з місцевою традицією, у 1242–1247 рр. у Ломпертсасі збудовано кам'яну церкву Всіх Святих, від якої збереглися фрагменти різьбленої колони з мотивами легенди про засновника міста пастуха Саса, вмуровані над північною частиною воріт сучасного собору⁷³. Князь Ростислав Михайлович був добрим політиком і адміністратором. Будучи одруженим із принцесою-католичкою, він міг

⁶⁹ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 48–51.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 809; Homza M. Sytuacja polityczna Spisza do początków XIV w. *Historia Scepisii*. Bratislava; Kraków, 2009. Vol. 1. S. 152.

⁷¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. Buda, 1832. T. 4. Vol. 1. P. 447, 454.

⁷² Palacký F. O Ruském knížeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu jeho. *Časopis Českého Museum*. Praha, 1842. T. 1 (16). S. 23–41; Палацкий Ф. О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты и роде его. *Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей Российских*. 1846. № 3. С. 11–16; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, князь Мачвы. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1851. № 8. С. 27–49; Гарді Д. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 4. С. 193–207; Гарді Д. Руські та угорські джерела про Ростислава Михайловича в Ярославській битві або до питання про історію лицарської культури. *Przemysl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* / ed.: V. Nagirnyu, T. Pudłocki. Kraków, 2013. S. 141–146; Гарді Д. Религиозная принадлежность князя Ростислава Михайловича во время его жизни в Венгрии. *Rus' and Countries of the latin Culture (10th–16th c.)* / ed. V. Nagirnyu. Kraków, 2016, S. 154–152; Гарді Д. «Rutheni sunt schismatici»: конфесійна належність руських князів Ростислава Михайловича та Лева Даниловича у світлі вибраних угорських і чеських дипломатичних джерел – порівняльний аналіз. *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)* / ed. V. Nagirnyu. Kraków, 2018. S. 259–268; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – «Dux Galiciae et imperator Bulgarorum». *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 5. С. 131–143; Мандзяк В. Ростислав Михайлович: *illustri duce Galitiae et bano totius Sclavoniae, dominus de Machou et imperator Bulgarorum*. *Українсько-угорські етюди*. Львів, 2019. Вип. 3. С. 157–180; Мартынюк А. В. Князь Ростислав в битве на Лейте: «русский эпизод» австрийской истории. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. Москва, 2013. Вып. 2. С. 49–55; Паршин І. «Rex Russiae» у битві на р. Лейті. *Данило Романович і його часи* / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 122–131; Мартинюк А. Поєдинок князя Ростислава Михайловича та лицаря Ворша – прелюдія до Ярославської битви. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 147–156.

⁷³ Rónai J. A Beresztászi Rom. Old. 12.

підтримати це католицьке місто у своїх володіннях. Навряд чи власними ресурсами відразу ж після монгольського розорення місто могло самотужки реалізувати таке будівництво. Тоді ж тут поселилися садівники з Північної Італії (чи, швидше, з Далмації), які принесли культуру вирощування винограду й виробництва вин, що стало основою його багатства. Ломпертсас переживав у цей період значне піднесення, бо 1271 р. король Стефан V перевів сюди центр жупи Берег. Тепер містом управляли староста та 15 радників⁷⁴.

Союз Угорщини й Галицько-Волинської держави скріпили шлюбом Лева Даниловича з Констанцією (Constancia), дочкою короля Бейли IV, який відбувся у Зволені наприкінці літа 1247 р.⁷⁵ Лев Данилович цілком використав союз з Угорщиною, з допомогою якого після смерті батька він зміг у 1264–1269 рр. утвердитися як сюзерен королівства Русь⁷⁶. Тісні контакти зберігалися і коли в 1270 р. королем став свояк Стефан V. Лев Данилович відразу ж виступив йому на допомогу проти чеського короля Пшемисла Оттокара II (Přemysl Otakar II), залучивши війська своїх братів і союзних литовців, які взяли участь у переможній битві на р. Рабці⁷⁷. Війна закінчилася перемир'ям, підписаним 2 липня 1271 р. у таборі під Пожонню (Братиславою). Після коротких переговорів було укладено мир, підписаний 14 липня 1271 р. у Празі. В обидва документи угорський король Стефан V вніс і «зятя нашого Льва руського князя» («Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem»), а також його братів⁷⁸.

Тим часом угорське баронство, займаючи переважно спадкові високі посади *банів* (намісників королівств і князівств, які входили до складу Угорщини) та *жупанів* (намісників комітатів), у яких розпоряджалися, крім власних дружин, ще й ополченнями відповідних територій, почали формувати магнатські клани, об'єднані родинними зв'язками⁷⁹. При цьому старі угорські баронські родини перепліталися з хорватською, словенською, словацькою знаттю, а також руськими (українськими) і половецькими нобілями, що приступили на угорську службу.

Один із найпотужніших кланів Угорського королівства очолив барон Йоахім Гуткелед (Joachim Gutkeled). Уряд бана Славонії він успадкував від батька Стефана Пектарі (Ivačin Pektari), який був баном у 1248–1264 рр. 24 червня 1272 р. Йоахім Гуткелед раптово захопив у полон малолітнього королевича Ласло (László) і відвіз до замку Капронца (Копривниця поблизу Загреба). Ця змова славонського бана була несподіваною для короля Стефана V. Але він, намагаючись визволити сина, негайно взяв в облогу замок. Однак у таборі під його стінами довідався, що активну участь у змові взяла його дружина королева Єлизавета Половчанка (Ержебет Кун),

⁷⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 8. Спр. 1493. Арк. 16–23.

⁷⁵ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський. С. 51–54.

⁷⁶ Там само. С. 147–168.

⁷⁷ Continuatio Claustruburgensis VI / ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica*. Scriptores. Hannoverae, 1925. T. 9. P. 742–743.

⁷⁸ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / ed. A. Theiner. Roma, 1859. Vol. 1 (1216–1352). № 80; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / ed. J. Emier. Praegae, 1872. Vol. 2 (1253–1310). № 753; Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae / ed. J. Šebánek i S. Dušková. Praegae, 1981. Vol. 5/2. № 636–637.

⁷⁹ Hantos E. The Magna Charta of the English and the Hungarian constitution. London, 1904. 209 p.; Homan B. Geschichte des ungarischen Mittelalters. Berlin, 1943. Bd. 2. XVI+439 s.; Molnár E. A Magyar társadalom története az Árpádkorrig. Budapest, 1949. Old. 344.

яка була коханкою бана. Запальний і вибуховий Стефан V не витримав цієї звістки – 6 серпня 1272 р. він раптово помер. Королю Угорщини було тільки 33 роки.

Унаслідок неочікуваної трагедії виникло загальне замішання, яким скористалися барон Гуткелед і королева Єлизавета. 3 вересня 1272 р. у Секешфегерварі королем проголосили неповнолітнього Ласла IV. Але більшість баронів висунуло претендентом на престол внука короля Бейли IV князя Мачви Бейлу Ростиславича. Він був сином князя Ростислава Михайловича і племінником сюзерена королівства Русі Лева Даниловича та краківського князя Болеслава Сором'язливого, і своєю королю Чехії Пшемисла II Оттокара (Přemysl II Otakar). Прихильники князя Бейли напали на дім королеви. Проте загони барона Міклоша Пока (Miklos Rók) відбили напад. Більшість баронів схилилася до компромісу. Тож князь Мачви врешті погодився з коронацією двоюрідного брата Ласла. Але королева й барон Гуткелед його побоювалися. Князь мав 22 роки, він був улюбленцем покійного короля Бейли IV, що піднімало його авторитет в очах баронів. Окрім Мачви, він контролював і частину Болгарії. Саме тому коханці не вірили в ширість його відмови від боротьби за угорську корону. У листопаді 1272 р. на бенкеті Бейлу Ростиславича підступно вбив барон Генріх Кесеґі (Нейметуйворі) (Németutvari)⁸⁰. Барон невдовзі перед цим разом із вдовою Ростислава Михайловича емігрував до Чехії, рятуючись від переслідувань королеви Єлизавети, поріднився з чеськими баронами Ліхтенбурками й одержав місце при дворі⁸¹. Але, спокусившись на пропозицію уряду бана, барон повернувся до Угорщини і тепер намагався заслужити милість королеви. Князя страшно пошматували. Частина його тіла ледве збрала і поховала сестра Маргарита (аббатиса в монастирі кларисок), з якою вони були близнятами. Загибель князя Бейли збентежила не тільки Угорщину. Всі троє свояків (Пшемисл II Оттокар, Лев Данилович і Болеслав Сором'язливий) об'єдналися проти Угорщини, а точніше клану Гуткелед–Кесеґі (1273 р. барон Гуткелед очолив королівську раду в ранзі королівського надскарбія і братиславського жупана (magister tauarnicorum et comes de Posonio)⁸²). Усіх трьох свояків підштовхували до активних дій їхні дружини-принцеси з династії Арпадів⁸³. Після невдалих спроб порозумітися з Левом Даниловичем⁸⁴, барон Гуткелед знайшов союзника в особі графа Рудольфа фон Габсбурга (1218–1291), обраного 1 листопада 1273 р. німецьким королем⁸⁵. Суперником Рудольфа I (Rudolf von Habsburg) був чеський король Пшемисл II Оттокар⁸⁶. Невдовзі розгорнулася війна⁸⁷. Навіть після загибелі

⁸⁰ Szabó K. Kun László 1272–1290. Budapest, 1886. Old. 220.

⁸¹ Urban J. Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu. Praha, 2003. S. 120.

⁸² Codex diplomaticus patrius Hungaricus. Győrött; Budapest, 1867. T. 2. № 7. P. 12–14.

⁸³ Homza M. Sytusecja polityczna Spiszu do początków XIV w. S. 162.

⁸⁴ Він навіть одружився з племінницею Лева Даниловича Марією, дочкою Романа Даниловича та Гертруди Бабенберг, спадкоємицею частини Штирії з центром у Юденбурзі, спокусившись не так цим володінням, як родинним зближення із сюзереном королівства Русі (Kristó G. Magyarország története 895–1301. Budapest, 2006. Old. 263–265).

⁸⁵ Krieger K.-F. Rudolf von Habsburg. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 2003. S. 44, 56, 63–87.

⁸⁶ Ibid. S. 90–100.

⁸⁷ Redlich O. Rudolf von Habsburg. Das deutsche Reich nach dem Untergang des alten kaisertums. Innsbruck, 1903. 820 s.; Moeller B., Heckel M., Vierhaus R., Freiherr von Aretin K. O. Deutsche Geschichte: Mittelalter. Goettingen, 1985. S. 56–84; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza

Пшемисла II Оттокара під Дюрнкрутом (Сухими Крутами) на Моравському полі поблизу впадіння Морави в Дунай неподалік Відня 26 серпня 1278 р.⁸⁸, Лев Данилович продовжив воювати проти Ласла IV Куна. У ході цієї війни були приєднані значні території на Закарпатті, зокрема жупа Березька⁸⁹.

Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави дослідники або заперечують із політичних міркувань⁹⁰, або уникають розгляду цього питання. Серед поодиноких винятків – дослідження провідного угорського історика Дьєрдя Дьорффі (György Györfy) (1917–2000). Він проаналізував топоніми східних комітатів Угорського королівства і дійшов висновку, що ці території активно заселяли вихідці з Русі впродовж XIII–XIV ст. На його думку, ці процеси пов'язані з належністю комітату Березька до володінь князя Лева Даниловича наприкінці XIII ст.⁹¹. У документі від 1299 р. березький наджупан Григорій названий «урядником Лева князя руського»: «Ми, Григорій, граф з Берега, урядник князя Русі Лева та четверо суддів від тутешньої знаті»⁹². Під 1307 р. його згадано вдруге⁹³. Зрозуміло, що цього наджупана не можна ототожнювати з князем Юрієм Львовичем, як це робить Сергій Федака⁹⁴. Григорій (а не Георгій-Юрій) належав до місцевих магнатів і перебував на службі у князя Лева Даниловича. Цікаво, що в угорському документі від 1277 р. вказано, що ліс Кобили південніше м. Бардієва розміщувався «біля засік нашого

z sąsiedziami zachodnimi w latach 1264–1299/1300. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя*. Львів, 2001. Т. 3. До 800-ліття з дня народження Данила Галицького. С. 43–69; Zolt Th. Rudolf von Habsburg. *Schneidmüller B., Weinfurter S. Die deutschen Herrscher des Mittelalters. Historische Porträts von Heinrich I. bis Maximilian I* / ed. C. H. Beck. München, 2003. S. 340–359; Krieger K.-F. *Die Habsburger im Mittelalter. Von Rudolf I. bis Friedrich III*. Stuttgart, 2004. S. 11–74; Míka N. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. *Racibórz*, 2008. S. 82–110; Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський. С. 169–174, 181–190.

⁸⁸ Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Rakusko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velé říše Přemysla Otakara II. Sborník příspěvků ze symposia konano 26–27. září 1996 ve Znojme / red.: M. Bláhová, I. Hlaváček. Praha, 1998. 305 s.; Паршин И. Л. Битва при Дюрнкурте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемисла II Оттокара. *Rossica Antiqua*. Санкт-Петербург, 2012. № 1 (5). С. 95–106; Паршин И. Галицько-чеський союз 1278 року (на основі «Негмані Altahensis annals»). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2012. С. 156–160; Паршин И. Участь Льва Даниловича у битві при Дюрнкурті 1278 року (на підставі латиномовних джерел XV століття). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 187–193; Паршин И. Leon rex ruthenorum Anonymi Leobicensis Chronicon. *Średnjowjeczje Polskie i Powszechne*. Katowice, 2013. Т. 5 (9). S. 86–93.

⁸⁹ Войтович Л. О времени включения Закарпатья в состав Галицко-Волинского государства. *Русин. Международный исторический журнал* / отв. ред. С. Г. Суляк. Кишинев, 2011. № 4 (26). С. 5–25, 160–167; Войтович Л. Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2012. Т. 16. С. 48–61.

⁹⁰ Наприклад, див.: Василенков М. И. Принадлежала ли Подкарпатская Русь к Галицко-Волинской державе с 1281 по 1321 год? *Русин*. 1923. Ч. 155–159.

⁹¹ Györfy Gy. *Az Árpádkori Magyarországnak történeti földrajza*. Budapest, 1963. Old. 232–235.

⁹² «Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quatuor iudices nobelium de eodem damus pro memoria». *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / ed. G. Fejér. Buda, 1830. Т. 6. Vol. 2. P. 216–217; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 125–129.

⁹³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Т. 6. Vol 2. P. 213–214, 239–240.

⁹⁴ Федака С. Галицько-Волинська держава і Закарпаття. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 71.

королівства і королівств Польщі та Русі»⁹⁵. А за автором «Польсько-угорської хроніки», біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками»⁹⁶. У 1308 р. претендент на угорський престол баварський герцог Отто втік у Баварію через закарпатські володіння короля Юрія, з яким мав теплу зустріч. Про це повідомив австрійський хроніст Оттокар Штирійський (Otakar von Steienmark)⁹⁷. Отож входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави не викликає жодних сумнівів, як і автентичність джерел, у яких про це згадано⁹⁸.

Дискусійним залишається тільки час приєднання цих земель. У 1281 р. Лев Данилович здійснив похід у сусідню жупу Угочу аж до Вишкова, що дозволяє припустити, що він мав уже території за Карпатами⁹⁹. Найімовірніше, жупу Берег. Адже звідси виступали галицькі війська, і сюди відступали. Якби Лева Даниловичу довелося двічі форсувати карпатські перевали, то похід виглядав би інакше й міг мати зовсім інші наслідки. Під 1283 р. та 1285 р. трапляються звістки про походи Льва Даниловича в Ужанську жупу. Під час другого він разом з ординцями Ногая пішов аж у Паннонію¹⁰⁰. Безперечно, мав рацію Михайло Грушевський, що галицькому князеві під час війни з Ласлом IV вдалося опанувати частину Закарпаття десь упродовж 1278–1279 рр., тобто ще до початку війни за польську спадщину¹⁰¹. Інакше провести походи в 1281–1285 рр. було б навряд чи можливо.

Привертає увагу ще одна деталь. Герб м. Ломпертсас, яким місто користувалося щонайменше з першої половини XIV ст. (золотий лев, що крокує, на голубому фоні)¹⁰², повністю збігається з раннім гербом Львова. Його міг надати князь Лев Данилович як центру своїх володінь у Закарпатті¹⁰³. Оскільки Лев підтримував німецьких колоністів у галицьких та волинських землях, то можна не сумніватися, що він підтримував німецьких колоністів (сасів) і в Закарпатті.

Деякі історики схильні вважати, що, крім жупи Берег, до складу закарпатських володінь галицьких королів належали й марамороські землі з Хустом¹⁰⁴, але для цього немає доказів. Також бракує доказів і версії Юрія Химинця ніби територія комітату Спіш приєдналася до Галицько-Волинської держави 1286 р. унаслідок повстання у срібних копальнях, підтриманого місцевими «руськими магнатами», спровокованого будівництвом німецьких колоністів своїх храмів і монастирів¹⁰⁵. Більш аргументовано виглядає здогадка Михайла Трояна про приєднання внаслідок

⁹⁵ Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus continuantus / ed. G. Wenzel. Pest, 1871. 9 kötet. P. 166–167.

⁹⁶ Ставровський О. Словацько-польсько-угорське прикордоння до XVIII ст. Пряшів, 1967. С. 14, 377.

⁹⁷ Ottokars österreichische Reimmchronik / ed. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica*. Deutsche Chroniken. Hannoverae, 1893. T. 5/1. P. 1152–1154.

⁹⁸ Katona A. *St. Historia critica Regum Hungariae, stirpis Avstriacae*. Buda, 1793. T. 7. P. 1200; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. T. 6. Vol. 2. P. 216–217, 239–240.

⁹⁹ Komáromy A. *Ugocza vármegye keletkeresé*. Budapest, 1895. Old. 37.

¹⁰⁰ Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. Петроград, 1922. С. 32–33.

¹⁰¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів, 1905. Т. 3. С. 97–98.

¹⁰² Держархів Закарпатської обл. Ф. 721. Оп. 1. Спр. 706. Л. 12.

¹⁰³ Пачовський В. Срібна земля. Ужгород, 1993. С. 41.

¹⁰⁴ Вегеш М. Лев Данилович. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*. Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 34–39.

¹⁰⁵ Хименець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1991. С. 17.

походу 1283 р. західної частини Закарпаття «від нинішнього Берегова до гори Маковиця»¹⁰⁶, бо з листа короля Карла Роберта (Károly Róbert) випливає, що замок *Mackk* у жупі Шарош до початку 1320-х років належав руським князям¹⁰⁷. У будь-якому разі, ця територія західної частини Закарпаття остаточно відійшла до держави Лева Даниловича не пізніше 1287 р.

Можна припускати, що для князя найважливішими були землі жупи Земплин, через які пролягав основний шлях на Перемишль. Але ймовірний центр його нових володінь перебував у головному місті комітату Берег – Ломпертсасі. Імовірно, крім жупи Берег, до цих володінь частково входили жупи Унг (між жупами Берег та Земплин) і Шарош із замком Мак (який контролював єдину дорогу з Дукельського перевалу). На думку Теофіла Коструби, Самбірська єпархія заснована за часів Лева Даниловича¹⁰⁸. Ігор Мицько вважає, що до неї належали закарпатські володіння, а центр єпархії розміщувався на території князівського домену через тодішній непевний статус закарпатських територій¹⁰⁹. Ця гіпотеза досить вірогідна.

10 червня 1290 р. короля Ласла Куна в його шатрі зарубали половецькі князі Арбоз (Arboz), Туртул (Turtul) й Кеменеш (Kemenes)¹¹⁰. Чи це була помста за анти-половецькі акти, прийняті королем під натиском баронів? Чи, можливо, замовлення барона Копаса Борші (Kopasz Borsa)? Невідомо. Оскільки Ласло Кун був найбільшим ворогом Лева Даниловича, то для нього доля угорського престолу – надзвичайно важлива. Римський Папа Миколай IV (Nicolaus PP. IV) хотів утвердити угорським королем племінника Ласла IV – неаполітанського принца з Анжуйської династії Карла Мартела, сина Марії (дочка Стефана V і сестра Ласла IV Куна). Але 31 серпня 1290 р. німецький король Рудольф Габсбург надав Угорщину як власний лен синові Альбрехту I, герцогові Австрії¹¹¹. Натомість угорська знать підтримала племінника Бейли IV – Андрія III, сина герцога Стефана. У червні 1291 р. війська нового короля Угорщини вторгнулися в Австрію. Їм на допомогу виступили галицькі дружини Лева Даниловича¹¹², який залучив до походу й ординців¹¹³. Ця війна закінчилася 26 серпня 1291 р. миром у Хайнбурзі, за яким Альбрехт I визнав королем Угорщини Андрія III¹¹⁴. Отже, можна припускати, що новий король Угорщини Андрій III в обмін на галицьку допомогу визнав входження втрачених закарпатських володінь до складу держави свого свояка Лева Даниловича. У цій ситуації галицько-волинська підтримка була значно важливішою, ніж клаптик королівського домену під Карпатами. Так угорсько-галицька конфронтація, що склалася за часів Ласла IV Куна, знову змінилася на угорсько-галицький союз.

¹⁰⁶Троян М. Мукачівський замок. Ужгород, 1982. С. 9.

¹⁰⁷Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. Buda, 1834. T. 8. Vol. 2. P. 326.

¹⁰⁸Коструба Т. Самбірське єпископство в часи князя Лева. *Новий час. Літературно-науковий додаток*. Львів, 1939. Ч. 15. С. 3.

¹⁰⁹Мицько І. Справи церковні. *Старосамбірщина*. Старий Самбір, 2002. Т. 2. С. 110–111.

¹¹⁰Голубовський П. Половцы в Венгрии. Киев, 1889. С. 23.

¹¹¹Marchali H. H. Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301. Budapest, 1896. Old. 576–577.

¹¹²Continuatio Vindobonensis. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1851. T. 9. P. 716; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 98–100.

¹¹³Continuatio Florianensis. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 9. P. 749.

¹¹⁴Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. Buda, 1844. T. 11. Vol. 1. P. 180.

У 1301 р. обірвалася династія Арпадовичів. У боротьбі за угорський престол взяли участь нащадки дочок Бейли IV: неаполітанський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав, баварський герцог Отто. Внуком Бейли IV був і король Русі Юрій Львович. Приймавши королівський титул, який носив його дід, Юрій Львович декларував повне звільнення від монгольської опіки. Держава переживала піднесення. Чому ж тоді Юрій Львович не взяв безпосередньої участі в боротьбі за угорський престол? У 1988 р. угорський історик Дюла Кріштов (Gyula Kristó) висунув гіпотезу, що першою дружиною угорського короля Карла Роберта була галицька княжна. Він опирався на грамоту Карла Роберта магістру Стефанові від 7 лютого 1326 р., де король, пригадуючи угорсько-чеське суперництво з початку XIV ст., пише про свій похід на Русь за першою дружиною («in rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra accesserimus»¹¹⁵). Автентичність документа безсумнівна. Крім того, підтвердження цього факту історик знайшов в іншому джерелі, відомому під умовною назвою «Anonymi Descriptio Europae Orientalis», яке дослідники датують першою половиною 1308 р. Там є фрагмент про могутнього володаря на ім'я Лев, дочку якого взяв за дружину угорський король Карл («Loco imperatoris habet unum ducem permaximum vivorum, qui vocatur dux Leo, filiam huius Leonis duxit nunc in uxorem rex Ungarie Karulus»¹¹⁶). Але Карл Роберт народився 1288 р. Тому угорський історик вирішив, що дочка Лева Даниловича, який одружився ще 1247 р., не могла бути його дружиною і мовилося про дочку його внука Лева Юрійовича. Сам шлюб він спочатку відносив до 1307–1308 рр., а потім переніс на 1306 р.¹¹⁷ (перший відомий документ угорської королеви Марії датується 23 червня 1306 р.¹¹⁸). На слабкі сторони цієї гіпотези звернув увагу польський дослідник Станіслав Срока (Stanisław Sroka). Лев Юрійович, який народився не раніше 1289 р., не міг мати доньки в 1306 р. Тому він запропонував у тексті в «Anonymi Descriptio Europae Orientalis» правильним вважати «neptem» замість «filiam», тобто «внучка» замість «дочка», вважаючи дружиною Карла Роберта Марію, дочку битомського князя Казимира, яка була внучкою Лева Даниловича і племінницею короля Юрія Львовича¹¹⁹. У ході подальшої полеміки обидва дослідники почали висловлювати нові гіпотези на підтвердження свого висновку, при цьому польський історик заторкував тексти джерел, підганяючи їх під власну аргументацію¹²⁰. Тому, на мою думку, більш аргументованою виглядає позиція угорського історика. Шлюб із сестрою короля Юрія Львовича і внучкою короля Бейли IV був дуже вигідним для неаполітанського принца, задля цього він міг одружитися із значно старшою від себе князівною. Марія Львівна могла народитися близько 1270–1275 рр. Тоді її матері Констанції було тільки близько

¹¹⁵ Kristó Gy. Károly Robert első felesége. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica*. Hungaria, 1983. T. 86. Old. 27–30.

¹¹⁶ Anonymi Descriptio Europae Orientalis / ed. O. Górká. Cracoviae, 1916. S. 40.

¹¹⁷ Kristó Gy. Aba Sámuel és Károly Robert szaládi kocsolatairol. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica*. Hungaria, 1992. T. 96. Old. 25–30.

¹¹⁸ A zichy és vasenkeoi grof Zichy-család idosb aganak okmánytára. *Codex diplomaticus domus seniuriorum comitum Zichy de Zichy et Vasenkeu*. Pesten, 1871. T. 1. № 126.

¹¹⁹ Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną slaską Marią. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. Warszawa, 1994. № 11. S. 1–5.

¹²⁰ Kristó Gy. Orosz Hercegnő volt-e Károly Robert első felesége? *Aetas*. 1994. № 1. Old. 194–199; Sroka S. A. Genealogia Andegawenów węgierskich. Kraków, 1999. S. 21–28.

33–38 років¹²¹. Побіжно підтверджує такий висновок й одруження Карла Роберта з битомською княжною Марією¹²², яке відбулося після передчасної смерті Марії Львівни, з чим погоджувався Д. Кріштов. Союз із дрібним польським князем під час боротьби за угорський престол не мав жодного сенсу, якби його дочка не була племінницею короля Юрія Львовича.

Джерела не дають змоги пояснити зміну позиції короля Юрія Львовича. Можливо, причини крилися у швидкій смерті Марії Львівни. Юрій Львович у подальшій боротьбі підтримав претензії баварського герцога Отто III, який у 1308 р. після поразки через його володіння втік із Трансильванії. Рифмована хроніка Оттокара Штирійського відзначила теплу зустріч герцога з королем Юрієм¹²³.

Подальші деталі боротьби за угорський престол не зовсім зрозумілі. Смерть короля Юрія Львовича і проблеми його синів, яким довелося зіткнутися з натиском Золотої Орди, що намагалася відновити свій вплив на королівство Русі, змусили закарпатських нобілів й урядників часто змінювати орієнтацію. У Розгонській битві (1312) капітан замку Берег Петер та наджупан ужанський і земплинський Петро Петуня підтримували короля Карла Роберта¹²⁴. Але 1315 р. Петро Петуня уклав угоду з палатином «русином» Копасом Боршею, чий володіння були між Трансильванією і Дунаєм, угочанським жупаном Іштваном Мойшем (Istvan Mojs) та іншими магнатами. Вони вирішили підтримати галицького претендента. Петро Петуня навіть їздив до Львова, закликаючи синів Юрія Львовича активніше втрутитися в боротьбу, яка в 1316–1317 рр. принесла низку перемог. У 1317 р. Копас зазнав поразки під Дебрецем, Петуня поступово втрачав замок за замком і до початку 1320-х був витіснений із краю. Останнім впав Невицький замок під Ужгородом¹²⁵. Володіння Петуні отримали Другети, які прийшли з Карлом Робертом з Італії¹²⁶. До того часу всі закарпатські володіння Романовичів відійшли знову до Угорщини. У 1320 р. Карл Роберт надав місту новий привілей¹²⁷. Отже, Ломпертсас уже належав йому. Наступного року отримав привілей і капітан мукачівського замку Томаш (Tomás), якого призначили жупаном (ішпаном) комітатів Берег та Угоча¹²⁸. 6 липня 1320 р. король Карл Роберт одружився утретє – з дочкою польського короля Владислава Локетка – Єлизаветою. Своїй дружині він подарував Ломпертсас. Тут королева збудувала літню резиденцію. Настоятель місцевого собору був її сповідником.

¹²¹ Войтович Л. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? *А се єго сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2002. С. 161–164.

¹²² Jasiński K. *Rodowód Piastów Śląskich*. Wrocław, 1977. Т. 3. С. 35–38; Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича. *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 2000. Т. 240. С. 201–202.

¹²³ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, 1893. Т. 5. Р. 1152–1154.

¹²⁴ Lehoczy T. *Bereg vármegye monographiája*. 3. kötet. 1. rész. Old. 75–84.

¹²⁵ Сова П. Прошлое Ужгорода. Ужгород, 1936. Т. 1. С. 50–51; Лелекач М. М. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV–XV ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Ужгород, 1957. Т. 29. С. 6–10; Miloš M. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin, 2006. С. 230–231.

¹²⁶ *A magyar nép története*. 3 köt. Budapest, 1896. Old. 66–69; Hardi D. *Drugeti. Povest o usponu I padu porodice prtilaca anžijskih kraljeva*. Novi Sad, 2012. С. 81–257.

¹²⁷ Lehoczy T. *Bereg vármegye monographiája*. 3. kötet. 1. rész. Old. 92.

¹²⁸ Троян М. В. Мукачевський замок. Ужгород, 1982. С. 12.

Єлизавета заклала в місті монастир домініканців, котрий розміщувався на території сучасного професійно-технічного училища (ПТУ) недалеко від собору і проіснував до 1573 р.¹²⁹. Єлизавета, яка володіла містом до смерті у 1380 р., добилася надання Ломпертсасу в 1342 р. прав королівського міста, а трохи пізніше – користування печаткою¹³⁰. Королева також фінансувала спорудження кількох вівтарів у місцевому соборі. Напевно, при ній розпочато будівництво кам'яного храму, яке завершилось 1418 р., судячи з напису під тріумфальною аркою. До собору примикала велика каплиця Архангела Михаїла, теж збудована 1418 р. і розібрана 1846 р. Її заклав уже зять королеви Сигізмунд Люксембург (Sigismund von Luxemburgi). Можна припускати, що з королевою Єлизаветою до Ломпертсасу прибули поляки, нащадки яких носять прізвище Лендел.

Після смерті королеви Єлизавети місто перейшло до її сина короля Людовика Анжуйського (Nagy Lajos), а потім – до зятя Сигізмунда Люксембурга. Людовик Анжуйський також був королем Польщі й Русі з титулом короля Галіції і Лодомерії. За це королівство в 1387–1434 рр. боровся і Сигізмунд Люксембург. Його васали та прихильники на чолі зі Сцібором із Сціборжиць (Ścibor ze Ściborzyc) саме в жупі Берег гуртували свої сили¹³¹.

У 1396 р. жупи Берег і Шарош король Сигізмунд надав у довічне володіння подільському князеві Федору Коріатовичу, який доводився йому дядьком. Подільський князь виїхав до Угорщини по допомогу проти наступу великого литовського князя Вітовта. Не отримавши такої, після окупації Поділля польсько-литовськими військами, він залишився на Закарпатті. Православний князь Федір Корятович не любив заселеного сасами-католиками Ломпертсаса, тому і своє серце віддав сусідньому Мукачевому. Там збудував замок Паланок, частина якого збереглась у Верхньому замку Мукачівського замку, заснував монастир на Чернечій горі з бібліотекою. Осінні мукачівські ярмарки стали постійними. Відтоді місто почало випереджати в розвитку Берегове і ця тенденція збереглась й до наших часів. Князь Федір Корятович до останніх днів боровся за повернення Подільського князівства і брав участь у численних виправах разом із місцевими нобілями. Безперечно, це був один із найвидатніших діячів на Закарпатті¹³². За його часів місцеве українське населення відчуло значну підтримку. При ньому, напевно, була організована окрема православна мукачівська єпископія. Досі місцева православна паства належала до Перемишльсько-Самбірської дієцезії. Заснування нової єпархії потребувало підтримки місцевої влади, яку після Федора Корятовича не було кому забезпечити. Князь став учасником хрестового походу проти турків на допомогу Візантії та невдалої битви під Нікополем 25 вересня 1396 р. Саме його звернення і могло знайти підтримку в Константинопольському патріархаті, загалом неохочому до утворення нових дієцезій.

Ультрапатріотична угорська історіографія навіть поширювала версію, ніби українці з'явилися на Закарпатті, заселеному винятково угорцями, після приходу 40 чи навіть 300 тис. подільських русичів. Куди мало зникнути місцеве населення

¹²⁹ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 13.

¹³⁰ Beregszász rendezett. Old. 8.

¹³¹ Войтович Л. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Львів, 2019. Вип. 3. С. 181–276.

¹³² Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої, князь із Мункача...». Історичний нарис. Ужгород, 2017. 136 с.

перед появою угорців, – у колі ультрапатріотичних істориків задумуватися, звичайно, не належало. І хоча ще Михайло Лучкай (1789–1843), який писав: «Якби Федір мав на своєму боці 300 тисяч людей, напевно не втікав би»¹³³, а також Олексій Петров (16.03.1859–5.01.1932)¹³⁴ та Дмитро Дорошенко (8.04.1882–19.03.1951)¹³⁵, які застерігали щодо неправдивості цієї легенди, її продовжують використовувати як беззаперечний факт, на підтвердження якого вишукують лінгвістичні докази¹³⁶. Але, якби подільський князь міг вивести в поле «кілька десятків тисяч»¹³⁷ дружинників-лицарів чи навіть 7 000–8 000¹³⁸, йому справді не довелося б покидати Поділля. У битві під Нікополем (25.09.1396) усе християнське військо мало близько 16 тис. осіб, а османська армія – близько 15 тис. Тільки вартість озброєння кінного лицаря тоді була більшою за вартість сотні корів¹³⁹.

Федір Корятович помер 1414 р., його дружина Ольга – 1418 р. Синів у них не було, і володіння знову перейшли до короля Сигізмунда Люксембурга. У 1427 р. король надав місто сербському деспотові Юрію Бранковичу (1427–1456) разом із Мукачевим, Токаєм, Бесерменем, Бечем, Вершецем Саланкеменом. Натомість сербський князь передав Угорщині Белград. Бранкович почав переселяти сербів, що перебували під загрозою турецького поневолення, у свої нові володіння. Сербські переселенці – «раци» – одержували привілеї подібні до *немешів*. Нашадки цих *сербів* зберегли популярне на Березівщині прізвище *Рац*. За Юрія Бранковича в Ломпертсасі з'явилися і грецькі купці, які незабаром стали доміантною силою у верхньоугорських комітатах. Окремі їхні нащадки носять прізвище *Чолбаши*. У часи Федора Корятовича та Юрія Бранковича, які підтримували православне населення, у місті, напевно, з'явилася перша православна церква. Але й надалі більшість населення становили німці-саси. Оживилось економічне життя, почали розвиватися ремесла. Під 1446 р. уперше згаданий цех шевців¹⁴⁰.

Юрій Бранкович брав активну участь у боротьбі угорських магнатських ліг, очолюючи одне з баронських угруповань. 1447 р. регент Янош Хуняді (János Hunyadi) конфіскував володіння князя. Але вже 1450 р. їх знову повернено сербському князю. У грудні 1455 р. розгорілася боротьба князя Юрія Бранковича з шурином регента Міхаєм Сіладі (Mihály Szilágyi). Цю боротьбу сербський князь програв. Видається, що в періоди, коли Юрій Бранкович утрачав місто, то воно

¹³³ Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої, князь із Мункача...»...

¹³⁴ Петров А. О подложности грамоты князя Федора Корятовича 1360 г. Критические замечания (с палеографическим этюдом И. Холодняка). Санкт-Петербург, 1906. С. 71.

¹³⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 493.

¹³⁶ Гранчак І. М. Аграрні відносини на Закарпатті. Закріпачення селян (друга половина XIII – початок XVI ст.). *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород, 1993. Т. 1. З найдавніших часів до 1918 року. С. 61; Сенько І. Земля з іменем. Ужгород, 1998. С. 36–37; Німчук В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 4. С. 4; Німчук В. Віддаймо честь Федорові Корятовичеві. *Срібна земля*. 2014. 29 вересня.

¹³⁷ Гранчак І. М. Аграрні відносини на Закарпатті. С. 61.

¹³⁸ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1. С. 59.

¹³⁹ Войтович Л. Битва при Нікополі. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2017. Т. 1. С. 746–749.

¹⁴⁰ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1. С. 175.

переходило до сім'ї Сіладі, бо Ержебет Сіладі (Erzsébet Szilágyi) (1431–1483) була покровителькою міського собору¹⁴¹.

Син Яноша Хуняді король Матяш Корвін (Mátyás Korvin) (1458–1490) повернув місто до королівських володінь. Про ті часи нагадує с. Гуняді поблизу міста. У 1484 р. король Матяш надав Ломпертсас своєму позашлюбному синові Яношу Корвіну (János Korvin) (від неаполітанської принцеси Беатріс у короля дітей не було). Янош Корвін (1473–1504) претендував на королівський престол. 1489 р. батько змусив дворянство та міста присягнути йому на вірність. Але відразу по смерті Матяша Яношу довелося втікати на південь. Біля г. Чонт його прихильників розбило військо Державного зібрання, яке передало корону Владиславу II Ягеллону. Однак свої приватні володіння, зокрема і Ломпертсас, Янош Корвін зберіг¹⁴². У 1504 р. місто перейменовано в Берегсас. Без сумнівів, перша частина походить від назви комітату *Берег*, а друга – від старої *сас*. Це також дає змогу стверджувати, що німці-саси на той час залишалися основним населенням міста. Хуняді мали хорватське походження, при них у Берегсасі та с. Гуняді, напевно, з'явилися родини хорватських колоністів, але, будучи католиками, вони швидше інтегрувалися в угорський масив і їхні сліди зникли.

По смерті Яноша Корвіна Берегсас знову повернений до складу королівських володінь. Король Лайош II (Lajos II) (1508–1526) перетворив місто у свою літню резиденцію. Нотар місцевої плебанії Сологазі Томаш (Szologázy Tomás) у 1519 р. став королівським секретарем. На прохання короля папа Лев X звільнив настоятеля місцевого собору від підпорядкованості Егерському єпископові, дозволивши носити ознаки єрарха і митру, а також на свята давати єпископське благословення¹⁴³. Розвинулося виноградарство, берегівські вина почали вивозити в сусідні краї, перш за все до Львова, звідки його поставляли в польські землі.

Проте населення не було задоволене своїм становищем. Землі бракувало, передміщани брали її в оренду. Вони не користувалися міським правом повною мірою. Напевно, тому значна частина жителів міста взяла участь у повстанні під проводом Дьєрдя Дожі (György Dózsa) (1472–1514). Цікаво, що в його загонах поруч воювали угорці й українці, серби-раци та румуни. Після поразки повстання з його учасниками жорстоко розправилися. До бунтарських міст віднесено і Берегсас. Місто позбавлено прав та привілеїв, а жителів прирівняно до селян¹⁴⁴. Навіть колись вільні *йобаді* стали підданими.

Державне зібрання прийняло нове «Уложення», яке розробив ідеолог шляхетства Іштван Вербеці (István Werbőczy) (1458–1541). Згідно з новим законом, кожен селянин зобов'язувався щорічно сплачувати власникові 1/9 частину урожаю (зерна або вина), віддавати кабана, двох гусей, форинт грошової ренти, а також курку щомісяця. Крім того, селянин не мав права переходу до іншого пана і був зобов'язаний відробляти день панщини щотижня. У містах населення платило по флорину з двора й несло повинності з ремонту міських укріплень, доріг, мостів, з поставки вина, транспортуванні королівських вантажів та пошти. Втративши міські

¹⁴¹ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 14.

¹⁴² Schönherr G. *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Budapest, 1894. Old. 8–260.

¹⁴³ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 13.

¹⁴⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 10. Спр. 160. Арк. 3.

права, жителі Берегсаса однак не перетворилися на кріпаків. Як піддані, тепер вони зобов'язувалися вносити грошову ренту, водночас за ними залишилися всі міські повинності. Головним майном міста були винні підвали. Потужних укріплень воно не мало, крім королівського мисливського замку під горою, де пізніше розмістився вирадгосп. Тому в 1515 р. один із найбільших баронів Іштван IV Баторі (István IV Báthory), напавши, легко пограбував міські підвали.

Король Лайош II загинув під Мохачем 29 серпня 1526 р. Берегсас перейшов до королеви-вдови Марії, але 1528 р. цими землями оволодів новий король Янош Запольяї (János Szapolyai). Спочатку він передав місто своєму давньому соратникові Іштвану Вербеці, але в 1529 р. вирішив обміняти замки у Мункачі й Берегсасі на Сотмарський та Неметський. Власником міста став трансильванський магнат – той самий Іштван IV Баторі († 1535), який 1515 р. вивіз вино з берегівських підвалів. У Мункачі та Берегсасі пройшли молоді роки Стефана V Баторі, майбутнього князя Трансильванії (1571–1575) і короля Польщі (1575–1586).

Угорщина розпалася на дві частини. Західноугорські барони визнали королем австрійського імператора Фердинанда I. Янош Запольяї в пошуках союзників сам привів у країну турків. У 1537 р. австрійці здобули штурмом замок Мункач і пограбували околиці Берегсаса. За угодою у Вараді, замок та місто було повернено власникам. По смерті Яноша Запольяї його вдова Ізабелла (Izabella), дочка польського короля Зигмунта Старого (Zygmunt I Stary), звернулася до султана Сулеймана Пишного (Süleyman Kanuni). Султан захопив Буду і перетворив Південну Угорщину в пашалик. Малолітній син Яноша й Ізабелли Жигмонт Янош (Szapolyai János Zsigmond) отримав Трансильванію, Затисянську область і Закарпаття. Мункач та Берегсас стали володіннями королеви-вдови. Ізабелла Запольяї повернула йому міський статус. У 1559–1567 рр. містом володів її син трансильванський князь Жигмонт Янош. Його сповідником був настоятель міського собору Бейда Дюла (Gyula Bejdá). Князь допоміг йому в 1564 р. стати єпископом у Чонаді.

У 30–40-х роках XVI ст. в угорських землях почали поширюватися ідеї кальвінізму. Очільники реформації проповідували ідеї євангельської рівності, відмови від розкоші католицьких церков і монастирів. У розореному та змученому війною краї їхні ідеї мали багато прихильників. 1565 р. підбурені проповідниками жителі Берегсаса штурмом здобули католицьку церкву і перетворили її на свій храм. У 1573 р. розорено й закрито монастир.

У 1565 р. імператор Максиміліан II направив вимогу султанові Сулейману Пишному передати йому замки Мункач та Хуст, якими володів васал султана князь Жигмонт Янош. У відповідь той вторгся до Угорщини. Наступного року він помер при облозі Сігетвара, але турки і татари розсипались країною, незважаючи на те, де союзники, а де противники. Татари спалили Берегсас та околиці: Варі, Бучу, Дідово, Мочолу, Нодьбігань, Косино, Гуту, Нодьберег, Квасово, Бене й інші села. На зміну їм прийшли австрійці та їхні прихильники із західноугорських комітатів. Генерал Лазар Швенді (Lazare de Schwendi) та граф Шимон Форгач (Symon Forgách) обложили замок Мункач і 21 лютого 1567 р. здобули його. З Мукачєвого армія пішла на Хуст, зупинившись у Берегсасі й довершивши розорення міста. 1568 р. міщани звернулися до імператора Максиміліана II зі скаргою, що всупереч королівським привілеям капітан мукачівського замку Ференц Бої (Ferenc Boyai) вимагає від міста

утримання солдатів¹⁴⁵. У відповідь уряд дав вказівку новому капітанові Петеру Тарноці (Peter Tarposy) залучити до ремонту замку й берегівчан. Усього зібрано 49 076 селян і міщан. Ремонт замку, який потерпів під час штурму, закінчено 1569 р.

У 1574 р. Берегсас на короткий час отримав магнат Антал Секей (Antal Székely) (у 1603–1604 рр. його син Мозеш (Mózes) був князем Трансильванії). За угодою 1595 р. між королем Рудольфом II і трансильванським князем Жигмонтом Баторі жупа Берег відійшла до Трансильванії. Власником Берегсаса став Жигмонт Ракоці (Zsigmond Rákóczi). У цей безперервний період війн пустіли міста й села, практично припинилася торгівля. Незабаром австрійці знову окупували Закарпаття.

Вождя повсталих гайдуків Іштвана Бочкаї (István Bocskai) (1557–1606) обрано князем (1604–1606) і, згідно з миром, укладеним 23 червня 1606 р., він добився визнання незалежності Трансильванії і Парціуму та приєднав жупи Берег, Угоча, Сотмар і фортецю Токай. Бочкаї прогнанив католиків зі своїх земель та роздавав їхнє майно своїм гайдукам-реформатам. Бегерсас знову потрапив до рук Жигмонта Ракоці, якого незабаром обрано князем Трансильванії (1607–1608). У місті поступово почали переважати угорці-реформати. Частина потомків сасів, які залишалися католиками, прогнано. А саме місто ввійшло до мукачівської домінії і несло повинності на користь замку.

Проте становище постійно змінювалося. У 1611 р. мукачівський замок і домінія передані прихильникові імператора графу Мікловшеві Естерхазі (Miklós Esterházy). Вже 1612 р. гайдуки графа силою забрали з міських підвалів 100 бочок вина¹⁴⁶. Воно залишалося головним багатством міста. В основному вивозилося за Карпати. У Стрию, Самборі, Перемишлі й інших містах місцеві купці, добившись *права складу*, перекуповували вино в берегівських купців і везли його далі у Львів, Краків, Варшаву, Вільно, Київ і навіть далеку Москву. На цій торгівлі процвітали прикарпатські міста. Що говорити про самих берегівчан. Уже в XVII ст. почали будувати громадські винні підвали. Незважаючи на війни, попит на вино не зникав ніколи.

Наступний період історії міста пов'язаний із діяльністю Габора Бетлена (Gábor Bethlen) (1581–1629). Обраний у 1613 р. князем Трансильванії, Бетлен вирішив об'єднати угорські землі, розділені між Туреччиною та Австрією. Аби протиставити угорське населення австрійському, він почав насильно проводити реформацію. Підтримував і українське та словацьке населення. Реформати почали співдіяти з православними. У 1620 р. Бетлена обрали князем Угорщини, а згодом – королем. Від королівського титулу йому довелося відмовитися відповідно до миру в Нікольсбурзі (1621), але натомість він отримав герцогства Оппельн і Ратибор у Сілезії та сім жуп (зокрема закарпатські Берег, Угоча, Сабольч, Сотмар, Земплин). Бетлен Габор у своїх нових володіннях сам зайнявся господарською діяльністю. Йому потрібні були кошти на армію. І це дало результати. Так доходи всього князівства становили близько 167 тис. форинтів, із яких 114 тис. давали 7 нових жуп¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Beregszász rendezett. Old. 11.

¹⁴⁶ Сіярова Г. І., Співак Б. І. Берегово. С. 133.

¹⁴⁷ Wittmann T. Bethlen Gábor. Budapest, 1952. Old. 126; Wittmann T. Bethlen Gábor mint hadszervező. Budapest, 1952. Old. 39; Wittmann T. Bethlen Gábor és az 1628–1629 évi erdélyi–oros szövetségterv keletkezése. Magyar–oros történelmi kopcsolatok. Budapest, 1956. Old. 36–51; Csetri E. Bethlen Gábor életútja. Bukarest, 1992. Old. 3–29.

У Берегсасі князь збудував літню резиденцію-двір на території колишнього монастиря, який розгромили реформати. Він зберігся, його називають «графським двором», оскільки пізніше ним володіли графи Шенборни. Одноповерхова споруда з двома боковими ризалітами, прикрашена ренесансним портиком із шістьма колонами. Півпідвальне приміщення, на якому стоїть основна споруда, зберегло готичну стрільчатую стелю. Напевно, це рештки монастирської будови. На торці споруди напис: «Бетлен, 1629». Колись під ним був щит із гербом Бетлен-Інтарі: на щиті змія в короні, у її пащі – держава-яблуко з хрестом, щит увінчаний латами з короною та листями польових квітів, над короною – два листочки і квітка. Сьогодні в Береговому на подвір'ї угорської гімназії ім. Габора Бетлена стоїть пам'ятник цьому князеві.

При Бетлені зросло населення Берегсаса. Князь у свої володіння закликав поляків, словаків, галицьких українців, вимагаючи лише диплом майстра з якогонебудь ремесла. Особливо цінували дипломи, видані цехами Львова, Пряшева й Кошиць. Немало берегівчан із прізвищами Товт та Орос походять із переселенців часів Бетлена Габора.

По смерті князя його володіння відійшли до вдови – бранденбурзької принцеси Катерини. Вже за кілька місяців вона була змушена уступити трансильванський престол князю Дьєрдю I Ракоці (György I Rákóczi). Згідно з угодою, у такому випадку і сім жуп мали відійти до Австрії. У 1633 р. за Пряшівським миром імператор Фердинанд II їх зайняв, але вже 1645 р. у Лінці підписано новий мир, за яким вони стали спадковими володіннями сім'ї Ракоці. По смерті Дьєрдя I князем Трансильванії став його син Дьєрдь II (György II Rákóczi) (1648–1660), а м. Берегсас успадкувала його мати Жужа Лорантфі (Zsuzsanna Lorántffy) (1600–1660), вдова Дьєрдя I.

У 1649 р. у місті жило всього 353 осіб у 127 дворах, не беручи до уваги челяді власниці («графський двір» був юридикою). Серед жителів – 37 майстрів-ремесників, 170 власників ділянок виноградників і 72 желяри-орендатори¹⁴⁸. У рахунок міських повинностей Берегсас мав поставляти в Мукачівський замок 400 бочок вина. Жужа Лорантфі зобов'язала міщан також поставляти на його відбудову та реконструкцію 100 дерев'яних балок протягом кількох років.

У 1644–1653 рр. березьким надзупаном був граф Іштван Чакі (István Csáky (1603–1662). 1649 р. він зустрічав посольство козацького гетьмана Богдана Хмельницького, яке очолювали генеральний осавул Іван Ковалевський, гетьманський конюший Іван Брюховецький і Хруз. У замку Мункач, що став резиденцією князів Ракоці, укладено союз Трансильванії і Гетьманської України.

Невдовзі союз із Москвою, який остання відразу ж перетворила в нове підданство, досить швидко розчарував гетьмана та його оточення¹⁴⁹. Козацька еліта шукала

¹⁴⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 9. Спр. 519, 521, 551.

¹⁴⁹ Наприкінці 1655 р. – на початку 1656 р. почалося польсько-московське зближення. Даремно гетьман попереджав російську сторону про марність сподівання царя на польський престол, до чого заохочували польські й австрійські дипломати царських посланців. Росія зупинила просування своїх військ у Білорусі, а 17 травня 1656 р. розпочала війну проти Швеції. Віленська польсько-московська комісія відбувалася без козацьких представників. 24 жовтня 1656 р. укладено польсько-московську угоду, спрямовану проти Швеції. Непевність у майбутньому щодо власного становища штовхала гетьмана і його оточення до рішучих дій (Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Львів, 1996. Ч. 1. 262 с.; Шварц І. Австро-руссіє дипломатическіє отношенія в первые годы Северной войны. *Русская и украинская дипломатія в Евразии: 50-е годы XVII века*. Москва, 2000. С. 31–46; Августинівич К.

виходи, побоюючись опинитися в лещатах польсько-російської коаліції. Природно, що ситуація штовхала її до зближення зі Швецією – найпотужнішою на тоді балтійською державою. Ще 1654 р. козацького дипломата грека Данила Калаугера послано до королеви Христини (Kristina), але це посольство прийняв уже король Карл X Густав (Karl X Gustav) 30 листопада 1654 р.¹⁵⁰. Невдовзі король Карл X Густав розпочав війну з Польщею, розбив польське військо і навіть 17 жовтня 1656 р. зайняв Краків, але мусив відступити до Помор'я через опір, що зростав, та формування антишведської коаліції. Політичну ситуацію активно намагався використати трансильванський князь Дьєдь II Ракоці¹⁵¹. Продовжуючи політику своїх попередників на підпорядкування дунайських князівств і звільнення від турецької опіки, він теж шукав союзу з козацьким гетьманом та шведським королем. У жовтні–листопаді 1656 р. шведське посольство Готтара Веллінга (Gottar Welling) та трансильванське посольство Ласло Уйлакі (László Újlaki) готові були визнати козацьку державу з територією у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Доля Руського та Подільського, на які претендував Ракоці, відкладалася на наступні переговори. Козацький гетьман мав вислати на допомогу Ракоці в запланованому поході проти Польщі 15-тисячне військо та прикрити його тили проти татар і турків у разі виступу останніх. До цих домовленостей приєднувався і Бранденбург, добиваючись звільнення з-під польського протекторату. 10 грудня 1656 р. коаліція була сформована й у Рандоті підписано угорсько-шведсько-бранденбурзько-українську угоду. Союзники домовилися про розподіл земель Речі Посполитої між Швецією, Трансильванією (Дьєдь II мав отримати польську корону), Україною та Бранденбургом. Окрім того, в Литві мало бути утворене окреме князівство Богуслава Радзивіла¹⁵². Зі сторони Богдана Хмельницького це – фактичний розрив із царським

Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи. *Там само*. С. 47–52; Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта. *Там само*. С. 115–132; Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. Київ, 2001. 533 с.; Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої полони 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформаций. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 16–47; Флоря Б. Н. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. *Украина и соседние государства в XVII веке*. Санкт-Петербург, 2004. С. 160–164).

¹⁵⁰ Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2016. Вип. 28: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 25–32.

¹⁵¹ Ракоці Дьєдь (Юрій) II (30.01.1621–7.06.1660) – князь Трансильванії (11.10.1648–25.10.1657, 14.01.1658–30.03.1659, 24.08.1659–7.01.1660). Рандотський угорсько-шведсько-бранденбурзько-український союз (10.12.1656), за яким мав бути польським королем із збереженням значних територій Речі Посполитої. Здійснив похід у Польщу, у ході якого зайняв Краків, Люблін, Брест і Варшаву, але мусив відступати через турецько-татарський наступ і відхід шведів та козаків (1657). Двічі зміщений турками зі становища князя, але збирав нові сили і продовжував боротьбу. Розгромив турецьке військо великого візира Мухамеда Кепрюлю (Mahmed-paşa Köprülü) при Ліппі (6.07.1658). Відновив союз із Валахією (15.09.1659). Смертельно поранений у битві при Сасфекеші (2.05.1660) (Szilágyi S. II. Rákóczy György, 1621–1660. Budapest, 1891. Old. 740; Görög F. A két Rákóczy György főngatosági joga a két oláh vajdasághoz. Kolozvár, 1905. Old. 109; Kósa J. II. Rákóczy György. Budapest, 1943. Old. 182.).

¹⁵² Оляччин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 1931. Т. 151. С. 151–179; Оляччин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. *Там само*. Львів, 1937. Т. 154. С. 41–69; Мацьків Т. Цісарське посольство до

підданством, але гетьман не спішив оголошувати про нього офіційно, пояснюючи 7–8 січня 1657 р. царському післанцю стрілецькому полковникові Авраму Лопухіну (Авраам Лопухин) причину послання військ проти Польщі безперестанними порушеннями кордону поляками¹⁵³. 16 січня 1657 р. Дьєд II виступив проти Польщі з 23 тис. угорського і 6 тис. військ дунайських князівств. Війська з Молдови й Валахії пройшли до Мукачєвого через Берегсас. З Мукачєвого далі через Верецький перевал на Стрий рушили основні сили. У лютому 1657 р. до них приєдналися 20 тис. козаків із наказним гетьманом Антоном Ждановичем¹⁵⁴. У його складі були київський, білоцерківський, переяславський і кальницький полки та добровольчі формування, серед яких навіть 50 турецьких яничарів. Серед старшин – полковник Іван Богун-Федорович, Юрій Немирич та Ференц Рац. Об'єднане військо рушило на Краків і 18 березня 1657 р. вступило у стару польську столицю. 20 березня Дьєрд II та Жданович вирушили на з'єднання зі шведами, яке відбулося 14 квітня біля Сандомира, де війська переправилися через Віслу. Далі союзники рушили через Люблін на Берестя. Несподівано шведський король 13 травня 1657 р. покинув військо, залишивши бригаду генерала Стенбока (Magnus Stenbock) (3 000), і відійшов за Віслу. Розгорнулася війна з данцями, а російське військо загрозувало Ризі. У грамоті до царя від 5 травня 1657 р. король Ян Казимир (Jan Kazimierz) писав, що гетьман порушив присягу царю і Віленські домовленості.

Незважаючи на відхід шведів, після деякого вагання Дьєрд II та Антон Жданович вирішили йти з Берестя на Варшаву. 7 червня 1657 р. польську столицю здобуло козацько-угорське військо. Але з відходом Карла X Густава польське військо наближалось до Варшави. Генерал Стенбок 22 червня покинув союзників і рушив на північ. Австрійські союзники не тільки відправили військову допомогу Польщі, а й організували турецький каральний похід проти трансильванського князя. Богдан Хмельницький лежав хворий у Чигирині. Було вирішено відступати з Варшави. 22 червня війська перейшли Віслу й через Замостя, Томашів, Раву (де загинув

Б. Хмельницького в 1657 р. *Український історик*. 1973. № 3–4. С. 120–138; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Київ, 1995. С. 11–18; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. *Украина и соседние государства в XVII веке*. Санкт-Петербург, 2004. С. 90–107; Гурбик А. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 57–86; Гурбик А. Україна і Трансильванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657). *Україна–Угорщина: спільне минуле і сьогодення*. Київ, 2006. С. 134–154; Гурбик А. Традиція українсько-шведських відносин у середині XVII ст. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ, 2010. С. 381–404; Коваленко С. Останній чин великого Гетьмана. Київ, 2010. 368 с.

¹⁵³Гурбик А. Основні етапи і наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. *Terra cos-sacorum. Науковий збірник на пошану Валерія Степанкова*. Київ, 2007. С. 196–222.

¹⁵⁴Жданович Антон Микитович (+ після 1660) – київський полковник (1649–1653, 1655–1656), генеральний суддя (1656–1660?) (Гурбик А. Антон Жданович. *Полководці Війська Запорозького*. Київ, 1998. Кн. 1. С. 120–140; Гурбик А. Київський полковник Антон Жданович. *Український історичний журнал*. 98. № 3. С. 130–139; № 4. С. 102–109; Гурбик А. Полковник Антон Жданович. *Пам'ять століть*. 1998. № 3. С. 61–70; Гурбик А. Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною Османського протекторату. *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 66–92).

полковник Ференц Рац), Жовкву (де Дьєрдь II втратив частину обозу) йшли до Львова, відбиваючись від польських авангардів. Не маючи точної інформації, що діється в Україні, 21 липня 1657 р. Антон Жданович на власний розсуд вирішив покинути союзне військо і швидким маршем рушив на Поділля. Трансильванський князь теж через Карпати виїхав до Трансильванії організувати оборону проти татар. Угорський гетьман Янош Кемень (János Kemény), оточений поляками, капітулював під Чорним Островом на Поділлі за великий викуп, отримавши дозвіл вільного виходу (23 липня 1657 р.).

Сподіваючись на успішне закінчення походу, ще 12 травня 1657 р. Богдан Хмельницький відправив посольство до Стамбула, а пізніше – Федора Коробку в Москву. Але звітти із звинуваченнями їхав боярин Василь Бутурлін (Василий Бутурлін). Довідавшись про невдачу походу та самовільний відхід Антона Ждановича, вмираючий гетьман вирішив стратити його та всіх полковників, які були з ним, зокрема й Івана Богун-Федоровича. Реалізувати погрози йому не судилося. Він не зміг пережити цієї звістки і помер 27 липня 1657 р. Надзвичайно заплутана політична й оперативна ситуація в умовах Північної війни, втручання Туреччини та Криму призвели до невдачі походу, у ході якого були зайняті Краків і Варшава. Антон Жданович й Іван Богун не могли вплинути на зміну ситуації і, природно, рятували військо. З різних причин цей важливий епізод української революції досі залишається недостатньо дослідженим¹⁵⁵.

Тим часом австрійці, налякані успіхами князя Ракоці, пропустили через свої володіння загін князя Станіслава Єжи Любомирського (Jerzy Lubomirski) (1616–1667). Мстячи за похід на Польщу, Любомирський палив безборонні села, нищив реформатські та православні храми. 17 липня 1657 р. рейтари Любомирського раптово ввірвалися до Берегсаса. Більшість жителів сховалося в соборі, який на той час був перетворений на реформатську церкву. Надзупан Фердинанд II Борночі (Ferdinand II Barnoczi) (1653–1659) з жупним ополченням перебував в армії князя. Захищати місто було нікому. Люди зачинилися в церкві й не пускали поляків. Рейтари пограбували двір Бетлена, зірвали його герб. Потім обложили церкву хворостом і підпалили. Більшість жителів задихнулася у диму. Місто було розорено й перетворено на руїни. На почорнілих стінах храму князь велів залишити

¹⁵⁵ Kubala L. *Wojna Brandeburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*. Lwów, 1917. 439 s.; Wojtowicz P. *Szlak wyprawy Rakoczego. Teki historyczne*. Londyn, 1960–1961. T. 11. S. 92–109; Dzieje Krakowa. Red. Janina Bieniarzówna i in. Warszawa, 1984. T. 2. Kraków w wiekach XVI–XVIII. S. 371–385; Pólcwiartek S. *Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistość. Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін, 1996. С. 76–91; Wójcik Z. *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław; Warszawa, 1997. 274 s.; Borcz A. *Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657*. Przemyśl, 1999. 144 s.; Gebei S. *Rákóczy György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kisértelében (1656–1657)*. *Századok*. Budapest, 2000. T. 134. Old. 801–848; Гурбик А. *Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657)*. *Українська козацька держава: війни та шляхи історичного розвитку*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 69–78; Гурбик А. *Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.)*. *Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть*. Київ, 2001. С. 34–37; Гурбик А. *Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста*. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 315–344; Гурбик А. *Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. Terra cossacorum. Науковий збірник на пошану Валерія Степанкова*. Київ, 2007. С. 196–222.

метровими літерами латинський напис: «Око за око, віддаю тобі борг, дорогий сусіде!»¹⁵⁶. Любомирський дійшов до Сотмара, сіючи всюди смерть і попіл.

У 1658 р. по смерті Жужі Лорантфі розорений Берегсас став володінням князя Дьєрдя, а по його загибелі в 1650 р. відійшов його вдові Софії Баторі (Zsófia Báthory) (1597–1637). У 1661 р. воно стало легкою здобиччю татар. Софія Баторі була доброю католичкою і прихильницею Габсбургів. Вона повернула собор католикам. Він потребував реставрації, тому спочатку відремонтовано каплицю Архангела Михаїла. Реформатам запропоновано будувати церкву за межами міста. Проводячи політику контрреформації, Софія Баторі в 1673–1674 рр. відправляла реформатських проповідників на каторжні роботи. Разом із тим вона прихильно ставилася до греко-католиків¹⁵⁷. Відома її грамота від 10 липня 1674 р., видана українською мовою до населення жупи Берег, яка звільняла від повинностей під час греко-католицьких свят.

Син Софії Ференц I Ракоці (Ferenc I Rákóczi) (1645–1676), одружений з Ілоною (Ilona Zrínyi), дочкою бана Хорватії Петра Зрінї (Peter Zrínyi), дотримувався протилежних поглядів. Він рано помер, а його вдова мусила до часу терпіти владній свекрусі, тим більше, що її сім'я потерпіла за антигабсбурзьку змову. Березький наджупан граф Іштван II Чакі (István II Csáky) (1635–1699) теж противився політиці Софії Баторі.

У 1680 р. після смерті Софії Баторі її володіння перейшли до Ілони Зрінї. У 1682 р. вона вийшла заміж за молодшого за себе на 14 років (її було 39, йому – 24) вождя противників Габсбургів *куруців* графа Імре Текелі (Imre Thököly). Зібравши 13 жуп, очищених від австрійців і їхніх прихильників *лабанців*, Текелі проголосив себе князем Парцума. Визвольний рух Імре Текелі використали у своїх цілях турки, які розпочали війну проти Габсбургів. Угорщина розділилася на прихильників *куруців* і *лабанців*. Почалася братовбивча війна. Армія Текелі взяла участь в облозі Відня візором султана Кара-Мустафи у 1683 р. На допомогу австрійцям виступив польський король Ян III Собеський. У його війську були українські козаки. В іншому війську під Віднем із молдовським господарем теж вони перебували. Закарпатські українці були як у рядах *куруців*, так і *лабанців*. Фактично, населення розділилося за конфесійною належністю: реформати та православні підтримували *куруців*, католики та греко-католики – *лабанців*. Турки потерпіли поразки під Віднем і Парканами, а незабаром здали Буду. Частина *куруців* також почала воювати з турками. Останні 1685 р. арештували Текелі й на довший час він вибув з боротьби. Восени 1685 р. австрійці обложили замок Мункач. Ілона Зрінї вистояла. У кінці квітня 1686 р. фельдмаршал-лейтенант Еней Капрара (Aeneas Sylvius von Caprara) (1631–1701) мусив відступити. Гарнізон замку використав перепочинок для збору припасів. Капітан Андрій Радич виступив у Берегсас, сподіваючись поповнити замкові підвали вином. Але в місті були *лабанці*. Вони укріпилися за кам'яними стінами церкви, яку не встигла відновити Софія Баторі. Капітан Радич велів розібрати навколішні дерев'яні будинки й оточив храм подвійним вогнем. Був вітер – запалало

¹⁵⁶Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 18.

¹⁵⁷У 1649 р. на соборі в Ужгороді Мукачівська православна єпархія приєдналася до унії, але частина священників не визнала цього акту і підпорядковувалася своєму єпископові, який перебував у монастирі в Імстичеві, недалеко від Берегового.

риштування. *Лабанців*, які вискакували з вогню, *куруци* розстрілювали з мушкетів. 8 червня 1686 р. Берегсас згорів дощенту. Верх церкви рухнув, стіни потріскали. Згоріла й каплиця Архангела Михаїла і більшість будинків¹⁵⁸.

Після довгої героїчної оборони 17 січня 1688 р. Ілона Зрінї здала замок Мункач. Спочатку її ув'язнили в монастирі, а потім дозволили виїхати в Туреччину до чоловіка. Формально Берегсас й інші володіння родини Ракоці залишилися за юним Ференцом II. Але фактично ними розпоряджався архієпископ Колоніх (Kolönich), якого призначив імператор Леопольд опікуном дітей Ілони Зрінї і Ференца I Ракоці. Колоніх – розумний та досвідчений політик. У 1688 р. він дозволив реформатам Берегсаса будувати собі церкву, лише не на місці католицької. У 1690 р. Колоніх призначив католицького плебана у відбудовану каплицю Архангела Михаїла. Він також піклувався про розвиток ремесел. За люстрацією 1690 р., у місті було 11 майстрів-кравців, 19 шевців, 3 бондарі, 4 гончарі, 5 ковалів, 5 кушнірів, а також майстри інших спеціальностей¹⁵⁹. На початку XVIII ст. – 12 ремісничих цехів, хоча основним заняттям жителів залишалося виноградарство.

Австрійці сподівались виховати Ференца II Ракоці вірнопідданим вельможею, але нащадок трансильванських князів мріяв про вільну Угорщину. Мріяв про це і селянин із с. Торпа з жупи Берег Томаш Ессе (Tamás Esze) (1666–1701). Бойове хрещення він одержав у 1697–1698 рр. під час повстання куруців у Хедельї, яке очолили колишній офіцер війська Текелі – Ференц Токаї (Ferenc Tokaji) і реформатський проповідник Маргон Кабаї (Márton Kábaji). Арештований австрійцями за участь у змові, Ференц II Ракоці 1701 р. зумів утекти і жив у Галичині – в Бережанах. Він сподівався з допомогою Франції, яка вела війну проти Габсбургів, набрати військо й виступити в Угорщину. Томаш Ессе, Альберт Кіш (Adalbert Kis) та Михайло Пап (Mihály Páp) прибули до Бережан і закликали князя очолити народне повстання. Князь вагався та врешті вручив повстанцям кілька червоних прапорів (такі вперше підняла над bastionsами замку Ілона Зрінї як символ боротьби до останнього подиху) з написами «Ференц Ракоці, князь Верхньої Угорщини Священної Римської імперії. З Богом за батьківщину і свободу». Вожді куруців обіцяли не піднімати знамен до виступу війська князя, але вони й не думали дотримувати слова. 21 травня 1703 р. Томаш Ессе підняв населення свого рідного села Торпа та сусідного Варі. Повстанці рушили на Берегсас. Поспішно зібране жупне ополчення було розбите під Добросіллям. Вулицею, що тепер названа на його честь, Томаш Ессе вступив на площу, яка тепер названа в честь Ференца II. Тут, у центрі міста, підняли прапор повстання. Населення Берегсаса приєдналося до повсталих і вітало Томаша Ессе¹⁶⁰.

Проти куруців тим часом виступили лабанці, яких очолив сотмарський жупан граф Шандор Карольї (Sándor Károlyi) (1669–1743). 7 червня 1703 р. біля Довгого граф Карольї розгромив ополченців Ессе. Рештки куруців відступили в гори.

Дізнавшись про повстання, Ференц II 16 червня 1703 р. перейшов Верецький перевал. Біля с. Завадка до нього приєдналося 500 українців-верховинців.

¹⁵⁸ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 19.

¹⁵⁹ Lehoczky T. Bereg vármegye monographiája. 3. kötet. 1. rész. Old. 102.

¹⁶⁰ Штернберг Я. И. Из истории совместной борьбы венгерских и украинских крестьян во время освободительной войны 1703–1711 гг. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Ужгород, 1959. Т. 38. С. 105.

24 червня 1703 р. Томаш Ессе з'єднався із загонами князя. Незабаром усю жупу Берег охопило повстання. Тут князь зібрав 3 000 піхотинців та 500 кавалеристів. Русини-українці підтримали визвольну боротьбу угорців. Із командирів можна назвати Івана Грушенця з Гукливого, Григорія Рошковича з Вербяжа, Івана Поповича зі Сасівки, Василя Русина з Брестова, Михайла Делегапа з Бабичів, Петра Голча із Загаття, Василя Мишка з Тібави, Петра Миговича з Росоша, Михайла Янковича з Дусина, Івана Геревича з Добробратова, Дмитра Глагола з Дунковиці, Олександра Зозулю з Лохова, Михайла Кенеза з Нижніх Реміт, Михайла Кенеза з Михайлова, Василя Лендела з Іванівки та ін.¹⁶¹. Історикам варто би відшукати причини, чому українське населення Закарпаття підтримало національне угорське повстання під проводом Ференца II Ракоці в 1703–1711 рр. і не підтримало таке ж під проводом Лайоша Кошута 1848–1849 рр. У повстанні брали участь і словаки та румуни. Більшість командирів були немешами, сільською інтелігенцією й міщанами. Вони віддано боролися в рядах куруців і більшість чесно полягло. Але князь Ракоці був сином свого часу й не хотів бути князем натовпу. З 26 генералів армії Ракоці 8 графів, 7 баронів, 10 походили з родової шляхти. І лише бригадир Томаш Ессе – зі сільської верхівки. У мемуарах, написаних у вигнанні, Ференц II признався, що однієї з найбільших його помилок було те, що він не поставив Томаша Ессе на чолі однієї з армій. Противник Ессе граф Кароль, очільник головної армії, підготував капітуляцію куруців 1 травня 1711 р. на Майтеньському полі біля Сотмара.

Зрада частини магнатів, морова язва, що скосила в 1708–1710 рр. в угорських землях та на Закарпатті понад 400 тис. людей, політична кон'юктура часу (союзники Ракоці Франція і Росія переймалися війнами на інших театрах воєнних дій), а також інші чинники спричинили поразку у Визвольній війні 1703–1711 рр. Берегсас як одне з найбунтарніших міст знову позбавили міських прав.

У 1728 р. імператор надав місто одному з найбільших австрійських магнатів – графові Карлу Шенборну-Бухгейму (Friedrich Karl von Schönborn-Buchheim) (1674–1746)¹⁶². Граф отримав землі міста, які тепер здавав міщанам в оренду або наймав робітників за 10–12 крейцарів у день. Окрім того, заборонив міщанам варити горілку, пиво та продавати спиртні напої. З 1749 р. міщани мусіли ще щорічно вносити у графську скарбницю 700 форинтів за користування мостами й дорогами¹⁶³.

У 1739 р. місто пережило епідемію чуми, а 1742 р. – тифу. Населення скоротилося. Та припинення війн, які тривали майже століття, формування австро-угорського ринку поступово привели до економічного піднесення міст. Не оминув цей процес і Берегсас. У 1740-х роках 286 дворів мали 359 копашів винограду (12 дворів – 3–7 копашів, решту – по 1–2)¹⁶⁴. Вино і далі вивозили в Польщу й інші країни. 1749 р. місто поповнила нова хвиля німецьких колоністів, здебільша ремісників та купців, переважно вихідців із Швабії. Міщани вирішили викупити у графа свої повинності і знову стати вільним містом. Складалася досить цікава ситуація. Берегсас був центром жупи Берег, резиденцією жупана й жупного уряду. Тут були і трибунал та в'язниця. До жупи входило й Мукачеве. Але, як власність

¹⁶¹ Троян М. В. Мукачевский замок. С. 41.

¹⁶² Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 10. Спр. 160. Арк. 18.

¹⁶³ Шульга Т. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962. С. 148.

¹⁶⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 8. Спр. 454. Арк. 1–5.

Шенборнів, місто входило до складу мукачівської домінії, і як піддані міщани несли повинності на її користь. Доходи міста, що зросли, дали змогу в 1749–1753 рр. за плебана Ігнаца Гоффера (Ignac Goffer) відновити дзвінницю католицького собору. Щоби звільнитись від залежності, у 1752 р. місто почало процес із власниками домінії графами Шенборнами, що тривав майже 100 років.

Шенборни займали вищі шаблони імперської знаті. Крім того, їм не було вигідно віддавати прибуткове місто. Лише 1789 р. берегівчани відробили на виноградниках графа 3 633 дні, за що їм заплачено 805 форинтів 16 крейцарів. Водночас тільки за користування мостами й дорогами міщани заплатили 700 форинтів.

У 1785 р. у Берегсасі жило 1 834 осіб. Місто поступово розбудовувалося: збудовано школу, реставровано готель «Орослан» («Лев»), споруджений нарикінці XVII ст., зруйнований під час повстання Ференца II, що довгий час лежав у руїнах. Його перший поверх займала корчма. До сьогодні ця споруда збереглась у дещо перебудованому вигляді. У 1780 р. Антал Солдакі (Antal Szoldáky) розробив проєкт відбудови католицького собору, але місто не знайшло на це коштів. Тоді настоятель Янош Йондрішич (János Jondrisich) звернувся до самого імператора. У проханні він писав, що в каплиці Архангела Михаїла вміщається лише 100 осіб, а в місті понад 400 католиків, а також полк Трауттманстрофа, у якому 200 католиків¹⁶⁵. Католиками були в основному німці (нащадки сасів і шваби), хорвати з полку Трауттманстрофа й незначна частка угорців. Більшість угорців залишалися реформатами, а українці та серби-раци – греко-католиками. Останні становили не більше десятої частини населення міста. У XVIII ст. в місті почала формуватися і єврейська колонія.

Напруження в боротьбі міста з графом досягло кульмінації у період наполеонівських війн. У 1813 р. міщани звернулися зі скаргою до самого імператора¹⁶⁶. 1814 р. граф Карл Шенборн підписав із ними угоду. Всі берегівчани були прирівнені до «хазош-желярів» і зобов'язалися платити від будинку та присадибної ділянки форинт, відробити на виноградниках графа 18 днів або заплатити за кожен день 10 крейцарів, а також внести десятину від урожаю зерна та винограду. Граф зобов'язався не втручатися в інші справи міста.

У 1824 р. місто здобуло право на проведення 12 ярмарок на рік¹⁶⁷. Це давало непогані прибутки. Так за 1828 р. зібрано 1 267 форинтів 36 крейцарів мита, за 1832 р. – 1 655 форинтів 40 крейцарів. Зростала й кількість ремісників: 1820 р. – 364, 1839 р. – 390. Особливо численним був цех гончарів, який збував продукцію на ринках Закарпаття та Ніршагу¹⁶⁸.

Однак і розходи були немалими. У 1826 р., окрім повинностей на користь Шенборнів, місто заплатило 1 886 форинтів 43 крейцари військового податку¹⁶⁹. 1829 р. місто знову надіслало імператорові скаргу на Шенборна. Граф заборонив міщанам півроку продавати вино, а тим, хто мав виноградники за межами міських земель, продаж заборонявся взагалі. Якщо врахувати, що власники наділів реалізували свою продукцію купцям-оптовикам, то ця заборона вдарила по орендарях і дрібних власниках, які продавали на торгах та ярмарках.

¹⁶⁵ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 22–23.

¹⁶⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 9. Спр. 413. Арк. 5.

¹⁶⁷ Lehoczky T. Bereg vármegye monographiája. 3. kötet. 1. rész. Old. 146–147.

¹⁶⁸ Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті... С. 225.

¹⁶⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 9. Спр. 413. Арк. 5.

Але місто розвивалося. У 1825 р. своєю кам'яну церкву збудували греко-католики. На той час 90 % з них були українці, решта – угорці, греки та серби-раци. Католики продовжували користуватися каплицею Архангела Михаїла. 1829 р. ужгородський зодчий Андраш Турнер (András Turner) розробив новий проєкт відбудови римо-католицького собору, який сподобався Естергомському єпископові, але міщани його відхилили. Бароко виходило з моди, крім того, міщани хотіли, щоб собор був таким, як до зруйнування. Такий проєкт розробив Альберт Тишлер (Adalbert Tysler) († 1884) і його затвердили. 15 листопада 1839 р. розпочалася реставрація найдавнішого храму міста. На церемонії були присутні чи не всі жителі міста різних віросповідань, а також піджупан Шамуель Бай (Sámuel Bay) і комендант гарнізону підполковник Шамуель Годої (Sámuel Godóji). Канонік Іштван Пейчі (István Péczy) написав детальну історію собору, помістив її на листівці між склом та вклав у бляшану коробку, яку замурували у другому від вежі стовпі¹⁷⁰.

У 1839 р. у Берегсасі жило 3 261 особа. Із них реформатів – 1 939, римо-католиків – 825, греко-католиків – 234 та юдеїв – 263. Реформатами були винятково угорці, а також асимільовані раци. Угорці становили третину римо-католиків і десяту частину греко-католиків. Решта римо-католиків – німці, хорвати і словаки, а греко-католиків – українці. Туди ж входило невелике число греків, раців та румун. Так у місті жило 2 240–2 280 угорців, близько 500 німців, 263 євреї, близько 200 українців і невелика кількість хорватів, словаків, сербів, греків і циган. Останні в Угорщині з'явилися у 1417 р., на Закарпатті – у середині XV ст., постійно кочували в жупі Берег із XVI ст., а з XIX ст. окремі сім'ї почали осідати на околиці міста. За віросповіданням вони були римо-католиками.

Важливе значення мало відкриття 1846 р. у Берегсасі друкарні Дьєрдя Деяка (György Deuák). Це – перша угорська друкарня на Закарпатті. В Ужгороді перша друкарня з'явилася в 1861 р., у Мукачевому – 1868 р., у Сегеді – 1865 р.¹⁷¹ У липні 1847 р. в місті побував Шандор Петефі. Він зупинявся в готелі «Орослан».

Угорське населення з ентузіазмом зустріло визвольну боротьбу в 1848–1849 рр. На заяву угорського уряду 17 березня 1848 р. про створення національної гвардії відгукнулося 60 добровольців. Багато міщан вступило в гонведи 10-ї дивізії, яка формувалася в Нодькалло¹⁷². Про їхню кількість можна судити з того, що чисельність жителів у середині 1848 р. знизилася до 2 650 осіб. 6 червня 1848 р. у місті відбулися перші вибори до угорського парламенту.

Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань, революція 1848 р. принесла звільнення від кріпацтва. Одночасно місто звільнилося від повинностей на користь графської сім'ї. Правда, Шенборни залишили за собою значну частину виноградників. У мальовничому куточку, де раніше був королівський мисливський замок, збудували у псевдоготичному стилі новий, який зберігся донині. Сюди вони приїжджали відпочивати, а виноградники здавали в оренду міщанам.

У 1857 р. у місті проживало 3 800 осіб, 1870 р. – 6 270. За люстрацією 1869 р., у місті було 27 великих і середніх землевласників, 237 – мали невеликі наділи, а 375 –

¹⁷⁰ Rónai J. A Beregszászi Rom. Old. 24.

¹⁷¹ Стрипський Я. Початки друкарства на Подкарпаттю. *Зоря-Ножніл*. 1942. Ч. 3–4. С. 261–287.

¹⁷² Rèti B. Bereg vármegye ismertetője. Miskolc, 1940. Old. 15–16.

орендували землі графа¹⁷³. Частина міщан жила з ремесла й торгівлі, решта йшла в найми на виноградники за 50–70 крейцарів у день. Окрім державних податків, населення платило натуральний на Церкву («коблина») і виконувало відробітки на Церкву до 10 днів на рік («роковини»).

Довга боротьба міста за свої права завершилася 1869 р. – Бергсас віднесено до категорії «міст з впорядкованим управлінням». Міщани одержали право обирати міське представництво на чолі з бургомістром. Половина представництва обиралася прямими виборами, а друга – кооптувалася з великих платників податків. Податок був прогресивним залежно від нерухомого майна. Вважалося, що багаті люди не крастимуть, а навпаки заради слави вкладатимуть кошти в розвиток міста. Крім того, у представництво кооптувалися окремі чиновники жупи. Кожні 10 років (востаннє 1939 р.) святкували річницю нового міського управління.

У 1870 р. у місті збудовано паровий млин, 1876 р. – дві винокурні. У 1873 р. відкрито жіночу, 1874 р. – чоловічу горожанську школу, яку 1895 р. перетворено на гімназію. У 1874 р. організована перша бібліотека для вчителів, яка з 1906 р. стала народною, де було 750 книг. Від 1875 р. почала регулярно виходити перша газета «Берег» – орган жупного управління. У 1872 р. відкрилося залізничне сполучення з Будапештом, у 1884 р. закінчено будівництво залізничної станції й елеватора.

У 1880 р. велика пожежа практично знищила більшу частину міста. Епідемії тифу та холери, що лютували тут у 1880–1882 рр., щороку забирали життя 300–400 осіб. У відбудові велику роль зіграла сім'я Лінертів, які очолювали міські банки. Під заставу виноградників взято велику позику. За 25 років місто набуло того вигляду, який і нині милує око. Тоді ж збудовано найкрасивіші в архітектурному плані будівлі, зокрема комітатський дім (тепер – медучилище), трибунал із тюрмою (тепер – угорський інститут), реформатську церкву, більшість будинків по вул. Мукачівській та Б. Хмельницького, офіцерське казино. На пам'ятній табличці казино (тепер – ресторан «Золота пава») вказано 1825 р., але від цієї будови залишився хіба цоколь, казино ж збудовано в модному стилі кінця XIX ст. – сецесії. Тоді ж почали мстити бруківкою вулиці та з'явилися вуличні ліхтарі. Перші – газові, електростанція введена в дію 1899 р.

У 1891 р. у місті жило 8 078 осіб. За офіційною статистикою з них – 7 735 угорців, 199 українців і 144 представники інших націй. Але з цим важко погодитися. За цією ж статистикою – 1 686 римо-католиків, 1 076 греко-католиків, 3 184 реформати і 2 100 юдеїв¹⁷⁴. Отже, кількість угорців треба зменшити на 2 100 євреїв, 500–600 українців греко-католиків (за даними Мукачівської єпископії у жупі Берег серед греко-католиків було 89 % русинів-українців), 100–200 – німців римо-католиків, а також кілька десятків циган. Так можна вважати, що тут жило близько 4 900–5 000 угорців, 2 100 євреїв, 600–700 українців, до 200 німців, а також невелике число словаків і циганів. У той час було 855 будинків. Місту належало 4 427 га землі, в основному виноградників¹⁷⁵.

¹⁷³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 10. Оп. 11. Спр. 1186. Арк. 1–6.

¹⁷⁴ A Pallas Nagylexikona. Budapest, 1895. 3 kötet. Old. 129–132.

¹⁷⁵ Ibid. Old. 133.

У 1900 р. у місті проживало 9 630 осіб, 1912 р. – 12 933¹⁷⁶. З 2 319 дітей шкільного віку до шкіл ходило 1 277. У 2-х школах працювало 40 вчителів, у гімназії – 22. Навчання велося лише угорською мовою. При синагогах євреї навчали дітей на ідиші. Угорською мовою виходило чотири газети («Берег», «Березькі вісті», «Офіційний вісник Березького комітату», «Березький бюллетень»).

Вільний ринок не лише стимулював розвиток фабричного виробництва – він розорвав дрібних ремісників. Рости почали міста, де розвивалася велика промисловість. Для цього потрібна була сировина. Місто її не мало. Незважаючи на це, воно намагалось догнати центри інших жуп, які бурхливо розвивалися. Багато зусиль для цього докладав бургомістр Іштван Лінерт (István Lénárt). У 1896 р. відкрито завод із виробництва шпалер, цегли та черепиці, де спочатку працювало всього 20 робітників. Він давав 500–600 тис. цегли в рік. У 1898 р. відкрито другий цегельний завод, де працювало вже 70–80 робітників. У 1904 р. – льонопереробну фабрику, 1910 р. – маслозавод, а 1912 р. – третій цегельний завод і дві фабрики штучних квітів. Тоді ж почали діяти невеликі меблеві, столярні й металообробні майстерні, зокрема і ливарня. У промисловому виробництві було зайнято близько 2 000 осіб. Більшість населення й далі жила з виноградників. Торгівлю контролювали євреї. У 1908 р. у місті працювало 4 банки, ощадна каса та кредитне товариство з капіталом 224 566 крон. Було запрошено кілька болгарських сімей, які почали розводити нові сорти томату, перцю і табак.

Перша світова війна не тільки змінила кордони, унаслідок чого Берегсас опинився у складі Чехословаччини і став Береговим. Змінився склад населення: зменшилася кількість угорців, з'явилися чехи та словаки, збільшилося число циганів. Уряд стимулював переселення з гір українців, відкрив українську школу, реорганізовану в гімназію. Цьому сприяла поява у Закарпатті галицьких січових стрільців. Тут працювали видатні діячі, зокрема Василь Пачовський (12.01.1878–5.04.1942)¹⁷⁷. У 1930 р. її закінчив Федір Потушняк (27.02.1910–12.02.1960) – український археолог, історик, письменник і культурно-освітній діяч¹⁷⁸. Серед випускників української гімназії було немало відомих пізніше людей, зокрема й багаторічний директор Берегівського меблевого комбінату Юрій Гонак.

Після 1920 р. прибули до міста й росіяни-білоемігранти, які започаткували російські громади. Але найчисленнішою (близько третини населення) залишалася єврейська. У місті діяли дві великі синагоги, з яких головна розміщувалася в самому центрі й пізніше була перебудована в палац культури. У 1941 р. у місті жило 19 379 осіб, із них – 5 865 євреїв¹⁷⁹. У цей період упорядковано центр міста, споруджено сучасну лікарню, кілька кварталів котеджів у стилі чеського модерну.

¹⁷⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 114.

¹⁷⁷ Голомб Л. Василь Пачовський: Закарпатські сторінки життя і творчості поета. Ужгород, 1999. 218 с.; Балла Е. Книга про маловідомі сторінки життя і творчості Василя Пачовського. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2003. Вип. 7. С. 115–116; Балла Е. Василь Пачовський: про культурно-освітнього діяча та письменника. *Письменники Срібної Землі*. Ужгород, 2006. С. 131–137.

¹⁷⁸ Федака Д. Федір Михайлович Потушняк. *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2010 рік*. Ужгород, 2009. С. 64–73.

¹⁷⁹ Берегове. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5>

За Другим Мюнхенським арбітражем 1938 р. Берегове з округою відійшло до Угорщини. У 1944 р. напередодні прориву лінії Арпада в Карпатах за наказом уряду Ференца Салаші більшість євреїв вивезена до концтабору в Майданеку, звідки не повернулася. Із приходом радянських військ велику кількість угорців мобілізовано на відновлювальні роботи, звідки також ті теж не повернулися.

По Другій світовій війні Берегове опинилося у складі українських земель СРСР. Знову значно змінився склад населення. Замість євреїв та угорців, які загинули або виїхали, населення поповнили українці, росіяни й люди інших національностей Радянського Союзу, що зумовила дислокація 315-го мотострілецького полку й відкриття низки серйозних промислових підприємств. Частина з них виникла на основі трансформації наявних невеликих підприємств у багатотисячні виробництва: меблевий комбінат, ремзавод (трансформований у Берегівський дослідно-експериментальний, поряд із яким відкрито філіал Всесоюзного науково-дослідного технологічного інституту ремонту й експлуатації машинно-тракторного парку), винрадгосп, заводоуправління цегельних заводів, деревообробний комбінат, консервний завод, табачну, меблеву фабрику і фабрику «Реммеблі». Інша частина створена заново: оборонні заводи точної механіки та радіозавод. На ці підприємства прибуло багато інженерно-технічних працівників і спеціалістів. У місті розгорнулося багатоповерхове будівництво. Окремий житловий квартал збудувала Закарпатська геолого-розвідувальна експедиція. Чисельність населення зросла до 35 тис. На кінець ХХ ст. у місті було дві школи з українською мовою викладання, школа з російською мовою викладання і п'ять угорських (з яких одна для переважно циганського населення).

Сьогодні, як і впродовж своєї майже 950-річної історії, Берегове залишається поліетнічним містом (із 26 050 жителів за переписом 2001 р. 12,8 тис. становлять угорці, 10,3 тис. – українці, 1,7 тис. – цигани і 1,5 тис. – росіяни¹⁸⁰), у якому переплітаються різні етноси, культури, релігійні конфесії та менталітети. Берегове не є містом сепаратистів – потуги російських і найнятих ними угорських емісарів не знаходять підтримки серед населення. Свідчення цього – рішення міської ради, де угорське представництво має перевагу, щодо погодження дислокації у місті батальйону українського війська. Та частина населення, яка оформила угорські пенсії, отримавши угорські паспорти, переважно залишається жити в рідному місті, лише періодично відмічаючись у сусідній країні. Причини цього явища, яке захопило й частину українців (не тільки із закарпатськими коренями), треба шукати в недолугій політиці українських урядів, передовсім в економічній сфері. Історія і життя Берегового типові для контактних зон різних етносів.

¹⁸⁰ Берегове. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5>

КОРИСТУВАННЯ ЧАСОВИМИ ПОЯСАМИ ЯК ВИЯВ ФАНТОМНОЇ МЕЖІ У СВІДОМОСТІ МЕШКАНЦІВ ЗАКАРПАТСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Адміністративні кордони визначають соціальні контакти людей, тому цілком природно, що коли політичні кордони змінюються, внутрішньокордонні відносини посилюються, транскордонні стикаються з певними перешкодами, а тому, як правило, послаблюються. Політичні кордони неминуче впливають на ідентичність людей по обидва боки, і поява нових державних меж часто призводить до перебудови ідентичностей. Так, державні кордони мають подвійне значення: веде до конвергенції та дивергенції одночасно¹. У центральній і східній частині Європи державні межі часто змінювалися упродовж останнього століття. Державний кордон також відіграв важливу роль у створенні нових націй і національних мов у Центральній та Східній Європі, відповідно до ідеології етнолінгвістичного націоналізму².

Однак у межах нових кордонів, що з'явилися в Центральній Європі за останні 100 років, іноді залишаються і з'являються сліди старих, колишніх. Це пов'язано з тим, що колективна пам'ять та сукупність знань соціуму часто містять певні явища, традиційно збережені з попередньої ери, навіть у просторі, розірваному новими політичними кордонами. Це явище називається теорією фантомних меж або кордонів (англ. – Phantom Borders, нім. – Phantomgrenzen)³. Оскільки територія України, яка стала незалежною в 1991 р., набула свого сучасного вигляду лише у ХХ ст., явище фантомної межі може з'являтися в багатьох регіонах⁴. Протягом останніх 120 років

¹ Palander M., Riionheimo H., Koisvisto V. Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders. *On the Border of Language and Dialect* / eds. M. Palander, H. Riionheimo, V. Koisvisto. Helsinki: Finnish Literature Society, 2018. P. 7.

² Kamusella T., Nomachi M., Gibson C. Introduction: Minority Languages and Communities in a Changing World. *The Palgrave handbook of Slavic languages, identities and borders* / eds. T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson. Palgrave Macmillan UK, 2016. P. 2–3.

³ Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken / B. Hirschhausen та ін. Göttingen: Wallstein Verlag, 2015. (Reihe: Phantomgrenzen im östlichen Europa; Bd. 1); Löwis S. Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: An Introduction. *Erdkunde*. 2015. № 2. P. 99–106. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.01>; Demeter G., Karácsonyi D., Bottlik Zs. *Fantomhatárok nyomában a posztsovjét térségben: a regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019; Jańczak J. Phantom borders and electoral behaviour in Poland. *Erdkunde*. 2015. № 2. P. 125–137. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.03>; Zajc M. Contemporary Borders as «Phantom Borders». An Introduction. *Südosteuropa*. 2019. № 3. P. 297–303. DOI: <https://doi.org/10.1515/soeu-2019-0023>.

⁴ East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? / D. Karácsonyi та ін. *Hungarian Geographical Bulletin*. 2014. № 2. P. 99–134; Löwis S. Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze am Zbruč. *Europa Regional*. 2015. № 3–4. P. 148–162.

територія сучасного Закарпаття належала кільком різним державам⁵. Тож не дивно, що явище фантомної межі може також з'явитися в цьому регіоні.

Часовий пояс і політичні зміни. 1884 р. на Міжнародній конференції з проблем меридіана, що відбулася у м. Вашингтоні (США), ухвалено резолюцію про запровадження часових поясів, тобто частин поверхні земної кулі, на кожній із яких діє один стандартний час. Зараз пояси відраховуються від всесвітнього координованого часу (Coordinated Universal Time, UTC), точка відліку для якого – нульовий меридіан (довгота 0°), що проходить через м. Гринвіч, неподалік Лондона. З часом, установленим у межах часового поясу відносно всесвітнього координованого часу (UTC) та «обрізанним» державними кордонами, не завжди збігається місцевий. Саме тому, що державні й адміністративні межі не збігаються з часовими поясами, встановленими за географічним принципом, між централізовано визначеним офіційним і місцевим часами, що (краще) гармонізується під рух Сонця, можуть бути більші чи менші відхилення.

Понад 93 % території України належить до східноєвропейського часового поясу (Eastern European Time, EET), який має розбіжність із всесвітнім часом (UTC) +2 год. Прикордонні території на сході та заході виходять за межі EET⁶. Проте на західному прикордонні, а саме на Закарпатті, природне відчуття часу (біологічний) і звичка з минулого сформували альтернативний варіант його використання – т. зв. «місцевий».

На сьогодні майже не зустрінеш, щоб у якомусь регіоні люди використовували повсякденно неформальний, відмінний від офіційного, час. І хоча територія Закарпатської обл., окрім зовсім маленької частини на заході, входить до зони EET, частина мешканців цього регіону послуговується центральноєвропейським (Central European Time, CET), що має розбіжність з офіційним (EET) –1 год. Відтак із допомогою інтердисциплінарних методів, опираючись на результати емпіричних досліджень, аналізу мовного ландшафту та практичний досвід, вважаємо за доцільне розкрити це явище, пов'язане з історією Закарпатського регіону.

У ХХ ст. регіон був частиною Угорського королівства, що входило до Австро-Угорської монархії, згодом – після Першої світової війни – край увійшов до складу Першої Чехословацької Республіки, потім – знову до Угорського королівства; із закінченням Другої світової війни ці землі приєднали до Радянського Союзу, а від 1991 р. вони – частина України. В Угорському королівстві у складі Австро-Угорської монархії, Чехословацькій Республіці й Угорському королівстві використовували той самий середньоєвропейський час (CET). Після приєднання регіону до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у складі Радянського Союзу від 5 листопада 1944 р. на території Закарпаття був запроваджений московський (Moscow Time, скорочено – МТ), що має розбіжність із UTC +2 год⁷.

⁵ Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). Ужгород: «Ліра», 2014; Csernicskó I., Beregszászi A. Different states, same practices: visual construction of language policy on banknotes in the territory of present-day Transcarpathia. *Language Policy*. 2019. № 2. P. 269–293. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10993-018-9485-3>.

⁶ Географія України. Навчальний посібник для курсу за вибором учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Топузов та ін. Київ: «Конві Прінт», 2018. С. 40–41.

⁷ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / ред.: М. Вегеш, Ч. Фединець. Ужгород: «Ліра», 2010. С. 400.

11 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР постановою № 15-ХІІ запровадила на території країни з 1 липня того ж року «час другого часового поясу», тобто – східноєвропейський (ЕЕТ)⁸. Це був один із кроків на шляху незалежності Києва від Москви.

Отож від 1 липня 1990 р. Україна живе за східноєвропейським часом. Недовго винятком було Закарпаття, оскільки тут цього ж року рішенням Закарпатської обласної ради офіційним визнано середньоєвропейський (СЕТ), тобто неформальний місцевий, яким і так користувалася велика кількість населення регіону⁹. У 1994 р. Автономна Республіка (АР) Крим ввела на своїй території московський час. Державна комісія єдиного часу та еталонних частот України в січні–лютому 1997 р. зверталася до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим із проханням забезпечити єдиний в Україні порядок обчислення часу. На основі цього, Президент України звернувся до Конституційного Суду, який Рішенням 4-рп/98 від 25 березня 1998 р. нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим про обчислення часу визнав такими, що не відповідають Конституції України¹⁰. Відтоді, як в усіх країнах Європи, територію яких охоплюють частково два чи три часові пояси, в Україні діє єдиний – східноєвропейський (ЕЕТ). Проте на Закарпатті й досі використовується неофіційний «місцевий».

Використання часу на Закарпатті в радянській період. Від моменту, коли територія Закарпаття стала частиною Радянського Союзу, у найбільшому місті області – Ужгороді – полудень офіційно наступав тоді ж, коли й у розташованій за 1 306 км Москві. Але хід Сонця після оновлення політичних кордонів не змінився. І хоча в далекій радянській столиці та розташованому на південно-західній периферії Ужгороді робочий день однаково розпочинався о 9-й ранку за московським часом, проте за таких умов взимку в Москві вже яскраво світило сонце, а в Ужгороді було ще повністю темно.

Годинники місцевого населення традиційно були встановлені не за московським (MSK), а за середньоєвропейським (СЕТ) часом. Тому різниця між офіційним (UTC+3) та місцевим (UTC+1) у 2 год сформувала на радянському Закарпатті специфічне відчуття часу, що виявилось і в мовних формулах. Офіційний московський мав назви українською, російською та угорською мовами («за московським часом», «по московски», «Moszkva szerint» відповідно). Також існувала своя назва і для позначення часу, яким користувалися на Закарпатті (укр. – «за місцевим часом», закарпатські говірки мали варіант «по-місному», рос. – «по местному», угор. – «helyi idő szerint»). В офіційних, зокрема й мовних, ситуаціях закарпатці використовували офіційний (московський). Натомість у неформальному, приватному спілкуванні частіше послуговувалися місцевим або ж, якщо ситуація була

⁸ Про запровадження на території України дії літнього часу: Постанова Верховної Ради України від 06.03.1992 р. № 2176-ХІІ. *Відомості Верховної Ради*. 1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2176-12#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

⁹ Фединець Ч., Черничко С. Регіональні особливості користування часовими поясами в полікультурному середовищі Закарпаття. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5/6. (387/388.) С. 24. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.05.020>.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України від 25.03.1998 р. № 4-рп. *Відомості Верховної Ради*. 1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-98#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

неоднозначною, додавалося пояснення, із якого ставало зрозуміло: година вказана «за московським» чи «за місцевим» часом.

На фото 1 – уривок з угорськоюмовної газети «Vörös Zászló» («Червоний прапор») Берегівської районної організації Комуністичної партії УРСР, де ми бачимо оголошення про зібрання виборців м. Берегове (угор. – Beregszász) у № 11 газети від 7 лютого 1946 р. У тексті час початку вказано із доданням слів «moszkvai idő szerint», тобто «за московським» (фото 1).

Vörös Zászló.

Beregszász város választóihoz!

Mindnyájan jöjjetek el a választási népgyűlésre, mely minden választási alkörzetben külön-külön lesz megtartva, éspedig:

A 105. számú választási alkörzet február 6-án, szerdán **moszkvai idő** szerint 6 órakor tartja meg gyűlését a mozi feletti helyiségben.

A 108. számú február 6-án, szerdán **moszkvai idő** szerint 6 órakor a Spielman-féle vendéglő nagytermében.

A 106. számú február 7-én, csütörtökön, **moszkvai idő** szerint 6 órakor az Oroszlán nagytermében.

A 109. számú február 7-én, csütörtökön, **moszkvai idő** szerint 6 órakor a Járási Népbizottság épületének nagytermében. (Munkácsi u.)

A 107. számú február 8-án, pénteken, **moszkvai idő** szerint 6 órakor

a Járási Népbizottság épületének nagytermében.

A 110. számú február 8-án, pénteken, **moszkvai idő** számítás szerint 6 órakor a gimnázium tornatermében tartja meg gyűlését.

A népgyűlések pontosan a kitzűött **időben** kezdődnek.

Beregszász város választói!

Valamennyien vegyetek részt a Szovjet-Unió Legfelsőbb Tanácsába való választásokban!

Február 10-én mindannyian adjátok le szavazataitokat a Kommunista Párt és a Pártonkívüliek blokkjának jelöltjeire:

Turjanica Jánosra
és
Vas Jánosra!

Фото 1

Використання т. зв. місцевого часу залишилось і після перших років радянської доби. Про це свідчить, наприклад, фото 2 – оголошення від 24 листопада 1960 р. Текст містить нагадування, що собак вакцинуватимуть проти сказу з 28 листопада по 28 грудня між 9:00 та 17:00. У дужках є аббревіатура «m.i.sz.» («moszkvai idő szerint»), що означає – «за московським часом».

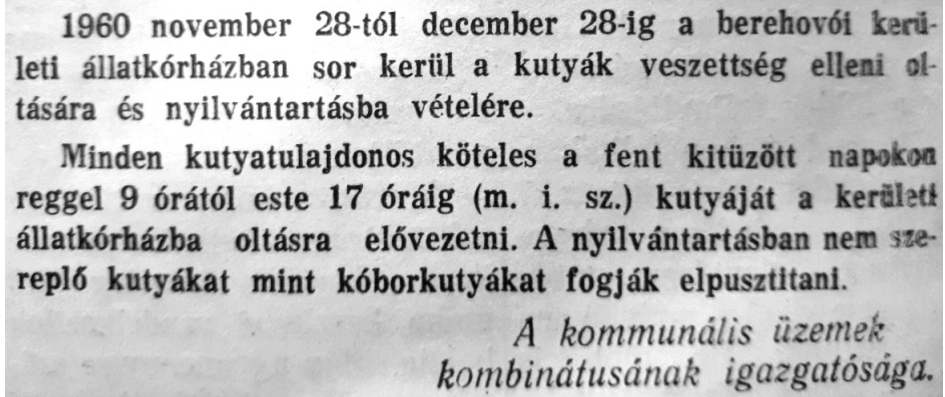

Фото 2

На фото 3 – оголошення в газеті «Vörös Zászló» від 4 травня 1988 р. про зібрання любителів саду в м. Берегове. Початок о 18 год, а в дужках – «московський час» («moszkvai idő»).

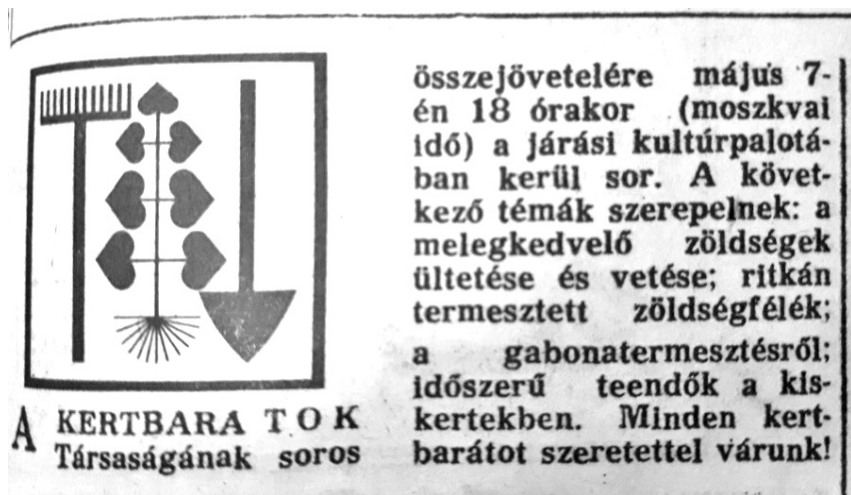

Фото 3

Якби неофіційний (місцевий) та офіційний (московський) час не співіснували паралельно, то не було б необхідності точно вказувати, як саме треба розуміти вказаний.

Переселені радянською владою до Закарпатської обл. чиновники, представники силових структур і військові, партійці, інженери тощо не були знайомі

з місцевими особливостями вимірювання часу. Ймовірно, тому у спілкуванні між закарпатцями (як слов'янами, так і не слов'янами) часто почала використовуватися на позначення відмінного від офіційного й форма «місцевий час», та вислів «по нашому» (угор. – «*miszerintünk*»). «Наші» та «ми» означає, що «ми, закарпатці, місцеві» на протигагу приїжджому населенню¹¹. Таке бачення часу – специфіка закарпатських «аборигенів» (тобто тих, які проживають на території області щонайменше у другому поколінні). У цьому питанні нема гострих етнічних розділень.

За радянського періоду на Закарпатті по-різному ідентифікували час не тільки в різних мовленнєвих ситуаціях, а й годинники в людей зазвичай були налаштовані за тим, за яким вони проживали життя. Однак радянська влада вимагала від членів комуністичної партії та чиновників, що мали служити за приклад, від педагогів і радянських людей майбутнього, тобто молоді, їхні наручні годинники показували офіційний московський час. Реагуючи на цей примус, закарпатці навіть сформували певну навичку: зуміли абстрагувати свій час від того, що показував їхній годинник. Чи то московський, чи місцевий час показував годинник, кожен закарпатець відразу, не думаючи й не рахуючи, міг сказати, котра година «за московським часом» або «по нашому».

Що сприяло збереженню «місцевого часу»? Використанню СЕТ також сприяла поява телевізорів. Чехословацьке телебачення почало трансляцію 1953 р., угорське – 1957 р., і обидва були доступні на Закарпатті. А радянські телерадіокомпанії почали мовлення на Закарпатті лише за 10 років¹².

Радянське телебачення здебільша транслювало політичну пропаганду комуністичної партії, проте угорське та чехословацьке, серед ідеологічних і культурних програм соціалістичного табору, демонструвало й американські та західноєвропейські фільми, серіали¹³. Закарпатцям точніше повідомляли про очікувану погоду з радіо- та телевізійних передач сусідніх країн, ніж зі східного боку Карпатських гір. Щоденна угорськомовна газета регіону «*Kárpáti Igaz Szó*» («Карпатське слово правди») щотижня подавала не лише радянську телевізійну програму, а й чехословацьку та угорську. Програма останніх, звичайно, з'являлася в СЕТ. Також телевізійну програму сусідніх країн друкувала районна газета «*Vörös Zászló*», яка виходила українською та угорською мовами в м. Берегове. Наприклад, у газеті від 9 серпня 1988 р. зазначено, що програма чехословацького й угорського телебачення подана «за центральноєвропейським часом».

Відколи на розпорядок дня почав впливати час початку популярних телевізійних програм або серіалів, відтоді використання СЕТ стало частиною повсякденного розпорядку дня багатьох закарпатців і досі таким залишається. Можливо, саме тому склалася ситуація, про яку угорський письменник та поет,

¹¹ Csernicskó I. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris, 1998. P. 138.

¹² Герешко О. Як НСТУ може зберегти Закарпаття в українському інформаційному просторі. *Закарпаття онлайн*. 2017. 25 червня. URL: <http://zakarpatya.net.ua/News/171456-IAk-NSTU-mozhe-zberehty-Zakarpattia-v-ukrainskomu-informatsiinomu-prostorj> (дата звернення: 01.09.2020).

¹³ Пукіш В. Яке «вікно в світ» мали закарпатці в СРСР. Преса, радіо- та телеканали «країн народної демократії» та їх роль на радянському Закарпатті. *Закарпаття онлайн*. 2011. 10 серпня. URL: <http://zakarpatya.net.ua/Blogs/86024-IAke-vikno-v-svit-maly-zakarpattsi-v-SRSR> (дата звернення: 01.09.2020).

що мешкає в Ужгороді, Кароль Балла (Károly Balla) в одному із нарисів писав, що пересічна людина, яка живе на Закарпатті, «ніколи не була повністю перенесена на московський час. ... Коли з ним розмовляли угорською мовою, він говорив у місцевому часі, коли російською, – то московському часі, незалежно від того, що показував його годинник»¹⁴.

Хто послуговується «місцевим часом» у сучасному Закарпатті? Відмінність між офіційним та місцевим часом не є повністю незнайомою в міжнародній науковій літературі ситуацією, щоправда, про це тільки згадано, а саме явище помилково пов'язане лише з угорським населенням Закарпаття¹⁵.

Улітку 2016 р. у регіоні разом із партнерами ми провели соціологічне опитування «Тандем 2016», у межах якого взяло участь 1 212 респондентів із 74 населених пунктів Закарпаття¹⁶. 814 анкет заповнено українською, 398 – угорською мовою. 59,6 % респондентів (721 особа) вказали національність «українець», а 37,6 % (455 осіб) – «угорець». 57,9 % респондентів (702 особи) – рідною мовою українську, а 38,7 % (469 осіб) – угорську.

На початку опитування інтерв'юер запитав респондента про точний час, а відповідь записав до анкети. Він також фіксував, за київським (ЕЕТ) чи за неофіційним місцевим (СЕТ) часом відповідав респондент. Офіційний використало 45 % респондентів, проте більшість (55%) указало місцевий. Але існує значна відмінність між тими, хто заповнював анкету українською чи угорською мовою: серед перших набагато більша частка використання київського часу (ЕЕТ), ніж серед других (табл. 1).

Таблиця 1

Використання ЕЕТ і СЕТ на початку та в кінці анкетування серед тих, хто заповнював анкету українською чи угорською мовою, 2016 (%)

Мова	Київський час (ЕЕТ)	Місцевий час (СЕТ)
Українська	57,9	42,1
Угорська	18,7	81,3
Загалом	45	55

Існує значна відмінність між використанням офіційного київського та місцевого часу у представників різних національностей. Серед тих, хто вказав себе українцями, домінує використання офіційного (ЕЕТ), натомість серед угорців – місцевого (СЕТ) (табл. 2).

¹⁴ Balla D. K. Kis(ebbségi) magyar skizofrénia. Ungvár; Budapest: Galéria, 1993. P. 84.

¹⁵ Batt J. Transcarpathia: Peripheral region at the «centre of Europe». *Regional & Federal Studies*. 2002. № 2. P. 155.

¹⁶ Tandem 2016. Kárpátaljai szociológiai felmérés. URL: <https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/03/A5-tandem.pdf> (дата звернення: 30.06.2020).

Таблиця 2

Використання ЕЕТ і СЕТ на початку та в кінці анкетування за національністю респондентів, 2016 (%)

Національність	Київський час (ЕЕТ)	Місцевий час (СЕТ)
Українці	61,5	38,5
Угорці	17,5	82,5

Рідна мова респондентів також показує тісний взаємозв'язок із тим, на який час налаштовані їхні годинники. Більша частина тих, рідна мова яких українська, використовує київський, а більшість осіб, рідна мова яких угорська, віддає перевагу місцевому (табл. 3).

Таблиця 3

Використання ЕЕТ і СЕТ на початку опитування за рідною мовою респондентів, 2016 (%)

Мова	ЕЕТ	СЕТ
Українська	58,7	41,3
Угорська	18,1	81,9

Вік, стать або освіта не показують статистичної, сигніфікативної різниці серед закарпатців щодо того, офіційним чи місцевим часом вони користувалися під час опитування. Усе свідчить про те, що використання місцевого часу (СЕТ, UTC+1) притаманне насамперед закарпатцям угорської національності та з рідною мовою угорською, але серед українців і україномовних також відносно багато тих, у кого годинники налаштовані не за офіційним часом.

Інтерв'юери також фіксували, якщо респондент коментував свою відповідь на запитання щодо часу. Загалом 217 осіб, тобто 18,1 % вибірки, прокоментували запитання про те, котра година (20,5 % серед тих, хто відповідав українською, та 13,3 % – угорською). Більшість коментарів стосувалися уточнення часового поясу, згідно з яким респонденти надавали відповідь: 100 вказали, що відповіли «за київським»; 90 визначили час як «місцевий»; 26 назвали «по нашому»; і лише 1 сказав, що його відповідь треба розуміти «за угорським».

Найпоширенішими позначеннями були «київський» і «місцевий» час. Українське «по-нашому» та угорське «mi szerintünk» (що й означає – «по-нашому»), ймовірно, з'явилися в такій невеликій кількості, оскільки це позначення використовують закарпатці всередині громади для висловлення солідарності між собою: коли термін «ми» охоплює спікера і слухача. Дослідження як незвична формальна ситуація та інтерв'юери, які зазвичай були незнайомими для респондентів, викликали не солідарність, а формалізм. Позначення «за будапештським часом», яке Джесіка Пизано (Jessica Pisano) та Андре Симоні (André Simonyi) вважають типовим серед угорців на Закарпатті¹⁷, зовсім не притаманне. Для Закарпаття СЕТ – це не іноземний, не будапештський, а власний місцевий час.

¹⁷ Pisano J., Simonyi A. Post-Soviet or Eurasian Lands? Rethinking Analytic Categories in the Ukraine–EU and Russia–China Borderlands. *Eurasian Borderlands: Spatializing Borders in the Aftermath of State Collapse* / eds.: T. Bringa, H. Toje. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016. P. 27–58.

У таблиці 4 представлено відсоток респондентів, які вказали місцевий (СЕТ) час інтерв'юєрові на початку опитування по районах Закарпатської обл. В окремій колонці надано відповіді респондентів, які заповнили анкету українською та угорською мовами. У п'яти районах (Іршавському, Великоберезнянському, Міжгірському, Перечинському, Воловецькому) опитування угорською мовою не проводилося, оскільки тут частка та кількість угорців дуже низька. У таблиці чітко видно, що місцевий час (СЕТ) використовується у всіх районах Закарпаття. Спектр використання СЕТ набагато ширший, ніж очікувалося за Пизано та Сimoni¹⁸. З цього приводу для тих, хто живе у східній, північно-східній частині регіону, гірській місцевості, використання часового поясу на основі географічних підстав виправдало би використання ЕЕТ, а не СЕТ, оскільки географічно лише дуже невелика західна частина регіону належить до СЕТ, більша ж – до ЕЕТ. Так, регіон – перехідна зона ЕЕТ та СЕТ, периферія обох часових поясів.

Таблиця 4

Частка респондентів, які на початку опитування використали місцевий час (СЕТ) по районах, 2016 (%)

Район	Відповідали українською	Відповідали угорською
Берегівський	77,9	89,6
Великоберезнянський	50	–
Виноградівський	58	89
Воловецький	27,3	–
Іршавський	55,4	–
Міжгірський	16,7	–
Мукачівський	6,5	78,3
Перечинський	66,7	–
Рахівський	62,5	15,4
Свалявський	69	75
Тячівський	54,6	23,8
Ужгородський	13,5	88,1
Хустський	38,6	84,6

«Місцевий час» у публічному просторі Закарпаття. Двоїстість офіційного та місцевого часів виявляється не тільки в усному мовленні, а й у публічному просторі, зокрема на рівні вивісок та оголошень¹⁹. У жовтні 2016 р. ми проаналізували в центрі шести закарпатських міст вивіски й написи, що містили позначення часу: сфотографували графік роботи магазинів, ресторанів, офіційних установ, оголошення і плакати тощо. У центральній частині Ужгорода, Мукачєвого, Берегового,

¹⁸ Pisano J., Simonyi A. Post-Soviet or Eurasian Lands...

¹⁹ Csernicskó I., Laihonon P. Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua*. 2016. № 1. P. 8–9. DOI: <https://doi.org/10.1515/multi-2014-0073>.

Виноградова, Чопа й Тячева зроблено 705 таких світлин. На їх основі ми класифікували чотири способи зазначення часу. Нижче подано приклади.

Більшість написів (69,5 %) містила тільки офіційний київський час, без будь-яких уточнень (тобто окремо не вказано, що години необхідно розуміти за цим часом). Такі таблички можемо побачити в будь-якому куточку України. Частина написів (12,1 %) містить лише київський, але з уточненням, що йдеться саме про офіційний. Приклад – фото 4, де на таблиці українською та угорською мовами вказано, що розклад руху автобусів у Береговому написано «за київським часом» (угорською – «kijevi idő szerint»).

Номер рейсу/ Járatyszám	Час прибуття/ Érkezés időpontja <small>(за київським часом/ kijevi idő szerint)</small>	Стоянка/ várakozás <small>(халупи/parcs)</small>	Час відправлення/ Indulási időpont <small>(за київським часом/ kijevi idő szerint)</small>

Фото 4

На фото 5 бачимо, що робочі години будинку культури с. Квасово також подано за офіційним часом, але скорочення «к. ч.» вказує на те, що це саме київський, а не місцевий. Скорочення «к. ч.» призначене для місцевого населення, яке могло неправильно трактувати його. Адже для українських громадян, що приїжджають з інших областей, саме київський час непозначений, природний.

Фото 5

На частині вивісок (17 %) указано як київський, так і місцевий час. Такі написи переважно двомовні. На деяких уточнено, про який ідеться, а на інших – ні. Приклад – фото 6. У тексті українською мовою зазначено, що початок матчів о 15:00 (юнаки) та 17:00 (дорослі), а в угорськомовному – о 14:00 та 16:00 (відповідно). На вивісці угорською мовою після початку гри у дужках вказано, що години наведені за центральноєвропейським часом (угор. – «közép-európai idő szerint», скорочено – «k.e.i.sz.»).

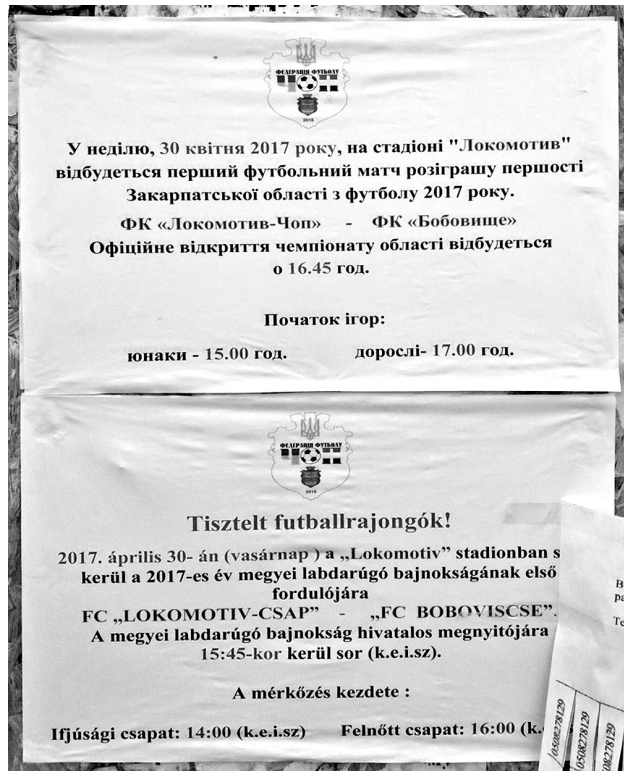

Фото 6

На зробленому в Береговому фото без будь-яких пояснень угорською мовою вказано, що туристично-інформаційний центр відкривається о 8-й ранку, а в україномовному – о 9-й (фото 7). Для мешканців Закарпаття не треба пояснювати, що тут немає проблем або помилок, і причина проста: напис угорською містить місцевий, а українською – київський час.

Фото 7

На Закарпатті можна побачити й написи із попередженням, що вказаний час місцевий (тобто не київський). На фото 8 табличка Берегівської греко-католицької парафії.

Фото 8

У дослідженнях мовного ландшафту часто розрізняють поняття ініціатив *top-down* і *bottom-up*²⁰. У першому випадку йдеться про написи, які готують та вивішують вищі рівні (центральна влада, державні органи, регіональне або місцеве самоврядування). А у другому вони з'являються як ініціатива знизу, спонтанно. Наприклад, комерційна реклама, оголошення, інформаційні написи, приватні повідомлення, графіті тощо. Якщо аналізовані написи розглянути на основі цього, то спостерігаємо таку закономірність: ті, на яких за замовчуванням вказано київський час, належать до типу *top-down* і виготовлені державною (українською) мовою; з київським часом переважно вивішують представники державної влади, регіональні або місцеві органи влади, державні підприємства. Вони можуть бути одномовними (суто українською), але бувають і дво- чи багатомовними. Більшість написів, які вказують і київський, і місцевий час, двомовні (українські й угорські). З-поміж них однаково трапляються і типу *top-down*, і *bottom-up*, але останні переважають. Ті, які вказують тільки місцевий, належать винятково до типу *bottom-up*.

«Місцевий час» як регіональний бренд. Відмінність між офіційним і місцевим часами стала специфікою, брендом Закарпаття. Ми сперечаємося з цього приводу із Джуді Батт (Judy Batt), яка вважає навпаки: «Однією з найбільш приємних незручностей повсякденного життя на Закарпатті сьогодні є місцеве наполегливе

²⁰ Backhaus P. Multilingualism in Tokyo: A look into the linguistic landscape. *Linguistic landscape: A new approach to multilingualism* / ed. G. D. Clevedon. Multilingual Matters, 2016. P. 52–66; Ben-Rafael E. A sociological approach to the study of linguistic landscapes. *Linguistic landscape: Expanding the scenery* / eds.: E. Shohamy, D. Gorter. London: Routledge, 2006. P. 40–54; Ben-Rafael E., Shohamy E., Amara M. H., Trumper-Hecht N. Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *Linguistic landscape: A new approach to multilingualism* / ed. G. D. Clevedon. Multilingual Matters, 2006. P. 7–30.

використання центральноєвропейського часу, який на годину відстає від офіційного київського»²¹.

Позиції неформального місцевого часу підсилює й те, що на це явище звертають увагу туристичні видання, інтернет-сторінки тощо. Володимир Чепа майже 40 років очолював на Закарпатті обласний центр туризму, краєзнавства і спорту учнівської молоді. Із його спогадів дізнаємося, що на Свалявщині республіканський табір юних туристів діяв за «європейським часом», місцеві дівчата, що працювали на кухні, казали: «Моя корова доїться за сонцем, а не за Москвою»²². Уривок зі сучасної реклами турфірми: «Друзі, запрошуємо разом з “Вікторія тур” відвідати найпопулярніші місця Закарпаття – край термальних джерел, замків, вина та оз. Синевир. ... Це Україна. Це Берегове. Берегове одне з найпопулярніших місць Закарпаття, що зажило слави завдяки п'янкому вину, угорській кухні і цілющим термальним джерелам. ... Тут навіть таблички з назвами вулиць двомовні і є свій місцевий час»²³. Так неформальний місцевий час разом з іншими елементами (Карпатські гори, термальні води тощо) стає частиною туристичного бренду регіону.

Те, що на Закарпатті функціують два часові пояси, яскраво виявляється і в новорічну ніч. Тоді люди двічі святкують прихід нового року: спочатку за київським (ЕЕТ), а за годину – за середньоєвропейським (СЕТ) часом. Так, використання місцевого – особливість регіону, яка стала частиною його туристичного бренду, туристичною атракцією.

Отже, розрізнення офіційного часу та неформального місцевого на Закарпатті серед місцевого населення виникло після Другої світової війни: тоді, коли регіон став частиною Радянського Союзу і нова влада замість центральноєвропейського (СЕТ) запровадила московський (МТ). Збереженню практики використання СЕТ поряд з офіційним сприяла поява телепередач сусідніх Чехословаччини й Угорщини, програми яких починалися за СЕТ. Так, використання неофіційного середньоєвропейського часу залишилася й після того, як Україна здобула незалежність у 1991 р.

На основі соціологічного анкетування доведено, що значна частина населення Закарпаття і досі живе не за офіційним київським (ЕЕТ), а за місцевим (СЕТ) часом. На запитання: «Котра година?», із 1 212 респондентів (55 %) відповіли саме за місцевим. Серед угорців за національністю та тих закарпатців, які рідною мовою вважають угорську, значно більша частка тих, що використовують місцевий час, ніж серед українців за національністю та осіб, які рідною мовою вважають українську.

Опираючись на емпіричний квантитативний аналіз мовного ландшафту шести закарпатських міст, ми з'ясували, що співіснування офіційного київського й неофіційного місцевого часів виявляється і в публічному просторі. У місцевому мовленні як українською, так і угорською мовами неофіційний час називають «місцевим» або «центральноєвропейським», іноді про перший кажуть «по нашому».

²¹ Batt J. Transcarpathia: Peripheral region at the «centre of Europe». С. 155.

²² Цепурдей В. Як розвивався шкільний туризм на Закарпатті? *Новини Закарпаття*. 2017. 14 листопада. URL: <http://novzak.uz.ua/news/yak-rozvyvavsya-shkilnyu-turyzm/> (дата звернення: 05.10.2020); Цепурдей В. Історія туризму на Закарпатті. *Закарпаття онлайн*. 2017. 8 жовтня. URL: <https://zakarpatya.net.ua/News/175941-Istoriia-turyzmu-na-Zakarpatti-FOTO> (дата звернення: 05.10.2020).

²³ Відпочинок в Україні разом з туристичною агенцією «Вікторія-Тур». URL: <http://victoria-tur.vn.ua/11-tury/ekskursiji/441-zakarpatia-krai> (дата звернення: 05.12.2020).

Квалітативний аналіз елементів мовного ландшафту засвідчив, що на написах у державних установах домінує (невказаний) київський час; натомість у менш офіційних комерційних, приватних часто паралельно і київський, і місцевий.

Протягом багатьох століть хребет Карпат служив не лише природним рубежем, а й політичним кордоном. Традицію використання центральноєвропейського часу як неофіційного досі в регіоні можемо оцінювати як вияв фантомної межі. Сучасні політично молоді кордони ще не повністю здатні переписати зразки культурних традицій, що склалися упродовж століть. Отже, багато в чому традиційні стосунки все ще визначають повсякденне життя людей.

Альтернативна форма користування часом, якою більшою чи меншою мірою послуговуються представники всіх етносів Закарпатті – це сформована історично-культурна спадщина, яскравий елемент етнічної толерантності та мирного співіснування різних національностей.

РОЗДІЛ II
УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ
В ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ

ПОХІД УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ ЛЮДОВИКА І АНЖУЙСЬКОГО НА РУСЬ 1352 РОКУ: ДИСКУСІЙНІ МОМЕНТИ

Боротьба за спадщину Романовичів (землі Галицько-Волинської держави) – важливий аспект української історії, який потребує детального вивчення та оновленого трактування. Після вбивства князя Юрія-Болеслава Тройденевича в 1340 р. протистояння за «осиротілий» престол розгорілося між представниками литовської династії Гедиміновичів (зокрема на владу претендував князь Любарт-Дмитро) та польсько-угорським альянсом, який очолили відповідно королі Казимир III (Kazimierz III) та Людовик I Анжуйський (Lajos I Anjou, від 1342 р. – після смерті батька Карла-Роберта (Károly Róbert)). Обидва табори мали династичні підстави для оволодіння королівством Русі й активно вербували собі союзників. Якщо в 1340-х роках шальки терезів схилилися на бік литовських правителів, то після поразки від Тевтонського ордену в битві біля р. Стреве у 1348 р. ситуація змінилася. Уже наступного року король Казимир III захопив Львів і почав наступ на інші галицькі та волинські терени. Дієву поміч йому надав Людовик I, який, зважаючи на хворобу польського володаря та слабкість його війська, очолив похід на Белз у 1352 р. Цей оригінальний епізод із мілітарної історії княжої доби потребуватиме подальшого вивчення.

На жаль, у літописній традиції пізнішого часу віднайти згадки про потужну виправу угорського монарха не вдалося. Третя частина Іпатіївського зведення (Галицько-Волинський літопис) обірвалася ще 1292 р., і «кіммерійську пітьму», що впала на історію українських земель, розвіяти можна лише із використанням латиномовних європейських пам'яток, насамперед, угорського походження. Головне джерело до вивчення описуваних подій – «Дубніцька хроніка»¹.

Цей історичний твір (назва походить від словацького містечка Дубніца над Вахом, де був віднайдений єдиний його список) закінчений у 1470-х роках. Чималу його частину, де вміщено свідчення з ранньої і, почасти, міфологізованої історії угорців, а також більшість фрагментів тексту за XIII–XIV ст., скомпільовано зі старших пам'яток. Необхідно зазначити, що оригінальні вставки в тексті, які не мають аналогів серед інших записів, присвячені правлінню угорського монарха Людовика I. Ідеться про «т. зв. твір анонімого францисканця за 1346–1355 рр.», учасника й безпосереднього очевидця описуваних подій. Відтак варто зосередити увагу саме на цих автентичних уривках, у яких ідеться про боротьбу за спадщину Романовичів. Окрім цього, корисними будуть записи «Кодексу цивільних та церковних дипломів Угорщини» за редакцією Георга Феєра (Georg Fejer)². Під час

¹ Chronicon Dubnicense / ed. M. Florianus. *Historiae Hungaricae Fontes domestici. Scriptores*. Budae, 1881. Vol. 3, pars 1. P. 1–207.

² Codex diplomaticus Hungariae / studio et opera G. Fejér. Budae, 1829. T. 9, vol. 2. 810 p.

укладання свого об'ємного зібрання археограф опрацював величезний пласт джерел X–XV ст. (церковних едиктів, королівських розпоряджень Арпадів і представників Анжуйської династії), подекуди додавши до сухого тексту постанов власні узагальнювальні судження. Безперечно, історики вже неодноразово зверталися до аналізу пропонувананих джерел. Наприклад, Михайло Грушевський простудіював чимало актових і наративних матеріалів, щоб на їх підґрунті розібрати складні проблеми історії XIV ст.³. Значний внесок до виявлення генеалогічних зв'язків династії Романовичів з іншими європейськими правлячими домами зробив Леонтій Войтович, який вивчає також політичну історію Галицько-Волинської держави⁴. Актуальні проблеми історії польсько-угорсько-молдавсько-руського пограниччя висвітлила Ілона Шаманська (Iłona Szamanska)⁵. Водночас дослідження походу угорського короля на Русь 1352 р. не закінчене, зокрема дискусійним залишається шлях, який подолав Людовик I під час повернення з Белза.

Кампанія середини XIV ст. була частиною більшого протистояння. Угорська хронікарська традиція відобразила його лише частково: «Ceterum contra Litwanos, christianis, et maxime regno suo Ruscie insultantes, personaliter cum exercitu proprio, et milicia sua propria, nec non aliarum nationum ad eum confluentium proficiscens, terris eorum seu tenentis in magna parte devastatis, Duce eorum capto, sed sibi in continenti promissionem de fidelitate et obedientia faciente liberato, feliciter ad Hungariam est reversus»⁶ («Врешті [Людовик I] проти литовців, християн і потужного королівства свого Руського скривдженого, особисто з військом добірним та ополченнями своїм найкращим, також інших народів [військами] з'єднавшись, [рушив] землями їхніми [руськими] або виснаженими, [або ж] здебільшого, спалюваними, князя їхнього захопив, однак, отримавши обіцянку про лояльність та підданство, звільнив, [після цього] щасливо до Угорщини повернувся»).

У «Дубницькій хроніці» цитований фрагмент не має чіткого датування, але його можна віднести до 1351 р.⁷. Похід був спільною операцією Людовика I та Казимира III проти литовських князів, які оговталися після вдалої атаки польського короля 1349 р. і впродовж наступного року, щонайменше, відвоювали Волинську землю⁸. Про деталі цієї кампанії та особу звільненого угорським монархом князя відомо більше: «Tandem venit in Zondomeriam in festo beate Margarethe; deinde venit in Liblen civitatem in confinibus Lithwanorum, cum omnibus hungaris et polonis, ibique rex Poloniae dominus Kazmerius infirmatus fuit usque ad mortem»⁹ («Нарешті [Людовик I] рушає до Zondomeriam на свято св. Маргарити; [іде] до міста Любліна, до кордонів литовців, з усіма угорцями та поляками, і де король Польщі, володар Казимир, хворий перебував, майже при смерті»). Отже, похід 1351 р. розпочався

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти, 12-ти кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. 544 с.

⁴ Войтович Л. Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. 478 с.

⁵ Szamanska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1996. 369 s.

⁶ Chronicon Dubnicense. P. 183.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. С. 439.

⁸ Минцик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова. *Матеріум. Історичні студії*. Київ, 2004. Вип. 17. С. 94.

⁹ Chronicon Dubnicense. P. 160.

влітку і був спрямований на Волинь, адже Zondomeriam, очевидно, – це редакційна помилка, замість якої варто читати Lodomeriam. Свідчення заслуговують довіри, бо в цій частині «Дубницька хроніка» композиційно поєднується з т. зв. твором анонімного францисканця за 1346–1355 рр.¹⁰, який, напевно, був сучасником описуваних подій. Кампанія закінчилася укладанням мирної угоди між Людовиком I і князем Кейстутом (Kęstutis), одним із пунктів якої було звільнення з полону Дмитра-Любарта (Liubartas) Гедиміновича, як про це занотовано на сторінках того ж джерела: «Et sic rex Leopardum fratrem Kestuti eodem die de compedibus absolutem libere abire permisit, quem rex Polonie per multorum stragem hominum captiuauerat in quadam castro valde forti»¹¹ («І, отже, короля Любарта, брата Кейстута, того ж дня з полону повністю вільним відпустити [Людовик I] зобов'язався, якого король польський з великими втратами в людях узяв у неволю в якомусь замку»). Встановити обставини, за яких спадкоємець Романовичів потрапив у полон, не вдається, однак сам факт його ув'язнення безсумнівний¹². Звільнення, однак, не принесло спокою, а стало причиною для подальших конфліктів.

Серед причин походів Людовика I проти Гедиміновичів 1352 р. можна виокремити не тільки право на контрольовані литовцями території Волині, а й зрадницьку позицію князів Кейстута і Любарта-Дмитра, які неодноразово порушували договори з поляками й угорцями, здійснюючи спустошливі набіги на галицькі землі, володіння Казимира III тощо. Серед іншого, за результатами кампанії 1351 р. литовці зобов'язувалися прийняти християнство, утвердити церковну (католицьку) адміністрацію на підвладних землях. Натомість князь Кейстут отримав би королівську корону та «вічний мир» із Польщею й Угорщиною¹³. Домовленості, однак, не були реалізовані і вже наступного року розпочався новий етап конфлікту.

Анонімний укладач «Дубницької хроніки» розповів про нього так: «Anno Domini 1352 rex Lodouicus in festo Kathedre beati Petri recessit de Buda versus Rutheniam et venit in Zanak in festo beati Grerory pape, et inde transiens per multa pericula aquarum venit in Belz castrum in confinibus tartarorum, in festo beati Benedicti abbatis, et ibi enuenit regem Polonie cum exercitu valde grandi. Exspectatisque ibi sex diebus, et interim nuncys treugageris frequentatis inter reges Hungarie ac Drozge castellanum de Belz, repetentes ab eo castrum prenotatum. Ipse vero semper treugas faciebat, et sic videntibus cunctis castrum muniuit fortissimo, et tandem in octava indixit bellum. Quod audientes dicti reges sabbato ante Ramis palmarum, non curantes ingenia, neque munimenta eiusdem castrum formidantes, irruerunt ad castrum, aquam in fossa castrum, usque ad guttur in armis militaribus transuentes, et cum appropinquarent vallum, ecce desuper sagittatores balistrary ipsos crudeliter impetebant, et ligna grandia et lapides in tanta copia proicientes, quod eciam Lodouicum regem in capite ictu letali cum malleo ligneo vel calumptita i.e. Swlyok concusserunt, et ipsum in terram deiecerunt ... In castro per sagittas hungarorum trecenti fuerunt interfecti; ex parte autem hungarorum et polonorum wlnerati, quod numeros non extitit. Die vero sequenti scilicet in domicina

¹⁰ Kaindl R. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen IX, X, XI und XII *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien, 1900. Bd. 88. S. 472.

¹¹ Chronicon Dubnicense. P. 162.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. С. 439.

¹³ Волошук М. Середньовічна Литва та литовці очима угорського актового документу XIV ст. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2015. Т. 3. С. 269.

Ramis palmarum, videns rex se nichil posse proficere, disposuit ad Hungariam remeare. Tamen sibi sunt consultum per dominum Nicolaum Konth semper pacis amatorem et treugarum dispositorem, virum magni consily, pre cunctis regi fidelioem, ut cum Drozge predicti castri castellano componeret et sic ad Hungarium transiret, quod et factum est. Exiuit enim dictus Drozge et regi fecit omagium: insignia Lithwanorum de cacumine terrium, scilicet capita humana cum nigris pilys deposuit, rexillum regis Hungariae loco eorum cunctis videntibus apposuit. Quod videntes hungari clamaverunt: Beeke beeke! i.e. pax pax. Sic igitur treuga facta rex cum quadraginta personis versus Hungariam ... abire precepit et reddere ... et die sequenti Lodomeriam appropinquavit, ubi nullum victum necessarium inuenire potuit, quia per tartaros et lithwanos cuncta fuerunt devastate. Et inde transiens venit in Londniam ciuitatem, ubi honorifice fuit susceptus, et facto prandio inde recessit, quia periculum erat per tartaros ibidem congregatos, et venit in villam que dicitur Pridiproch, ubi errant due piscine, in quibus multitudinem piscium exhauserunt. Et inde transiens feria quarta maioris hebdomade venit ad magnum fluvium nomine Olth cuius latitudo extenditur ... Tamen quartor equi et tres hominess ibidem perierunt. Die autem sequenti sero venerunt ad fluvium Ethel, circa cuius ripam olim Atila natus fuisse perhibetur, cum cetus hungarorum de Scitia in Pannoniam transmigravit ... Cum igitur ibi pausam faceret tristioem; ecce duo rutheni rumigeruli aduenerunt dicentes, quod septem milia tartarorum et duo milia ruthenorum regem insequerentur hungarorum, et iam distabant ad decem rastas tartaricales ... Quod audito rex aquam transnatauit usqua ad crepusculum et ad unam curiam Dobrauihwcaz rocatam ampne circumdatam deuenit, ubi penitus de alimentis nihil inuenit. Media autem nocte unus ruthenus curiam incendit, et cum difficultate rex et omnes sui mortis periculum euaserunt, quia strictissimus erat exitus per unum paruam pontem de curia prenotata. De mane autem rex consurgens intrauit alpes ruthenorum fortissimas, per montes petrosos, et niues usque ad subsellium equorum in multis locis cum periculo transeundo, et fluvium Zereth septuaginta quatuor vicibus transnatando. Super illis quartor diebus, quibus in alpbibus equitauerunt, plus quam quadrigenti equi remanserunt ... Tandem in die Parasceue, cum multis miseris et erumpnis inexplicabilibus, exiuit alpes, et venit ad Bereg in castrum Munkach ubi rex aliquantum refocillatus...»¹⁴ («Року Божого 1352 король Людовик на свято святого Петра виступив із Будема проти Русі й прибув у Сянок (?) на день святого Григорія, і потім, минаючи величезну річкову небезпеку, підійшов до замка Белза на татарському кордоні, на день св. Бенедикта абата, й там зустрів короля Польщі [Казимира III] з великим військом добірним. І чекаючи там шість днів та проте [через] послів мирну угоду пропонуючи між королем Угорщини і Drozge, воєводою белзьким, [погрожуючи] атакою на його замок вказаний. Сам муж [Drozge] сім разів перемир'я робив, й настільки очевидно потрохи укріплював весь замок потужно, що, нарешті, на восьмий день битва почалася ... Те почувши, названих королів [війська] в суботу перед Пальмовою неділею, ані військового таланту [Drozge], ані укріплень того замку не боячись, кинулися до фортеці, воду у ровах замку [рівнем] по шию так-сяк в обладунках перейшовши, і дісталися стіни; ось згори пострілами стріл жорстоко [руси й литовці] атакували і списами довгими, й жбурляючи влучно [каміння] так багато війська [угорського] розсіюючи, що самого Людовика короля у голову ударом важким дерев'яного молота чи калумптїти, тобто Swlyok [угорська назва цього виду

¹⁴ Chronicon Dubnicense. P. 162–166.

озброєння – *I. П.*], поранили й самого на землю звалили. У замку списками угорців третина була убита; зі сторони, однак, угорців і поляків загинуло, що й порухувати неможливо. Дня дійсно наступного, а саме в Пальмову неділю, король [Людовик I], бачачи, що нічого з цього не виходить, наказав до Угорщини вертатися. Урешті-решт, між собою порадившись на зборах мужів достойних, до короля найвірніших, [угорці досягли] через пана Миколая Конта вічного миру полюбовного та перемовинами мирними [вирішили справу]: так з Drozge (?), вказаного замку каштеляном, [Людовик I] домовився і відтак до Угорщини повернувся, що також як факт довершено. Вирішено, що той вказаний Drozge(?) й королю присягнув: стяга литовського усєї землі [Белзької], а саме [зображення] голови людської з чорними лротиками, позбувався, знамено королівське Угорщини собі повністю символічно приймав. Те бачачи, угорці скандували: Beeke beeke! Тобто мир, мир! ... Так, уклавши договір, король з сорокма мужами з угорців ... їти наказав та відступати ... і дня наступного прибув до Володимирщини (?), де жодних припасів потрібних не зміг знайти, бо [земля] татарами та литовцями цілковито була понищена. І, далі йдучи, [король Людовик I] прибував до Londnia (?), де урочисто був зустрінутий, й насправді [тільки] через вогонь пожеж відступив, ця перешкода була татарами [зроблена], їх підрозділами, та підійшов до селища, названого Pridiproch (?), де було два ставки, з яких чимало риби витягли. І, звідти вирушивши, серед Страсного тижня прибув до великої ріки під назвою Olth (?), чиї широкі береги далеко один від одного. ... Там чотирьох коней й трьох людей [своїх угорці під час переправи] втратили. День йдучи о пізній годині прийшли до ріки Ethel (?), біля берегів якої колись Аттіла народжений був, як згадано, з великою кількістю угорців зі Скитії до Паннонії переселився ... [Після переправи виснажливої] з тим отже, де привал зробив невеселий, двоє русів чутки переповідали, що сім тисяч татар і дві тисячі русів, короля переслідуючи угорського, і вже розділилися на десять ватаг ... Те почувши, король, через воду перейшовши ще до темряви, та до якогось двору в Dobrauihwicza (?) дістався, де всередині припасів жодних не знайшов. Між тим, вночі якийсь рус двір підпалив, і з труднощами король й всі [слуги його] тої смертельної небезпеки уникнули, бо з двору згаданого вузький був вихід через єдиний маленький місток. Зрання однак прокинувшись, король в'їхав до гір Руських могутніх, крізь вершини скелясті і засніженим шляхом на конях численні землі з ризиком пройшовши й через річку Zereth (?) сімдесят чотири рази переправившись (?). Понад те, за чотири дні, що в горах [вони] верхи маневрували, ще також четвірку коней залишили ... Нарешті, у день св. Параскеви з великими нещастями та перешкодами невимовними [Людовик I] перейшов гори та прибув до Берегівщини в замок Мункач, де король трохи перепочив...».

Розлога розповідь про польсько-угорську кампанію 1352 р. та облогу Белза є лише в «Дубницькій хроніці», але підтверджується й актовим матеріалом – грамотою короля Людовика I до Новака, сина Петра, одного з безпосередніх учасників походу¹⁵. Виправа розпочалася 22 лютого, вже 12 березня монарх прибув до Сянока (Запак), до битви за Белз дійшло 31 березня, а вже 6 квітня правитель Угорщини повернувся на Закарпаття¹⁶.

¹⁵ Codex diplomaticus Hungariae. P. 152; Грушевський М. Історія України-Руси. С. 441–442.

¹⁶ Lewicki A. Kilka przyczynków do dziejów Kazimierz Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. We Lwowie, 1889. T. 3. S. 210–213.

Приготування до бою та штурм руського замку, напевно, описав очевидець подій, а от зворотній шлях Людовика I в тексті виглядає суперечливим, географічні назви в цьому місці явно помилкові. Давно зауважено, що маршрут відступу через Володимирщину (*Lodomeriam*), р. Серет (*Zereth*) аж на Мункач малоімовірний. Інші реконструкції – суто теоретичні. Наприклад, Анатоль Левіцький (*Anatol Lewicki*) пропонував під *Londniam* розуміти Львів, під р. *Olth* – Верещицю, під р. *Ethel* – Дністер, а р. *Zereth* тлумачити як Стрий¹⁷. Михайло Грушевський вважав хронологію, наведену в цитованому фрагменті, геть вигаданою. На його переконання, угорський король лише з 40-ка воїнами не міг дозволити собі вирушати аж до Володимира або на р. Серет. Відповідно, він мав іти найкоротшою дорогою із Белза до Мукачєвого на верхній Стрий і через Верещий перевал. Назви географічних об'єктів, що їх занотував укладач «Дубницької хроніки», зіпсовані й не підлягають реконструкції: «Досить того, що поданий літописцем образ ми можемо узяти як загальну ілюстрацію Львівської землі 1352 р.»¹⁸.

Ілона Шаманська, незважаючи на вже негативні відгуки про достовірність угорських свідчень, запропонувала власне бачення маршруту Людовика I Анжуйського. Вона вважала р. «*Olth*» – сучасним Західним Бугом, а «*Ethel*» – Стиром, згадані ж у хроніці «*alpes ruthenorum*» – Гологороми¹⁹. Хоча ця ідентифікація далеко не безпроблемна (дехто з дослідників, наприклад, позначав «*alpes ruthenorum*» як усі Карпати²⁰), але краще відображає імовірні орієнтири повернення монарха з експедиції.

Автентичною є звістка про перебування ординців у Галицькій землі. Цей факт засвідчили тогочасні німецькі джерела: «*Anno Domini 1352 de mense Marcii Thartari et Rutheni pagani cum multis legionibus armatorum contra regem Cracovie intrant Poloniam et unam civitatem vicerunt et terram et homines devastant. Tandem armatorum multi sunt occisi, et reversi sunt ad terram suam*»²¹ («Року Божого 1352 у місяці березні татари і руси, язичники, з багатьма арміями, спорядженими проти короля Краківського, удерлися до Польщі й тамтешніх мешканців побили, та землю і людей понищили. Нарешті, зброєю багато хто [з них] були вбиті і повернені до землі своєї»). Очевидно, степовиків покликав князь Дмитро-Любарт Гедимінович, який також залучив інших литовських володарів, роздаючи їм уділи на Волині²². Ворожі сторони, щоправда, не змогли забезпечити собі вирішальної переваги. Виснаженість військ призвела до укладання мирного договору, який закріпив належність Галицької землі до Польської корони, князь Дмитро-Любарт був визнаний сюзереном Волинської землі²³.

Отже, результати походу польського короля Казимира III 1349 р. і приєднання Львова, Перемишля та інших міст легалізувала міжнародна угода лише 1352 р. Це відбулося внаслідок походу угорсько-польських сил на м. Белз, яке обороняв

¹⁷ Lewicki A. *Kilka przyczynków do dziejów...* S. 212–213, przyp. 8.

¹⁸ Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. С. 442–443.

¹⁹ Szamanska I. *Mołdawia i Wołoszczyzna...* S. 23–24, przyp. 11.

²⁰ Пашуто В. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва: Наука, 1968. С. 334.

²¹ *Chronica Heinrici Surdi de Selbach* / hrsg. H. Bresslau. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova Series*. Berlin, 1922. T. 1. P. 102–103.

²² Войтович Л. *Галич*. С. 372–379, 394–395.

²³ Там само.

могутній литовський легіон. Записи про битву та повернення Людовика I Анжуйського до угорських кордонів – оригінальне (нестандартне) джерело до вивчення географії Львівської землі XIV ст. Щоправда, незважаючи на детальний опис бойових дій, віднайти на мапі зазначені в «Дубницькій хроніці» об'єкти, напевно, не вдасться. Невідомий укладач твору зіпсував їхні назви до невпізнання. Очевидно, що вони розташовувались у Карпатах уздовж шляху на Верецький перевал. Король із 40-ка воїнами зі своєї свити не міг іти якимось іншим маршрутом. Укладене перемир'я з литовцями виявилось нетривким, і війна за спадщину Романовичів, фактично, з різною інтенсивністю тривала упродовж наступних десятиліть.

УГОРСЬКА ШЛЯХТА ПІВНІЧНО-СХІДНИХ КОМІТАТІВ НА РОЗДОРІЖЖІ РЕЛІГІЙНОЇ КОНВЕРСІЇ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Шляхетський стан ранньомодерного суспільства Угорщини був носієм високої елітарної культури й охоронцем духовних традицій. Зі середини XVI ст., не втрачаючи привілейованого становища, шляхта пристосувалася до викликів часу. Спостерігалось поповнення цього стану за рахунок інших, нижчих, прошарків суспільства. Поступово формується група «*homo novus*», яка скористалася ситуацією загального хаосу і вже скоро замінила спадкових аристократів у суспільно-політичному житті не тільки Угорського королівства та Трансільванського князівства.

Північно-східні комітати Угорщини¹ були віддалені від епіцентру військових дій з османською армією – ці землі не зазнали тотального спустошення. Збереглася також традиційна адміністративна система управління. До комітатського зібрання входили представники місцевої шляхти, які власне і тримали владу у своїх руках. Суттєвим чинником політичного життя північно-східного регіону Угорщини було те, що шляхта лавірувала між королями династії Габсбургів і трансільванськими князями. Щобільше, шляхтичі спробували використати перехід у «підданство» до одного чи іншого правителя та навпаки для власного збагачення, розширення земель, отримання урядів тощо. В арсеналі для кар'єрного зростання та політичного впливу елітного стану була й релігійна конверсія².

Проблематику релігійної конверсії угорської аристократії та шляхти частково розглянуто у працях зарубіжних та українських авторів³, однак досі залишається

¹ Частина т. зв. Верхньої Угорщини – військова, економічна й адміністративна одиниця, яка сформувалася у XVI ст., до неї увійшли 13 комітатів Північної та Північно-Східної Угорщини: Спіш, Шариш, Земплін, Унг, Берг, Угоча, Абауй, Торна, Гемер, Боршод, Гевеш, Саболч, Сатмар; п'ять королівських міст: Кошице, Пряшів, Бардійов, Сабинов, Кежмарок. Центр округу – Кошице. Тут був осідок капітана Верхньої Угорщини та Спішської комори (казни).

² Під поняттям «релігійної конверсії» у сучасній соціології релігії розуміють «процес зміни релігійної ідентичності, за якого індивід або приходять до віри, або відмовляється від старих систем вірувань і релігійних практик на користь нових, через включення в життя релігійної групи або громади» (див.: Миронович Д. В. Релігійна конверсія та новітні релігійні організації в Україні: досвід біографічного аналізу. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. Харків, 2010. Вип. 16. С. 542–547). В історичному розумінні релігійна конверсія ранньомодерної доби була компонентом складного процесу Контрреформації, який охопив Габсбурзьку монархію та інші країни Європи.

³ Borbély Z. Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. *Rekatolizacia, protireformacia a katolicka restazuracia v Uhorsku. Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon* / ed. P. Konya. Presov, 2013. P. 370–387; Borbély Z. A Homonnai Drugethék Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Doktori (PhD) értekezés. Eger, 2015. URL: <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/b7fd94e6-5e47-4ae8-820f-3115c3f56812> (дата звернення: 23.12.2020); Ферков О. Окатолчення Дьорда III Другета Гумеянського як приклад релігійних

низка стереотипів, шаблонів у тлумаченні зміни конфесійної належності окремих осіб або цілих соціальних груп.

В історіографії проблема участі угорської шляхти в поширенні й утвердженні протестантизму та власне прийняття ними нового віровчення репрезентована слабо. Хоча в останні десятиліття угорська, словацька історіографія створила кілька цінних досліджень історії та діяльності аристократичних родів і шляхетських сімей Угорщини раннього нового часу⁴, релігійні аспекти залишаються нерозкритими. Діяльність аристократів та шляхти Північно-Східної країни держави, зокрема т. зв. *homo novus*, які постали на політичній, господарській і культурній аренах Угорщини в XVI ст. (Баторі, Перені, Бебек, Лошонці, Нярі, Телегді, Меліт), висвітлена фрагментарно. Бракує комплексного дослідження участі шляхти Верхньої Угорщини в духовно-культурних процесах XVI–XVIII ст.

Цікаво, що тривалий час в історіографії сприйняття різними станами Реформації, протестантського віровчення в цілому тлумачили позитивно. А ось зворотній процес, тобто навернення до католицизму, пояснювали як реакційний, керований віденським двором і папським Римом, здійснюваний єзуїтами тощо. Але ж ці конфесійно-релігійні зміни були значно складнішими, перепліталися із політичними та суспільними процесами не тільки Верхньої Угорщини, але більш ширшого історико-географічного ареалу.

Отже, спробую вивчити, як зреагували на духовно-релігійні віяння Реформації або ж католицьке відродження XVII ст. шляхтичі та які чинники впливали на зміну віросповідання – політичні, соціально-майнові чи суто релігійно-світоглядні.

Ранньомодерна історія Угорщини, зокрема північно-східних комітатів, прямо пов'язана з діяльністю аристократів і шляхти, які мали величезні земельні володіння, визначали темпи й напрям господарського розвитку, впливали на політичне життя, релігійні процеси тощо. Шляхтичі як патрони католицьких парафій на підвладних територіях фінансово підтримували церкву, монастирі, школи. Із поширенням Реформації практика патронажу та меценатства не зникла, а набула нових форм.

Реформація почалася в Угорщині у 20-х роках XVI ст. Упродовж другої половини XVI – початку XVII ст. сформувалися протестантські конфесії: Лютеранська та Кальвіністська (Реформатська) Церкви. Реформаційні ідеї «заразили» практично всі прошарки суспільства і закорінилися тут остаточно.

Перший стан, який прийняв Реформацію, – міщани вільних королівських міст Верхньої Угорщини. Незважаючи на опір держави та жорстокі закони, Реформація

конверсії дворянства Верхньої Угорщини. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійних студії*. Ужгород, 2016. № 5. С. 125–135.

⁴ Réz L. A Drugethek és Homonna reformációja. Sátoraljauhely, 1899. 158 p.; J. Újváry Zsuzsanna, Zimányi V. Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemes kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumig. Az Eszterházi család társadalmi és anyagi felemelkedése. *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. éves születésnapjára* / Szerk.: J. Bessenyei, I. Draskóczy. Budapest, 2009. P. 182–200; Pálffy G. A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. «...éltünk mi sokáig 'két hazában'...». *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére* / Szerk.: V. Dáné, T. Oborni, G. Sipos. Debrecen, 2012. P. 177–191; Pálffy G. A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei a 16–17. században. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* / Szerk.: P. Fodor, G. Pálffy, I. G. Tóth. Budapest, 2002. P. 307–331; Pálffy G. A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon. *Történelmi szemle*. 2011. V. 1. P. 63–84.

не гальмувала темпів поширення, і серед нових її прихильників у другій половині 20-х років XVI ст. з'являються магнати та шляхта⁵. Серед світських патронів протестантизму – найвищі посадовці: державний суддя Елек Турзо (Elek Turzo), охоронець корони Ференц Реваї (Ferenc Révay), скарбник Томас Надошді, канцлер Петер Перені, придворні аристократи – Гашпар Перені, Гашпар Драгфі, Ференц Дершфі, а також представники родів Чакі, Баторі, Бебек, Другети тощо⁶.

Першим угорським аристократом, який прийняв лютеранство, традиційно вважають Петера Перені⁷ (1501–1548), який брав участь у Могачській битві⁸, звідки врятувався втечею⁹. Цікаво, що цей вельможа неодноразово змінював політичну орієнтацію (що звично для угорської шляхти середини XVI ст.), здобув чималі статки і владу, але закінчив життя в ув'язненні.

П. Перені був одним із перших патронів протестантизму. При його дворі в Шарошпотоці жили проповідники Матяш Деваї Біро, Іштван Галсечі, Калманчехі Шанта Мартон. Однак дії шляхтича не завжди були благородними – брався він до зброї для переконання у правильності/необхідності сприйняття протестантизму, точніше для проведення секуляризації католицького майна. Разом із сином Габором зруйнували католицькі монастирі в Шарошпотоці, Шатораліауїгелі та Требишові. Звісно, монастирське майно й землі перейшли у власність шляхтича або були передані новоствореним протестантським громадам. Після смерті П. Перені справою утвердження Реформації у Земплінському комітаті опікувалися його вдова та син, які запросили до міста Іштвана Копачі – одного з найвизначніших протестантських проповідників Верхньої Угорщини. Представник іншої, баронської, гілки роду – Перені Габор та його син також активно підтримували гуманістів, а пізніше і протестантських діячів¹⁰.

Габор Перені був Угочанським і Марамороським наджупаном. Центр його володінь – славетний замок Нялаб¹¹. У 1508–1509 рр. шляхтич приймав тут відомого гуманіста руського походження Павла Русина із Кросно¹². Габор Перені загинув на полі Могачської битви (1526). Його вдова Каталіна Франгепан продовжувала справу меценатства. Відомо, що шляхтичка запросила вихователем свого сина Бенедика Ком'яті – знаного в історії літератури як автора угорського перекладу листів св. Павла¹³.

⁵ Див.: Ферков О. В. Роль шляхти Північно-Східної Угорщини в утвердженні протестантизму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. № 139 (4). 2018. С. 72–76. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/istoriya_139_2018.pdf

⁶ Zsilinszky M. A Magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907. P. 65–66; Réz L. A Drugethek és Homonna reformációja. P. 60.

⁷ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600). Beregszász; Ungvár: «RIK-U» Kiadó, 2017. P. 44.

⁸ 29 серпня 1526 р. битва об'єднаного угорсько-чесько-хорватського війська з армією османів.

⁹ Horváth J. A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet. Budapest: Akadémiai kiadó, 1953. P. 33.

¹⁰ Horváth J. A reformáció jegyében. P. 23.

¹¹ На правому березі річки Тиса, поблизу сучасного Королева.

¹² Horváth J. A reformáció jegyében. P. 23. Можливо, вельможа надав фінансову допомогу Павлу Русину, адже той присвятив видання віршів та панегірик Яну Паннонію (1512) саме своєму благодійнику Габору Перені.

¹³ Epistolae Pauli lingua donate. Az zent Pál leueley Magyar nyeluen. Komjáti Benedek. Cracoviae: Hier. Viet., M.D.XXXIII. [1533], mense Februario. URL: https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_3/,

Син Габора Янош Перені відкрито демонстрував симпатію до нового віровчення та підтримував протестантських письменників і проповідників, але у заповіті просив поховати себе за католицьким обрядом та щоб отці-францисканці молилися за упокій його душі¹⁴. Пояснення цього, на перший погляд, дивного заповіту треба шукати в особливостях ранньої Реформації, адже чіткого розмежування в обрядах, та й навіть у богослужінні католицькому і новому, протестантському, аж до становлення протестантських церковних інституцій в Угорщині не було. Однаково підтримували Перені гуманіста-еразміста Ком'яті та протестанта Озораї.

У середині XVI ст. Янош і Петер Перені належали до найбільших землевласників комітату Угоча – їм належало 239 селянських господарств. Таке багатство і, звісно, влада в комітатському зібранні давала змогу сім'ї підтримувати нову Церкву, проповідників-протестантів, школи та вчителів. Перені перейшли на протестантське віровчення одночасно з іншими шляхтичами регіону, тобто в середині XVI ст.

Джерела свідчать, що в 1535 р. на г. Канко поблизу Севлюша (тепер – м. Виноградово) ще діяв монастир ордену братів менших (лат. – «Ordo Fratrum Minorum»), де перебувало 22 монахи. Цю обитель Габор Перені заснував близько 1505 р.¹⁵ Вельможа деякий час ще підтримував монахів, але після переходу з табору короля Фердинанда I Габсбурга до табору Яноша Жігмонда прийняв нове віровчення і секуляризував монастирські маєтки. Монастир було зруйновано. Спалахували конфлікти з католицькими священниками Севлюша й навколишніх сіл. У джерелах 1540–1550-х роках знаходимо інформацію про переслідування католицького духовенства, секуляризацію майна Католицької Церкви та перешкоджання збору церковної десятини з боку шляхтичів Перені¹⁶. З часом останні втратили покровительство короля Габсбурга, втім це не відвернуло від протестантизму і в наступні десятиліття бачимо їх серед покровителів Реформації.

Із наступом Контрреформації у першій третині XVII ст. надзупан комітатів Угоча й Абауй Габор Перені залишався патроном протестантизму. Ситуація змінилася тільки в середині XVII ст. Католицька Церква зміцнювала свої позиції у регіоні, орден Святого Франциска повернувся до Севлюша. Перені побудували для монахів новий монастир і церкву. У цей час вони не займають активної позиції в політичному житті країни, однак це не вберегло від знищення їхнього родинного замку Нялаб. Після викриття змови Вешшелені правитель направив до замку імператорський загін для контролю над регіоном. Землевласники неодноразово скаржилися до двору на зловживання військових. Реакція не забарилася, – мотивуючи втратою стратегічного значення цього замку, імператор наказав зруйнувати його. Про це він інформує Габора Перені 9 серпня 1671 р.¹⁷. Брати Перені ще

https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_3/?r=0&pg=6&layout=s (дата звернення: 15.12.2020); Révész I. Reformáció és ellenreformáció. *Magyar művelődéstörténet* / Szerk. S. Domanovszky. 3. köt. URL: <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/49.html> (дата звернення: 15.12.2020).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Risko M. *Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben*. Budapest, 2007. P. 26.

¹⁶ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* / Szerk.: J. Karácsonyi, F. Kollányi, J. Lukacsics, Budapest, 1909. IV. kötet, 1542–1547. P. 526; *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* / Szerk.: J. Karácsonyi, F. Kollányi, J. Lukacsics, Budapest, 1912. V. kötet, 1548–1551. P. 535–538.

¹⁷ Komáromy A. *Nyalbvár és uradalma. Századok*. 1894. P. 519.

кілька місяців намагаються врятувати замок, шукаючи покровителів при дворі імператора¹⁸. Проте наступного року його таки зруйновано.

Отже, бачимо що Перені подібно до інших вельмож у середині XVI ст. підтримували протестантизм, захопили церковні й монастирські володіння, переслідували католиків. Згодом, із розгортанням темпів окатоличення, Перені повертаються до лона Католицької Церкви, поселяють монахів-францисканців у Севлюші. Втім конверсія не врятувала від знищення їх родового гнізда – заму Нялаб.

Серед nobilitetu Угорщини середньовічної та ранньої нової доби особливе місце займали Другети – аристократичний рід французько-неаполітанського походження, який прибув до Угорщини ще на початку XIV ст. у супроводі нового угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301–1342)¹⁹. Другети брали активну участь у політичному житті країни, займалися господарським освоєнням підвладних їм земель²⁰ та піклувалися про духовні потреби підданих. У середині XVI ст., тобто період державно-політичного роз'єднання Угорщини, вони відмежувалися від загальнодержавних політичних процесів. Можливо, саме таке пристосування пояснює їхнє «виживання» у нових умовах політичного протистояння. Попри цю обставину Другети неабияк впливали на локальну політику, були серед перших симпатиків нового релігійно-ідейного вчення – лютеранства, та не цуралися насильницької секуляризації володінь і майна Католицької Церкви.

Прихильність аристократів впливала на успіхи Реформації. По-перше, представники еліти були патронами перших протестантських проповідників, вчителів, відкривали школи, фінансували книгодрукування, поширювали протестантську літературу тощо. По-друге, володарі доміній у наступні роки після власної конверсії «передали»²¹ нове вчення своїм підданам²². Патронаж церков, церковних парафій передбачав призначення/запрошення та фінансування священника чи проповідника. Тобто землевласник-конвертит без опору громади зміг (і зробив це) запросити до парафії протестантського проповідника, для приходської школи – вчителя-протестанта, забезпечити їх платнею, землею тощо.

Як уже зазначено, серед перших угорських аристократів, які прийняли лютеранське вчення ще на початку 1530-х років, був Петер Перені²³, володіння якого межували з домініями Другетів. Дослідники припускають, що прийняття

¹⁸ Óváry L. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. 3 füz. XVII századból származó oklevelek kivonatai. Budapest, 1901. 309 p.

¹⁹ Ферков О. В. Рід Другетів та їх діяльність у добу Анжу. *Карпатика*. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 136–155.

²⁰ Див: Ferkó O. A Drugethek és Ung megye betelepítése. *Acta Academiae Beregsasiensis. Науковий вісник. Історія*. Берегове; Ужгород, 2014. Т. XIII. Р. 178–186; Ферков О. В., Белей Н. А. Господарське освоєння Ужанщини у добу Другетів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», РІК???. Вип. 1 (38). С. 84–91.

²¹ У науковій літературі в останні роки з новою силою розгортається дискусія навколо проблеми добровільності чи примусовості конверсії підданих конвертованих землевласників. Див.: Katalin P. A reformáció: kényszer vagy választás? Budapest, 2004. P. 125; Dienes Dénes. A történelmi Tiszánineni református egyházkerület a 16. században. I. *Historia Ecclesiastica*, II. 2011. Vol. 1. P. 55.

²² Horváth J. A reformáció jegyében. P. 13–14.

²³ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén. P. 44; Ферков О. Роль шляхти Північно-Східної Угорщини в утвердженні протестантизму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2018. № 139 (4). С. 72–76. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.139.15>

представниками роду Другетів протестантизму сталося під особистим впливом Перені та через тісні контакти двох сімей. Ужанський наджупан Ференц (III) Другет Гуменянський²⁴ був одружений з Ержебет Перені. Його молодший брат Георгій (Дьордь) також став прихильником лютеранства, а джерела свідчать, що «душею і тілом був вірний реформації». Значну роль у підтримці протестантизму відіграли брати Другети – Антал, Іштван, Дьордь та Габор. Відомими є жінки з цього роду, які стояли на захисті нового вчення. Так, Євфрозина була дружиною державного судді Іштвана Баторі, який відомий як послідовний протестант²⁵.

Немає достовірних даних про точний час прийняття Другетами реформаційних вчень. Утім можна припускати, що це сталося в першій половині 30-х років XVI ст.²⁶. Калман Шоош висловив думку, що Другети прийняли протестантизм трохи пізніше, ніж Перені, – у роки наджупнатства Іштвана (IV) (1533–1540)²⁷. Траплялися випадки конфліктів із католиками. Наприклад, 1539 р. Габор Другет перешкодив збору церковної десятини у своїй домінії²⁸. За кілька років до того брати Другети пограбували лелеський монастир. У 1535 р. король Фердинанд I наказує повернути відчужене майно Церкви²⁹. Малоймовірно, що вони виконали цей наказ.

Цей Іштван був хитким як у політичних орієнтаціях, так і релігійних переконаннях. Коли австрійська влада заарештувала й ув'язнила Петера Перені, Іштван Другет, побоюючись його долі, деякий час переховувався у Відні, де охрестив новонародженого сина за католицьким обрядом. Брат Іштвана Георгій та його син Ференц (III) у середині вже відкрито підтримували протестантів своїх доміній, робили їм щедрі дарунки, сприяли зміцненню протестантської громади м. Ужгород³⁰. Про цього Георгія відомо, що в 1548 р. напав на маєток шляхтичів Добо в Палоці. Взяти штурмом палац їм не вдалося, але вони пограбували й підпалили католицьку парафіяльну церкву та захопили майна на 3 000 форинтів³¹.

Осередком земплінських володінь Другетів було містечко Гуменне, де і сформувалася одна з перших протестантських громад. Точна дата невідома (середина 1530-х років). Аналогічні виникли і у Требишові, Унгварі (Ужгороді), тобто в інших домініях Другетів³².

У більшості північно-східних комітатів у середині 1550-х років лютеранство витіснив кальвіністський напрям протестантизму. У 1556 р. з Ужгорода до

²⁴ У XVI–XVII ст. у джерелах Другети частіше згадані як Гомонаї, Гуменняські (Homonnai). Це прізвище сформувалося від однієї з двох гілок роду (Горянські і Гуменянські). Горянська вимерла, тож усі Другети були із гуменянської.

²⁵ Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013. P. 16.

²⁶ Réz L. A Drugethek és Homonna reformációja. P. 60.

²⁷ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén... P. 62–63.

²⁸ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából / Szerk.: V. Bunyitay, R. Rapaics, J. Karácsonyi. Budapest, 1906. III. Köt. 1535–1541. P. 409.

²⁹ Там само. P. 61.

³⁰ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén... P. 63; Haraszky K. Az ungi református egyházmege. Adalékok az ungi református egyház történetéhez. Nagykapos, 1931. P. 394.

³¹ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából / Szerk.: J. Karácsonyi, F. Kollányi, J. Lukacsics. Budapest, PIK???. V. kötet, 1548–1551. P. 43.

³² Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. P. 163.

Гуменного перебирається Іштван Другет і бере зі собою проповідника-кальвініста, ім'я якого невідоме³³. Протестантська громада в Гуменному існує до 1629 р., коли сюди повернулися отці-сзуїти колегіуму, патрон граф Другет уже був католиком.

У центрі Ужанського комітату – Ужгороді – Реформація пустила коріння в 1540-х роках. У 1546 р. вже існувала протестантська громада, яку Другети беруть під свою опіку³⁴. Ймовірно, у цей час протестанти захопили католицьку парафіяльну церкву. Відомо, що 1555 р. в Ужгороді працював лютеранський проповідник-магістр Петер. За рік Гашпар Другет прихистив протестантського проповідника (ім'я невідоме), який утікав від переслідувань католиків. Найбільше зробив для зміцнення протестантизму в Ужанщині та Земплінщині син Габора Другета – Іштван (V). За його надзупанства в Ужгороді діяла протестантська школа (1589). Іштван Другет передав землі й виноградники Католицької Церкви протестантам³⁵. Окрім цього, шляхтич долучився до фінансування першої друкованої угорськомовної Біблії Гашпара Каролі³⁶.

Невдовзі протестантські парафії діяли не тільки в Ужгороді, а й частині навколишніх сіл: Батфі, Часлівцях, Чічері, Доборуській, Горянах, Коритнянах, Латорицьких Реметах, Великих Капушанах, Паладі, Палоці, Собранцях, Тибаві, Сенні, Тарнівцях³⁷.

На кінець 70-х років із 30 католицьких вікарій Ужанського головного деканату не залишилося жодного. Монахів католицьких орденів вигнали із Капушан, Ужгорода та інших містечок. Майно, церковний інвентар, будівлі переходили протестантам. Реформати мали свої школи, які утримувалися за кошти громади та пожертви Другетів й інших землевласників. Документ за 1589 р. містить дані про доходи реформатського священника і вчителя в Ужгороді. Зокрема, вказано, що церкву, священника, школу та вчителя підтримували з чотирьох джерел: замку (Другети), міста, десятини з виноградників та філій Ужгородської матірної церкви³⁸. Упродовж наступних десятиліть практично всі з роду Другетів були протестантами, практикували право патронажу над протестантськими селами і містечками своїх доміній.

Останній з роду Другетів кальвініст і захисник протестантизму – Балінт (Валентин). При його дворі в Гуменному працював проповідник Дьордь Дебрецені (до 1611 р.)³⁹. Після смерті старшого брата (1600) Балінт одержав посаду надзупана Земплінського комітату, а за два роки одружився з донькою одного з найбагатших

³³ Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. P. 152–153.

³⁴ Mészáros K. Ungvár története, a legrégebbi időktől máig. Pesten: Ráth Mór Könyvkereskedés, 1861. P. 42.

³⁵ Ibid. P. 63; Fejes I. A sátoralja-újhelyi ev. ref. egyház története 1522–1889. Sátoraljaújhely, 1889. P. 27.

³⁶ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén. P. 63.

³⁷ Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. P. 62; Zoványi J. Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. XIII, 1929. P. 114–119.

³⁸ Makay D. Az Ungvári helv. Hitv. Egyház történeti töredéke. *Sárospataki füzetek*, 1860. P. 429–442.

³⁹ Coranič J. Úloha Drugetovcov v procese zjednotenia veriacich byzantsko-slovanskeho odradu s katolicikov cirkvou na Slovensku. *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Presov. P. 101.

«homo novus» Верхньої Угорщини, «збирача володінь» майбутнього князівського роду Ракоці Жігмонда – Ержибет. Вдалий шлюб сприяв політичній кар'єрі⁴⁰.

Тим часом розгорнулося шляхетське антигабсбурзьке повстання (1604–1606), яке очолив магнат Іштван Бочкаї. Балінт Другет і володар сусідніх земель Ференц Магочі вже в листопаді 1604 р. приєдналися до табору Бочкаї. Балінт виставив 400-тисячний загін на оборону протестантизму. До кінця повстання й укладення миру (Віденський, 1606) Другет був серед найвірніших прихильників Бочкаї. Після повстання Балінт повернувся до своїх спадкових володінь, залишався активним учасником регіонального політичного життя. Втім, навесні 1610 р., ймовірно через отруєння, помер у віці 33 років. 14 березня 1610 р. тіло Балінта Другета поховали у крипті Ужгородської замкової церкви Святого Георгія. З ним і закінчується історія Другетів-протестантів – усі наступні представники роду прилучилися до лона Католицької Церкви.

Безперечно, роль шляхтичів Другетів в утвердженні протестантизму на підвладних землях важлива, але їхня діяльність була не єдиним чинником у зміцненні нової віри в північно-східній окраїні держави. Коли на території Верхньої Угорщини розгортається Контрреформація, Другети здійснюють релігійну конверсію. Другети були серед тих близько 30 аристократичних сімей, які перейшли на католицьке віросповідання у першій половині XVII ст. На цей процес значний вплив мав архієпископ Петер Пазмань. Упродовж XVII ст. угорська аристократія і більша частина шляхти окатоличилася, цим наслідуючи аристократію інших провінцій Габсбурзької імперії⁴¹.

Яскравий приклад окатоличення шляхти Верхньої Угорщини першої половини XVII ст. – конверсія Дьордя (Георгія) Другета Гуменянського (1583–1620)⁴². Після смерті батька родичі зазіхали на величезні володіння сім'ї⁴³. Дьордь шукав будь-які способи для повернення своїх володінь – багато часу проводив у Відні, Празі, добивався підтримки при дворі. Молнар Антал пише, що саме ці роки були визначальними для становлення Дьордя Другета як політичного, державного діяча і, звичайно, для його релігійно-світоглядного виховання⁴⁴. Він навчається в єзуїтському колегіумі у Празі. Ймовірно, у цей період і переходить на католицизм, тобто на початку 1600-х років. У документі від жовтня 1601 р. місіонери краківського

⁴⁰ Зубанич Л. Життя і політична кар'єра Балінта Другета. URL: http://uzhgorod.in/ua/statti/2019/zhittya_i_politichna_kar_era_balinta_drugeta

⁴¹ Fazekas I. Battyányi Ádám «áttérési iratai» (1626). *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára.* / Szerk. G. Erdélyi és P. Tusor. Budapest, 2007. MTA Történettudományi Intézete. P. 455–465.

⁴² Див.: Ферков О. Окатоличення Дьордя III Другета Гуменянського як приклад релігійних конверсій дворянства Верхньої Угорщини. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійних студії.* Ужгород, 2016. № 5. С. 125–135.

⁴³ Takács S. Homonnai Györgyné. *Magyar nagyszonyok.* Вр., 1982. P. 205–225; A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben Doktori (PhD) értekezés. Eger, 2015. URL: <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/b7fd94e6-5e47-4ae8-820f-3115c3f56812> (дата звернення: 23.12.2020). Див. примітку 3.

⁴⁴ Lukács L., Molnár A. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére* / Szerk. M. Balázs, Z. Font, G. Keserű, P. Ötvös. Szeged, 1997. P. 360.

езуїтського дому відгукуються про нього як про завзятого католика, який планує створення колегіуму в Гуменному⁴⁵.

Можна припускати, що серед причин релігійної конверсії Дьордя Другета були як вплив оточення (езуїтів і католицької аристократії), так і можливість здобуття покровительства при дворі, насамперед для позитивного вирішення справи батьківського спадку.

У 1603 р. молодий Другет відновлює право володіння над частиною колишніх батьківських маєтків, стає ужанським наджупаном. У роки виступу Бочкаї⁴⁶ Дьордь Другет був посередником у переговорах між Іштваном Бочкаї та езуїтом Джованні Аргенті і гарантував безпечний відхід езуїтських місіонерів із Трансильванії⁴⁷. Ймовірно, цей епізод його політичної біографії спонукав дослідників вважати Дьордя Другета учасником руху Бочкаї. Обмеженість джерел не дає змоги робити остаточні висновки. Відомо також, що Другети були активними учасниками боротьби за трансильванський князівський трон після смерті Іштвана Бочкаї⁴⁸.

У 1608 р. Дьордь Другет із братом Балінтом Другетом присутні на коронації Матяша II. Балінт став державним суддею, а Дьордь отримав титул лицаря золотої шпори⁴⁹. Тобто конфесійна належність не була перешкодою для отримання титулів від короля Габсбурга. На цей час двоюрідні брати Балінт та Дьордь – єдині дорослі чоловіки роду Другетів і, ймовірно, належать до різних конфесій. Які були їхні стосунки і чи були вони конкурентами? Чи мали претензії на майно, володіння одне одного – складно визначити. Думки дослідників розділилися. Втім, впадає у вічі, що 1610 р. помирає Балінт, а за два роки не стає його сина Іштвана. Дьордь Другет відтоді концентрує у своїх руках усе майно, уряди (наджупан Ужанський і Земплінський) й «успадковує» титули двоюрідного брата. У документах титулований графом. До того ж через вдале одруження із Каталіною Надошді⁵⁰ отримує величезний посаг і родичається з найвпливовішими аристократами Угорщини.

Отже, шлях до найвищих державних посад для Дьордя Другета відкрився після смерті двоюрідного брата Балінта. Прихильність Дьордя до королівського двору Габсбургів і римо-католицьке віросповідання в ці роки вже безсумнівне. Другет, як один із рушіїв католицької реставрації, опинився у протистоянні із протестантською шляхтою регіону, комітатськими зібраннями та містами. Цікаво, що імператорський двір ніколи відкрито не висловлював «симпатій» до Другета, який був наджупаном двох жуп, володів більшістю Ужанщини і частиною Земплінщини. Ця смуга Угорського королівства вже понад півстоліття була зоною протистояння католиків і протестантів, до того ж територія безпосередньо межувала з Трансильванським князівством. У роки, коли трансильванський князь Габор Бетлен

⁴⁵ Lukács L., Molnár A. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). P. 361.

⁴⁶ Антигабсбурзький рух угорської шляхти, очолюваний Іштваном Бочкаї, мав і релігійні мотиви, точніше захищав інтереси протестантських станів.

⁴⁷ Jezsuita okmánytár 1/2: Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601–1606. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (34/2) / M. Balázs, T. Kruppa, I. D. Lázár, L. Lukács. Szeged: Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1995. P. 361.

⁴⁸ Див. про це: Papp S. Homonnai Drugeth Bálin, Rákóczi Zsigmond és Batory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. *Századok*, 2008. P. 807–848.

⁴⁹ Borbély Z. Egy konvertita főúr FelsőMagyarországon. P. 379.

⁵⁰ Донька славного «чорного бега» Ференца Надошді й Ержебет Баторі – «відьми з Чехтіце».

(1613–1629) зміцнився на троні, Відень мусів забезпечити стабільність у цьому краї. Другет мав стати «стримувачем» наступу Бетлена.

Ще на початку 1610-х років Дьордь Другет наполегливо взявся до підготовки відкриття єзуїтського колегіуму в Гуменному⁵¹, який із перервами проіснував до останньої чверті XVIII ст.⁵²

Безперечно в кар'єрному зрості Дьордя Другета та його нащадків велику роль відіграло раннє навернення до католицизму⁵³. Шляхтич був одним із найактивніших угорських учасників складної системи міжнародних відносин початку XVII ст. У виступі проти трансільванського князя Габора Бетлена він керувався не суто особистими мотивами, зокрема амбіціями на трансільванський трон, а був послідовним прихильником політики Відня у питанні здобуття впливу над Трансільванією.

Окатоличення Дьордя Другета гармонійно вписується у процес релігійної конверсії представників аристократії, а згодом і середньої шляхти в період від останньої третини XVI ст. і до кінця XVII ст. До лона Римо-Католицької Церкви поступово повернулися представники аристократичних родів Угорщини, зокрема Естергазі, Ердоді, Палфі, Цобор, Аппоні, Банфі, Алагі, Форгач, Турцо, Зрінці, Ракоці та ін.

На прикладі релігійної конверсії двох шляхетських родів Північно-Східної Угорщини раннього нового часу можна констатувати, що шляхтичі були свідомими у виборі віросповідання в період Реформації–Контрреформації. Звичайно, престиж і можливість отримання уряду, здобуття покровителів при дворі мотивували більше, ніж моральне переконання. І Перені, і Другети сприйняли нове релігійно-ідейне вчення – лютеранство – вже у 1530-х роках, а з другої половини XVI ст. почали схилитися до кальвінізму. Серед причин прихильності до нової віри були ті ж чинники, які сприяли швидкому, майже безперешкодному, поширенню протестантизму в інших комітатах Угорщини: загальна політична криза, слабкість Католицької Церкви, відсутність католицького духовенства на підвладних землях, простота і зрозумілість нового віровчення тощо. Крім духовно-моральних причин сприйняття протестантизму, не треба забувати і про можливість «здобуття» майна й земельних володінь ослабленої Католицької Церкви тощо. У більшості випадків секуляризація у другій половині XVI ст. проходила через збройні конфлікти різних претендентів на церковне майно й землі.

Крім названих шляхетних родів, релігійна конверсія спостерігалася і в середовищі інших знатних сімей: Добо, Ракоці тощо. Історія їхньої конверсії не менш цікава, і мала ті ж причини, що й приклад зміни віросповідання описаних осіб.

Підсумовуючи, треба сказати, що історичні обставини релігійної конверсії шляхти Верхньої Угорщини загалом і північно-східних країн зокрема – це переплетення найрізноманітніших чинників політичного, економічного й

⁵¹ Про це детальніше див.: Bujdosó I. Az Ungvári Drugeth Gimnázium története) az alapítástól az 1880-as évek végéig). *Acta Beregsasiensis*. 2011. № 11. P. 101–112; Bujdosó I. Az ungvári gimnázium története. *Együtt*. 2011. № 3. P. 71–81; Fedinec C. Az ungvári gimnázium évszázadai. *Kalendárium*, 96 '97. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1996. P. 34–35; Ферков О. До питання про заснування єзуїтської колегії в Гуменому. URL: <http://www.zakarpattia.com/?p=2232> (дата звернення: 23.12.2020).

⁵² У середині 40-х років XVII ст. колегіум перенесений до Унгвара/Ужгорода.

⁵³ Borbély Z. Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. *Rekatolizacia, protireformacia a katolicka restaracia v Uhorsku. Rekatolizáció, ellenfeformáció és katolikus megújulás Magyarországon* / ed. P. Konya. Presov, 2013. 378 s.

культурно-духовного розвитку. У нестабільній політичній ситуації після битви під Могачем Католицька Церква втратила не тільки своїх керівників і майно, а й надію на відновлення колишньої могутності. Духовні віяння, принесені Реформацією, блискавично полонили свідомість різних суспільних станів. Із середини XVI ст. прийняття ідей Реформації шляхтою було насамперед морально-етичним вибором, мотивувалося потребою в оновленій Церкві. Однак шляхта не цуралася насильницької секуляризації і переслідування католицьких священників та монахів. Історія демонструє чимало прикладів, коли шляхта отримала матеріальну користь після навернення (Перені, Другети). Якщо прийняття протестантизму не мало значних перепон і проходило доволі швидко (майже не було конфесійних конфліктів у перші роки Реформації, утім згодом гостре протистояння між прихильниками різних напрямів протестантизму стало щоденним явищем), то окатоличення шляхти відбувалося важче і тривало довше. Перші шляхтичі конвертити-католики фігурують у джерелах на рубежі XVI–XVII ст. Їхня кількість примножилася в період архієпископства Петера Пазманя. Католиками стали вельможі Верхньої Угорщини: Дьордь Другет, Пал Ракоці, Жігмонд Форгач. Згодом до лона Католицької Церкви приєдналися Вешшелені, Чакі, Зріні, Естергазі, Перені, Турзо. Тобто релігійна конверсія шляхти – типове явище культурно-духовного життя угорського суспільства ранньомодерної доби.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЗАКАРПАТСЬКІ УКРАЇНЦІ (1914–1918)

Союз визволення України (СВУ), створений 4 серпня 1914 р. у Львові наддніпрянськими політичними емігрантами, головним своїм політичним постулатом проголосив державну незалежність і соборність України. Тісно співпрацюючи з галицько-буковинським політикумом, він прагнув своєю діяльністю охопити всі сфери суспільно-політичного, національного, духовного і культурно-освітнього життя українського народу на всіх його етнічних землях, зокрема й Закарпатті.

Цей край упродовж багатьох століть входив до складу Угорського королівства. У 1867 р. унаслідок т. зв. «вирівнювання» створено дуалістичну Австро-Угорську монархію, метою якої стало збереження німецького й малярського характеру імперії перед «слов'янською небезпекою». Цісаря Франца Йосифа I (Ferenc József I) короновано королем Угорщини, яка знову одержала свій парламент та державну самоуправу. Спільними були міністерства: закордонних і військових справ та фінансів. Створена на основі повного порозуміння новітня Угорська держава від початку задумувалася як унітарна національна. Мадяри одержали необмежені права над чужими народами, які жили в Угорщині. Рівноправність меншин могла забезпечити лише цілковита асиміляція.

Це стало початком національно-культурного знищення Закарпаття та подальших економічних злиднів. Якщо «Закон про рівні права національностей» (1868) – хоча так ніколи й не набув чинності і був мертвою літерою у справах мови, шкільництва, судівництва та адміністрації, – все ж принаймні формально визнавав угорські національності, – то в законі 1907 р., т. зв. «Lex Aronoyi», йшлося винятково про «один малярський нарід»¹.

Мадяри прагнули чимшвидше досягти абсолютної більшості населення в Угорській державі. Особливо старалася форсувати події – бодай на папері – офіційна статистика. Надзвичайно прикрі надужиття в цьому виявлялися на українських теренах. Практично всю інтелігенцію українського походження, уніатське духовенство, вчителів, урядників із родинами зараховували мадярами. Євреїв по селах записували здебільша німцями, а по містах – мадярами.

Відомий український історик, автор географічно-статистичних праць, член СВУ Мирон Кордуба відзначав, що при перепису 1900 р. «чимале, як на тодішні відносини, число – 10 146 душ, тобто 1,2 % всіх жидів Угорщини записалося як українці; при останній переписи, в 1910 р., число жидів-українців зменшилось на 2 702, значить 0,3 %». Дослідник вказував на безцеремонне проведення останнього

¹ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк, 1992. С. 144–145.

перепису на користь мадярського елементу, згідно з яким у 1910 р. в Угорщині нараховувалося 472 587 українців².

Українці найбільш скупчено заселяли в Угорщині північно-західну область Карпатської смуги, зокрема більші чи менші частини комітатів: Марамарош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш і Спиш. В інших трапляються тільки «острови» та колонії. Найбільш українським був Марамароський, де українці населяли 2/3 простору і, згідно з переписом 1910 р., становили 44,6 % всього населення комітату. З десяти повітів п'ять розміщувалися на українській етнографічній території: Волівський, Довжанський, Кустенський, Тисянський і Торецький. Окрім того, українці проживали ще у Вишківському, Сигітському й Тячівському³.

В Угочі, за даними урядової статистики, українці територіально й чисельно становили меншість – 37,5 % на противагу 46,5 % мадярів. У Березькому комітаті українці заселяли значно більшу частину простору, хоч кількість їх становила 42,6 % проти 47,8 % мадярів. Зі сімох повітів комітату – чотири українські: Горішній, Латорицький, Нижньо-Верецький і Свалевський; два мішані: Мукачівський і Надтисянський, один мадярський – Косинський⁴.

Узький комітат за територією був переважно українським, а за населенням, за даними перепису 1910 р., ділився на три частини: українську (38,1 %), мадярську (33,2 %) і словацьку (18,7 %). У Земплинському комітаті українці заселяли тільки найменшу – північну гористу. Із 12 повітів комітату до суцільної української території належали: Межиляборецький, Списький, частина Стропківського й три громади Гуменського повіту. Крім того, українські «острови» траплялися в інших повітах далі на південь⁵. У Шариському комітаті займали тільки третину території. Зі сімох повітів комітату тільки один – Вишний Вишківський – чисто український.

На крайніх західних теренах підугорської України з вісьмох повітів Списького комітату найбільше українців жило у Старолюбовинському, де становили понад третину всього населення. Тут українські «острови» були розкидані між словацьким населенням, найбільший – на пограниччі Гнилецького й Нововеського повітів. Загалом в Угорщині поза границями суцільної української території проживало, за переписом 1910 р., близько 30 тис. українців⁶. Деякі українські оселі розташовувалися на південному сході між румунськими селами, на півдні – між мадярськими, а на заході перемішані зі словацькими так, що важко було означити границю між українським та словацьким елементом⁷.

Наголошу, що постійне посягання Угорщини на Закарпатський край через денационалізацію русинів стало незмінною програмою мадярських урядів. Угорські державні чиновники добре усвідомлювали, що в Галичині та Наддніпрянщині живе такий самий народ, у якому закарпатські русини знаходили велику моральну допомогу і зміцнення національної самобутності.

Життя та становище закарпатських українців СВУ на початку діяльності висвітлював у контексті перебування на Закарпатті Українських січових стрільців (УСС).

² Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918. С. 9.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 10.

⁶ Там само. С. 11.

⁷ Ортоскоп (Творидло М.) Державні змагання Прикарпатської України. Відень, 1924. С. 3.

Адже СВУ й УСС, виходячи з національних інтересів, мали однакову програму-максимум – утворення незалежної Української держави. Стрільці наголошували, що проголошена союзом велика історична мета для них – це не лише переконання, а «вона вросла в характер» і стала «нервом їхнього життя»⁸. Вони вважали працю СВУ основою майбутньої перебудови національного організму.

На загальних зборах січовиків у Варпалянці поблизу Мукачєвого 11 травня 1915 р. із нагоди утворення Загальної української ради (ЗУР), окрім ухвали щодо її діяльності на основі самостійницької національної ідеології, було прийнято резолюцію про визнання стрільцями СВУ його дотеперішньої успішної діяльності⁹.

Варто зазначити, що вже 6 вересня 1914 р. у Горонді біля Мукачєвого утворено сотню Осипа Букшованого в кількості 204 стрільців зі старшинами: Іван Калинюк – четар, Северин Левицький – хорунжий. Ця сотня від 30 вересня 1914 р. до 17 квітня 1915 р. брала участь у боях із московськими наїзниками на галицькому Підгір'ї¹⁰.

Северин Левицький, український педагог і визначний пластовий діяч, а в роки Першої світової війни – січовий стрілець, у «Споминах усусуса з років 1914–1920» так описував свій вишкіл на Закарпатті: «Кадра УСС містилася ще тоді [восени 1914 р. – *Авт.*] в селах Горонда – Мезетеребеш [Страбичів – *Авт.*] на південь від Мукачєва, де то ми переходили “вишкіл” УСС і звідки наші сотні виходили на фронт... Мабуть наше Різдво 1915 р. ми відсвяткували ще в Мезетеребеш, але скоро опісля кадру УСС перенесено було, і мене з нею до нім[ецької] колонії під самим Мукачєвом, Варпалянка. Попередні села були чисто українські, чи пак “руснацькі”, не рахуючи хіба жидів, учителів і священників та їх членів родин, що творили змадяризовану цілком вірхівку. У Варпаланці місце “руснаків” зайняли напівзмадяризовані вже німці колоністи ще з часів Марії Терези чи її сина Йосифа II. Варпалянка розташована на рівнині, у стіп гори-острова, на якій кріпко спадисто знімалися мури замку Корятювичів, донедавна ще тюрма для інтернованих на початку війни 1914 р.»¹¹. На Закарпатті стрільці вперше зіткнулися з низами українського народу – дуже багато довідалися про цю частину України. Тут вони пізнали й нового ворога українського народу, що століттями гнобив і визискував закарпатських українців та кинув їх у становищі затурканого, нужденного, нікому незнаного гірського племені. Стрілецьтво відразу зацікавилася життям своїх закарпатських братів, зблизилося зі селянськими родинами, співчувало та переживало через їхню національну несвідомість¹².

Закарпатські русини належали до народів, про яких відомий український націоналог, представник СВУ у Чехії Ольгерд Бочковський говорив як про таких, що «історією і громадськістю забуті чи свідомо нехтувані, над якими офіційна політика проходить байдуже»¹³. Тому, крім вишколу, стрільці проводили національно-патріотичну та культурно-просвітню працю серед місцевого населення. Так, запасна

⁸ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). Відень, 1915. Ч. 15–16. С. 16.

⁹ Т. М.[Теофіл Мелень]. Збори Січових стрільців у Варпалянці. Вістник, 1915. Ч. 19–20. С. 6.

¹⁰ До історії сотні Українських січових стрільців під командою сотника Осипа Букшованого (сотня Букшованого), за час від дня 6 вересня 1914 до 17 квітня 1915 р. URL: <http://komb-aringwar.blogspot.com/2012/04/6-1914-17-1915.html>

¹¹ Левицький С. При «пруському» корпусному штабі. URL: 100.kroktiv.info

¹² Ріпецький С. Українські Січові Стрільці. На Закарпатській Україні. URL: exlibris.org.ua

¹³ Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. Подєбради, 1932. С. 8.

сотня УСС, перебуваючи у Варпалянці, 29 квітня 1915 р. провела святковий вечір на честь Шевченка. Його учасник, відомий український діяч і публіцист Теофіл Мелень відзначав: «Ніколи ще не було на Україні такого Шевченкового свята. Відбулося воно серед виїмкових, незвичайних обставин і цілий вигляд та характер його був незвичайний». У святі взяло участь понад 300 стрільців, які приїхали до Варпалянки з поля бою на двотижневий відпочинок, та близько 600 із запасної сотні та кадри. Крім того, на святі зібралося чимало людей із місцевого населення та Мукачєвого, а також мадари й німці.

Із промовама виступили делегат Бойової управи УСС Володимир Старосольський і член ЗУР Теофіл Мелень, а також відбувся величний концерт, після якого стрільці ще довго не розходилися, співаючи національних та революційних пісень. «Не звичайні були се вечорниці, як обставинами, так і настроєм учасників...», – зазначав Т. Мелень. – В два дні пізніше стрільці, які перебували у Варпалянці на відпочинку, вернули здобувати своєму народові волю і славу»¹⁴.

Особливо зі стрілецтвом зблизилася молодь. Маючи досвід праці серед народу, студенти-стрільці швидко здобули довіру закарпатської молоді та в численних розмовах привили їй основи національної свідомості. Стрілецькі пісні ввійшли в життя цілої околиці біля Мукачєвого. Молодь радо переймала українські народні й патріотичні пісні, і дуже часто можна було почути від закарпатських парубків та дівчат «Ще не вмерла Україна», «Гей, там на горі Січ іде» та ін. «У Чинадієво, наприклад, місцева молодь настільки освоїла собі цілий січовий репертуар так, що могло деколи здаватися, що знаходишся у якомусь галицькому чи буковинському селі», – відзначав очевидець¹⁵.

Після прибуття до Страбичєвого вже першої неділі в місцевій церкві виступив стрілецький хор під орудою Михайла Гайворонського. Хоч одні хористи відбували на фронт, співацьку справу продовжували інші. На живу освідомлювальну працю стрілецтва звернула увагу малярська влада, відтак командування УСС одержало суворе попередження припинити національну пропаганду серед населення Закарпаття. Але боязнь малярів за своїх поневолених рабів не перервала ні на хвилину тих братських відносин, що існували протягом усього десятимісячного побуту стрільців на Закарпатті між ними й місцевим населенням. Перший побут УСС серед українських народних мас Закарпаття був своєрідним починком у ставленні стрілецтва до народу¹⁶. Січові стрільці, активно проводячи національну пропаганду на Закарпатті, позитивно впливали на формування національної свідомості та становлення загальноукраїнської національної ідентичності серед великої частини русинів.

Зрозуміло, що закарпатська українська інтелігенція, за невеликими винятками, була дуже змаляризованою, і це дало привід деяким угорським політикам стверджувати, що «у своїх почуваннях карпатські русини настільки є мадярами, що всупереч відмінній мові й релігії ніколи не стреміли бути “національністю”... й сьогодні не є іншими як по-руському (по українськи) говорячі і греко-католицьку віру визнаючі мадари»¹⁷. Закономірно, що закарпатські українці надзвичайно мало

¹⁴ Т.М. [Теофіл Мелень]. Збори Січових стрільців у Варпалянці. С. 12–13.

¹⁵ І.С. З Угорської України. *Вістник*. 1915. Ч. 59–60. С. 9.

¹⁶ Ріпецький С. Українські Січові Стрільці.

¹⁷ Шандор В. Закарпаття... С. 179.

знали та й, зрештою, майже не цікавилися Україною й українським рухом. Адже Угорщина всіма способами ще й унеможливлювала будь-який зв'язок Закарпаття з Галичиною, хоч обидва краї перебували у складі однієї монархії.

Стрільці, що в період зимових карпатських боїв 1915 р. дислокувалися на Закарпатті, відзначали велике зацікавлення у селян «закордонними» братами з Галичини, які мають рідні школи та «власних панів», котрі не цураються мужицької мови й уживають її між собою та у громадських урядах. «Окремий інтерес, – наголошував автор під криптонімом І.С., – проявляли селяни до українського шкільництва й жалувалися дуже на недостачу шкіл і на те, що в школах не вчать по-старому (тобто по-українськи). Старі з-поміж них читали всюди ще з молитовників, друкованих кирилицею, але молодіж носилася вже з молитовниками, надрукованими латинкою, що зовсім не подобається старшій генерації, яка на Угорщині дуже сильно стоїть при своїм і не так легко піддається чужим впливам». Окрім того, зазначав дописувач, мало бачив часописів – «тут і там “Неділью”* та більш нічого. Зате попит за книжками й часописами був повсюдний»¹⁸.

Варто зазначити, що до війни українська справа не була аж надто популярною серед угорців, будь-яка народно-просвітня праця українців наштовхувалася на сильний опір мадярського громадянства, а мадярська преса або замовчувала її, або виступала вороже проти неї. Член СВУ, галицький соціал-демократ Лев Ганкевич наголошував, що нечасті публікації про українську справу в угорській пресі, показували українців як найстрашніших ворогів угорців й Угорської держави¹⁹.

Ще до війни греко-католицький священник-русофіл Євнемій Сабов заявляв: «Якщо б наші русини жили не під Карпатами, не біля Галичини, а десь коло Сегедина, тоді би я зумів сформувані з них одну вірцеву народність (*minta nemetség*), але під Карпатами, поблизу до Львівського митрополита, небезпечною є руська (українська) культура»²⁰. На що Августин Волошин йому мудро відповів: «Ніхто не може знайти тайни будучности. Й дерева не ростуть до неба»²¹.

І все це інспірували русофіли, зацікавлені в поширенні своєї пропаганди серед закарпатських українців. Цілком зрозуміло, що мадярська інтелігенція під впливом таких повідомлень ставилася з найбільшою ненавистю та злобою до українців, «незнаючи ні їх історії, мови, літератури, ні їх змагань та цілей»²².

Тут варто виокремити й наголосити на особливій жорстокості до українців Галичини в перші дні війни мадярських гонведів, які не робили різниці між русинами (українцями) та росіянами. Угорські відділи австрійської армії вважали, що по той бік Карпат вже починається ворожа країна. Серед численних звірств гонведів у Галичині в роки війни бачимо: 44 порубаних українця біля м. Добромиля, багато повішених селян Товмацького повіту на Прикарпатті, 50 жителів спалених живцем зі с. Ріпнів поблизу Буська, а також повністю українське село

* «Неділья» – «поучительно господарска газета для угро-русского народа», тижневик, видаваний Міністерством земельних справ у Будапешті 1898–1918 рр. також й іноземними мовами – сербською, словацькою, румунською і німецькою.

¹⁸ І.С. З Угорської України. С. 9.

¹⁹ Ганкевич Л. Українці та мадярська преса. *Вістник*. 1915. Ч. 45–45. С. 2.

²⁰ Волошин А. Споми́ни. *Ізборнік*. URL: litopys.org.ua

²¹ «Унію» Августина Волошина. *Закарпаття онлайн*. 2013. 6 березня. URL: Zakarpattya.net.ua

²² Ганкевич Л. Українці та мадярська преса. С. 2.

Розтайне на Лемківщині, декілька розстріляних греко-католицьких священників та інші жорстокості²³.

На початку війни надзвичайно погіршилася ситуація для українців Закарпаття, посилилася агітація греко-католиків-мадярів щодо змадяризування українців та їхнього переслідування. Зокрема, 30 українських священників заарештовано, багатьох українців інтерновано, чимало засуджено на смерть і розстріляно. «Ці переслідування, – зазначав громадсько-політичний та культурний діяч Закарпаття А. Волошин, – і сам міністр Тіса вважав несправедливими і постарався аби за кожну несуттєвність не заарештовували греко-католицьких духівників, учителів і селян»²⁴. Окрім того, маляри хотіли використати війну для цілковитого знищення немадярських народів, і передовсім, півмільйонного українського населення. Уже в 1914 р., відповідно до розпорядження Міністерства шкіл, навчання руської (української) мови в церковно-народних школах обмежувалося 3–5-ми класами. У державних руська мова не була предметом вивчення, а викладання релігії у вищих класах мало вестися мадярською. Крім того, з метою асиміляції закарпатських українців мадярський уряд вирішив зовсім викинути кирилицю зі школи та Церкви, вважаючи, що вона найсильніше зберігає традиції слов'янської культури серед русинів, найтісніше пов'язує їх із галицькими та наддніпрянськими братами і «приносить небезпеку шизматичького яду»²⁵.

Однак впровадити водночас латинку й переробити церковні книги мадярською мовою уряду не вдалося і він перейшов до тактики тиску на греко-католицьких єпископів. Пряшівський єпископ Стефан Новак (Štefan Novák) швидко піддався урядовому тиску і вже 1915 р заборонив використовувати у школах Катехизм та Біблію, друковані кирилицею. Проте Ужгородський єпископ Антал Папп (Antal Papp), захищаючи своїх вірних від мадяризації, вважав цю реформу недоцільною і небезпечною для закарпатських українців. Проти нього з критикою й осудом виступила центральна преса: «Pešti Hirlap» («Пештський вісник») і «Budapešti Hirlap» («Будапештський вісник»). Вони наголошували, що єпископ не хоче прийняти мадярської азбуки, яка «не є придатною для руської мови, особливо у мадярській фонетиці», а вимагає наукової, яка була би, на думку часописів, «як копія ненависної кирилики (кирилиці), зберігаючи її дух». Окрім того, газета «Pešti Hirlap» у статті «A cyrill betu alkonya» («Змеркання кирилики») вимагала друкувати «Неділю» латинськими буквами, вважаючи, що видання української преси латинкою могло би «в такий спосіб зробити з руського простака чоловіка, котрий до сих пір вегетує життя маржини (живе життям худоби)»²⁶.

Часопис «Budapešti Hirlap» взагалі висловлював зневажливе ставлення до русинів, вважаючи їх винятково мадярами, адже, хоч їхня кількість близько 300 тис. осіб, «народністю вже і не зовуть себе, а лише мадярами; політичних аспірацій (стремлінь) не проявляють ні в українському, ні в російському напрямі. Інтелігенція їх змадяризувалася настільки, що і не знає по-руськи говорити...»²⁷.

²³ Галичина: історія, політика, культура: в 11-ти т. Львів; Тернопіль, 2016. Т. 6. Перша світова війна / голова ред. ради М. Литвин; відп. ред. І. Патер. С. 175–176.

²⁴ Волошин А. Спомини.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

Боротьба Будапешта проти кирилиці тривала аж до початку 1916/1917 н. р., коли уряд примусово вилучив зі всіх шкіл, а ординаріат Мукачівської єпархії на вимогу міністра видав розпорядження про новий навчальний план руської мови й передрукував латинкою «Азбуку» та «Читанку» А. Волошина. Зазначу, що проти усунення кирилиці зі шкіл закарпатське українське населення не чинило ніякого опору. «Нижчого ступеня свідомості населення, – наголосив один зі сучасників у «Вістнику СВУ», – годі собі уявити... Люди забули або стидаються уживати назви “русин”, уважають себе мадярами греко-католицького обряду»²⁸.

Однак новий порядок тривав недовго, бо вже влітку 1918 р. ординаріат Мукачівської єпархії скасував своє розпорядження проти кирилиці, а угорський уряд графа Каролія видав указ, за яким руська мова визнавалася у всіх народних школах²⁹. Так, позбавлення закарпатських українців кирилиці в 1915–1917 рр. загрожувало їм цілковитою ізоляцією від інших українських теренів, від рідної народної культури.

Однак на Закарпатті, незважаючи на те, що основна частина духовенства та світської інтелігенції була більш чи менш змадяризована, все ж таки були, за словами Володимира Гнатюка, «поодинокі особи, які йшли за національним напрямом інстинктивно, ніж свідомо»³⁰. Власне, ця нечисленна група національно-свідомих патріотів – Юрій Жаткович, Августин Волошин і Гіядор Стрипський – започаткували новий суспільно-політичний напрям в українському національному русі на Закарпатті, сформувавши у 1860–1890-х роках нову концепцію українського руху – народовську, яка опиралася на постулат існування самостійності українського народу й української мови. З їхньої ініціативи створено в 1902 р. товариство «Унія», яке стало інституційною основою народовського руху, видавало друковану продукцію, по суті, поширювало українську національну свідомість і національні ідеї серед закарпатських українців.

Утвердження національної ідеї та піднесення національної свідомості серед закарпатських українців народовці здійснювали за допомогою періодичних і неперіодичних видань. Так, Юрій Жаткович писав угорською та язичієм. Друкувався у «Листку», «Місяцесловах» (Ужгород), «ЗНТШ» (Львів) та угорській періодиці. У видаваних мадярськими українцями угорською мовою газетах «Görög katolikos Szemle» («Греко-католицький огляд») і «Kelet» («Схід») він з о. Матеєм і Гіядором Стрипським дуже жваво полемізували з русофілами щодо української справи³¹. Зокрема, на сторінках угорськомовної «Kelet» Ю. Жаткович принципово поставив питання про те, що мова русинів – українська, а самі русини – це автохтонне населення Закарпаття, яке належить до малоруського (українського) народу³². Він стверджував, що є достатньо вагомих наукових аргументів для доказу існування

²⁸ Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців: наук. зб. Ужгород, 1996. Річник 1 (XV). С. 38.

²⁹ Волошин А. Спомини.

³⁰ Майор Р. Народовський рух на Закарпатті в 1860-х – 1918 рр.: генеза, розвиток та ідеологічні засади. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narodovskiy-ruh-na-zakarpatti-v-1860-h-1918-rr-genez-a-rozvitok-ta-ideologichni-zasadi/viewer>

³¹ Ганкевич Л. Українці та мадярська преса. С. 2.

³² Папп С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ, 2003. Т. III. С. 534.

окремої української нації й літературної мови, абсолютно відмінних від російської нації і літературної мови³³.

Крім того, Юрій Жаткович редагував часопис «Русин», переклав угорською мовою твори Марка Вовчка, Юрія Федьковича, Івана Франка, а також відомий протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття (авторства Івана Франка і Володимира Гнатюка від 15 червня 1896 р.), українською мовою доповідь Едмунда Егана (Ede Egán) «Економічне становище руських селян в Угорщині» (1901). Він – автор першого в Угорщині «Короткого нариса української літератури» та «Короткої історії руської літератури до татарської навали», підручників для закарпатських українських шкіл, заборонених угорською владою, з яких лише три (з географії, історії та суспільних наук) 14 разів перевидавали словацькою мовою, а багато його творів залишилися неопублікованими. Ю. Жаткович за свою діяльність, особливо за спілкування з В. Гнатюком, зазнавав утисків від угорської влади³⁴.

А. Волошин на шпальтах «Науки» (виходила з 1897 р. під редакцією Ю. Чучки, В. Гаджеги, А. Волошина й етимологічним правописом) на різні докори опонентів, що українську мову нібито вигадали, щоби зробити з руського народу польський, стверджував, що назва «українці» не видумана, адже це давній етнонім руського народу, який нараховує понад 25 млн осіб. У статті «Галицкіи оукраинци» під псевдонімом «Оугрорусинъ» А. Волошин зазначав: «А йменується цей народ так, бо земля, на якій живе його найбільша частина, називається “Україна”. Українці – це “малорусини”, а не росіяни (“великороси”), між ними існує велика різниця і це вже давно довела історія»³⁵.

Від 1911 р. стараннями редакції «Науки» розмовною мовою почав виходити щомісячний ілюстрований додаток «Село», який фактично став часописом із періодичністю в 10 разів на рік³⁶. Для народних шкіл видавали навчальні книги («Азбука», «Читанка», «Граматика»), велику кількість молитовників, богослужбових книг, календарів, словників тощо.

На початку ХХ ст. на сторінках «Науки» богослов М. Мейгеш виступив з ініціативою щодо створення читалень у селах, де була б можливість ознайомлюватись із різноманітною літературою, а народний учитель або хтось з освічених селян займався поширенням освіти серед місцевих жителів³⁷.

У той час закарпатські україно- й угромовні періодичні видання все активніше публікували твори українських класиків, що сприяло піднесенню національної свідомості українців краю. Твори Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Михайла Коцюбинського, Степана Руданського, Василя Стефаника, Юрія Федьковича, Івана Франка, Тараса Шевченка й інших відкривали для інтелігенції та селян Закарпаття не лише кращі здобутки тогочасної української літератури, а й утверджували

³³ Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна. Народ у пошуках своєї ідентичності. Історичне ессе: у 2-х т. Київ, 1994. Т. 1. С. 464.

³⁴ Юрій Жаткович – дослідник історії Закарпаття, етнограф, священник, письменник, літературознавець, перекладач. *Wikipedia*. URL: uk.m.wikipedia.org

³⁵ Майор Р. Народовський рух на Закарпатті...

³⁶ Нариси історії Закарпаття / відп. ред. І. Гранчак. Ужгород, 1993. Т. I: 3 найдавніших часів до 1918 року. С. 355.

³⁷ Майор Р. Народовський рух на Закарпатті.

серед них переконання про самостійність українського народу з високорозвинутою культурою.

Г. Стрипський належав до народовців. В. Гнатюк заявляв, що він «щодо літературної мови був довший час самотній між угорськими українцями, який тримався чисто української орієнтації»³⁸. Проте ще до війни той дотримувався проугорської політичної орієнтації, про що свідчила його стаття, опублікована 1913 р. у Будапешті «Москвофілізм, українізм і вітчизняні руснаки», у якій говорить про наміри створити окремо «гунгаро-рутенську» форму мови. Однак все це не перешкодило йому ще й у післявоєнний період сповідувати народовецький напрям і 1919 р. виділити україно-угорський варіант мови й етнографічно віднести закарпатських русинів до одного етносу з українцями³⁹.

Зазначу, що Г. Стрипський 1914 р. опублікував у часописі «Vilag» («Світ») дві статті: «Історія української літератури» та «Про Шевченка» з нагоди 100-ліття Кобзаря⁴⁰. Він зробив значний внесок у переклади творів І. Франка на угорську. Працюючи кустодом (охоронцем) Національного музею в м. Коложварі (тепер – м. Клуж, Румунія), Г. Стрипський просив дозволу в І. Франка перекласти деякі його твори для угромовного університетського студентського часопису. Одержавши згоду, він продовжував перекладати твори Каменяра й друкував свої переклади здебільша в центральній та місцевій (семигородській) пресі. Йшлося про такі: «Polujka» – «Pešti Hirlap», «A ceruza» («Олівець») – «Erdélyi Hirlap», «Jó kereset» («Добрий заробок») – «Kelet» (1900); «Erdélyi Hirlap», «Az én szecskavágóm története» («Історія моєї січкарні») – «Erdélyi Hirlap» (1907)⁴¹.

У 1916 р. за редакцією Г. Стрипського в Будапешті за підтримки угорського уряду почав виходити журнал «Ukránia», присвячений питанням українсько-угорських культурних та економічних відносин. Перший номер вийшов 20 січня 1916 р., а вже 30 січня «Вістник СВУ» подав його зміст, повідомив адресу та вартість передплати⁴².

Основні завдання часопису представлено в передовій програмовій статті «Mit akarunk» («Чого ми хочемо?»), у якій, зокрема, подано короткий екскурс в історію України. Однак потрібно наголосити, що тут зроблено спробу розкрити поняття «Україна», виходячи чітко з угорських великодержавних позицій. Власне, наголошено, що під Україною «треба розуміти ту область, яку обіймає українське населення по другім боці північно-східних Карпат у Галичині й Буковині та південній частині російського низу». Оминаючи будь-яке непорозуміння, відзначено, що маляр «ніколи не зачислює сюди тих греко-католицьких угорських горожан, що живуть у північно-східних комітатах і ніколи не ідентифікує їх з українцями, отже виключає їх зовсім з поняття українці». Для тих жителів Угорщини заведено ім'я «руснак», бо «тут розходиться про старі нові зв'язки між двома різними націями».

У статті не було й натяку на те, щоб українські області Угорщини прилучено колись до якоїсь іншої держави. Зрозуміло, що природної межі Угорщини не

³⁸ Гайдук Т. Ким є для Закарпаття Гіядор Стрипський. *ProZak.Info*. 2016. 15 січня. URL: m.prozak.info

³⁹ Там само.

⁴⁰ Ганкевич Л. Українці та малярська преса. С. 2.

⁴¹ Грищенко Н. Угорські переклади творів Івана Франка. *Громада*. 2016. № 3. URL: hromada.hu

⁴² Вістник. 1916. Ч. 9–10. С. 79.

можна пересунути, оскільки вона просто нероздільно зв'язана з існуванням цієї держави. «Однак, – зазначено у статті “Угорщина й Україна”, автор якої скривався під псевдонімом “Hungaricus”, – треба повести різницю між правнодержавним і етнографічним поняттям». Під першим, на думку автора, залишається «руснаки» (угорські українці) завжди «уграми», але щодо свого племені це такі ж українці, як і 30 млн по той бік Карпат – як в Австрії, так і в Росії. Це так, як румуни в Угорщині з етнографічного погляду є румунами, угорські німці – німцями, не порушуючи свого угорського громадянства. «Очевидно, – наголошував автор, – помилка походить тільки від того, що мадярська мова має для правнодержавного поняття “угорський” й етнографічного “мадярський” тільки одне слово: “magyar”»⁴³.

Часопис цілком справедливо засуджував дискримінаційну політику Росії щодо заборони українцям мати свої школи й навчатися рідною мовою. Однак не обмовився і словом про те, чому Угорська держава, яка признає руснаків українцями, не може дати «цим українцям того, чого вони потребують аби вдержати свою національність», тобто навчання у школах рідною мовою. Автор статті, виходячи з угорських великодержавницьких позицій, зазначав, що якби були задоволені культурні потреби закарпатських українців, то тим зменшилася б і сила притягання до «української мовної області», тобто галичан, буковинців та наддніпрянців. «Через те усунено б найбезпечніше небезпеку української irredent-и», – зазначав Hungaricus. На його думку, це було б найпевнішою запорукою приязних сусідських мадярсько-українських стосунків, за «якими вступається Мадящина з таким гідним признанням далекосяглим політичним поглядом»⁴⁴.

В «Ukránia» друкували матеріали, які широко висвітлювали давню історію і тогодення України, а також переклади творів української літератури та рецензії на праці з українознавчої тематики.

Із науковими публікаціями активно виступали угорські автори: Імре Водічка (Imre Wodichka), Шандор Маркі (Sándor Márki), Георгій Подградський, Ференц Фодор (Ferenc Fodor). Українська автура представлена перекладами статей Михайла Драгоманова, Осипа Назарука, Омеляна Огоновського, Степана Рудницького, Лонгина Цегельського⁴⁵.

Особливо активно друкувався на сторінках журналу його редактор Г. Стрипський. У 1916 р. він опублікував під власним прізвиськом і псевдонімом Szerkesztő та криптонімами S.H. і Sz. статті про походження етноніма «українець», український етнос, літературу й тогочасну політику тощо. Разом із Балінтом Варгою (Bálint Varga) написав передмову і зробив переклад на угорську «Слово о полку Ігоревім»⁴⁶.

Визначне місце в перекладацькій роботі Г. Стрипського займали твори І. Франка. Серед них – оповідання «До світла», яке з'явилося окремою книжечкою у серії «Українська бібліотека» («Ukrán könyvtár»). На сторінках «Ukránia» редактор також помістив у власному перекладі «Історію моєї січкарні». У зв'язку зі смертю Каменяра Гіядор Стрипський опублікував некролог та помістив його портрет, а

⁴³ Hungaricus. Угорщина й Україна. *Вістник*. 1916. Ч. 55. С. 589.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Габор В. *Ukránia*. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2014. Т. 4. 1911–1916 pp. С. 479.

⁴⁶ Там само.

угорській читацькій публіці представив вірш «Каменярі» в перекладі мадярського поета Арпада Земплєні (Árpád Zempléni)⁴⁷.

Варто зазначити, що Ю. Жаткович і Г. Стрипський надрукували статті в літературно-науковому збірнику, яким мали вшанувати письменники, публіцисти й учені в 1914 р. 40-ліття письменницької праці Каменяра. До збірника «Привіт Іванови Франкови в сорокалітте його письменницької праці 1874–1914», який вийшов у Львові у травні 1916 р., Ю. Жаткович подав статтю «Мадярські переклади творів Франка», а Г. Стрипський – «З старшої письменности Угорської Руси»⁴⁸. Крім того, на сторінках часопису вміщено портрет Т. Шевченка, фотографія його могили, а також переклад поеми «Кавказ». У журналі друкували переклади віршів Степана Руданського, Богдана Лепкого, новел Василя Стефаника. Поміщено рецензію на книгу С. Рудницького «Ukraina, Land und Volk», опубліковано бібліографічну статтю про 36 українських періодичних видань 1916 р., що виходили українською й іноземними мовами.

На сторінках «Ukránia» друкували дослідження угорських науковців: Георгія Подгарського про угорсько-українські історичні зв'язки, Шандора Маркі – про Івана Мазепу, Імре Водічки – про Україну й Рим, автора під криптонімом Dr.M.J. – про російську й українську мови. Доробок українських учених представлено статтями Лонгіна Цигельського, Михайла Драгоманова, Омеляна Огоновського, Степана Рудницького, Івана Боберського, Осипа Назарука, вміщено світлини Софії Галечко й Олени Степанівни⁴⁹.

Варто зазначити, що на початковому етапі Першої світової війни російські війська двічі проривалися на територію Закарпаття, але були відкинуті австро-німецькою армією. Тому СВУ вважав, що Угорщина як жодна інша держава Центральної Європи повинна бути зацікавлена в українській справі. Адже, якщо австрійські коронні краї зовсім уже віддалені від московської навали зі Сходу, то Угорщина відділена тільки «поясом Карпат від військового шляху Росії до Царгороду» і тому «російського заливу угорського низу з пограничної української території не можна було б вже й здержати»⁵⁰.

Зрозуміло, що після вигнання російських військ із Закарпаття, антиросійська поведінка місцевого населення змусила мадярів замислитися над тим, як східна небезпека пов'язана з питанням української будучності. Так, на засіданні Угорського сейму 17 грудня 1915 р., де розглядали законопроект про виняткові розпорядження в околицях, тимчасово зайнятих московським наїздом, порушено питання про становище українського населення Закарпаття в часі його захоплення росіянами. Угорський міністр рільництва висловив похвалу українському населенню за патріотичну поведінку – за те, що, незважаючи на однаковість релігії, не піддалося впливу російських «попів», які прибули разом із російськими військами. «Цей народ, – резюмував він, – заслуговує, щоб його любити й підтримувати»⁵¹.

Українською справою в Угорщині почали все більше цікавитися й ставитися до неї прихильніше, а приводом став виступ прем'єра Іштвана Тіси (István Tisza)

⁴⁷ Грищенко Н. Угорські переклади творів Івана Франка.

⁴⁸ Бібліографія. Вістник. 1916. Ч. 42. С. 390.

⁴⁹ Габор В. Ukránia... С. 479–480.

⁵⁰ Вістник. 1916. Ч. 55. С. 588.

⁵¹ Вістник. 1916. Ч. 27–28. С. 228.

у угорському парламенті в жовтні 1915 р. у справі важкого становища українців у Росії⁵². Такому доброзичливому ставленню угорського прем'єра до наддніпрянців найвірогідніше посприяла його зустріч у присутності співробітника СВУ Лонгіна Цегельського з Євгеном Голіцинським, колишнім визначним діячем РУП (Революційної української партії), який у жовтні 1915 р. прибув до Відня для налагодження тісніших контактів із президією СВУ та місцевими революційними структурами в Україні⁵³. На зустрічі з графом І. Тісою Є. Голіцинський, як і з заступником державного секретаря Німеччини Ціммерманом (Zimmermann), обговорював національно-політичні питання у зв'язку з окупацією Центральними державами північно-західних українських областей – Волині, Холмщини та Підляшшя.

Зрозуміло, що для Габсбурзької монархії найприйнятнішим було об'єднання зайнятих польських етнічних земель із польською західною частиною Галичини в Королівство Польське з інтеграцією в Австрійську державу, а зайнята українська етнічна територія мала спочатку уконституюватися в окрему австрійську провінцію. Такі плани австро-угорського політикуму підтверджено на засіданні угорської Коронної Ради 6 жовтня 1915 р. під керівництвом цісаря Франца Йосифа за участю прем'єр-міністрів: австрійського – Карл Штюргка (Karl von Stürgkh), угорського – Іштвана Тіси й австро-угорського міністра закордонних справ Стефана Буріана (Stephan Burján). Ця Рада в порозумінні з Німеччиною вирішила, що після закінчення війни має відбутися поділ Галичини на західну – польську і східну – українську⁵⁴.

Угорський прем'єр-міністр І. Тіса підтримував утворення окремої самостійної української провінції зі Східної Галичини й зайнятої території Волині в безпосередньому зв'язку з монархією та широкою автономією зі збереженням прав національних меншин. Новоутворена провінція, на думку австро-угорських урядових очільників, «стала б притягальним центром для всієї України. Польські терени, відібрані від Росії, також мали утворити окрему польську провінцію з широкою автономією»⁵⁵.

На початку грудня 1915 р. І. Тіса заявив галицькій делегації Загальної української ради, що Австрійська монархія недостатньо приділяла уваги українській справі, занедбувала її, а під час війни виявилось, що вона має велике значення для Австрії, яка зацікавлена якнайшвидше полагодити суперечності між українцями й поляками в Галичині⁵⁶. Зауважу, що, з одної сторони, ця заява І. Тіси була цілком справедливою, але, з другої, враховуючи соціальне й особливо національно-політичне становище закарпатських українців, – неширою.

Крім того, заяви поляків щодо прилучення нових, зайнятих австрійцями, українських територій до проектованої нової Польської держави спричинили в угорських політиків рішучі незгоди. Вони вважали, що поляки, наголошуючи на своїх правах щодо цих областей, знову заженуть «українців в обійми москалів». Член австрійського парламенту Л. Цегельський у статті «Mi köze a magyarnak az ukránhoz?» («Чому мадяра обходить українець?»), опублікованій у 2-му зошиті (szám 2, 1916) «Ukánia», відзначав: «Це не означало б нічого іншого, як роздути

⁵² Вістник. 1915. Ч. 45–46. С. 3.

⁵³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності та соборності. Львів, 2000 С. 234.

⁵⁴ Галичина: історія, політика, культура... С. 455.

⁵⁵ Левницький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни (1914–1918). Львів, 1929–1930. Ч. 1–3. С. 452.

⁵⁶ Там само. С. 272.

наново полумінь історичної ворожнечі обох націй, підкопати сподівання українців на Центральну Європу, відіпхнути їх від Центральних держав: словом, це не було б нічим іншим, як роботою pour le tsar de Russie (для царя Росії)⁵⁷.

Угорщина ж потребувала передусім сильного бар'єру «між північним колом – Росією і Наддунайською монархією». У розпорядженні російського Генштабу вже були армійські карти, на яких Московщина простягалася аж до угорської долини й Дунаю, тобто для мадярів залишалось тільки місце між Дунаєм і Тисою. «Наразі, – писав “Вістник СВУ”, – це невинна забавка, але її поважний підклад наглядний»...⁵⁸. Тому діячі СВУ через часопис «Ukánia» прагнули переконати мадярів, що Росію потрібно відсунути від Дунаю за Дніпро, бо російські політики тепер гірко пересвідчилися, що Босфору їм не можна здобути. Їхня тодішня програма була такою: Радивилів–Львів–Ужок–Будапешт–Рієка. «Першою жертвою в результаті остаточної перемоги [Росії] ставала Угорська держава, – наголошував “Вістник СВУ”, – а українці як східна гранична охорона – це найцінніші союзники мадярів, Угорської держави й Європи»⁵⁹.

Зазначу, що І. Тіса рішуче виступив проти проєкту перетворення Австро-Угорщини з дуалістичної у триалістичну – австро-польсько-угорську – монархію. Йшлося про наміри галицьких поляків у майбутньому об'єднати всю Галичину з Королівством Польським і утворити єдину Польську державу в межах Австро-Угорської монархії, та надання полякам тих самих прав, які вже мали мадяри. Відтак зрозуміла позиція І. Тіси. Адже в тодішньому стані адміністративно-політичної організації монархії Будапешт був рівноправним із Віднем, а за реалізації триалізму Угорщина відходила на третє місце в імперії⁶⁰.

Наголошу, що галичани й наддніпрянці ніколи не забували про закарпатських українців. Так, на надзвичайному засіданні Народного комітету Української національно-демократичної партії (УНДП) 20 січня 1918 р. у Львові обговорено майбутню долю українського народу Галичини, Буковини та Закарпатської України, визнано головним завданням українців цих областей «повне і безумовне здійснення одного і єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які її досі розділяли», закликано Українську парламентську репрезентацію найближчим часом заявити з парламентської трибуни про ці «абсолютні, безумовні та непохитні вимоги українського народу»⁶¹.

За Берестейським мирним договором 9 лютого 1918 р. між УНР (Українською Народною Республікою) і державами Почвірного союзу Холмщина та Підляшшя відходили до Української держави, а за таємним договором між Австро-Угорщиною і УНР австрійський уряд зобов'язувався не пізніше 31 липня 1918 р. з'єднати в один суцільний коронний край ті частини Східної Галичини з Буковиною, де переважало українське населення. На жаль, про Закарпаття, яке вважалося інтегральною частиною Угорського королівства, тоді мови не вели.

⁵⁷ Угорщина й Україна. *Вістник*. 1916. Ч. 55. С. 589.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Патер І. Українсько-польські відносини в роки Першої світової війни. Нариси історії. Львів, 2019. С. 41.

⁶¹ Діло. 1918. 22 січня; Українське слово. 1918. 21 січня.

Проте вже 25 березня 1918 р. на з'їзді представників чотирьох головних галицьких українських політичних партій (націонал-демократів, радикалів, соціал-демократів і християнських суспільників) стверджено, що мирна угода 9 лютого 1918 р. стала першим етапом реалізації права самовизначення українського народу⁶².

Галицький соціал-демократ Володимир Темницький запропонував перетворити Австро-Угорщину на федерацію окремих національних держав, серед них і Українську, до складу якої, окрім Галичини та Буковини, входило б ще й Закарпаття. У цій державі український народ мав бути повноправним господарем. Така вимога стала значним радикальним кроком вперед у політичних домаганнях українців Наддунайської монархії⁶³.

19 жовтня 1918 р. Всенародні Українські Національні Збори у Львові прийняли постанову про проголошення Української держави. У цьому історичному документі наголошено: «Стоячи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє: I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини творять одну цільну українську територію».

Так, була окреслена територія, що до того називалася українськими областями імперії. Це – надзвичайно важливий крок Української Національної Ради (УНРади). А далі в постанові зазначено: «II. Ся українська національна територія уконституюється отсим як Українська держава. Постановляється поробити заходи, щоби се рішення перенести в життя». Отже, одноцілісна українська територія Австро-Угорщини на Всенародних Українських Національних Зборах була урочисто проголошена Українською державою⁶⁴.

На жаль, делегація закарпатців не змогла прибути до Львова, тому за повідомленням «Українського слова», «відпоручники угорських українців, неможучи прибути на наради, прислали письмо з привітом для Української Національної Ради та з бажаннями, щоби найближча будучність принесла й угорським українцям визволення з мадярської тюрми, в якій поруч інших народів стогне й частина українського народу»⁶⁵.

Звернення закарпатців на Національних Зборах 19 жовтня 1918 р. виголосив член УНРади Степан Баран. У ньому, зокрема, мовилося: «Ви, наші рідні браття, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу»⁶⁶. Очевидно, це була декларація закарпатських українців про єднання з іншими українськими областями Австро-Угорщини.

Після розпаду Австро-Угорської монархії ні один народ не виявив бажання залишитися в державному складі Угорщини. Закарпатські українці також не мали причин зберігати вірність державі, яка нищила їх національно й культурно. Угорщина будь-якою ціною намагалася втримати Закарпаття у своєму складі,

⁶² Лозинський М. Уваги про Українську державність. Відень, 1927. С. 10.

⁶³ Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів, 2004. С. 125.

⁶⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія. Івано-Франківськ, 2001. С. 91.

⁶⁵ Українське слово. 1918. 22 жовтня.

⁶⁶ Там само.

мобілізувочу для цього всі свої сили. Утворена 9 листопада 1918 р. Ужгородська «Рада угорорусского народа» була єдиною, що підтримала Угорщину.

Створена в Будапешті «Русска Народна Рада» скликала 10 грудня 1918 р. з'їзд, на який змадяризовані русини стягнули всі свої сили і запросили делегатів із Закарпаття. На ньому було представлено проєкт автономії для території, де русини мали більшість. На пропозицію, щоби з'їзд прийняв маніфест і край залишився у складі Угорщини, один з організаторів українського руху на Закарпатті Юлій Бращайко заявив, що доля краю повинна вирішуватися «в нас дома, а не в Будапешті», тому вважав цей з'їзд некомпетентним і подав внесення щодо його розпуску. Більшість висловилося за приєднання краю до України і зрештою, під натиском делегатів, з'їзд перенесено до Хусту⁶⁷.

Так, закарпатські русини, як і всі народи Угорщини, твердо й рішуче виступили проти дальшої належності до Мадярської держави. А Всенародні збори угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р. у складі 420 делегатів із цілого Закарпаття висловилися за приєднання краю до України. Зрозуміло, що такого волевиявлення народу не можна було провести практично, адже на той час УНР не мала відповідної збройної сили, зрештою, тодішня геополітична ситуація в Європі цьому не сприяла. Напевно, таке всенародне ствердження щодо приєднання до України було більше виявом великого державницького відчуття русинів, їх кровною спорідненістю з українським народом, що віками глибоко крилося в душі закарпатців.

⁶⁷ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920. С. 188–189.

ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УГОРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Закарпаття як окрема територіально-адміністративна одиниця створена 1919 р. після Сен-Жерменського мирного договору. Цей регіон, сформований із територій кількох північно-східних комітатів Угорщини, де більшість становило руське населення, увійшов до складу Першої Чехословацької Республіки під назвою «Підкарпатська Русь». Його утворення стало наслідком дивного поєднання намірів великих держав-переможниць і регіональних інтересів у турбулентний повоєнний період. Землі, межами яких були Карпатський гірський хребет, р. Тиса та залізниця, заповнилися за минулі 100 років людьми, на життя яких впливали різноманітні історії та легенди, тож цілком закономірно, що місцеві не просто прив'язалися до цих територій – вони стали частинкою їхньої ідентичності. Однак угорці, які жили на територіях, що стали Підкарпатською Руссю, у 1919 р. ще не мали єдиної локальної закарпатської ідентичності. Її і не могло бути, адже нового регіону як окремої адміністративно-територіальної одиниці до того просто не існувало; він об'єднав угорців, що раніше жили на частині територій Ужанського, Угочанського, Березького та Марамороського і менше – Саболчського та Сотмарського комітатів. Формування спільноти закарпатських угорців почалося тільки після 1919 р.

Отож варто розглянути, за яких обставин формувалася громада, відтак спробу розкрити, як перекроєння держав після Першої світової війни позначилося на Закарпатті (Підкарпатській Русі), створеному в північно-східних комітатах Угорщини, та якими були ті процеси, що визначили перші вияви діяльності підкарпатських угорців як окремої спільноти.

Хронологічні межі. Процес розпаду державної конструкції Угорщини та створення Чехословаччини має кілька етапів. При цьому не можна забувати про ті процеси, які відбувалися в Підкарпатській Русі, що з 1919 р. функціювала як самостійний адміністративно-територіальний округ. Відтак хронологію підкарпатських подій після Першої світової війни можна поділити на три головні етапи.

Перший – осінь 1918 р. – весна 1919 р. Це – час розпаду Австро-Угорської монархії, який охоплює і поразку у війні, і створення та функціонування Угорської Народної Республіки¹. Уряд останньої спробував створити на території сучасної Закарпатської обл. русинську автономію під назвою Руська Країна². На цьому етапі розпочалася окупація північно-східних угорських комітатів чехословацькими й

¹ Hatos P. Az elátkozott köztársaság. A 1918-as összeomlás és forradalom története. Budapest: Jaffa Kiadó, 2018.

² Сакал І. Спроба створення русинської автономії в Угорщині у 1918–1919 pp. Rusin: International Journal of History. 2020. С. 21.

румунськими військами³, а паралельно проходили українські військові операції⁴. Зрештою, цей етап завершився в березні–квітні 1919 р. діяльністю спочатку місцевих органів Угорської Радянської Республіки, а згодом повним захопленням територій румунською та чехословацькою арміями⁵.

Другий етап – це час військової окупації сучасного Закарпаття з квітня по осінь 1919 р.: румунські та чехословацькі частини зустрілися між Мукачевим і Береговим 25 квітня 1919 р., у наступні тижні чехословацькі загони поступово брали під контроль усі захоплені території, а поряд із військовою адміністрацією розпочалася розбудова цивільної системи влади. Цей етап закінчується підписанням 10 вересня 1919 р. мирного договору в м. Сен-Жермен-Ан-Ле, згідно з яким землі на південь від Карпат, заселені русинами, стали частиною Чехословацької Республіки на правах найширшої автономії⁶. Однак ця дата віддзеркалює перебіг подій тільки частково. Адже у вересні 1919 р. чехословацька влада ще не мала контролю над усією територією краю. Румунська армія залишалася на території Марамороського комітату аж до літа 1920 р., коли був підписаний Трианонський мирний договір з Угорщиною. Так, чехословацька влада поширилася на всю територію Підкарпатської Русі лише 1920 р.⁷

Початком третього етапу підкарпатської хронології зміни державної належності після Першої світової війни вважаю підписання мирного договору з Австрією та видання наприкінці 1919 р. Генерального статуту (*Generalny Statutum*), що регулював адміністративне функціонування Підкарпатської Русі. Важко визначити кінцеву дату цього етапу. Загалом закінченням зміни державної належності доцільно розглядати такий стан, коли остаточно завершуються адміністративні перетворення. Першою такою датою може бути 1922 р.⁸, коли в Підкарпатській Русі скасували військовий стан, запроваджений ще на початку розбудови чехословацької адміністрації. З погляду інтеграції в нову державу важливим є і 1924 р.⁹, коли Підкарпатська Русь уперше була залучена до парламентських виборів у Чехословаччині. Остаточною датою перетворень можна розглядати 1928 р., коли завершилася адміністративна реформа в Підкарпатській Русі, у ході якої жупи, що ґрунтувалися на попередній системі угорських комітатів, замінили районами, які – за винятком 1938–1944 рр. – із незначними змінами проіснували аж до 2019 р.

Особливості періоду зміни державної належності. Процеси зміни влади, що почалися ще в жовтні 1918 р., детально описувати не буду – вони добре відомі,

³ Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Fórum Intézet. Galánta; Dunaszerdahely: Liliium Aurum Könyvkiadó, 2002. P. 49.

⁴ Пагіря О. ЗУНР і національно-визвольний рух на Закарпатті у 1918–1919 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=859> (дата звернення: 31.12.2020).

⁵ Віднянський С. Перемога чехословацького вектора державотворення. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Вид-во «Ліра», 2010. С. 53.

⁶ Текст мирного договору. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch30> (дата звернення: 31.12.2020).

⁷ Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. P. 65.

⁸ Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. P. 57.

⁹ Ibid. P. 89.

представленні в численних наукових працях¹⁰. Натомість зупинюся на явищах, які, на мою думку, у цей період змінили життя мешканців північно-східних комітатів Угорщини.

Від жовтня 1918 р. спостерігалось послаблення угорської влади, поступова втрата державного суверенітету, і наслідки цього відчувалися по всій території країни, особливо – на окраїнах. Угорська Народна Республіка була нездатною належно організувати демобілізацію солдатів, що поверталися із фронту, та реорганізувати армію¹¹. Влада намагалася показати готовність до співпраці з Антантою, однак держави-переможниці розглядали Угорщину як противника і ставилися до неї із застереженням та певною недовірою¹². Із кінця 1918 р. сусідні країни почали військову окупацію крайніх територій Угорщини. Перебуваючи в епіцентрі процесів розпаду, уряд Угорської Народної Республіки спробував схилити на свою сторону нацменшини, надавши їм статус автономій. Із цього наміру дуже скромні результати мало тільки створення на території сучасної Закарпатської обл. русинської автономії під назвою «Руська Країна». А виникнення Угорської Радянської Республіки призвело до того, що держави-переможниці більш рішуче підтримали військові дії Чехословаччини та Румунії. Відтак період між осінню 1918 р. і весною 1919 р. став одним із найнатрагічніших в історії сучасного Закарпаття.

Однією із найтрагічніших характеристик періоду зміни державної належності стали вияви насилля в різних формах. Із закінченням Першої світової війни збройні конфлікти в Центрально-Східній Європі не припинилися. Війну великих змінила «війна пігмеїв»¹³. Нове обличчя Центрально-Східної Європи сформувала не тільки Паризька мирна конференція, але й воєнні конфлікти, що тривали після 1918 р. Процес, який німецький історик Йохен Белер (Jochen Böhrer) назвав «центрально-європейською громадянською війною»¹⁴, являв собою ланцюг нанизаних одна на одну кривавих подій. Мілітарне, парамілітарне та політичне насилля не оминуло й території майбутньої Підкарпатської Русі. Восени 1918 р. спокій краю порушили випадки насильства солдатів, які безладно поверталися з фронту, часто маючи зі собою зброю. Паралельно через послаблення державної влади серед найбільш небезпечного населення регіону в багатьох місцях виникали спроби самовільного захоплення земель. У деяких населених пунктах проганяли представників влади, зокрема нотарів, а кількох із них навіть було вбито. На рубежі 1918–1919 рр. на території

¹⁰ Magocsi P. R. *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge; London, 1978; Švorc P. *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha, 2007; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединеш. Ужгород: Вид-во «Ліра», 2010; Fedinec Cs. *The Creation of Hungarian Minority Groups. Czechoslovakia: Transcarpathia. Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* / ed. by: N. Bárdi, Cs. Fedinec, L. Szarka. New York, 2011; Magocsi P. R. *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*. Budapest, 2015; Rychlík J., Rychlíková M. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Praha, 2016; Robert P. *Podkarpatská Rus v Československu 1919–1922. Právní a politicko-společenské aspekty připojení Podkarpatské Rusi k Československu*. Praha, 2016; та ін.

¹¹ Révész T. *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest, 2019. P. 170–174.

¹² Hatos P. *Az elátkozott köztársaság. A 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, 2018. P. 281.

¹³ Gerwarth R. *The Vanquished. Why the First World War Failed to End?* New York, 2016. P. 8.

¹⁴ Böhrer J. *Civil War of Central Europe, 1918–1921. The Reconstruction of Poland*. Oxford, 2018. P. 60.

Закарпаття розпочалися воєнні операції. Так 12 січня 1919 р. чехословацькі війська окупували Ужгород та околиці вздовж демаркаційної лінії. Одnocześnie на територію Марамороського комітату вступила румунська армія. Крім цього, у Марамороському та Березькому комітатах з'явилися окремі частини армії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), зокрема для того, щоб надати військову допомогу проголошеній у Ясінях Гуцульській Народній Республіці¹⁵. Звісно, метою всіх цих військових дій було захоплення північно-східних угорських комітатів.

Створення Угорської Радянської Республіки 21 березня 1919 р. спричинило нове загострення політичного насилля. Образи на попередню еліту комітатів перейшли в гарячу фазу, яка вилілася в насильство й опір радянській владі. Щоденним явищем стали захоплення заручників, траплялися навіть страти¹⁶. А румунська та чехословацька військові окупації, спрямовані проти Угорської Радянської Республіки, призвели до загострення мілітарного насилля в регіоні¹⁷.

Із закінченням Першої світової війни та послабленням державної влади зросло значення локальних організаційних структур. У багатьох місцях тим об'єднувальним елементом, що допомагав місцевим угорцям пристосуватися до зміни, стали обласні органи влади, місцеве самоврядування, релігійні конфесії¹⁸. Тут доцільно згадати народні ради (не тільки угорські, а й руські), які регулярно виникали, починаючи з осені 1918 р. Вони по-різному уявляли майбутнє регіону, тож сусідні держави намагалися посилити свою присутність у краї не тільки завдяки військовій силі, а й через пропагандивну діяльність¹⁹.

Посилення місцевих структур, збільшення їхньої відповідальності стимулювали як послаблення центральної державної влади, так і необхідність долати серйозні труднощі, які виникали щодня. Погано функціювало, а десь повністю припинилося постачання товарів. Масово, зокрема в гірських районах, поширювалися інфекційні захворювання. Незадоволення населення, яке й так було на межі після поразки у війні, через холеру, іспанський грип та епідемію тифу, тільки зросло. Звичним явищем стали самовільні захоплення земель, контрабанда продуктів до Галичини, крадіжки, розбійництво на дорогах²⁰. Створення місцевих народних рад або діяльність Гуцульської Народної Республіки, яка проіснувала недовго, певною мірою були спрямовані на те, щоби населення могло організовано протистояти цим викликам.

Нова державна конструкція. Ознаки нової держави почалися із військових захоплень. Унаслідок виступів чехословацької і румунської армій проти Угорської Народної Республіки, згодом поширення чехословацької військової адміністрації, угорці опинилися в зовсім новому становищі. На їхню реакцію вплинули щонайменше

¹⁵ Королько А. Павлючок Я. Гуцульська Республіка 1918–1919 рр. До питання організації «січневого зриву» і становлення української влади на Закарпатській Гуцульщині. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 17.

¹⁶ Kosztyó Gy. A Magyarországi Tanácsköztársaság története Ung, Bereg, Ugocea és Máramaros vármegyékben (1919. március 21. – 1919. április 29.). *Clio Intézet*. Budapest, 2020. P. 95.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Egrý G. Negotiating Post-Imperial Transitions. Local Societies and Nationalizing States in East Central Europe. *Embers of Empire. Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918* / ed. by P. Miller and, C. Morelon. New York; Oxford: Berghahn Books, 2019. С. 15–42.

¹⁹ Szakál I. «Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között». *Iratok Ruszka Krajna történetéhez (1918–1919)*. Beregszász; Ungvár, 2018. P. 41.

²⁰ Там само.

два чинники. Перший – управлінський хаос, який люди вже встигли добре відчуті раніше. Натомість прихід чехословаків привів до консолідації як в економічній, так і політичній сферах. Відновлення постачання та громадської безпеки, без сумніву, сприяли тому, що закарпатські угорці загалом мирно відреагували на зміну влади. Другий чинник, на думку істориків і згідно зі свідченнями очевидців тих подій, – те, що місцеві угорці не вірили у тривале відокремлення від Угорщини²¹.

На територіях, які зайняла чехословацька армія, міські комендатури через оголошення інформували населення про те, що вступила в силу «військова диктатура»²². Від чиновників, котрі залишилися на місцях, вимагали усної присяги про подальше виконання обов'язків. Після окупації значна частина еліти, чиновництва до кінця року залишалася на місцях, намагаючись пристосуватися до нових обставин і виконувати свої функції. Колишній окружний староста з Нижніх Воріт Ернев Нодь (Ermő Nagy), який на момент окупації був віцежупаном Березького комітату, згадував у 1922 р., що тоді, влітку 1919 р., перед військовим комендантом необхідно було скласти усну присягу, що чиновники не покинуть посади і дбатимуть про збереження порядку: «Загальний настрій був такий, що всі мають залишатися на місцях, ... аби на вакантні посади не потрапили чужі»²³. Загалом в адмінперсоналі населених пунктів значних кадрових змін між липнем та груднем 1919 р. не відбулося. Діяльність місцевих органів влади до 1 грудня 1919 р. забезпечувала стара гвардія чиновників, які в роботі керувалися законодавством Угорського королівства²⁴.

На вулицях населених пунктів Закарпаття щотижня з'являлися дюжини плакатів, через які військова комендатура інформувала населення про нововведення. Першим після анексії до людей був донесений наказ про перевірку на кордоні. На практиці це виглядало так: між територіями, інтернованими чехословацькими збройними силами, та районами, що залишилися під владою Угорщини, були створені нейтральні зони. Вздовж неї встановлено пункти контролю, де солдати здійснювали перевірку. Однак поки вони не почали діяти, нікому, за винятком офіційних військових і дипломатичних відряджень, не дозволялося перетинати кордон. Опісля можна було пересуватися, отримавши відповідний дозвіл²⁵. Їх видавала місцева влада, а завіряла місцева військова комендатура, яка встановлювала й термін дії. Тим, хто прибув на окуповану територію, необхідно було звернутися до компетентних представників міської або сільської ради, щоб отримати посвідку на пересування, з якою потрібно перетинати кордон при поверненні. Звичайно, чимало людей щодня мусіли їздити туди-сюди між окупованими й нейтральними територіями на роботу. Їм видавали постійні посвідки. Перевірки на кордоні регулювали не тільки пересування людей, а й перевезення товарів чи особистих речей. Заяви про перевезення вантажів задовольняла найближча військова комендатура, однак заборонялося, наприклад, ввозити листи й газети. Їх конфіскували і скеровували

²¹ Fedinec Cs. The Creation of Hungarian Minority Groups... P. 64–65.

²² Nemzetgyűlési napló, 1922. I. kötet • 1922. június 19 – 1922. július 12. URL: http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_01/?pg=33&layout=s (дата звернення: 31.12.2020).

²³ Nemzetgyűlési napló, 1922. I. kötet 1922. június 19 – 1922. július 12. URL: http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_01/?pg=33&layout=s (дата звернення: 31.12.2020).

²⁴ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 108. Оп. 7. Од. зб. 21.

²⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. 108. Оп. 7. Од. зб. 24.

до начальника військового відділу. Звичайно, швидко створити прикордонний режим там, де раніше кордону не існувало, було непросто. Існує декілька письмових доповідних про те, що протягом 1919–1920 рр. чимало осіб переходить кордон без паспортів та інших документів²⁶.

Військові і військова жандармерія відповідали не тільки за контроль над кордоном, а й стежили за порядком на захоплених територіях. Неодноразово військова адміністрація зверталася до населення із закликом здати незареєстровану зброю. У зв'язку з цим проводили чимало обшуків. Там, де населення не хотіло співпрацювати або відбувалися саботажні дії, що ускладнювали роботу військових, чехословацька армія застосовувала покарання у вигляді інтернувань або короткотривале взяття заручників, обраних випадково²⁷. Паралельно, військова комендатура повідомляла населення про законність окупації та те, що населення краю пов'язане з новою республікою слов'янськими «кровними узами». Також говорилося, що військові «загони прийшли сюди на бажання народу як друзі, тому бажано, аби до них ставилися відповідно»²⁸.

Колишній офіцер, один із найвідоміших представників закарпатської опозиційної політичної еліти, що сформувалася після Першої світової війни, Аґош Аркі (Ákos Árky) місяці чехословацької військової окупації назвав «захопленням з умиротворенням», натомість процес утвердження цивільної адміністрації – «завоюванням». Різницю між військовою окупацією та діяльністю цивільної адміністрації, що остаточно утвердилася після підписання Сен-Жерменського мирного договору 10 вересня 1919 р., важко точно визначити, перерахувавши подібні гучні заяви. Однак залишається фактом, що після вересня 1919 р. у закарпатських угорців залишалось все менше ілюзій.

Створена наприкінці Першої світової війни Перша Чехословацька Республіка, яку британський історик назвав «дитям пропаганди»²⁹, охоплювала території з різним історичним минулим, своїми культурними й етнічними особливостями. Для суспільства, до якого ввійшли чехи, моравсько-сілезькі чехи, словаки і закарпатські русини-українці, створення складної національної держави стало серйозним кроком уперед, де воно (щоправда, по-різному) виявилось бенефіціаром того, що найбільша частина спадку Габсбурзької імперії відійшла Чехословаччині, чим скористалися уряди у Празі. З-поміж країн, які виникли на руїнах монархії, Чехословаччина була найбагатшою. Тут зосереджувалося понад дві третини промисловості Австро-Угорщини, а населення становило всього чверть від кількості жителів монархії. Чеські території володіли чималим промисловим потенціалом, значними площами родючих земель, а військова промисловість перевищувала італійську. Попри це країна зіткнулася із серйозними викликами, що стимулювало уряди до посилення централізації. Адміністративні функції на словацьких і підкарпатських територіях виконували чеські чиновники, а обіцяний у мирному договорі статус автономії

²⁶ Rychlík J. Határrezsim Kárpátalján 1919–1939 között. *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai* / szerk.: C. Fedinec. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014. P. 39.

²⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. 108. Оп. 7. Од. зб. 15.

²⁸ Nemzetgyűlési napló, 1922. I. kötet • 1922. június 19 – 1922. július 12. URL: http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_01/?pg=33&layout=s (дата звернення: 31.12.2020).

²⁹ Orzoff A. *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914–1948*. Oxford, 2009. С. 6.

крайній східний регіон країни одержав лише 1938 р. Власне, країна за етнічним складом могла вважатися найстрокатішою в Європі, а німецька, угорська й польська нацменшини жили вздовж кордонів по сусідству з материнськими державами. Не були беззмарними й стосунки між словаками—чехами, словаками—русинами³⁰. При цьому Чехословаччина, як і решта нових «національних держав», зафіксувала державотворче самовизначення нації, що становить більшість, та державотворчий націоналізм³¹. Яскравий приклад заплутаного етнічного складу Першої Чехословацької Республіки – те, що державотворча «чехословацька» нація насправді не була монолітною – між чеськими центристськими та словацькими автономними політичними силами існували значні відмінності в поглядах. Державотворчі нації колишньої Австро-Угорської монархії – угорці та німці – також становили значну кількість населення країни і володіли значним економічним потенціалом.

Зважаючи на таку «мозаїчність», першим завданням нової держави стало формування політичної єдності. Цьому сприяла чехословацька ідеологія, яка хоч і сформувалася ще до створення Першої Республіки, але найважливішу функцію – навіть якщо і не зовсім успішно – виконувала між світовими війнами. Ця ідеологія для легітимізації існування країни намагалася подолати парадокс, який полягав у тому, що задекларована «національною державою» Перша Чехословацька Республіка насправді була мультиетнічною³². В інтерпретації окремих осіб чехословацька ідея, яка реалізовувала єдність чехів та словаків, мала поширюватися і на русинів-українців Республіки, хоча вона не діяла так, як очікувалося, навіть у випадку двох державотворчих націй. Попри етнічну строкатість та нерівномірність економічного розвитку територій Чехословацька Республіка між світовими війнами залишалася найстабільнішою демократією Центрально-Східної Європи. Хоча американський дипломат Джордж Кеннон (George Cannon) порівняв чехословацьких міжвоєнних політиків із хлопчачами, що сваряться над украденим кавуном, групи «Град» («Hrad»), яка реалізовувала політику президента в усіх сферах суспільства, та «П'ятірка» («Pětka»), що єднала лідерів п'ятьох провідних політичних партій, служили запорукою того, що чехословацькі політики зможуть заради єдності держави піднятися над політичними суперечками та протилежними поглядами³³. Водночас нова держава вбачала в національних меншинах певний виклик для себе й особливо не довіряла старим (угорській та німецькій) елітам³⁴. Частково саме ця загальна тривога за єдність держави і відповідно недовіра до меншин³⁵ визначили й долю угорської громади, яка намагалася пристосуватися до нових порядків.

³⁰ Rothschild J. *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle: University of Washington Press. P. 73–135.

³¹ Szarka L. *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony: Kalligram, 2016. P. 85, 88.

³² Bakke E. *The Making of Czechoslovakism in the First Czechoslovak Republic. Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten* / ed. M. Schulze Wessel. München, 2004. P. 23.

³³ Orzoff A. *Battle for the Castle...* P. 6.

³⁴ *Ibid.* P. 446.

³⁵ Moleron C. *State legitimacy and continuity between the Habsburg Empire and Czechoslovakia: The 1918 Transition in Prague / Embers of Empire. Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918* / ed.: P. Miller and, C. Morelon. New York: Berghahn Books, 2019. P. 43–63.

Нова спільнота. Відтак, не претендуючи на вичерпність, спробую підсумувати, якими були ті найважливіші чинники, що визначили значимість підкарпатських угорців у Першій Чехословацькій Республіці, та з'ясувати, які обставини могли впливати на ефективність формування ідентичності окремої спільноти.

На суспільну й політичну роль угорської спільноти в Підкарпатській Русі, на утворення структур, здатних формувати ідентичність, на створення політичних партій, діяльність преси тощо вплинула чисельність громади. У працях, присвячених історичній демографії Закарпаття, однозначно стверджено, що в період зміни державної належності чисельність угорців у регіоні зменшилася. Особливо цей процес пришвидшився через еміграцію й оптацію. Існують дані, що між 1918 р. та 1924 р. територію сучасного Закарпаття залишило 18 тис. осіб, ймовірно, переважно угорці³⁶. Це призвело не тільки до зменшення чисельності місцевих угорців, а й спричинило напруження. Ті, що залишилися, дивилися на емігрантів як на зрадників, натомість на тих, які не виїхали з Чехословаччини, часто навішувався ярлик колаборантів, що співпрацюють із новою владою. Значну проблему становила й невпорядкованість справи з громадянством. Чехословацьке отримували тільки ті, які офіційно проживали на територіях майбутньої Республіки ще до 1910 р. В іншому випадку на людей, які хотіли стати повноцінними громадянами Першої Республіки, чекала довга юридична тяганина. Перепис населення 1930 р. зафіксував на Підкарпатській Русі 16 тис. осіб без громадянства, більшість із них – угорці та русини-українці³⁷. Інтенсивність еміграційних процесів зросла й через ситуацію навколо державних службовців. У грудні 1919 р. вийшов указ, що всі чиновники до 4 січня 1920 р. повинні скласти присягу на вірність Чехословацькій Республіці³⁸. Багато відмовилося це робити³⁹. Джерела та твори художньої літератури, присвячені тому часу, свідчать, що питання складання присяги спричинило сильну напругу у громаді закарпатських угорців. Тих, хто її склали і цим, з одного боку, спробували забезпечити своє подальше існування, а з другого – одночасно забезпечити угорську присутність у державному управлінні, часто в побутовому спілкуванні звинувачували в колаборації з «окупаційною владою». Ті ж, хто відмовлялися присягати, поставали перед вибором: або залишити Закарпаття і прямувати здебільша до материнської держави в пошуках можливості подальшого прожиття, або шукати іншої роботи чи заняття у краї. До тих, хто покинув Чехословацьку Республіку, громадська думка підкарпатських угорців теж ставилася немилостиво. Напружені відносини між емігрантами та тими, що залишилися, добре ілюструють слова представника Угорської партії права Русинії, політика Ендре Корлата (Endre Korláth): «Покинули нас ті, хто не знайшов можливості подальшого прожиття на землі своїх предків; покинули маловірні, які заради нації хотіли і вміли тільки жити, але страждати і терпіти – ні»⁴⁰. Безсумнівно, такі перетворення у громаді ускладнили захист її інтересів на місцях. Угорська громада мала сформувати нову

³⁶ Molnár D. I. Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig. MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest: Kalligram, 2018. P. 89–93.

³⁷ Csermicskó I. Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest, 2013. P. 121–122.

³⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. 108. Оп. 7. Од. зб. 147.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Prágai Magyar Hírlap. 1922. 29 július. P. 2.

еліту. І вона вже складалася не з аристократів та поміщиків, а переважно з дрібної інтелігенції – адвокатів, журналістів та вчителів.

Цікаво, що багато членів нової підкарпатської угорської політичної еліти походило з тих державних службовців, які на межі 1919–1920 рр. через відмову скласти присягу втратили посади чи були просто звільнені чехословацькою владою. Карой Гоккі в новій державі втратив посаду вчителя. У 1928 р. він став депутатом крайової ради від Християнсько-соціалістичної партії, а вже з 1929 р. – депутатом парламенту у Празі. 1928 р. на партійному конгресі у Виноградіві він виголосив такі слова щодо державної присяги чиновників: «Нас відірвали від Вітчизни, що нам надзвичайно боліло, ми були наче хворі. Тому урядові потрібно було поводитися з нами, як з хворою дитиною, з любов'ю, аби ми швидше одужали. Натомість усе сталося інакше: нас здавили за горло, коли звільняли за нескладання присяги. Вимагати від нас скласти присягу було аморально з їхнього боку. З нас могли взяти обіцянку, що ми вірно і чесно виконуватимемо свої обов'язки, але присяги перед підписанням мирного договору вони не мали права просити, бо ми не були звільнені від присяги іншій державі. Людина честі не складає нової присяги доти, поки не звільнена від старої»⁴¹. Заяви Гоккі, що добре відображали атитюду нової підкарпатської угорської еліти, мали й інші наслідки: чехословацькі правоохоронні органи відкрили проти нього кримінальне провадження за порушення закону «Про захист Республіки».

За нових обставин однією з найважливіших цілей угорської громади було забезпечити стабільне використання угорської мови. Мовна політика Чехословацької Республіки може вважатися доволі ліберальною. Згідно з Сен-Жерменським мирним договором, правове регулювання використання мов на території Підкарпатської Русі мало стати завданням місцевих органів влади автономії. Однак оскільки вона створена тільки 1938 р., то це питання регулював спочатку Конституційний лист від 29 лютого 1920 р., частиною якого був Закон «Про мови», а згодом постанова про порядок виконання мовного закону від 1926 р.⁴² Ці нормативні документи забезпечували чехословацьким громадянам доволі широкі права. Вільне користування рідною мовою гарантувалося кожній особі. Підприємствам, установам і закладам, а також Церквам надано можливість вільно користуватися мовою нацменшини на території тих адміністративних одиниць, де чисельність сягає 20 %. Тут держава навіть вимагала їх використання, тож дво- і багатомовні написи в Підкарпатській Русі були поширеним явищем. Закон також забезпечував можливість навчання рідною мовою, при цьому передбачалося обов'язкове викладання чехословацької. Однак представники угорської меншини часто критикували мовну політику Чехословаччини, точніше ті заходи, які впливали на неї. Це, наприклад, переформатування адміністративних одиниць, унаслідок якого частка угорської громади не досягала 20 %, або вже згадувана проблема непорядкованості громадянства тощо⁴³.

Відповідно змінилося і становище Церков, які завжди були важливими. Більшість угорського населення належала до реформатської та римо-католицької конфесій, менше – греко-католикої. У новоствореній Чехословацької держави найнапруженіші стосунки склалися з Мукачівською греко-католицькою єпархією.

⁴¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 344. Оп. 2. Од. зб. 33.

⁴² Csernicskó I. Államok, nyelvek, államnyelvek... С. 121–122.

⁴³ Ibid.

Антала Паппа (Antal Papp), який у період зміни державної належності вів активну діяльність, відстоюючи збереження єпархії під угорською владою, у 1924 р. вислали з країни. Після нього єпископом призначено Петера Гебе (Péter Gebé), а згодом – Шандора Стойку (Sándor Sztojka). За домовленістю між чехословацьким урядом і Ватиканом, Мукачівська та Пряшівська єпархії були виведені з підпорядкування Естергомського архієпископства, ними до 1939 р. управляв Святий Престол. Римокатолицькі громади до 1929 р. входили до складу Сотмарської римо-католицької єпархії, згодом Святий Престол створив апостольський екзархат під керівництвом Абрахама Тагі, а після його смерті – Ференца Свободи (Ferenc Szvoboda)⁴⁴. Серед духовенства Передтисянського реформатського церковного округу на 1921 р. виникла ідея створення самостійного округу в Русинії. Делегати Ужанського, Березького й Мараморосько-Угочанського церковних округів на з'їзді в Берегові висловилися за створення окремого підкарпатського церковного округу. Він почав функціонувати 31 жовтня 1922 р., його першим єпископом став мукачівський священник Бейла Берток (Béla Bartók)⁴⁵. На офіційне визнання округу довелося чекати аж до 1932 р.

Угорська громада найшкідливішою у чехословацький період вважала освітню політику Республіки. У 1921/1922 н. р. у Підкарпатській Русі функціovalo 118 угорських початкових шкіл, значна частина з яких – одномовні, менша – чехословацько-угорські, русько-угорські або німецько-угорські. У 1935/1936 н. р. продовжувало діяти 118 угорських початкових шкіл. У 1919/1920 н. р. із 40 суспільних навчання угорською мовою відбувалося в 9, але вже незабаром угорські класи залишилися тільки в русько-угорських міських школах Берегового, Мукачєвого й Ужгорода. Тому не дивно, що новостворені політичні партії одним із головних пунктів своїх програм декларували забезпечення освіти угорською мовою⁴⁶.

Для Підкарпатської Русі часів Чехословаччини притаманне жваве суспільне життя, до якого значною мірою була залучена угорська спільнота. Завдяки ліберальним підходам нової держави в цій сфері доволі швидко почали з'являтися різноманітні суспільні й культурні організації. Найбільшими підкарпатськими культурними спілками були «Мозаїка», Угорська культурна Підкарпатської Русі та Берегівська любителів літератури й театру. Визначною подією в середовищі угорських культурних організацій став щорічний Угорський національний бал у Береговому. Крім цього, регулярно проводили літературні вечори, вшанування пам'яті, клубні зустрічі, читання доповідей тощо. Всі ці заходи урізноманітнювали та збагачували угорське культурне життя в Підкарпатській Русі⁴⁷.

У ході зміни державної належності після Першої світової війни виникли вимушені спільноти нацменшин. Те, що 4 червня 1920 р. Угорщина змушена була підписати Тріанонський мирний договір, стало для її спільноти в Підкарпатській Русі ментальною лінією поділу. Тезу, що вони вимушені жити в межах іншої держави, доносила до них уже не тільки нова влада, але цю прикру ситуацію визнала і власна країна.

⁴⁴ Фединець Ч. Освіта і релігійне життя. Культура угорців Закарпаття між двома світовими війнами. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Вид-во «Ліра», 2010. С. 146–151.

⁴⁵ Tömösközi F. A Szlovenszkői és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház önszerveződéésének rövid története 1918–1923 között. *Pro Minoritate*. 2017. tavasz. P. 140.

⁴⁶ Фединець Ч. Освіта і релігійне життя. С. 146–151.

⁴⁷ Там само.

Відтоді поступово почала формуватися підкарпатська угорська еліта. Це зумовило й те, що в політичному дискурсі нової політичної еліти нацменшини угорське населення колишніх комітатів Угорщини трактувалося як окрему частину спільноти. Яскраво відображає оцінку ситуації угорською елітою, що тільки почала викристалізуватися, публікація газети «Ruszinszkói Magyar Hírlap» («Угорська газета Русинії» – видання однієї з перших підкарпатських угорських партій – Угорської партії права Русинії) у серпні 1920 р. одразу після підписання Тріанонського мирного договору. У статті завдання, які чекали на підкарпатських угорців, сформульовані так: «Мирний договір підписано кілька тижнів тому. ... Фатум розпорядився нами, і ми приречені схилитися перед долею. На нас чекає новий світ, до якого, хоч і з важкою душею, але треба пристосовуватися. Таке пристосування не може бути ні більше, ні менше, ніж виконання обов'язку. Виконання нашого обов'язку перед новим домом і перед древньою угорською нацією. Ці два поняття об'єднує земля, на якій ми живемо і на якій маємо померти. Ця земля – за нових обставин автономна територія Підкарпатська Русь – була нашим домом і має залишитися ним у новій Республіці»⁴⁸. Хоча в Чехословаччині угорці Словаччини та Підкарпатської Русі опинилися в межах одного державного утворення, але і у пресі, і в побутовому мовленні вони від початку відокремилися. Це простежується як у назвах партій, так і в найменуванні релігійних, громадських та культурних організацій. Поряд із цим спостерігаємо цікаву тенденцію: у комунікації підкарпатської угорської еліти один із головних відправних пунктів нової локальної ідентичності, а саме – новий регіон Підкарпатська Русь – часто використовувався у негативній конотації. Неодноразово траплялося, що свою спільноту підкарпатські угорські політики ідентифікували як «угорців, закритих на території Підкарпатської Русі»⁴⁹. Часто на означення останньої використовували назви «в'язниця», «клітка», а нове становище громади трактувалося як ув'язнення.

Основою для легітимізації нових еліт стали формування ідентичності, усвідомлення важливості єднання⁵⁰. Звісно, для формування регіональної ідентичності простого наміру певної групи, що тільки-но виникла, було недостатньо. Мали існувати певні умови, які би сприяли реалізації уявлень еліти; необхідні були структури, які б допомагали транслювати їхні уявлення членам громади. Петер Гаслінгер (Peter Haslinger) на прикладі Бургерланду (регіон також забраний в Угорщині) розкриває важливу роль у цьому процесі не тільки політичного дискурсу, а й освітніх закладів⁵¹. На переконання інших дослідників, у розбудові ідентичності, у поширенні політики пам'яті, просуванні символічних практик найефективніші канали – це преса, наука, політичні партії, мистецтво та освіта⁵². Без сумніву, для успішного формування підкарпатської угорської ідентичності всі мали функціювати угорською мовою. Діяльність усіх структур значною мірою визначало те, якою ж була значимість підкарпатських угорців у новому політично-адміністративному середовищі.

⁴⁸ Fedinec Cs. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. Dunaszerdahely, Somorja (Szlovákia): Lilium Aurum, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004. P. 75.

⁴⁹ Prágai Magyar Hírlap. 1924. 11. április. P. 3.

⁵⁰ Brubaker R. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*. 2002. Vol. 43. Issue 2. P. 170–171.

⁵¹ Haslinger P. A regionális identitásépítés Burgerlandon. *Regio*, 2000/4. P. 76–77.

⁵² Aleida A. Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. *Beavatkozás: Múlt és Jövő Kiadó*, 2016. P. 37.

Соціологічні опитування, проведені в середовищі закарпатських угорців у 2016 р. та 2019 р., засвідчили, що в них дуже сильна локальна ідентичність. Більшість респондентів вважає себе швидше закарпатськими угорцями, ніж просто угорцями, а їхня регіональна прив'язаність особливо сильна в межах України⁵³. Те, що закарпатські угорці вважають домівкою територію, яку 100 років тому політики ще називали в'язницею, – результат довгого процесу формування ідентичності, який, на мій погляд, триває досі. Вважаю, лінія кордону 1919 р. стала тільки одним із чинників, що вплинув на самовизначення закарпатських угорців. Можливості створення підкарпатської угорської політичної еліти, її наміри й уявлення, стан громадських структур, які мали реалізовувати таке бачення, – усе це вплинуло на результати формування ідентичності. А межі таких можливостей визначали специфіка нового державного утворення та «обличчя» Центрально-Східної Європи після Першої світової війни.

⁵³ Ferenc V. Rákóczi K. TANDEM 2016–2019. Ukrán – magyar együttélés Kárpátalján. *Kárpátalja Mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után* / szerk.: V. Ferenc, K. Kovály. Budapest, 2020. P. 59–61.

ВІЙНА ЗА СПАДЩИНУ СВЯТОГО ІШТВАНА: ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ БЕРЕЗНЯ 1939 РОКУ

У міжвоєнний період ревізійністська політика Будапешта була спрямована на відновлення «тисячолітніх кордонів» держави св. Іштвана (István) та повернення колишніх історичних земель, утрачених внаслідок принизливого для угорців Трианонського договору 4 червня 1920 р. Об'єктом найбільших територіальних претензій Будапешта була Чехословаччина, у складі якої після Першої світової війни опинилися Словаччина (в угор. термінології – Felvidék) і Підкарпатська Русь (Kárpátalja). Угорщина розглядала Чехословацьку Республіку (ЧСР) як штучно створену державу, позбавлену міцних історичних традицій та основ для існування. Унікальним шансом для гортистської правлячої еліти змінити статус-кво та звільнитися від ланцюгів Трианону стала чехословацька криза 1938 р. Разом із Німеччиною та Польщею Угорщина була зацікавлена в остаточній дезінтеграції Чехословацької держави, сподіваючись отримати від цього процесу територіальні дивіденди. З ліквідацією ЧСР режим регента-адмірала Міклоша Горті (Miklós Horthy) пов'язував також надії на відновлення «Великої Угорщини» як впливової потуги в Дунайському басейні. Однак на відміну від німців і поляків, під час Мюнхенської кризи угорці не виявилися готовими виступити збройно проти республіки Бенеша (Edvard Beneš) і, зрештою, вирішили піти дипломатичним шляхом, щоби владнати свої територіальні суперечки із Прагою. Цей процес у підсумку закінчився Віденським арбітражем 2 листопада 1938 р. за участю Німеччини й Італії, які постановили передати південні райони Словаччини та Підкарпатської Русі, заселені близько 1 млн етнічних угорців, на користь Угорщини.

Утім, перекроювання карти Центрально-Східної Європи за етнічним принципом було лише проміжною метою Будапешта, який розраховував повернути свої історичні «тисячолітні кордони», насамперед на Закарпатті. Щоб реалізувати цю мету, у період після Мюнхенської конференції Угорщина в тісній співпраці з Польщею застосувала арсенал «гібридної війни» (поєднання саботажно-підривних дій і партизанських акцій із методами пропагандивної війни та політичної дестабілізації, економічної і транспортної блокади, дипломатичного тиску) проти автономної Підкарпатської Русі/Карпатської України з метою дестабілізації її внутрішньої ситуації і підготовки підґрунтя для створення спільного угорсько-польського кордону в Карпатах. З угорської перспективи повернення Закарпаття було значно важливішим за інші територіальні претензії до ЧСР (зокрема питання Словаччини), оскільки цей край займав важливе місце в історії угорської державності та був пов'язаний із легендарним переходом угорських племен через Верецький перевал наприкінці IX ст. і завоювання ними «нової батьківщини» в Панонійській низовині (honfoglalás).

Після невдалої спроби здійснити односторонню анексію регіону 20–21 листопада 1938 р., яку вчасно зупинили Німеччина й Італія, угорський уряд повністю зробив ставку на Берлін у стратегії повернення краю і тільки вичікував слушного моменту для реалізації своїх планів із санкції німців. Першим кроком у цьому напрямі став офіційний вступ Угорщини в Антиконтинентальний пакт 24 лютого 1939 р. У відносинах між двома державами розпочалася «нова ера», позначена активною співпрацею у спільному натиску на Чехо-Словаччину.

Дипломатична та військова підготовка. 10 березня 1939 р. німецький райхсканцлер Адольф Гітлер (Adolf Hitler) ухвалив рішення про остаточну ліквідацію Чехо-Словаччини¹. Згідно з його задумом, передбачалося, що частини Вермахту окупує Богемію і Моравію як колишні землі Священної Римської імперії німецької нації, Словаччина проголосить незалежність під протекторатом Райху, а Угорщина з дозволу німців окупує Карпатську Україну як регіон, що входить до складу корони св. Іштвана². 12 березня 1939 р. Гітлер викликав до себе угорського посла в Берліні Деме Стояї (Döme Sztójay) та сповістив його про німецьке «зелене світло» на захоплення Угорщиною Підкарпаття. Будапешту було надано привілейоване право самому вирішувати долю краю, однак робити це швидко, адже, як зазначив Гітлер, «існують також інші претензії на Карпатську Україну», маючи на увазі Польщу. Якби чехи наважилися чинити опір угорським військам, то німці обіцяли блискавично ліквідувати Чехію³. Угорське вторгнення на сході ЧСР мало також допомогти німцям здійснити натиск на словаків для проголошення їхньої незалежності – головного елементу Гітлерового плану демонтажу Другої Чехо-Словацької Республіки.

Отримавши радісну звістку, посол Стояї негайно вилетів до Будапешта. Після запланованого на 14 березня 1939 р. проголошення незалежності Словаччини в розпорядженні гортистського керівництва було всього 24 год, щоби вирішити «рутенське питання». За кілька днів до цього, 10 березня, угорський уряд ухвалив рішення: у разі вступу німецьких військ до Богемії та/або проголошення незалежності Словаччини угорські війська мали захопити Закарпаття під приводом «прикордонного інциденту» та створити *fait accompli* навіть за незгоди Німеччини⁴. За цим сценарієм Угорщина повинна просити про військову допомогу Польщі, що в 1938–1939 рр. виявила себе затятим лобістом угорських ревізіоністських інтересів за Карпатами⁵. Щоправда, рішення угорського уряду не було підкріплене відповідними військовими приготуваннями. Після отримання довгоочікуваної звістки з Берліна начальник угорського Генштабу Генрік Верт (Henrik Werth) просив дати йому як мінімум тиждень на підготовку до вторгнення, побоюючись зустріти серйозний опір із боку чехословацьких військ. Оскільки санкція Берліна на окупацію Карпатської України до останнього зберігалася у суворій таємниці, певна частина

¹ Procházka Th. The Second Republic: The Disintegration of Post-Munich Czechoslovakia (October 1938 – March 1939). New York, 1981. P. 132–133.

² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 67.

³ John M., Kliment Ch., Nakládál B. Březen 1939. [б.м.в.], 2004. S. 133.

⁴ Fedinec Cs. Kárpátalja kronológia. 1938. Szeptember – 1941. December. *Kárpátalja 1938–1941*. Magyar és ukrán történelmi közéletés / szerk. Cs. Fedinec. Budapest, 2004. Old. 234.

⁵ Морозов С. В. Польско-чехословацкие отношения. 1933–1939. Что скрывалось за политикой «равноудаленности» министра Ю. Бека. Москва: Изд-во МГУ, 2004. С. 485–486.

угорського керівництва була переконана, що вимарш гонведів на Закарпаття був самостійною ініціативою Будапешта, здійсненою всупереч волі Райху⁶.

13 березня 1939 р. регент Міклош Горті (Miklós Horthy) надіслав фюрерові лист, у якому подякував «за багату ресурсами провінцію», що мала для Угорського королівства «життєве значення», і зазначив, що 16 березня 1939 р. станеться прикордонний інцидент, услід за яким 18 березня почнеться вторгнення угорської армії⁷. Однак такі терміни не влаштували німецьких колег. 13 березня 1939 р. у Будапешті відбулася німецько-угорська нарада за участю керівника політичного відділу Міністерства зовнішніх справ (МЗС) Німеччини Гюнтера Альтенбурга (Günther Altenburg), який терміново прилетів поквипити своїх дунайських союзників. Необхідно було спровокувати такий розвиток подій, щоб усе збіглося в часі: вступ Вермахту в чеські землі, угорська окупація Закарпаття і проголошення незалежності Словаччини під німецьким протекторатом. Тому гортистське керівництво було змушене пришвидшити підготовку до вимаршу своєї армії в Карпатську Україну. Угорська королівська рада, що збиралася того дня, наказала начальникові Генштабу Генрікові Верту бути готовим до операції протягом 12 год⁸. Угорщина вирішила синхронізувати свої військової дії з планами Німеччини.

До натиску на угорців долучився і Рим. 13 березня італійський міністр закордонних справ граф Галеаццо Чіано (Galeazzo Ciano) під час зустрічі з угорським послом Вілланієм (Villanyi) в Римі за дорученням Беніто Муссоліні (*Benito Mussolini*) закликав угорців до вимаршу на Підкарпатську Русь до польського кордону. Ця позиція контрастувала з попередньою лінією Італії, яка регулярно закликала угорців виявляти стриманість і поважати рішення Віденського арбітражу⁹.

До чехословацького кордону в терміновому порядку стягували регулярні війська – здебільша новобранців, які пройшли тритижневий курс військового вишколу. З огляду на стислі терміни розгортання військ, угорське командування не мало змоги провести повноцінної мобілізації резервістів, на що було треба мінімум 72 год. Тільки деякі з них устигли прибути на місце збору до початку бойових дій. Попішність в організації операції яскраво демонструє той факт, що угорські війська були забезпечені провізією тільки на 2–3 дні, а регулярне продовольче забезпечення гонведів вдалося налагодити тільки за тиждень після початку бойових дій¹⁰.

Підготовкою і всім перебігом військової операції безпосередньо керував начальник гарнізону в Мукачевому, командир 1-ї кавалерійської бригади полковник

⁶ Macartney C. A. October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburg: University Press, 1957. P. II. P. 334–335.

⁷ Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. Москва, 1962. С. 158.

⁸ Documents on German Foreign Policy 1918–1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945). Washington, 1951. Vol. IV: The Aftermath of Munich (October 1938 – March 1939). P. 240–241.

⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). MSZ. Sygn. 5437. S. 10, 19, 56; Polskie dokumenty dyplomatyczne: 1939 styczeń – sierpień / red. S. Żerko; współpr. P. Długołęcki. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007. S. 154; Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945) (dalej – DTJS). London: Polish Research Centre: The Polish Institute and Sikorski Museum, 1972. T. 4: Diariusz i dokumentacja za rok 1938, Diariusz i dokumentacja za rok 1939 / oprac. J. Zaranski. S. 520.

¹⁰ Hadtörténelmi Levéltár (далі – HL). VKF. 1939. eln. 1 oszt. 3529. Old. 125.

Генштабу Олойош Белді (Alajos Béldy) під зверхністю командира 8-го корпусу (Кошице) генерал-лейтенанта Ференца Сомбатгеї (Ferenc Szombathelyi), який 14 березня 1939 р. очолив Карпатську групу (Kárpát Csoporot), спеціально сформовану для окупації Карпатської України, з центром у Чопі (пізніше – в Береговому). До операції були залучені з'єднання й частини 8-го угорського корпусу: 1-ша і 2-га кавалерійські, 2-га механізована, 7-ма, 9-та та 11-та піхотні бригади, кілька батальйонів велосипедистів і прикордонників загальною чисельністю до 40 тис. осіб¹¹. Найбоездатнішими в Карпатській групі були 24–26-й прикордонні батальйони, а також 24-й ужгородський піхотний полк. Угорські сухопутні сили одержали прикриття з повітря: до Ужгорода, Мішкольца й Чопа було перекинуто ескадрилью бомбардувальників, а розвідувальна авіація з Дебрецена й Ужгорода виконувала польоти над територією Карпатської України¹². До бойових дій залучили також нерегулярні формування «Рондьош гарди», «Собот чопоток» та «Гвардії чорносорочечників» Степана Фенчика загальною чисельністю до 1 000–2 000 осіб, які добре зарекомендували себе під час угорської диверсійної акції проти Карпатської України восени 1938 р. – на початку 1939 р.

Угорський наступ на Карпатську Україну вівся на трьох стратегічних напрямках:

– **західному** (Ужгород–Перечин–Великий Березний–Ужок) із відгалуженням на Турянську долину (Тур'ї Ремети–Порошково) під командуванням полковника Андора Вашареля (Andor Vásárhelyi) (I/24-й піхотний, 5-й механізований і 26-й прикордонний батальйони, 12-та, 21-ша та 24-та саперні роти, 24-та артилерійська батарея); завдання – перервати зв'язок краю зі Словаччиною;

– **центральному** (Мукачеве–Чинадійово–Свалява–Воловець і Мукачеве–Іршава–Білкі–Довге) під командуванням полковника Олойоша Белді (1-ша кавалерійська бригада, 12-й велосипедний, III/24-й піхотний та 25-й прикордонний батальйони); мета – розділити навпіл чехословацьке військово-угруповання на Підкарпатті та нейтралізувати його подальший опір;

– **східному** (Берегове–Севлюш–Хуст–Тячево–Солотвино–Рахів–Ясіня) під командуванням підполковника Олойоша Лооші (Alajos Loósy) (24-й прикордонний та 14-й велосипедний батальйони); головним завданням було подолати опір січовиків, захопити столицю Карпатської України – Хуст – і не допустити зайняття румунськими військами східних районів Закарпаття, претензії на які висунув Бухарест.

Ці три групи військ називалися в угорських документах, відповідно, Ужгородською, Мукачівською та Берегівською. Угорські історики поділяють бойові дії на Закарпатті на дві фази: 1) 14–18 березня 1939 р. – окупація Карпатської України; 2) 23 березня – 4 квітня 1939 р. – бойові дії в долині р. Уж (т. зв. «мала війна» між Угорщиною і самостійною Словаччиною)¹³.

¹¹ És Újfént Hadiidők (avagy: a «boldog békeidők» nem térnek vissza). 1939–1945. Budapest, 2005. Old. 30.

¹² Csaba B. Stenge. Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai / szerk. Cs. Fedinec. Pozsony, 2014. Old. 93–95.*

¹³ Csaba B. Stenge. *Baptism of Fire. The First Combat Experience of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force, March 1939.* West Midlands, 2013. P. 19; Csaba B. Stenge. *Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben.* Old. 94.

До політичного планування угорської окупації був залучений головний відповідальний за «русинську акцію», колишній міністр внутрішніх справ у 1935–1937 рр. Міклош Козьма (Miklós Kozma). Перед обідом 14 березня 1939 р. він зустрівся із міністром закордонних справ Іштваном Чакі (István Csáky), з яким обговорив тактику угорських дій. «Ми обговорили все, що потрібно, особливо порядок дій, які завжди однакові: порушення кордонів, крик населення “про допомогу” тощо. Гонведи отримали наказ, що у разі атаки вони можуть перетнути кордон і переслідувати»¹⁴.

О 22:30 13 березня 1939 р. командування 1-ї кавалерійської бригади в Мукачевому одержало наказ начальника Генерального штабу Генріха Верта (Henrik Werth): «Беручи до уваги зміни в зовнішньополітичній ситуації, надзвичайно важливо від сьогодні вночі з нашого боку послідовно та постійно порушувати кордон вздовж русинської прикордонної смуги 8-го корпусу». Військам кавалерійського корпусу наказано проти ночі на 14 березня відкрити потужний вогонь проти чехословацьких прикордонних підрозділів і підтримувати атаку впродовж ночі. Відтак до обіду 14 березня за вогневої підтримки мукачівського гарнізону вони мали провести обмежену операцію із захоплення Підмонастиря та інших околиць Мукачева з метою створення «додаткової безпеки міста». Ввечері угорські війська повинні були також розгорнутися до наступу на територію Карпатської України з Берегового, просуваючись у напрямку Севлюша. Захоплення околиць Ужгорода, знову ж таки «задля безпеки міста», передбачалося здійснити тільки проти ночі на 16 березня, а на 16–17-ге були визначені операції для подальшого розширення захоплених територій навколо Мукачевого¹⁵.

Як видно з первісного плану, угорський Генеральний штаб на початковому етапі не планував повномасштабного вторгнення на територію Карпатської України, а передбачав провокування серії прикордонних інцидентів і створення військових плацдармів навколо Ужгорода, Мукачевого та Берегового з метою розгортання ширшого наступу на пізнішому етапі. Втім стрімкий розпад ЧСР під натиском Німеччини змусив угорське командування в ході операції скоригувати свої плани та пришвидшити окупацію найсхіднішого регіону Республіки.

Угорське вторгнення та початок бойових дій. Згідно з наведеним наказом, о 6-й ранку 14 березня 1939 р. угорські війська за підтримки іррегулярних сил без оголошення війни атакували чехословацькі позиції на окремих ділянках демаркаційної лінії. Приводом для цих дій стали вигадані угорською пропагандою напади «чеських сил» на угорські позиції, що буцімто трапилися поблизу с. Дравці, Велика Добронь і Чомонин та були успішно відбиті прикордонниками¹⁶. Бойові дії угорських військ цього дня ще не мали ознак загального наступу, а стали швидше прикордонними сутичками, певною пробою сил. Попри це їх навряд чи можна назвати «поліцейською акцією» («Polizeiaktion»)¹⁷. Угорський напад на Карпатську

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (далі – MNL). K 429–1939-I, Kozma-iratok. Old. 194.

¹⁵ НЛ. VKF. 1939. eln. 1, oszt. 4065. Old. 617–619.

¹⁶ НЛ. VKF. 1941. eln. 1, oszt. 3484. Old. 734; Tóth A. Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi Maďarským královstvím v březnu 1939 a jeho mezinárodněpolitické souvislosti. *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu*. 2015. Roč. 23, č. 2: Podkarpatská Rus. S. 270.

¹⁷ Zlepko D. Die Entstehung der Polnisch-Ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). *Vergangheitsbewältigung oder Grossmachtpolitik in Ostmitteleuropa*. München, 1980. S. 138.

Україну – перший акт драми під назвою «розпад Чехо-Словаччини». Він передував рішенню Союму у Братиславі про незалежність Словаччини та німецькій окупації чеських історичних земель.

На лінії угорського наступу оборону вели два батальйони чехословацької прикордонної охорони (StOS) у взаємодії з частинами 12-ї чехословацької дивізії (36-й та 45-й піхотні полки, кожен із трьох батальйонів, дві артилерійські батареї 12-го артилерійського полку, рота танків, ескадрон броневих автомобілів і комбінований мотоциклетний ескадрон)¹⁸, фінансової сторожі та жандармерії, а також відділи Карпатської Січі, сформовані у прикордонних селах. Напередодні угорського нападу чехословацькі регулярні частини в Карпатській Україні вже завершили демобілізацію, скоротивши штат до складу для мирного часу. 1 березня 1939 р. 36-й і 45-й піхотні полки поповнилися новобранцями, які за два тижні ще не встигли пройти належного вишколу¹⁹, а отже, їхня боєздатність загальною відповіддю на боєздатності угорських військ, що комплектувалися з новонабраних рекрутів.

Ранковий наступ 1-ї угорської кавалерійської бригади з Мукачєвого в напрямку Сваляви, що мав на меті розділити 12-ту чехословацьку дивізію навпіл і в такий спосіб примусити її капітулювати, відбив 1-й батальйон 36-го піхотного полку під вправним командуванням штабного капітана Богуміра Маржіка (Bohumír Mařík). За підтримки чоти бронетранспортерів і протитанкових гармат чехословацькі війська контратакою відкинули противника на вихідні позиції, а далі перешкождали йому здійснити фланговий обхід. Унаслідок запеклого опору чехословацьких сил протягом 14 березня 1939 р. усі угорські атаки на Свалявському напрямку заглинулися, а нападник зазнав великих втрат²⁰. За спогадами начальника штабу 12-ї дивізії Яна Гержмана (Jan Heřman), командир Мукачєвської групи, який одержав наказ ще під вечір 14 березня дійти до північного кордону Карпатської України поблизу Нижніх Верецьок, був украй розчарований провалом наступу й не приховував побоювань щодо початку дій з польського боку. Командування 12-ї дивізії відправило запит у 6-й корпус із проханням надіслати авіаційне підкріплення для бомбардування Мукачєвого, однак корпусне командування дозволило виліт тільки розвідувальних літаків²¹.

Локальність наступальних дій угорців у першій половині 14 березня 1939 р. створили враження серед окремих чехословацьких командирів, що йдеться про прикордонний інцидент, яких у період автономії було зо декілька десятків. Дезорієнтацію підсилювала відсутність наказів і вказівок із боку чехословацького військового командування у краї. У зв'язку з цим багато підрозділів StOS і жандармерії не були приведені в бойову готовність.

Близько семи годин разом із чехословацькими прикордонними загонами 14 березня 1939 р. чинив збройний опір у с. Підгоряни, Шелєстєво, Підмонастир і Кольчино поблизу Мукачєвого відділ січовиків на чолі з Іваном Молнаром, але через

¹⁸ Národní archiv (далі – NA). ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348.

¹⁹ John M., Kliment Ch., Nakládál B. Březen 1939. S. 140.

²⁰ VHA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5598. Kart. 24; NA. ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348; Holub O. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatiské Ukrajině) v březnu 1939. *Odboj a revoluce*. Praha, 1969. R. 7, č. 5. S. 30–32.

²¹ NA. ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348.

нестачу зброї та боєприпасів був змушений відступити до Чинадійова й Сваляви²². На цьому відтинку наступали підрозділи угорського III/24-го та 12-го велосипедного батальйонів, що входили до складу військової групи Бенди. Вони змогли захопити Підгоряни й Кольчино та вийти в тил чехів, що оборонялися у Підмонастирі, захопивши в полон 15 жандармів. Чота StOS і фінансової сторожі, що використовувала для оборони тільки легкі кулемети та гранати, змогла зі свого опорного пункту в Мукачівському монастирі двічі відкинути підрозділи 25-го батальйону гонведів на свої попередні позиції. Зрештою, щоб уникнути оточення, після 6-годинного бою чехи відійшли з околиць Мукачєвого через Порошково до Перечина²³. Під час боїв за Кольчино чехам вдалося захопити в полон чотирьох гонведів²⁴.

До 16-ї години 14 березня 1939 р. тривав бій під Горондою і Страбичовим поблизу Мукачєвого за участю підрозділів StOS із роти «Ракошино» та сотні січовиків на чолі з хорунжим Михайлом Стойкою, які о 5-й ранку зайняли оборонні позиції за 50 м від демаркаційної лінії. Спочатку на цій ділянці атакували значні сили терористів, а згодом зі сторони Жнятина в наступ пішли дві роти 12-го велосипедного батальйону, що мали на озброєнні вісім важких кулеметів²⁵. Після короткотривалих перестрілок із противником чехословацькі прикордонні підрозділи відійшли до околиць Страбичового, де продовжували стримувати натиск гонведів вогнем із гвинтівок і легких кулеметів. Утім, не дочекавшись обіцяної підмоги зі Середнього, після полудня 14 березня чехи відступили до Великих Лучок, де ще до ранку наступного дня утримували міст через р. Латориця. Втративши зв'язок із сусідніми частинами, вони зрештою відійшли через Середне–Анталовці–Перечин–Великий Березний на Словаччину²⁶. Під натиском сил противника, що переважали, разом із чехословацькими жандармами зі Страбичового й Горонди за Латорицю під покровом сніжної завірюхи відступили й залишки відділу січовиків²⁷. За угорськими даними, у бою під Горондою і Страбичовим гонведи втратили 12 убитими та 35 пораненими²⁸, натомість чеські учасники говорять про 100 втрачених, що явно перебільшено²⁹. Українські мемуарні джерела наводять дані, ближчі до угорських – 9 вбитих і 20 поранених³⁰.

В околицях с. Давидково, Кайданово, Ракошино, Руське і Клячаново поблизу Мукачєвого поряд із підрозділами чехословацької прикордонної охорони та жандармерії оперували й поодинокі відділи січовиків³¹. Проте очевидно, що участь

²² Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Ужгород: Гражда, 2009. С. 54–55.

²³ VNA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5597. Kart. 24; Beneš J. Stráž obrany státu. 1936–1939. Praha, 2007. S. 264–266; HL. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 621.

²⁴ Holub O. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu... S. 29.

²⁵ VNA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5597. Kart. 24.

²⁶ Lášek R. Jednotka určení SOS. Díl třetí. Praha, 2008. S. 54; Nevyhoštěný J. Financem na Podkarpatské Rusi / vyd. R. Lášek. Praha, 2002. S. 176–191; Svatopluk Krause. *Archiv bezpečnostních složek* (далі – ABS). Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 43. S. 157.

²⁷ Пробоєм. 1939. Ч. 5/6. С. 26–27; Чумалівський М. Бій під Горондою. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень, 1939. С. 121; Інтерв'ю з М. Швабом, нар. 19.02.1922 у с. Великі Лучки Мукачівського р-ну Закарпатської обл., записане 25.01.2010, інтерв'юер Тарас Чолій. *Архів Меморіального музею «Територія Терору»* (Львів).

²⁸ HL. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 622.

²⁹ Josef Hampl. ABS. Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 42. S. 721

³⁰ К. Зі спогадів про боротьбу в Закарпатті. *Чужиною*. 1946. Ч. 3. С. 4.

³¹ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. С. 55.

жменьки кепсько озброєних січовиків у перестрілках навколо Мукачєвого була радше символічною, адже уряд Карпатської України не мав тут значних військових сил.

Між с. Пістрялово та Ромочевиця на Мукачівщині до пізнього вечора 14 березня вів нерівну боротьбу з угорськими військами, що наступали, відділ січовиків, що мав на озброєнні сім гвинтівок та легкий кулемет. Тут наступ здійснювала група капітана Понграца, яка одержала наказ захопити с. Верхній Коропець, Березинка, Лалово, Пістрялово, Ромочевицю та прочесати навколишні ліси. Маючи в розпорядженні два станкові кулемети й відділ кавалерії, угорці, попри сильний спротив чехів та українців, до обіду зайняли Пістрялово і Макарьово, захопивши в полон 34 особи³². Під натиском більших сил противника січовики відступили за озеро, де вранці наступного дня їх разом із відділами зі сусідніх сіл було розбито й розпорошено³³. Водночас на схід від Залужжя вів бій збірний підрозділ StOS у складі 15–20 осіб, який, зайнявши вигідну позицію на висоті 200 м, обстрілював гонведів із гвинтівок і ручних кулеметів. Спільна оборона цих позицій дала можливість іншим чехословацьким підрозділам і цивільним із Пістрялова, Залужжя й Завидова евакуюватися через Загаття в напрямку Іршави³⁴.

Помірні успіхи угорців в операціях на південь від Мукачєвого надихнули інші підрозділи, що склалися на 70 % із новобранців, давши можливість звільнити певну частину сил для просування на північний схід від міста по р. Латориці. Пізно ввечері 14 березня командування 1-ї кавалерійської бригади одержало наказ Генерального штабу з Будапешта продовжити наступ наступного дня у напрямку Сваляви³⁵. Зважаючи на нові обставини, спричинені швидкою дезінтеграцією ЧСР, необхідно було якнайшвидше дійти до карпатських перевалів і встановити спільний кордон із Польщею.

Проголошення незалежності Словаччини опівдні 14 березня підштовхнуло угорське командування пришвидшити розгортання ужгородської групи, що одержала завдання просуватися вздовж словацького кордону. Відтак о 18:00 14 березня гонведи силою I/24-го батальйону, 26-го батальйону прикордонників, ескадрону кінноти, роти велосипедистів, трьох танків при підтримці розвідувальної авіації та важкої артилерії спробували захопити села навколо Ужгорода, але їх зупинили підрозділи роти «Доманинці» ужгородського батальйону StOS. Угорські війська на цьому напрямку були приведені в бойову готовність практично перед самим наступом, і чехословацькі прикордонники зі своїх позицій на демаркаційній лінії мали можливість спостерігати, як гонведи переміщалися з казарм до міста, щоби звідти розгорнутися для наступу³⁶. Поряд із чехословацькими прикордонниками в перестрілки з агресором навколо Ужгорода вступили й добровольці-січовики³⁷. Водночас активно долучилося також цивільне населення, яке допомагало рити окопи³⁸.

³² НІ. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 619.

³³ Чумалівський М. Бій у Пістрялові. *Проблем.* 1939. Ч. 7. С. 41–42.

³⁴ Antonin Ustohal. *ABS.* Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 43. S. 962; Josef Hnizdil. *ABS.* Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 42. S. 793–794.

³⁵ НІ. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 622.

³⁶ VNA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5597. Kart. 24.

³⁷ Росул О. Наступ угорських регулярних військ на Карпатську Україну. *Карпатська Січ*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі (м. Ужгород, 11–12 березня 1995 р.). Ужгород, 1996. С. 167.

³⁸ Нариси історії Закарпаття / ред. кол. І. Гранчак (відп. ред. і кер. авт. кол.). Ужгород: Закарпаття, 1995. Т. II (1918–1945). С. 331.

Угорське командування вдалося до комбінованих атак, залучаючи загони терористів. До прикладу, напад на роту StOS «Доманинці» ввечері 14 березня 1939 р. здійснювали одночасно «угорські гвардійці» з тилу та регулярні війська (I/24-й батальйон) від демаркаційної лінії, відтак чехи були змушені відступити до с. Оноківці. На світанку 15 березня чехословацькі війська спільно зі січовиками спробували здійснити контратаку на північно-західних околицях Ужгорода, однак були відтиснуті до Вишнього Німецького на територію сучасної Словаччини. Тим часом в Оноківцях проведено реорганізацію чехословацьких прикордонних підрозділів, унаслідок чого останні влилися до складу III/36-го піхотного батальйону, який зайняв позиції поблизу Невицького-Кам'яниці. За підтримки важких кулеметів, протитанкових гармат і чоти танків LT-35 чехословацькі війська стримували наступ противника поблизу Оноківців до ранку 15 березня, коли угорська артилерія після авіаційної розвідки почала обстріл їхніх позицій. Утративши дев'ятьох осіб вбитими, чехословацькі війська відійшли на укріплені позиції до Невицького й Кам'яниці³⁹. Угорські втрати в боях на околицях Ужгорода, за чеськими даними, становили 40 загиблих і 70 поранених⁴⁰.

На південний схід від Ужгорода у с. Підгорб проти підрозділів 26-го прикордонного батальйону виставила оборону чота січовиків, озброєна сімома легкими кулеметами, гвинтівками та гранатами. Напередодні угорського нападу Головна команда Карпатської Січі встигла перекинути на ужгородський напрямок два невеликі відділи січовиків із Порошкова і Довгого Поля. До приходу угорців січовики, серед яких були й дезертири-утікачі з польської армії, розібрали одноколіїну залізницю, перешкодивши швидкому просуванню гонведів. Унаслідок артилерійського обстрілу противника у другій половині 14 березня 1939 р. українці втратили одного вбитим і двох пораненими та відступили до Кам'яниці, де пліч-о-пліч із чехословацькими військами стримували наступ угорців на Перечинському напрямку. Під час відступу з Підгорба в полон потрапив рій січовиків на чолі з Рудьком, який згодом опинився у концтаборі Вор'юлопош поблизу Ніредьгази⁴¹.

12-та чехословацька дивізія вела позиційні оборонні бої проти угорських військ тільки 14 березня 1939 р. Після полудня цього дня вказівкою з Праги генерала армії Лева Прхалу (Lev Prchala), який перебував тоді при штабі дивізії у Сваляві, призначено відповідальним за евакуацію чехословацьких військ (12 тис.) і державних службовців зі сім'ями (8 тис.) із території Підкарпатської Русі. Однак, як свідчать чеські дослідники, він перекинув усю відповідальність за евакуацію та бойові дії на плечі командира дивізії Олега Сватека (Oleg Svatek), а сам невдовзі виїхав у штаб 6-го корпусу у Спішській Новій Весі⁴². Прибувши на територію Словаччини, він сконтактував із новопризначеним командиром-словаком. Однак той відмовився відправити в Карпатську Україну військову підмогу, покликаючись на те, що Німеччина санкціонувала угорську окупацію. Після невдалої спроби

³⁹ VHA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5598. Kart. 24; HL. 24 gyalogezred. Eseménynapló. 1939–1940 (Kárpátalja). Old. 1.

⁴⁰ Alois Krahulik. *ABS*. Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 43. S. 134.

⁴¹ Пробосем. 1939. № 3–4. С. 14–15; Майкович В. Лемківщина у боротьбі за Карпатську Україну. *Archives of Ontario* (Toronto, Canada). F 2118-2-1-201 (Stephen Rosocha fond).

⁴² Jindřich M. Hraníčovská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939. Praha, 2004. S. 217–219.

запропонувати свої послуги словацькій владі та відмови останньої пропустити його в Карпатську Україну Прхала відправив у Сваляву генералові Сватеку телеграму з наказом відступати разом із військами на територію Словаччини⁴³.

Від моменту оголошення наказу про евакуацію чехословацькі війська переходили до тактичної оборони й організовано відступали у трьох напрямках: ті, що розташовувалися в західній частині, – на Словаччину, від Ужжа до Воловця – на Польщу, а розміщені на південний схід від Сваляви – через Хуст і Тячево на Румунію⁴⁴.

Відступні бойові дії чехословацьких військ і прикордонних загонів, якими командував бригадний генерал Олег Сватек, 15–17 березня 1939 р. були спрямовані не так на захист території краю від угорського агресора, як на утримання основних шляхів комунікації для забезпечення відходу урядових сил у сусідні країни. Подекуди командири чехословацьких і угорських частин вступали в переговори, домовляючись про припинення бойових дій та організований відступ чехів із території Карпатської України⁴⁵. Зрештою, 16 березня командування 12-ї дивізії отримало з окупованої німцями Праги наказ припинити відступні бої та покинути територію Підкарпатської Русі⁴⁶. Керівник «русинської акції» Міклош Козьма (Miklós Kozma), пишучи про капітуляцію Богемії і Моравії без жодного пострілу, відзначав, що навіть на Підкарпатті воювали передовсім українці, а не чехи⁴⁷. Це не зовсім відповідало дійсності.

У сучасній чеській історіографії опір чехословацьких військ угорському вторгненню на Підкарпатті розцінюється як парадоксальний на тлі капітуляції Богемії та Моравії перед німецькими військами⁴⁸ і вважається «наймасштабнішим і найважливішим виступом цілої чехословацької армії»⁴⁹. Для чехословацьких військових оборона Карпатської України від угорського нападу стала символічним боєм за честь цілої армії на тлі подій у чеських землях. Загальна кількість чехословацького війська, яке взяло активну участь у бойових діях проти угорської армії, налічує 1 700 вояків та 1 000 службовців StOS і жандармерії (4 піхотні батальйони, 3 артилерійські батареї та рота броньованих автомобілів), тимчасом з угорської сторони – шестеро більше: близько 18 тис. осіб війська й іррегулярних формувань⁵⁰.

Інформація про виведення чехословацьких військ із Карпатської України підбадьорила начальника угорського Генштабу Генріка Верта. Він вирішив, що для захоплення краю йому не знадобиться додаткових сил, у зв'язку з чим було скасовано наказ про залучення військ 6-го корпусу й надалі операцію проводили лише відмобілізовані частини 8-го корпусу⁵¹.

Проголошення незалежності Карпатської України та формування її збройних сил. Невдовзі після проголошення незалежності Словаччини о 15:00 14 березня 1939 р. угорський уряд через чехословацького посла в Будапешті Мілоша

⁴³ John M., Kliment Ch., Nakládal B. Březen 1939. S. 137.

⁴⁴ VHA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5597. Kart. 24.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ *Vojenskě dějiny Československa (1918–1939)*. Praha: Naše vojsko, 1987. Díl 3. S. 559.

⁴⁷ MNL. K 429–1939-I, Kozma-iratok. Old. 200.

⁴⁸ Lášek R. *Jednotka určení SOS*. Praha, 2008. Díl 3. S. 316.

⁴⁹ John M., Kliment Ch., Nakládal B. Březen 1939. S. 162.

⁵⁰ Jindřich M. *Hraničářská kalvárie...* S. 277.

⁵¹ Пушкаш А. *Цивилізація или варварство. Закарпатсье 1918–1945*. Москва: Европа, 2006. С. 273.

Кобра (Miloš Kobr) передав Празі ультиматум, на виконання якого відводилося 12 год. У цьому документі де-юре визнавалося проголошення самостійності Словаччини. Поряд із цим, посиляючись на події в Карпатській Україні, Угорщина вимагала від чехословацької влади негайно звільнити осіб угорської національності, припинити переслідування угорців і надати їм повну свободу організації, видати зброю загонам угорського самозахисту, забезпечити захист майна угорських підданих і протягом 24 год почати евакуацію чехословацьких військ із території Карпатської України⁵². Того ж дня о 19:00 аналогічний ультиматум був переданий через угорського військового представника барона Вільмоша Віллердінга (Vilmos Willerding) урядові Карпатської України в Хусті⁵³.

Пізно ввечері 14 березня до Будапешта надійшла відповідь із Праги: чехословацький уряд пообіцяв виконати більшість пунктів ультиматуму (серед них звільнення інтернованих угорців, забезпечення свободи й захисту майна, виведення чехословацьких військ), однак відмовився озброювати загоны угорської самооборони, посиляючись на закон про автономію Карпатської України, відповідно до якого право на зброю мали тільки армія та органи безпеки⁵⁴.

Уряд Волошина дав власну відповідь на ультиматум, яка зводилася до кількох пунктів: 1) уряд Карпатської України вже амністував угорців і надалі гарантує свободу діяльності угорських організацій; 2) право на зброю має тільки регулярна армія, а члени спортивних організацій («Січ», «Орел» та «Сокіл») не озброєні; 3) евакуація чехословацьких військ проводиться згідно із законом про Підкарпатську Русь; 4) уряд забезпечує захист майна угорського населення, як і власність громадян інших національностей⁵⁵. У відповідь Угорщина заявила, що коли хустський уряд не може захистити угорське населення на своїй території, то про нього потурбується Будапешт⁵⁶.

У зв'язку з різким загостренням міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі та фактичним розпадом Чехо-Словаччини після акту в Братиславі, о 19:10 14 березня 1939 р. Августин Волошин по радіо проголосив Карпатську Україну незалежною державою. Мешканці Хусту, які зібралися того вечора біля урядової будівлі з нагоди цієї історичної події, хоча і могли радіти з приводу здобуття їхнім краєм нового статусу, очевидно, не очікували, що Чехо-Словацька Республіка припинить існування так раптово. Регіон вкотре опинився на порозі територіальних змін і це викликало відчуття непевності. Східна країна ЧСР мала терміново визначатися зі своїм майбутнім. Історично перебуваючи на периферії різних держав та імперій, Закарпаття опинилося в самісінькому епіцентрі міжнародних подій і державотворчих процесів.

Рішенню про проголошення незалежності Карпатської України передували консультації з делегатами Союму, а також телефонні переговори з канцелярією

⁵² Archiv MZV. II. sekce (1918–1939). III. řada. Kart. 458; Magyarország külpolitikája 1938–1939. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945 / szerk. Á. Magda; Magyar Tudományos Akadémia. Történettudományi Intézet. Budapest, 1970. Old. 556–557, 563–564.

⁵³ НІ. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 634; Шандор В. Спомины. Ужгород: МПП: Гражда, 1996. Т. 1. Карпатська Україна. 1939–1945. С. 339–340.

⁵⁴ Archiv MZV. II. sekce (1918–1939). III. řada. kart. 458; British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians. Research Report No. 60 / by J. V. Koshiw. Edmonton, 1997. P. 156.

⁵⁵ Archiv MZV. II. sekce (1918–1939). III. řada. Kart. 458.

⁵⁶ AAN. MSZ. Sygn. 5436. S. 126.

президента ЧСР Еміля Гахи (Emil Hácha). У телеграмі, відправленій до Праги 14 березня о 21:00, Августин Волошин пояснював свій крок проголошенням самостійності Словаччини та неможливістю надалі залишатись у складі Чехо-Словацької федерації⁵⁷.

Того ж вечора було оголошено новий склад уряду: прем'єр-міністр – Августин Волошин, міністр внутрішніх справ – Юрій Перевузік, міністр закордонних справ – Юліан Ревай (заочно, бо перебував на той час у Німеччині), міністр військових і господарських справ – Степан Клочурак, міністр фінансів і комунікацій – Юліан Брашайко, міністр здоров'я і соціальної політики – Микола Долинай⁵⁸. Чеського генерала Лева Прхалу нарешті позбавили повноважень міністра. У Празі про цю новину дізналися з повідомлень віденського радіо о 22:20⁵⁹.

Під час виступу по радіо прем'єр-міністр звернувся із закликом до населення захищати Карпатську Україну й повідомив, що Німеччина, нібито, виступила з енергійним протестом проти угорського нападу⁶⁰, що не відповідало дійсності. У Хусті не до кінця розуміли всю серйозність ситуації. Переважала думка, що порушення кордону угорськими військами було лише провокацією, яку швидко зупинить Третій Райх (як це сталося 20–21 листопада 1938 р., коли на жорстку вимогу Берліна Угорщина припинила підготовку до вторгнення на територію Карпатської України). У той час А. Волошин не міг знати, яку роль у цих подіях відіграла сама Німеччина. Незважаючи на угорське вторгнення, опівночі 14 березня 1939 р. він відправив ноту в Будапешт, у якій просив взяти до уваги проголошення незалежності Карпатської України та заявив про намір перебувати з угорським урядом у «дружніх відносинах та співпраці»⁶¹.

Увечері 14 березня 1939 р. у помешканні голови уряду відбулася нарада за участю провідних діячів Карпатської України і старшин Карпатської Січі. Обговорювали міжнародно-політичне становище проголошеної держави та питання її обороноздатності в ситуації наступу угорських військ. За свідченням полковника Сергія Єфремова, офіційно призначеного наступного дня командувачем збройних сил Карпатської України, у ході дискусії було одностайно вирішено розпочати оборону краю⁶². Водночас

⁵⁷ Archiv MZV. II. sekce (1918–1939). III. řada. Kart. 458; Shandor V. Carpatho-Ukraine in the international bargaining of 1918–1939. *Ukrainian Quarterly*. 1954. Vol. X. № 3. P. 235.

⁵⁸ Нова свобода. 1939. 16 березня. С. 1; Lidově Noviny. 1939. 15 března. S. 2; Новий час. 1939. 16 березня. С. 1; Штефан А. Августин Волошин: Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977. С. 87.

⁵⁹ Archiv Kanceláře prezidenta republiky. Inv. č. 929. PR 92/39.

⁶⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin). Ministerien. R103421. S. 1.

⁶¹ Magyarország külpolitikája 1938–1939... Old. 562.

⁶² Серед учасників подій та істориків нема єдності щодо позиції прем'єра Волошина в питанні збройного опору угорському наступу. Одні, як Юліан Химинець, вважали, що він «дав наказ своїй армії боронити державу від поневолення» (Ю. Химинець. Закарпаття – земля української держави. Нью-Йорк, 1984. С. 103). Інші це заперечують. Наприклад, на переконання Миколи Бандусяка, президент був свідомий того, що «будь-який герць із дивізією гонведів приречений на поразку», і «здоровий глузд не дозволяв марно проливати кров» (М. Бандусяк. Августин Волошин: політичний авантюрист чи патріот рідного краю. *Карпатський край*. 1991. 9 липня). Адептом цієї ж версії був Володимир Бірчак, який стверджував, що перед від'їздом із Хуста вранці 16 березня 1939 р. Волошин видав командуванню Січі наказ не чинити опору угорським військам, при цьому начебто відзначивши: «Проти нас іде правильна мадярська армія, проти якої не встояти неправильній, наборзі зорганізованій Січі. Не бийтеся, а бережіть ваш найцінніший дар – життя. Вашого життя й вашої праці потребує Україна більше, як вашої

ухвалено відхилити угорський ультиматум, переданий того ж вечора, а для затягування часу вислати до Будапешта дипломатичну місію на чолі з Юліаном Брацайком, колишнім членом делімітаційної комісії щодо кордонів з Угорщиною, для проведення переговорів про можливість припинення бойових дій на території краю. Угорському військовому делегатові капітану В. Віллердінгу було заявлено, що уряд Карпатської України владу Угорщині добровільно не передасть і хоче вести переговори з урядом у Будапешті про можливість припинення наступу угорської армії на Закарпаття⁶³.

Уряд Августина Волошина безуспішно намагався перекопати командира 12-ї чехословацької дивізії генерала Олега Сватека очолити оборону Карпатської України⁶⁴. За повідомленням німецького консула в Хусті Гамількара Гофмана (Hamilkar Hofmann), той був готовий обороняти країну від угорського нападу, якби з Праги не надійшов протилежний наказ⁶⁵. Дотримуючись інструкцій вищого командування, чеський генерал у підсумку відмовився від пропозиції карпатоукраїнської влади й невдовзі переїхав разом зі штабом дивізії до Словаччини.

За умов, коли чехословацька армія вже почала поспішну евакуацію з території східної провінції, не вважаючи себе надалі відповідальною за долю краю, уряд

смерти». Втім, Карпатська Січ, як свідчив Бірчак, начебто не послухалася цього наказу й оголосила карпатоукраїнського лідера «зрадником» (Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. Прага: «Нація в поході», 1940. С. 77). Теза про «зраду» досить популярна також в історіографії русиноцентричних і деяких чеських авторів (див.: Encyclopaedia of Rusyn History and Culture / ed.: P. R. Magocsi, I. Pop. Toronto, 2002. P. 60; Иван Поп. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006. С. 204; Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / уклад.: П. Магочій, І. Поп; заг. ред. П. Магочій. Ужгород, 2010. С. 321, 324; Поп І. Подкарпатская Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljai Területi – Закарпатська Україна. Ужгород, 2008. С. 47; Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Vyšehrad, Praha, 2016. S. 81). Однак цитовані спогади полковника С. Єфремова, учасника останніх нарад за участю Волошина, спростовують це твердження і свідчать, що останній був прихильником поєднання дипломатичних і військових заходів в обороні Карпатської України. Представник українського уряду у Празі Вікентій Шандор згадував, що Волошин як священник і м'яка людина певний час вагався, чи оголошувати заклик до збройного опору угорським військам, який не мав жодних шансів на успіх та загрожував численними жертвами. Однак після численних телефонних дзвінків і консультацій із Прагою та Віднем уряд ухвалив рішення про оборону країни й формування Національної оборони Карпатської України (Sandor V. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century... P. 199–200). Документальне підтвердження того, що карпатоукраїнський уряд взяв відповідальність за збройний опір угорському вторгненню, міститься в одній із телеграм Волошина на адресу Німеччини від 15 березня 1939 р.: «Уряд Карпатської України наказав головному командуванню збройних сил організувати оборону країни. Бойові дії вже розпочалися. Цивільне населення, не маючи достатньо зброї, дає гідну й героїчну відсіч загарбникам. Українські збройні сили, які тільки створюються, усе ж можуть витіснити угорські війська із зайнятих ними територій» (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin). Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland. Vol. IV 127. R. 103408. S. 30). Згодом в інтерв'ю «The Exchange Telegraph» на території Румунії, Волошин визнав, що уряд Карпатської України не зміг протягом кількох годин створити армію та був змушений передати країну Угорщині, однак населення продовжувало опір і боротьба тривала по всьому краю (The New York Herald Tribune. 1939. 18 March. P. 1).

⁶³ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні / ред. та вступ. стаття М. Мушинки. Ужгород: Гражда, 2009. С. 20–21; Рогач І. Під прапором незалежності. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень, 1939. С. 114; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 76497фп. Т. 2. Арк. 133 зв.; НІ. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 634.

⁶⁴ Нова свобода. 1939. 16 березня. С. 1; Новий час. 1939. 16 березня. С. 1.

⁶⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin). Ministerien. R103421. S. 1.

Волошина відчайдушно шукав міжнародної підтримки. У постмюнхенських реаліях єдиною країною, яка могла надати певні міжнародні гарантії, була гітлерівська Німеччина. Після ганебного Мюнхенського диктату західні демократії (Франція і Велика Британія), дотримуючись політики «умиротворення», фактично добровільно віддали регіон Центрально-Східної Європи в руки Третього Райху. Жодне важливе міжнародне питання в цій частині континенту не вирішувалося без дозволу Берліна. До того ж для карпатських українців Німеччина була країною, яка (дарма що з маніпулятивною метою) апелювала до вільсонівського права націй на самовизначення. Третій Райх певною мірою також виступав гарантом кордонів Карпатської України, накреслених Віденським арбітражем 2 листопада 1938 р., за яким до Угорщини було передано південно-західні території краю з переважно угорським населенням.

Вже після офіційного проголошення незалежності Карпатської України, уряд А. Волошина о 23:10 надіслав до Берліна ноту з проханням про протекторат: «Від імені уряду Карпатської України повідомляю, що внаслідок оголошення незалежності Словаччини ми не можемо залишатися далі у складі Чехо-Словацької федеративної держави. Водночас наш уряд висловлює велику подяку німецькому народу та Вам за справжню підтримку національних устремлінь українського народу і віддається під могутній захист Німецького Рейху»⁶⁶. Хуст просив німецький уряд терміново втрутитися у справу військової агресії Угорщини. Однак офіційний Берлін мовчав, оскільки доля краю вже була вирішена.

Під час нічної зустрічі з президентом Чехо-Словаччини Е. Гахою 15 березня 1939 р., на якій останній погодився передати долю чеського народу до рук фюрера, Гітлер підтвердив відсутність німецьких інтересів на схід від Малих Карпат⁶⁷ і заявив, що вирішив «умити руки від цієї держави» (Карпатської України)⁶⁸. Щобільше, як доповідав угорський посол у Німеччині Д. Стояї, Берлін рішуче закликав угорців до поспішності у просуванні своїх військ і створенні «доконаного факту» в Карпатській Україні⁶⁹.

Утім, не чекаючи відповіді з Берліна, уряд новоствореної держави приступив до організації збройних сил. Уранці 15 березня 1939 р. військовий міністр Карпатської України Степан Клочурак видав перший наказ «Про формування штатів управління», яким створював Національну оборону Карпатської України на чолі з полковником Сергієм Єфремовим. Одночасно призначено Генеральний військовий штаб у складі 11 осіб: полковник Михайло Колодзінський («Гузар»), полковник Василь Филонович, надпоручник Йозеф Парчані, надпоручник Микола Гулянич, поручник Андрій Бабіля, поручник Андрій Івашкович, поручник Григорій Барабаш («Петро Чорний»), поручник Роман Шухевич («Борис Щука»), підпоручник Степан Вайда, підпоручник Іван Пуглик і командант Організації народної оборони

⁶⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin). Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland. Vol. IV 127. R. 103408. S. 27.

⁶⁷ Čelovský B. Řešení česke otázky podle německých dokumentů 1933–1945. Praha: Tilia, 1997. S. 216.

⁶⁸ Адам М. Загарбання Закарпаття хортістською Угорщиною в 1938–1939 рр. *Українсько-угорські історичні зв'язки*. Київ: Наукова думка, 1964. С. 103.

⁶⁹ Tóth A. Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi Maďarským královstvím v březnu 1939 a jeho mezinárodněpolitické souvislosti. *Paginae Historiae*. Sborník Národního archivu. 2015. Roč. 23. Č. 2: Podkarpatská Rus. S. 281.

«Карпатська Січ» (ОНОКС) Іван Роман⁷⁰. Шефом штабу став полковник Колодзінський, який водночас обійняв посаду начальника оперативного відділу Начальної команди збройних сил Карпатської України. У результаті розподілу функційних обов'язків у Генеральному штабі до оперативного відділу ввійшли надпоручник Парчані й поручник Івашкович, до мобілізаційного – надпоручник Гулянич та підпоручник Пуглик, інтендатуру очолив командант ОНОКС Іван Роман. Відповідальним за укомплектування й озброєння вояків Хустського коша і маршових сотень призначено полковника Филоновича. Ад'ютантом полковника С. Єфремова став поручник Г. Барабаш («Петро Чорний»).

Карпатська Січ стала осердям для формування збройних сил Карпатської України, до якої також увійшли добровольці з усіх округів краю та українці з чехословацького війська. У зв'язку з критичною ситуацією в державі, вночі 15 березня 1939 р. командант Національної оборони полковник С. Єфремов звернувся по радіо до населення Карпатської України з повідомленням про угорський напад і створення армії Карпатської України. У зверненні прочитувалася безнадійність становища Карпатської України та її оборонців, більшість з яких мала полягти в нерівній боротьбі з ворогом. Українське командування в Хусті усвідомлювало можливу чисельність жертв у ході опору угорській агресії. Як згодом зазначав полковник С. Єфремов, «керуючи операціями, ми могли мати тільки одну мету: показати цілому світові, що українці вміють завзято боронити свою свободу й державність»⁷¹.

Наступного дня, 16 березня 1939 р., в останньому номері газети «Нова свобода» був надрукований заклик до колишніх військових стати до лав карпатоукраїнського війська, який поширювався по радіо днем раніше: «При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом пол. Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові старшини, підстаршини і вояки, голосіться до головної команди армії, і тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який би не заоферував свої прислуги своїй державі. Служили ми цісарям, всяким чужим президентам, то послужім тепер своєму народові. Вояки, вас кличе рідна держава!»⁷².

У Хусті тим часом був оголошений набір добровольців. У штабі Національної оборони не склали жодних мобілізаційних списків чи повісток, добровольці у віці від 16 до 55 років, які хотіли зі зброєю в руках захищати незалежну Карпато-Українську державу, самі приходили до збірних пунктів. За оцінками С. Єфремова, лише 15 березня 1939 р. до команд Національної оборони зголосилося близько 2 000–3 000 осіб, серед яких були селяни, старші учні гімназій, студенти учительських семінарій, січовики, українці з чехословацької армії, прикордонної охорони, фінансової сторожі та жандармерії. Тільки у столиці Карпатської України до збірних пунктів з'явилося 1 200 осіб⁷³.

Утім, попри наявність людського резерву, армія Карпатської України не була спроможна укомплектувати всіх зголошених добровольців у боездатні відділи через відсутність достатньої кількості зброї, амуніції та обмундирування. Для переговорів

⁷⁰ Штефан А. Українське військо в Закарпатті. *Вісті комбатанта*. 1967. Ч. 1. С. 45; Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів, 1994. С. 218.

⁷¹ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 37–38.

⁷² Нова свобода. 1939. 16 березня. С. 2.

⁷³ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 29.

із командуванням 12-ї чехословацької дивізії щодо можливості передачі зброї січовикам до Сваляви виїхав військовий міністр Степан Клочурак. Проте домовитися з чеськими офіцерами йому не вдалося, і через переривання на той час комунікацій він був змушений відступити разом зі штабом 12-ї дивізії до Словаччини.

15 березня 1939 р. Генеральний штаб Національної оборони Карпатської України встановив зв'язок із командами Карпатської Січі у Воловці, Іршаві, Севлюші, Великій Копані, Тячеві, Королеві та Рахові. В умовах швидкого наступу угорських військ був утрачений зв'язок з окружними командами у Великому Березному, Перечині та Сваляві⁷⁴. Загальна кількість озброєних вояків, готових стати до оборони, становила від 1 200 до 1 500 осіб.

На початковому етапі організації оборони члени Генерального штабу, особливо афілійовані з ОУН, не покидали сподівань на військову допомогу Німеччини у відбитті угорського нападу, адже про згоду Берліна на загарбання Угорщиною краю на той час не було відомо. Саме існуванням певних ілюзій й хибної оцінки геополітичної ситуації щодо Карпатської України можна пояснити той неймовірний запал, з яким українське командування приступило до організації збройних сил новоутвореної держави, сподіваючись виграти нерівний бій із ворогом, що переважав у силі в декілька десятків разів.

Бойові дії 15–18 березня 1939 р. Одним із найважливіших напрямків угорського наступу, який з 15 березня набув повномасштабності, став севлюсько-хустський відтинок, де просувалися підрозділи Берегівської військової групи. Угорське командування планувало якнайшвидше захопити Хуст, арештувати членів українського уряду, не допустити відкриття Союму Карпатської України і перешкодити можливому наступу румунських військ у східні райони краю. Оборону від угорських військ на цьому напрямку спочатку здійснював 2-й батальйон 45-го піхотного полку у взаємодії з підрозділами хустського батальйону StOS, фінансової сторожі та жандармів.

У першій половині дня 15 березня дрібні сутички й перестрілки з угорськими військами відбувалися в околицях с. Великі Ком'яти, Шаланки, Вербовець, Хмільник, Олешник, Чорнотисово, Фанчиково, Мала Копаня, Веряця, Буково та Сасово⁷⁵, де поряд із чехословацькими військами оперували також нечисленні відділи Карпатської Січі. Після нетривалого стримування агресора підрозділи StOS, не одержуючи на свої численні прохання ні підмоги, ні чітких вказівок від командування в Хусті, діяли на власний розсуд, відходячи різними шляхами від демаркаційної лінії на схід. Подекуди їхні місця займали українці, як у с. Великі Ком'яти, округ Севлюш, де 15 березня після доби перестрілок з угорцями відділ січовиків замінив на позиціях підрозділ StOS⁷⁶. Втрати угорців у цих сутичках були

⁷⁴ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 36.

⁷⁵ Holub O. Voje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu... S. 41–43; Книга пам'яті України. Закарпатська область. Ужгород: «Карпати», 1998. Т. 2. С. 61; Інтерв'ю з М. Бідзілею, 9 грудня 1930 р. н., с. Сасово, Виноградівський р-н, Закарпатська обл., записано 16.10.2017 р. у Києві. *Приватний архів автора*; Інтерв'ю з В. Піпашем, 17.12.1922 р. н. с. Косівська Поляна Рахівського р-ну Закарпатської обл., записане 22.12.2010, інтерв'юєр Тарас Чолій. *Архів Меморіального музею «Територія терору»* (Львів).

⁷⁶ František Chromý. *NA. Fond MV I - SR (1075-2). Inv. č. 3234/40. k. č. 26278*

доволі значними. Тільки в ході бойових дій у районі Гетена–Чорнотисова–Сасова угорські нападники, за чеськими даними, не дорахувалися 27 гонведів⁷⁷.

За визнанням чеських істориків, оборона чехословацькими військами Севлюша й околиць не була злагодженою: підрозділи часто діяли на власний розсуд і без належної координації, інколи навіть самі вимагали від вищого командування наказів про бойові дії. Практично не було використано потужностей III/12-го артилерійського підрозділу, який передислокувався з Тячева до Хусту⁷⁸. «Душа оборони» севлюшського відтинка, командир батальйону StOS підполковник Антонін Земан (Antonín Zeman), волів відступити, а не воювати. Участь деяких підрозділів його батальйону в обороні від угорського нападу була радше ініціативою окремих командирів, які діяли на власну відповідальність.

На підступах до Севлюша чехословацькі війська вирили окопи, з яких вели вогонь по противникові⁷⁹. Вранці 15 березня чехословацьке командування кинуло в контратаку між Фанчином і Севлюшем два броневих автомобілі OA vz. 30 і два легкі танки LT vz. 35, що поверталися з виставки в Радянському Союзі до Пльзня через Румунію. Втім біля Нового Села угорцям вдалося підбити один чеський танк із протитанковою гарматою і після 14 год безперервних боїв змусити чехословацькі війська відступати. Одним з учасників цього бою був капрал Мігай Енци (Mihály Enczi). Разом із товаришами з бронебійного взводу 24-го прикордонного батальйону він вручну перештовхав протитанкову гармату на 1,5 км, звідки підбив чеський танк і взяв участь у полоненні його екіпажу⁸⁰.

У цей час за організацію оборони Севлюша взялися карпатські січовики зі студентською молоддю учительської семінарії, якій чехословацькі війська видали 20 гвинтівок із 50 набоями до кожної. До семінаристів приєдналося декілька учнів із професійно-технічних шкіл Севлюша. Більшість добровольців не були зареєстрованими членами Карпатської Січі, а входили до місцевого осередку «Пласту», який очолював кошовий Михайло Козичар. 20 юнаків під його орудою (загальне керівництво здійснював поручник Іван Чучка), озброївшись гвинтівками, разом із чехословацькими військами взяли участь у відбитті першого наступу гонведів на місто. У цій перестрілці добровольці, які зайняли оборонні позиції поблизу севлюшської лікарні на південно-західних околицях міста, втратили загиним юнака (учня 4-го класу на прізвище Бандурка, за іншими даними – 13-річного учня Петра Коунера). У взаємодії з чехами українські добровольці тримали оборону Севлюша до 14 год. За угорськими даними, вони «вбили та поранили немало угорських солдат». Під натиском сил противника, що значно переважав і використовував для наступу бронетехніку, літаки, гармати й важкі кулемети, семінаристи були змушені відступити до Великої Копані. Іншу групу студентів Севлюшської учительської семінарії (до 140 осіб) очолив колишній старшина Української Галицької армії

⁷⁷ Ladislav Nedbal. *ABS. Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 43. S. 489*; Günter Vit. *NA. Fond MV I - SR (1075-2). Inv. č. 3234/40. k. č. 26278.*

⁷⁸ Holub O. *Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu...* S. 44–45.

⁷⁹ František Chloupek. *ABS. Brno-Kanice. Sygn. A 15. Inv. č. 64. Kr. 42. S. 861–862.*

⁸⁰ HL. Felvidék. *Kitüntetési javaslatok. 1939. Old. 112, 145, 181.*

(УГА) проф. Яків Голота. Однак через відсутність зброї вона не змогла взяти участі в боях за місто і ще раніше відійшла до Великої Копані⁸¹.

Підполковник О. Лооші, командир Берегівської угорської групи, війська якої, подолавши під щільним вогнем 16 км від демаркаційної лінії, о 14:30 ввійшли до Севлюша, повідомляв: «Ворог ставив тільки малі вогнища локального опору. Більший спротив було виявлено навколо Севлюша»⁸². Одним із перших сюди ввійшов взвод капрала Йозефа Баранчіка зі складу 24-го прикордонного батальйону⁸³, який став основною ударною силою гонведів на цьому напрямку. Наступаючи в секторі завширшки 66 км, його підрозділи втратили в перший день боїв 20 осіб убитими і 21 пораненими. Особовий склад батальйону на 80 % був укомплектований новобранцями, які встигли пройти від двох до шести місяців військової підготовки. Чехословацькі втрати на Севлюському напрямку цього дня склали 10 убитих і 50 поранених⁸⁴.

Пополудні командир чехословацького 45-го піхотного полку одержав наказ командування 12-ї дивізії про відступ на територію Румунії, через що війська мали перейти до тактики відступного бою. Оборона на східному напрямку тепер повністю переходила до рук новосформованих військових сил Карпатської України. Румунські прикордонні органи вранці 16 березня повідомляли, що чеські війська на Хустському напрямку не чинили жодного опору та відступали до Тячева для отримання притулку в Румунії⁸⁵.

О 15:20 15 березня, коли на севлюсько-хустському відтинку йшли кровопролитні бої, у Хусті у приміщенні державної гімназії розпочав роботу Сойм Карпатської України за участю 22 депутатів (із 32 обраних). Не маючи відповіді з Праги, під канонаду угорських гармат новообрані законодавці Карпатської України приступили до праці. Головою Сойму обрано Августина Штефана, заступниками – Федора Ревая і Степана Росоху, а секретарем – Михайла Кочергана. Упродовж трьох із половиною годин відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено документи історичного значення. Зокрема, таємним голосуванням Сойм обрав президента новоствореної Української держави – ним став Августин Волошин, а також прийняв два закони, що мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення. Вони підтверджували, що Карпатська Україна –

⁸¹ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 34; Пап С. Пластовий альманах з нагоди п'ятдесятиріччя українського Пласту на Закарпатті, 1921–1971. Рим, 1976. С. 8, 134; 3 боїв за Карпатську Україну. *Свобода*. 1939. 8 серпня. С. 2; Зізнання учеників Севлюської учительської семінарії, Желтвая та учасників бою під Великою Копанею, зібрав Остап Шинкаренко. *Свобода*. 1939. 10 серпня. С. 2; Матвієнко К. В обороні Срібної Землі. *Вісті комбатанта*. 1964. Ч. 2 (14). С. 14–15; Шанта Ю. Карпатська Україна: свобода, здобута кров'ю. *Красне поле* / упоряд.: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород, 1999. Ч. 1: Про Карпатську Україну. С. 29; Шанта Ю. Бої на Красному полі (Розділи з книги спогадів «Билися хлопці Хустові на славу»). *Екзиль. Науково-мистецький часопис*. 2018. № 3. С. 6; MNL. K 149–1939–2–7834. Old.13.

⁸² Цит. за: Botlik J. Egestas Subcarpathica. Adalekok az Eszakkeleti-Felvidek es Karpatalja XIX–XX. sz. történetéhez. Budapest, 2000. Old. 226.

⁸³ HL. Felvidék. Kitüntetési javaslatok. 1939. Old. 42.

⁸⁴ VHA. Fond MNO, HS, organiz. oddél 1. Inv. č. 6485. Kart. 252.

⁸⁵ Grad C. Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919–1940). Documente. *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність* / ред.: В. Чубота, Т. Нікоара, М. Вереш, Л. Горват. Cluj-Napoca; Satu Mare, 2007. С. 231.

незалежна держава – республіка на чолі з президентом, обраним законодавчим органом (Соймом). Державною мовою проголошено українську. Державним прапором затверджено національний синьо-жовтий, а гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівому червоному півколі та чотири сині й три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризубом св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України став національний «Ще не вмерла Україна». Після прийняття цих актів Сойм відклав своє засідання, водночас уповноваживши уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу закону⁸⁶.

Проголошення Карпатської України було неочікуваним побічним наслідком розпаду Чехо-Словаччини. Молода Українська держава протрималася зовсім недовго. Жодна із країн світу не визнавала її. Карпатська Україна відтак була залишена на поталу гортистській Угорщині.

15 березня о 12:30 міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чакі надіслав до Хусту ультиматум із вимогою без опору передати Угорщині всю повноту влади на території Закарпаття. Відповідь потрібно було надати до 20:00. У надісланій о 16:50 телеграмі А. Волошина повідомлялося: уряд проголошеної цього дня самостійної Карпатської України направив до Будапешта делегацію у складі трьох осіб (Ю. Бращайко, М. Долинай та М. Дутка) для проведення переговорів із приводу державної належності краю. Він просив призупинити військові дії до їх завершення. Того ж дня о 18:05 Іштван Чакі відповів, що угорський уряд гостинно зустріне сьогодні заявлену делегацію, але вже розпочаті військові дії неможливо зупинити з «технічних причин». Угорський уряд мав намір чим швидше зайняти Карпатську Україну та просив А. Волошина як церковного діяча зробити все для уникнення кровопролиття⁸⁷. Про бажання вести переговори щодо долі краю в межах Угорського королівства заявляв також у телеграмі на ім'я регента М. Горті міністр закордонних справ Ю. Ревай, що перебував тоді у Відні. Однак угорський уряд відкинув пропозицію і висунув уряду в Хусті ультиматум про передачу влади угорським військовим представникам до 20:00 15 березня⁸⁸. На той момент угорські війська захопили вже понад 100 населених пунктів Карпатської України⁸⁹.

На третій день неоголошеної війни, 16 березня, регент М. Горті видав наказ угорським військам про наступ на Карпатську Україну, висловивши впевненість у тому, що гонведи звільнять «руських братів» і повернуть їх під корону св. Іштвана⁹⁰. У спогадах, написаних після Другої світової війни, регент згадував, що Угорщина не могла залишитися бездіяльною у відповідь на провокації, які, нібито, здійснювала Карпатська Січ на її кордонах⁹¹ (насправді були організовані самі угорцями, щоби створити привід для введення військ на Закарпаття).

⁸⁶ Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ліття проголошення самостійності). Львів: Меморіал, 1991. С. 80–87.

⁸⁷ New York Times. 1939. 16 March. P. 1.

⁸⁸ Адам М. Загарбання Закарпаття хортістською Угорщиною в 1938–1939 pp. С. 105–106.

⁸⁹ New York Times. 1939. 16 March. P. 1; Fedinec Cs. Kárpátalja kronológia... Old. 236.

⁹⁰ Пушкаш А. Цивілізація или варварство. С. 274.

⁹¹ Admiral Nicholas Horthy: Memoirs / A. L. Simon (Annotations by), N. Horthy (Preface by), N. Roosevelt (Introduction by). Simon Publications, 2000. P. 203.

Увечері 15 березня полковник С. Єфремов доповів президентові А. Волошину про бої січовиків з угорськими військами, що наступали, на фронті, переконуючи у відсутності достатніх сил для захисту столиці Карпатської України. На нараді прийнято рішення почати негайну евакуацію державних і міністерських установ із Хусту, а головним силам Карпатської Січі відступати через Тячево до Великого Бичкова для організації нової лінії оборони в горах. Тим часом уряд Карпатської України разом із президентом А. Волошином повинні були дипломатичними засобами домогтися припинення бойових дій на території краю⁹². Спочатку уряд не планував емігрувати за кордон, а хотів перенести осідок до Великого Бичкова, куди мало також перебраться командування Національної оборони.

У столиці було оголошено стан облоги. Вночі 16 березня звідси на машині виїхав президент А. Волошин у супроводі 11 осіб. У Хусті залишався лише міністр внутрішніх справ Ю. Перевузік для врегулювання збройного конфлікту з угорськими військовими, що наступали⁹³. Вранці 16 березня евакуацію розпочали українські державні службовці разом із сім'ями. Було підготовлено вантажну машину для перевезення поранених січовиків і жінок до Великого Бичкова. Одночасно формувалася головна колона Карпатської Січі для відступу в гори на чолі з командантом Національної оборони Карпатської України полковником С. Єфремовим та начальником штабу М. Колодзінським («Гузаром»). Попередньо планували, що, відступивши через Тячево до Великого Бичкова, основні сили січовиків сформуують лінію оборони в населених пунктах Тересва–Терново–Дубове–Брустури, а в разі швидкого наступу угорських військ відійдуть на схід у трикутник Рахів–Ясіня–Богдан, де зможуть певний час чинити збройний опір угорським військам, опираючись на підтримку національно свідомого гуцульського населення⁹⁴.

Начальна команда збройних сил Карпатської України продовжувала керувати обороною краю, залишаючись у столиці до 15:00 16 березня (угорські війська увійшли до Хусту о 16:00). Проти ночі на 16 березня її зусиллями було сформовано п'ять сотень, які відправили в бій проти мадярів. Всю ніч січовики озброювалися у покинутих складах 45-го полку.

У самій столиці біля важливих приміщень та будівель були розставлені січовики, які разом із патрулями на вулицях і заставами біля виїздів контролювали ситуацію у столиці. Основу військових сил тут становили 1-ша булавна сотня Хустського коша з двома важкими кулеметами, яка охороняла Генеральний штаб Національної оборони, та запасна чота (30 осіб) під командуванням аспіранта Івана Бутковського («Гуцула»), яка причаїлася із 3 легкими кулеметами біля залізничного мосту при в'їзді до столиці⁹⁵.

Для повноцінної організації оборони краю у Генерального штабу бракувало необхідних резервів і засобів зв'язку (у структурі Карпатської Січі не було створено кінних відділів, телефонні лінії з часом перервані, а кількість автотранспорту досить обмежена). Фактично, він не міг оперативно керувати бойовими діями

⁹² Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 37–38, 44–48.

⁹³ Штефан А. Августин Волошин: Президент Карпатської України. Торонто, 1977. С. 96.

⁹⁴ Врецьона С. Спогади із Закарпаття. *Гомін України*. 1949. 1 липня. С. 3.

⁹⁵ Волянський О. В обличчі мадярського наступу. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. С. 119; Гуцул І. Остання сотня. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. С. 142–143.

січовиків на фронті, тому вся ініціатива в організації збройного опору угорським окупантам опинилася в руках місцевих командирів і провідників. Фактично не існувало єдиного фронту оборони, а були лише окремі осередки опору на головних напрямках наступу угорських військ.

Після відступу чехословацьких військ керувати обороною Великої Копані почав районний командант Карпатської Січі І. Ковач. Він озброїв прибулі зі Севлюша відділи семінаристів і січовиків, а також пластунів із Великої Копані та Веряці чехословацькою зброєю, залишеною за наказом командира хустського батальйону StOS підполковника А. Земана (загалом 120 гвинтівок, 8 легких кулеметів і 50 тис. набоїв), і відправив потягом 250 осіб під командуванням проф. Я. Голоти до Королева⁹⁶.

До Королева також поспіла частина 1-ї булавної сотні Хустського коша чисельністю 50 осіб на чолі з Левом Сікорським, що пробилася сюди після боїв із чехословацьким військом 13–14 березня на околицях Хусту. Спочатку її вояки прибули в Малу Копаню, де роззброїли чехів і долучили до своїх лав тамтешніх січовиків, а потім вирушили у сусіднє Королево, де вкотре провели акцію роззброєння чехів. Це дало змогу збільшити загальну чисельність військових сил у Королеві до майже 320–330 осіб, організованих у складі 4-х відділів. Перший нараховував 80 осіб, переважно севлюшських семінаристів під командуванням проф. Я. Голоти, і мав завдання утримувати бойову лінію між залізничною станцією у Малій Копані та веряцьким мостом. До другого відділу входило 48 січовиків із Королева на чолі з галичанином Василем Гундяком, які захопили залізничну станцію, пошту й інші громадські будівлі та зайняли бойові позиції поблизу залізничного вокзалу. Третя «залізнична» сотня (100 осіб) на чолі з Михайлом Кіштулинцем займала позиції від хустської залізниці, через Королево і аж до Текова, однак не брала участі в бойових діях. Четвертий відділ (близько 100 осіб) на чолі з учителем із Веряці Юлієм Іванчком стояв на обороні поблизу с. Горбки⁹⁷.

Ці чотири сотні під загальним командуванням проф. Я. Голоти та поручника Я. Лашукевича тримали лінію оборони проти правої колони Берегівської групи (14-й велосипедний батальйон і 1/3 роти 24-го прикордонного батальйону) вздовж залізничного шляху та р. Тиси до ранку 16 березня. О 10-й більша частина з них відступила з боями до Великої Копані, зазнавши важких втрат – 43 особи. Інша – до с. Черна й далі – на західні околиці Хусту, де продовжила опір угорським військам. Відділ Юлія Іванчка після сутички в Горбках відійшов до Веряці, де знову спробував зупинити просування угорських військ, однак був розбитий. Під час відходу біля залізничного мосту поблизу Веряці в оточення потрапила розвідувальна група семінаристів із п'яти пластунів під керівництвом кошового Михайла Козичара (окремі свідки називають його командиром першої сотні), що не встигла відійти

⁹⁶ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 42; Волянський О. В обличчі мадярського наступу. С. 116–117; Пап С. Велика боротьба / передм. акад. М. Мушинки. Ужгород: Гражда, 2015. С. 148; Попович П. Воювали за волю і рідну землю. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі (м. Хуст, 14 березня 1999 р.). Ужгород: Карпати-Гражда, 1999. С. 114; *Radan Lášek. Jednotka určeni SOS*. Praha, 2008. Díl III. S. 221–222.

⁹⁷ MNL. K 149-1939-2-7834. Old. 12–14.

й була розстріляна угорцями біля Тиси. За угорськими даними, на королівському відтинку гонведи теж зазнали значних втрат⁹⁸.

Тим часом ліва колона угорської східної групи, що складалася із двох рот 24-го прикордонного та 1/3 роти 14-го велосипедного батальйону, впритул підійшла до с. Букове (за декілька кілометрів від Великої Копані), де на кілька годин її зупинили січовики⁹⁹. Позиції тут утримував відділ під орудою учителя Івана Вереша, який, озброївшись відібраною у чехів зброєю, проти ночі на 16 березня перейшов сюди із с. Вишня Шарда. Очікуючи наступу гонведів, січовики заздалегідь організували засідку на шляху між Севлюшем і Великою Копанею. Цим часом угорські війська скористалися, щоб обійти січовиків із лівого флангу. Відчуваючи загрозу оточення, І. Вереш віддав наказ відділу відступити до с. Вишній Шард, залишивши на полі бою близько 30 вбитих і важко поранених. Продовжити боротьбу вже не вдалося: дорогою січовики розпорошилися навколишніми селами¹⁰⁰.

На відтинку шляху, який сполучав Хуст із Великою Копанею, районний командант І. Ковач, поручник І. Чучка та проф. Я. Голота організували лінію оборони, яка тягнулася на 3–4 км уздовж залізничного й шосейного шляхів Рокосово–Веряця–Велика Копаня та р. Тиси і складалася із трьох-чотирьох сотень слабо підготовлених до бою вояків, озброєних легкими кулеметами, гвинтівками, ручними гранатами та пістолетами¹⁰¹. Багато хто із семінаристів вперше в житті тримав у руках зброю, однак після проходження короткого інструктажу та перших перестрілок швидко вступав до бою¹⁰². Проти них із двох боків наступали угорські регулярні війська силою двох батальйонів (14-го велосипедного та 24-го прикордонного) за підтримки танкеток, гармат, мінометів, важких кулеметів і літаків, а також іррегулярних формувань «Собот Чопоток». Сили двох сторін були далеко нерівними. Незважаючи на це, січовики разом із добровольцями-семінарстами й українцями з чехословацького війська жертвовно і самовіддано чинили збройний опір агресорові. Саме на ділянці між Великою Копанею та Рокосовим від 10-ї до 14-ї 16 березня відбувся найбільший за час оборони Карпатської України бій на Красному полі, який сучасники порівнювали з боєм під Крутами в січні 1918 р.

Після півгодинного бою січовики під сильним артилерійським обстрілом змушені були відступити до залізничної станції на околиці Великої Копані й звідти вести вогонь зі стрілецької зброї по позиціях противника. О 12-й оборонці разом із прибулою з Хуста сотнею (у складі двох чот на чолі зі старшинами Армії Української Народної Республіки (УНР) Григорієм Божком і Миколою Вільчеком) перейшли в контратаку, намагаючись відновити контроль над Великою Копанею. Однак дуже швидко їх зупинив потужний артилерійський і мінометний вогонь противника,

⁹⁸ MNL. K 149-1939-2-7834. Old. 12–13; Пап С. Велика боротьба. С. 149–150; Бій учеників учительської семінарії з Севлюша з мадярськими наїзниками коло села Великої Копані. Зізнає ученик другого року, Іван Бега, записує Остап Шинкаренко. *Свобода*. 1939. 8 серпня. С. 2; Шанта Ю. Бої на Красному полі... С. 7.

⁹⁹ Русин О. Карпатська Січ та Угорщина. *Карпатська Січ*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської України (Ужгород, 11–12 березня 1995 р.). Ужгород: Гражда, 1996. С. 108–109.

¹⁰⁰ Зізнання державного помічного вчителя Івана Вереша з Вишнього Шарду, округи Севлюш, свідок Остап Шинкаренко. *Свобода*. 1939. 12 серпня. С. 2.

¹⁰¹ Чучка І. За Севлюш і В. Копаню. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень, 1939. С. 134–135.

¹⁰² Пап С. Велика боротьба. С. 148–149.

здавши при цьому значних втрат. О 14-й наступ угорських військ посилюється, що змусило групи січовиків і добровольців під командуванням І. Чучки та Я. Голоти з боями відступати вздовж залізничного шляху та р. Тиси у напрямку Хусту¹⁰³.

Для розпорошення сил оборонців на Красному полі угорці використали розвідувальну авіацію, яка, залітаючи в тил, поливала січові відділи кулеметним вогнем, створюючи замішання в їхніх рядах¹⁰⁴. Під час відходу українських сил угорські велосипедні підрозділи намагалися швидким наскоком із флангів підсікти їм відступ на Хуст і захопити в полон. Однак цьому завадили січові відділи. Зокрема, відхід січовиків до столиці під шквальним вогнем противника прикривав відділ із 20 осіб під командою Олександра Блистіва та Миколи Єрфана, а також чота Івана Бутковського («Гуцула») на в'їзді до Хусту (30 осіб із 5-ма кулеметами). Завдяки цьому останні захисники (50 осіб) змогли перейти майже без втрат залізничний міст і влитися до колони січовиків, яка вже вирушила з Хусту в напрямку на Великий Бичків¹⁰⁵.

За даними деяких українських істориків, які покликаються на донесення угорської розвідки, у бою на Красному полі загинуло 230 січовиків, українських вояків чехословацької армії та добровольців – переважно семінаристів і пластунів. Окрім цього, угорці захопили в полон 450 січовиків, серед яких багато вихідців із Галичини. Втрати гонведів, начебто, становили 160 осіб вбитими і близько 400 пораненими¹⁰⁶. Однак ці цифри не підтверджені угорськими джерелами, а також не корелюються із відомою на сьогодні кількістю січових сил, які взяли участь в обороні Хустського напрямку (близько 400–500 осіб). Американська преса на підставі заяв неназваного угорського офіцера писала про 100 угорців, убитих або пораних у бою поблизу Хусту¹⁰⁷. Однак встановити точну кількість жертв із двох сторін на сьогодні неможливо.

У будь-якому разі, завзятість опору українських військ відзначали деякі угорські офіцери. Зокрема, полковник Барон Унгвар (Baron Ungvár), що командував 14-м велосипедним батальйоном, за словами американського журналіста Роберта Паркера (Robert Parker), заявляв: «Ці українці борються дуже відчайдушно. Я мушу відзначити, що вони показують велику відвагу. Було б шкода їх убивати, адже ми могли б використати їх в угорській армії після закінчення боїв. Наші танки витіснять їх легко зі шляхів. Але вони вирили траншеї з цього боку Хуста і будуть боротися запекло»¹⁰⁸.

О 16:00 до Хусту ввійшли перші підрозділи угорського 14-го велосипедного батальйону. За ними прийшла угорська піхота й артилерія. Січовики, які не

¹⁰³ Голота Я. Від Королева до Хусту. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень, 1939. С. 140–141; Поштак В. Бій на Хустському полі. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень, 1939. С. 136–139; Балега Ю. Семінарист із Красного поля. *Красне поле / упоряд.: Ю. Зейкан, В. Копейко*. Ужгород, 1999. Ч. 1. Про Карпатську Україну. С. 200–203; ЦДАВО України. Ф. 4465с. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 56; ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 63; Новий шлях. 1939. 1 травня. С. 4.

¹⁰⁴ Спогади Юрія Іваніги з Виноградова (розмову веде журналіст Виноградівського телебачення Василь Кіш). *Аржєвітін С. М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи*. Вінниця: Тезис, 2013. С. 759.

¹⁰⁵ Гуцул І. Остання сотня. С. 142–148.

¹⁰⁶ Книга пам'яті України. Закарпатська область. Т. 2. С. 61; Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945) / ред. кол. І. Гранчак (відп. ред. і кер. авт. кол.). Ужгород: Закарпаття, 1995. С. 334.

¹⁰⁷ New York World Telegram. 1939. 16 march; New York Sun. 1939. 16 march; New York Times. 1939. 17 march; Chicago Herald Examiner. 1939. 17 march.

¹⁰⁸ Parker R. Headquarters Budapest. New York; Toronto, 1944. P. 40.

встигли відступити з головними силами, організували в місті спорадичний опір, обстрілюючи нових господарів міста з дахів будинків, вуличних перехресть і навіть вежі греко-католицького собору¹⁰⁹. Зокрема, командир взводу 14-го велосипедного батальйону Йозеф Алмаді (József Almádi) мав справу з групою січовиків, які зручно розташувалися у кількох будинках на околицях Хусту, обстрілюючи гонведів із гвинтівок. Наштовхнувшись на відчайдушний спротив на околицях міста, угорці були змушені призупинити своє просування. Аби покласти край стрільбі, Й. Алмаді вирішив продемонструвати особисту відвагу, накинувшись на українців із ручною гранатою, загнав їх у підвали будинків і змусив здатися у полон¹¹⁰. Тим часом Іштван Айзенбергер (István Eisenberger), який командував протитанковим взводом, вступив у перестрілку зі січовиками, які робили одну з останніх спроб евакуюватися потягом. Здолавши опір, Айзенбергерів вдалося захопити потяг¹¹¹.

Відхід колони січовиків до вечора 16 березня прикривала чота на чолі з аспірантом І. Бутковським. Група велосипедистів, що рухалася попереду угорської колони, змушена була зупинити своє просування і зачекати на підхід основних сил¹¹². Невдовзі до Хусту прибув сам командувач Карпатської військової операції генерал-лейтенант Ф. Сомбатгеї, щоби звідси вести подальше керівництво наступом.

Відступаючи на Тячів, командування головної групи січовиків не знало про те, що ще вранці 16 березня місцеві мадярони, яких озброїли чехословацькі війська, що відступали, за підтримки угорських національних рад захопили Тячів, Рахів, Ясіня та Солотвино, а о 17-й у їхніх руках опинилися також Великий Бичків і Кваси. Місцеві сили Карпатської Січі виявилися неспроможними протидіяти угорській диверсії в тилу. Зокрема, січовий відділ у Квасах, будучи оточеним озброєними угорськими бойовиками, швидко розпорошився навколишніми лісами, а частина його членів, аби уникнути репресій, замаскувалася під місцевих мешканців¹¹³. Так само добровільно здав зброю місцевим угорським гардістам січовий відділ у Ясіні, дізнавшись про переривання зв'язку з Хустом та захоплення Тячева¹¹⁴.

Так, унаслідок зазначених обставин увесь тил Карпатської Січі на лінії від Хусту до Ясіні опинився в руках угорських іррегулярних збройних формувань. Зустрівшись зі сильним опором у районі Тячева, основна колона січовиків змушена була з боями відступити через Буштино, Углю, Нересницю та Верхню Апшу до Великого Бичкова. Поблизу с. Углі командування головною групою (150 осіб) обійняв полковник В. Филонович. Згодом неподалік с. Верхня Апша (тепер – Верхне Водяне) до колони приєдналася група поручника Степана Сулятицького (150 осіб). Дізнавшись про те, що Великий Бичків перебуває в руках угорських бойовиків, було прийнято рішення відступати в Румунію¹¹⁵. При переході вбхід через крижану Тису вранці 18 березня кілька січовиків втопилося.

¹⁰⁹ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади. Ужгород: Закарпаття, 2002. С. 302–303.

¹¹⁰ HL. Felvidék. Kitüntetési javaslatok. 1939. Old. 6.

¹¹¹ Ibid. Old. 180.

¹¹² Гуцул І. Остання сотня. С. 148–149.

¹¹³ Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. Буенос-Айрес, 1981. С. 96.

¹¹⁴ Белей В. Микола Сидоряк: січовик – герой Карпатської України. Великий Бичків, 2005. С. 20–21.

¹¹⁵ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. С. 60–64.

Після перетину кордону румунські прикордонники сконцентрували більшу частину січовиків у приміщенні школи в Мараморош-Сигеті, куди місцевий греко-католицький священник і селяни приносили продукти харчування. Однак у другій половині дня 18 березня румунська влада, намагаючись, очевидно, не псувати й до того натягнуті відносини зі сусідом через суперечку за Трансильванію, видала угорцям 275 січовиків і 10 старшин, серед яких 6 членів Генерального штабу Карпатської Січі¹¹⁶. Трохи пізніше румуни також експатріювали чоту І. Бутковського, що, відступаючи з Хусту, перейшла кордон поблизу Бедевлі¹¹⁷. 24 березня, за повідомленням кореспондента «Нового часу», після роззброєння румунами був також видворений відділ січовиків із 20 осіб на чолі зі сотником УНР Іваном Калиновичем¹¹⁸. Показово, що при цьому жоден чех не опинився на угорському боці.

Невелика група січовиків (40 осіб) під командуванням Михайла Колодзінського та Зенона Коссака продовжувала відступ у рахівські гори, сподіваючись там організувати партизанську боротьбу проти угорських окупантів, опираючись на підтримку національно свідомого гуцульського населення. Обидва командири не мали наміру виїжджати за кордон, будучи налаштованими продовжувати боротьбу¹¹⁹. У цей час залишалася невідомою доля інших січових відділів, зокрема на північному кордоні. М. Колодзінський був теоретиком і практиком партизанської війни, й у середині 1930-х років викладав відповідний курс у військових таборах хорватських усташів в Італії. Однак на той момент, за свідченням очевидців, він мав хворобливий вигляд, не міг іти пішки і ледве тримався на коні¹²⁰. Полковник начебто хотів скористатися своїм німецьким паспортом, щоб уникнути угорського полону та виїхати закордон¹²¹. Однак поблизу Солотвино група М. Колодзінського вступила в нерівний бій з угорською військовою стежею, внаслідок чого він та його ад'ютант З. Коссак потрапили в полон. Після допитів 19 березня їх разом із 15-ма іншими січовиками розстріляли в Солотвинських копальнях¹²².

Пізно ввечері 16 березня 24-й угорський прикордонний батальйон вступив у Тячів. Наступного ранку підрозділи 14-го велосипедного під командуванням барона Кароля Унгвара, не зустрівши опору, увійшли в Солотвине та Великий Бичків, а після полудня 17 березня досягнули Ясіня та вийшли на «тисячолітній кордон» із Польщею на Татарському перевалі. У деяких селах гонведів радісно зустрічало місцеве угорське та єврейське населення, яке споруджувало вітальні брами й організовувало стихійні мітинги на підтримку «визволителів»¹²³. Зв'язковий офіцер Імре Сентпаль (Imre Szentpály), відряджений у зону бойових дій Карпатської групи, у звіті від 22 березня писав: «Настрій населення дуже душевний. Вторгнення святкують не тільки угорці, але і русини і навіть чехи, чиє життя останні дні було

¹¹⁶ Волянський О. В обличчі мадярського наступу. С. 118–120.

¹¹⁷ Гуцул І. Остання сотня. С. 151.

¹¹⁸ AAN. Sztab Główny w Warszawie 1919–1939. Cz. I. Sygn. 616/362. S. 103.

¹¹⁹ Дад А. Чотири з тисячі. В дворіччя Березня Карпатської України. Прага, 1941. С. 11–12.

¹²⁰ Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеница. Історично-мемуарний збірник* / ред. М. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. С. 649 (Український архів. Т. XXXIII).

¹²¹ Стахів С. Крізь тюрми, підпілля й кордони. Київ: Рада, 1995. С. 78.

¹²² Дад А. За волю і державність Срібної Землі. *Коссак, Охримович, Тураш*. Торонто: «Ліга визволення України», 1968. С. 86.

¹²³ Tóth A. Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi... S. 290.

нестерпним через Січ. Позитивне враження було створено завдяки вмінню триматися, добрій амуніції та одягу. Чутки були, що визвольне військо окрім рушниць та шапок більше нічого не має. Тому поява армії при повному параді різко схилила русинів на наш бік»¹²⁴.

Загалом від 15 березня велосипедні підрозділи східної групи за 55 год подолали 240 км, здійснивши, за визнанням угорських істориків, «феноменальний марш»¹²⁵. Війська цієї групи в ході боїв втратили 20 убитими і 21 пораненим. Швидкому зайняттю гонведами Закарпаття також сприяв той факт, що чехословацькі війська, які відступали, не підірвали тут залізничних колій, що, зокрема, мало вирішальне значення для просування угорської армії на західному та центральному напрямках¹²⁶.

17 березня у зв'язку з проведенням мобілізаційних заходів у Румунії та виношуванням керівництвом останньої претензій на південно-східну частину краю, угорці перекинули залізницею на схід від Мукачєвого, Берегового й Хусту додаткові сили – 7-му, 9-ту й 11-ту піхотні бригади і допоміжні підрозділи 1-ї кавалерійської та 2-ї механізованої бригад¹²⁷.

Динамічно також розвивався наступ угорських військ на інших двох напрямках (середньому та західному). Після безуспішних спроб зламати чехословацьку оборону поблизу Мукачєвого вранці 15 березня угорське командування розпочало потужний наступ силами III/24-го батальйону і 3-го гусарського полку, які входили до груп полковника Веніцея, на позиції чехословацького I/36-го батальйону біля Чинадієвого, внаслідок чого об 11-й останній під сильним артилерійським обстрілом був змушений відійти до Берегвару (палац Шенборна), а потім – Сваляви¹²⁸.

15 березня на центральному напрямку угорська армія загалом зустріла незначний збройний опір із боку чехословацьких військ і відділів січовиків у с. Середнє, Старе Давидково, Пістрялово, Лалово, Ромочевиця та Чинадієвого. У районі с. Пасіки, округ Свалява, січовики підпалили міст через р. Латорицю, не допустивши перехід противника через нього¹²⁹.

Після кількох сутічок із гонведами на центральному напрямку, начальник штабу 12-ї дивізії полковник Ян Гержман увійшов у контакт із командуванням угорської 1-ї кавалерійської бригади, що виступала основною ударною силою на цьому відтинку, і попросив про припинення вогню, запевняючи, що чехословацькі війська чинять спротив лише для того, щоб із гідністю організовано покинути територію Підкарпатської Русі. У відповідь угорці зажадали від чехів негайного складання зброї і невтручання у хід окупації краю. Вони були схильні продовжувати наступ допоки чеська сторона не прийме висунуті умови. Врешті, чехи погодилися згорнути оборону поблизу Чинадієвого і домовилися з угорцями про організований відступ зі Сваляви, куди вже о 22:00 15 березня увійшов 12-й велосипедний батальйон гонведів під орудою підполковника Антала Бенди (Antal

¹²⁴HL. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 3529. Old. 136.

¹²⁵Botlik J. Egestas Subcarpathica... Old. 228.

¹²⁶Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938–1944 / ed. by G. Rázsó, tr. be E. Arató. New York: Columbia University Press, 2005. P. 32.

¹²⁷HL. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 3529. Old. 127.

¹²⁸VHA. Fond MNO. HS, oper. oddél 3. Inv. č. 5598. Kart. 24.

¹²⁹Шанта Ю. Карпатська Україна: свобода, здобута кров'ю. С. 25.

Benda)¹³⁰. Сотня січовиків у місті під командуванням сотника Миколи Клименка, не маючи достатньої кількості зброї для опору (всього 32 гвинтівки), була змушена разом з учнями та викладачами торговельної академії (загалом 162 особи) відступити пішки у Словаччину¹³¹. Бойові дії після полудня 15 березня на середньому напрямку фактично припинилися.

16 березня угорські війська центральної групи продовжили наступ, попри спорадичний спротив січовиків і важкі погодні умови, відправивши два батальйони зі Сваляви через Полянну й Уклин до польського кордону: 12-й велосипедний батальйон першим увійшов у Нижні Верецьки о 13:30, а III/24-й піхотний залізницею із запізненням прибув у Воловець о 18:20¹³². У сусідньому селі Верхні Верецьки, за угорськими даними, січовики організували завзятий опір, унаслідок чого епізодичні бої тут тривали ще кілька днів¹³³. Тим часом, о 16:45 перші угорські танкетки вийшли на Верецький перевал, де зустрілися з підрозділами 22-ї польської гірської бригади. До них трохи згодом приєдналися III/24-й батальйон і група капітана Понграца (24/7-ма рота), які досягнули залізничного тунелю Бескид. Загалом у бойових діях 14–16 березня мукачівська група втратила 29 вбитими, 75 пораненими й пропалою безвісти¹³⁴. Втрати чехословацького I/36-го батальйону, які ніс основний тягар оборони на центральному напрямку, становили 6 загиблих і 36 поранених¹³⁵.

У відгалуженні з Мукачєвого на Іршаву угорські війська стримували січовики Іршавської окружної команди ОНОКС на чолі з поручником Осипом Карачевським («Свободою») і чотарем Н. Романенком. Ще проти ночі на 14 березня в результаті домовленості між окружним командантом ОНОКС Юрієм Шпилькою та начальником місцевої жандармерії чота Карпатської Січі отримала зброю із чехословацьких складів (62 гвинтівки, 4 міномети, 4 ракетні пістолети, 4 легкі кулемети, 15 пістолетів калібру 7,65 мм та 400 набоїв до них, 135 мін, 400 ракет, 40 тис. набоїв до кулеметів і гвинтівок, 250 ручних гранат). Окрім цього, у підрозділу фінансової сторожі було реквізовано 5 легких кулеметів та 30 тис. набоїв. Цю зброю передано чоті січовиків (32 особи) і 10 українцям із фінансової сторожі під загальним командуванням Н. Романенка, які зайняли оборонні позиції на хребті Сільце–Арданово та в напрямку Заріччя¹³⁶.

Тим часом поручник О. Карачевський на шляху просування угорських військ організував два ряди оборони з окопами вздовж шосейного шляху Хмільник–Кив'ядж (Кам'янське)–Сільце–Іршава й узгір'я у с. Лоза. Серед січовиків, які захищали ці позиції, були студенти Білківської гімназії та чота з 42 осіб, яка прибула на допомогу з Хусту. Водночас для зведення барикад і засік січова команда вислала

¹³⁰VNA. Fond MNO, HS, oper. oddél 3. Inv. č. 5598. Kart. 24; NA, ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348; NI. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 625–626.

¹³¹Филонович В. Березневі дні Карпатської України. С. 55.

¹³²NI. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 629.

¹³³Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). С. 335.

¹³⁴NI. VKF. 1939. eln. 1 oszt. 4065. Old. 634.

¹³⁵Holub O. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu... S. 74.

¹³⁶Р[оманенко] Н. З Іршавського фронту. *Проблем.* 1939. Ч. 3/4. С. 15–16; Балєга Ю. Спогади про Карпатську Україну її сучасника. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі (м. Хуст, 14 березня 1999 р.). Ужгород, 1999. С. 109.

дві розвідувально-бойові стежі (разом 27 осіб) до Собатина, Загаття і Завидова¹³⁷. Однак під натиском угорських військ останні були змушені відступити до Іршави.

Допомогу взводу StOS у с. Шаркадь (Горбок), що завзято оборонявся проти наступальних угорських військ із 6-ї ранку 15 березня, забезпечила група січовиків із 6 осіб на чолі з місцевим учителем-емігрантом зі Словідської України сотником Армії УНР Грицем Руденком, що отримала зброю та амуніцію від чехословацьких прикордонників. Замаскувавшись у сараях, січовики вели вогонь із гвинтівков по загонах «Собот Чопоток», які йшли попереду регулярних військ. Підрозділ StOS підпустив гонведів на близьку відстань, а потім відкрив по них прицільний кулеметний вогонь на знищення. У цей момент до чехів долучилися січовики, які спільно змусили гонведів відступити, відбивши їхню першу атаку. При цьому жителі села подавали чехам і січовикам набої¹³⁸. Угорські війська втратили в бою 12 вбитими¹³⁹. За чеськими даними, угорці недорахувалися 9 вбитими, 18 пораненими і 11 полоненими¹⁴⁰.

Полонених із двома возами зброї та військового спорядження відправлено автобусом через Іршаву до Хусту¹⁴¹. Це єдиний відомий на сьогодні спільний бій чехів і січовиків проти угорців, який закінчився захопленням у полон гонведів. Щобільше, чехи самі видали зброю січовикам. Під натиском противника до полудня 15 березня чехословацькі прикордонники разом з українськими захисниками таки покинули Шаркадь та відступили в напрямку Іршави–Білок–Хусту.

У другій половині дня 16 березня розпочався сильний наступ угорських військ у напрямку на Іршаву, внаслідок чого відділ січовиків під командуванням О. Карачевського («Свободи») після нетривалого опору був змушений відступити з міста через Білки й Імстичово на Волівщину, де згодом був розпоршений силами противника, що переважали. Щоб уникнути угорських репресій, січовики перевдягалися у цивільний одяг, однак це не врятувало їх від переслідувань – поручника «Свободу» захопила угорська жандармерія та запроторила в концтабір Вор'юлопош поблизу Ніредьгази¹⁴².

¹³⁷ Свобода О. На відтинку Іршава. *Карпатська Україна в боротьбі*. Вiдeнь: Вiдaння Укpaїнськoї Пресовoї Служби, 1939. С. 124–128; «Минулося та не забулося...». *Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / упоряд., підготов. текстів, вступ. стаття та прим. І. Хланти*. Ужгород: Карпати, 2009. С. 118–119.

¹³⁸ Красне поле: у 3-х ч. / упоряд.: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород, 1999. Ч. 1. Про Карпатську Україну. С. 282–283; «Минулося та не забулося...»... С. 116–117; Кобаль М. Спогади про події березня 1939 року в селі Шаркадь (нині Горбок) Іршавського району Закарпатської області. *Іршавщина в контексті державотворчих процесів Карпатської України*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Іршава, 25 лютого 2009 р.). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2009. С. 36–37; Світлицький А. Прикордонник Василь Попик – захисник Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 р.). Ужгород, 2019. С. 235–236; Fedorko M. (rodinný príslušník) / Šarkad 37. *Radan Lášek. Jednotka určení SOS*. Praha, 2008. Díl III. S. 157–158.

¹³⁹ Csaba V. Stenge. Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. Old. 106.

¹⁴⁰ VNA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5597. Kart. 24.

¹⁴¹ Свобода О. На відтинку Іршава. С. 125; Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 34.

¹⁴² Свобода О. На відтинку Іршава. С. 128–129.

Активно діяв і чотар Н. Романенко. Його група січовиків зайняла позиції на гірському хребті між Сільцем й Ардановим, тримаючи тут лінію оборони протягом семи з половиною годин. Лише під натиском угорців вони відступили до Іршави. Проти ночі на 16 березня відділ перейшов до Білок, де поповнився озброєними січовиками з навколишніх сіл, досягнувши чисельності 69 осіб, із яких 7 – українці з чехословацької фінансової сторожі. Зайнявши оборонну позицію біля Імстичового, українські захисники трималися до 5-ї вечора, після чого були оточені угорцями та розпорошені. Сам чотар Н. Романенко відступив у гори, однак 17 березня його схопила угорська жандармерія в Полянні¹⁴³. У самому Імстичовому угорські війська влаштували штурм місцевого греко-католицького монастиря, шукаючи там залишки січовиків¹⁴⁴.

В Іршаві напередодні приходу угорців січовий гарнізон налічував усього 20 стрільців і 2 підстаршин, озброєних 14 пістолетами та 5 мисливськими рушницями із 150 набоями. 14–15 березня до них приєдналися ще 40 осіб із Хусту. За спогадами очевидців, це була збиранина з різних куточків краю, переважно з Тячівської округи. Третина з них не була у війську і взагалі не вміла користуватися зброєю, чимало босих, із подертим взуттям, без харчів¹⁴⁵. Відчуваючи гостру нестачу зброї, іршавські січовики після полудня 15 березня потяг із чехословацькими військами (близько 100 осіб), що від'їжджав до Хусту, здобувши в результаті переговорів чотири легкі кулемети, набої, ручні гранати та кілька гвинтівок¹⁴⁶. Цим, як також зброєю, яку захопив у чехів гарнізон Січі в сусідніх Білках¹⁴⁷, озброювалися січові відділи з околиць Іршави, котрі на заклик окружної команди прибували до міста. Зокрема, одну з таких груп очолив учитель Василь Галас¹⁴⁸. Тим часом, незважаючи на угорський наступ, іршавчани, як зазвичай, з'їхалися вранці до міста на ярмарок, немов би й нічого не відбувалося¹⁴⁹.

Про запеклу боротьбу зі січовими відділами в районі Іршави–Білкі–Довге повідомляв у Будапешт начальник угорського Генштабу Г. Верт, зазначаючи, що вони «укріпилися в горах, добре озброєні і не пускають угорські військові підрозділи

¹⁴³ Романенко Н. Від Сільця до Імстичова. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. С. 130–131.

¹⁴⁴ Ціцак М. Штурм святої обителі, або рани на іконі. *Іршавщина в контексті державотворчих процесів Карпатської України*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Іршава, 25 лютого 2009 р.). Ужгород, 2009. С. 56–58.

¹⁴⁵ Коровська Н. Іршавщина в контексті подій Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Іршавщина в контексті державотворчих процесів Карпатської України*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю проголошення незалежності Карпатської України (м. Іршава, 25 лютого 2009 р.). Ужгород, 2009. С. 20; Князь Б. Була в Іршаві Карпатська Січ. *Закарпатська правда*. 1993. 6 квітня. С. 10.

¹⁴⁶ Vydřel Bohumir. *NA*. Fond MV I. SR (1075-2). Inv. č. 12 882. Sign. 13-25-9. K. č. 6083; Чечва В. У боротьбі за волю Закарпатської України (На основі спогадів П. Полянського). *Визвольний шлях*. 1977. Кн. 4. С. 476.

¹⁴⁷ Про роззброєння підрозділу StOS білківськими січовиками 15 березня 1939 р. див.: спогад чехословацького жандарма Франтішека Хромого: František Chromý. *NA*. Fond MV I. SR (1075-2). Inv. č. 12 882. Sign. 13-25-9. K. č. 6083; Пап С. Велика боротьба. С. 152.

¹⁴⁸ Турияница В., Ціцак М. Василь Галас в обороні Карпатської України. *Карпатська Січ*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської України (м. Ужгород, 11–12 березня 1995 р.). Ужгород: Гражда, 1996. С. 116.

¹⁴⁹ Єфремов С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. С. 56.

вперед». Для їх придушення угорському командуванню довелося залучити додаткові сили¹⁵⁰.

Досить завзятою виявилася також оборона відділів Карпатської Січі на Перечинщині та Великоберезнянщині. Тут вони поряд із чехословацькими частинами вели інтенсивні бойові дії проти західної групи угорських військ, що наступала вздовж Ужанської долини до кордону з Польщею. Подолавши опір у Невицькому, угорські І/24-й піхотний та 5-й механізований батальйони близько 12-ї дня 16 березня підійшли до с. Кам'яниці. Тут у лісовому масиві запекло оборонялися ІІІ/36-й та ІІІ/45-й чехословацькі батальйони разом із двома ротами StOS і відділом січовиків під орудою поручника Юрія Глеби¹⁵¹. Хоча, як стверджував начальник штабу 12-ї дивізії Ян Гержман, чехословацьке командування всіляко відкидало участь січовиків у боях проти угорців на чехословацькому боці¹⁵². На утвореній лінії оборони, що простягнулася від словацького кордону до р. Уж, розташувалися чотири піхотні роти, посилені важкими кулеметами, мінометами, протитанковими і протиповітряними гарматами, батареєю артилерії. Користуючись чисельною та військово-технічною перевагою, цього дня (16 березня) чехи спробували перейти у контратаку в околицях Кам'яниці й Невицького замку, однак угорцям вдалося перехопити ініціативу. Відтак о 16-й 16 березня чехословацькі війська одержали наказ відступити з Кам'яниці на Перечин, а звідти – через Малий Березний та Ублю у Словаччину¹⁵³. За спогадами українських очевидців, угорські втрати в ході боїв за Кам'яницю–Невицьке сягнули 82 осіб¹⁵⁴, а за офіційними угорськими даними, у цій місцевості гонведи недорахувалися 10 осіб убитими¹⁵⁵.

16 березня на Ужгородському напрямку чехословацькі війська поповнилися І/36-м та ІІ/36-м батальйонами, що перейшли з боями через Порошково й Тур'я Ремету до Перечина. Зі всіх частин була сформована нова група під командуванням командира 36-го піхотного полку із завданням відступати на територію Словаччини. І/36-й батальйон одержав наказ зайняти кругову оборону на південь від Перечина та прикривати відступ решти сил до Великого Березного. Однак підопічні легендарного штабс-капітана Богуміра Мажіка (Bogumir Magic) не тільки зуміли стримувати натиск угорців протягом цілого дня, а й провести успішну контратаку на своєму правому фланзі, відтиснувши гонведів від міста¹⁵⁶.

Позиції в околицях Перечина також утримувала сотня Карпатської Січі (150 осіб) під командуванням чотаря Богдана Пришлякевича, що зайняла вигідне становище в горах, обстрілюючи гонведів із гвинтівок і легких кулеметів. У відповідь угорці застосували проти січовиків авіацію¹⁵⁷. Зокрема, за угорськими даними, 16 березня поблизу Кам'яниці та Перечина було використано чотири

¹⁵⁰ Книга пам'яті України. Закарпатська область. Т. 2. С. 299.

¹⁵¹ Там само. С. 60.

¹⁵² NA. ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348.

¹⁵³ VHA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5597. Kart. 24; HL. 24 gyalogezred. Eseménynapló. 1939–1940 (Kárpátalja). Old. 1–2.

¹⁵⁴ Росул О. У районі Невицького замку. *Красне поле*. Ужгород, 1999. Ч. 1. Про Карпатську Україну. С. 258.

¹⁵⁵ Csaba B. Stenge. Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. Old. 104.

¹⁵⁶ VHA. Fond MNO. HS, oper. oddel. 3. Inv. č. 5598. Kart. 24; NA. ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348.

¹⁵⁷ Інтерв'ю з Богданом Пришлякевичем. *Архів Меморіального музею «Територія Терору»* (Львів).

бомбардувальники Heikel He46s¹⁵⁸. Одним із них керував пілот Дежо Бенко (Dezső Benkő) зі складу 1-го окремого повітряно-розвідального відділу, який вів бій із повітря, бомбардуючи противника¹⁵⁹. Внаслідок цього втрати січовиків на Перечинському напрямку були значними і сягали близько 120 осіб убитими, згідно з даними польської військової розвідки¹⁶⁰.

Отримавши підкріплення завдяки прибуттю 13-го велосипедного батальйону та бронепοїзда, вже під вечір 16 березня гонведи наблизилися до Перечина, у який наважилися увійти тільки після організованого відступу чехів о 9:00 наступного ранку. Вранці 17 березня чехословацькі війська покинули територію Карпатської України.

У першій половині 17 березня чехословацькі війська, що прикривали відхід останніх урядових сил на Словаччину, розгорнули оборону поблизу Мирчі та Малою Березного, затримавши подальше просування угорських військ¹⁶¹. Перед відступом на словацьку територію чехи, за угорськими даними, передали зброю, боєприпаси й обмундирування місцевій Карпатській Січі. Тож не випадково, що на другий день гонведи зустріли збройний опір останньої у Малому Березному¹⁶². За донесенням польської розвідки, перед тим як вийти на Ужоцький перевал угорські війська провели зіткнення з підрозділами чехів і січовиків, які згодом відступили на територію Східної Словаччини¹⁶³. Для придушення опору останніх захисників краю Ужгородській групі довелося застосувати артилерію й бомбардувальну авіацію.

У підсумку це дозволило угорським військам близько опівночі 17 березня вийти на Ужоцький перевал і так досягнути омріяного кордону з Польщею. Це дало змогу 18 березня начальникові угорського Генштабу генералу Генрікові Верту¹⁶⁴ відрепортував прем'єр-міністрові Палу Телекі (Pál Teleki) про встановлення угорськими військами повного контролю над Закарпаттям¹⁶⁵.

Так, на 18 березня територію Карпатської України окупували угорські війська, які на всіх карпатських перевалах дійшли до польського кордону. Тут під час зустрічі угорських і польських військ влаштовувалися спільні святкування на честь встановлення угорсько-польського міждержавного кордону.

Ще 17 березня угорський уряд провів засідання, присвячене питанню «військового захоплення Русинська» й обставинам його «возз'єднання з Угорщиною». На ньому міністр закордонних справ І. Чакі урочисто оголосив, що «своїми непохитними, рішучими і швидкими діями» Угорщина здобула престиж не тільки в очах Німеччини та Італії, а й інших держав світу. Міністр відзначив заслуги гонведів

¹⁵⁸Csaba B. Stenge. Baptism of Fire... P. 21.

¹⁵⁹HL. Felvidék. Kitüntetési javaslatok. 1939. Old. 74.

¹⁶⁰AAN. Sztab Główny w Warszawie 1919–1939. Cz. I. Sygn. 616/362. S. 58.

¹⁶¹Csaba B. Stenge. Baptism of Fire... P. 21.

¹⁶²Книга пам'яті України. Закарпатська область. Т. 2. С. 303.

¹⁶³SAW. VIII. 800. Sygn. 61/6. S. 44.

¹⁶⁴На відміну від неймовірного ентузіазму угорських урядовців, генерал Верт вважав операцію в Карпатській Україні військовою авантюрою, зважаючи на кричущу невідповідність між поставленими завданнями та задіяними силами, й загальну неготовність угорських військ до її проведення (Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938–1944. P. 35).

¹⁶⁵Botlik J. Egestas Subcarpathica... Old. 227–230; Книга пам'яті України. Закарпатська область. Т. 2. С. 299–303.

і відповідального за проведення «русинської акції» М. Козьми, якого було запропоновано відзначити вищою нагородою¹⁶⁶.

18 березня в окупований край прибув із візитом регент адмірал М. Горті, який побував у Чопі, Ужгороді, Мукачевому й околицях Хусту. У шпиталі, розташованому в палаці Шенборна поблизу Мукачєвого, він відвідав гонведів, поранених під час боїв у Карпатській Україні, та нагородив декількох із них медалями. По всій Угорщині пройшли урочисті святкування з нагоди «повернення Рутенії»¹⁶⁷.

Угорське військове командування високо оцінило виконання бойових завдань військами Карпатської групи. Зокрема, на рівні окремих частин відзначено надзвичайну витримку новобранців, які вистояли в чотириденному марші у складних погодно-кліматичних умовах (снігопад, мороз $-6-7^{\circ}\text{C}$), без відпочинку та відповідного зимового оснащення¹⁶⁸.

19 березня угорський посол Деме Стояї у Берліні повідомив Йоахіма фон Ріббентропа (*Joachim von Ribbentrop*) про закінчення військової окупації Угорщиною території Карпатської України і подякував Німеччині й особисто Адольфу Гітлеру за підтримку прагнень Будапешта. У знак подяки Д. Стояї навіть прийшов на залізничний вокзал, щоб особисто привітати фюрера, коли той повертався з окупованої німцями Праги. 27 березня, із певним запізненням, Й. Ріббентроп надіслав привітальну телеграму угорській стороні з нагоди зайняття Закарпаття. Набагато раніше Угорщину привітала Італія – традиційний союзник Будапешта в реалізації ревізіоністських планів у Центрально-Східній Європі. Привітання надійшли особисто від Беніто Муссоліні, Галеаццо Чіано (*Galeazzo Ciano*) та начальника італійського Генштабу Альберто Паріані (*Alberto Pariani*)¹⁶⁹.

За угорськими даними, найбільші бої в ході окупації території Закарпаття проходили між 14 та 16 березня, 17-го операція була завершена в долині Уж, а 18-го угорські війська дійшли до Яблуницького перевалу. Останні спалахи бойової активності у краї фіксуються 19 березня, коли відбулися сутички січовиків із підрозділами 2-ї механізованої бригади поблизу Великого Березного та 2-го велосипедного батальйону біля Хусту, унаслідок чого вбито 8 українців та ще 17 потрапило в полон¹⁷⁰.

Загалом під час березневої кампанії збройні сили Карпатської України провели близько 20 дрібних і великих боїв¹⁷¹. За оцінкою сучасників, втрати у них становили від 1 000 до 1 500 осіб убитими та зниклими безвісти¹⁷². На сьогодні

¹⁶⁶ MNL. K 27, Minisztertanács jegyzőkönyvek, 17.03.1939; Fedinec Cs. Otázka Podkarpatskej Rusi v rétorike maďarskej politiky v rokoch 1938–1939. *Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919–1945* / ed. L. Harbul'ová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. S. 338.

¹⁶⁷ Pesti Hirlap. 1939. 19 march; New York Times. 1939. 19 march.

¹⁶⁸ HL. 24 gyalogezred. Eseménynapló. 1939–1940 (Kárpátalja). Old. 2.

¹⁶⁹ Tóth A. Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi... S. 303.

¹⁷⁰ Csaba B. Stenge. Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. Old. 111.

¹⁷¹ Книга пам'яті України. Закарпатська область. Т. 2. С. 62.

¹⁷² Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. Прага: Нація в поході, 1940. С. 86. Цифра загиблих у 1 500 також корелюється з оцінками румунських розвідувальних органів (див.: Grad C. Maramureşul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919–1940). С. 248). За інформацією кореспондента «Нового часу» із Відня, список загиблих січовиків під час боїв з угорцями сягнув 1 000 осіб (AAN. Sztab Główny w Warszawie 1919–1939. Cz. I. Sygn. 616/362. S. 111).

історикам вдалося поіменно ідентифікувати лише 134 загиблих січовика¹⁷³. Великі жертви з українського боку зумовлені насамперед слабкою військовою підготовкою, відсутністю належного озброєння та обмундирування в січовиків, а також поганою системою управління та зв'язку в новостворених збройних силах молодой держави. Водночас значна частина захисників Карпатської України загинула вже після закінчення бойових дій у ході гортистських репресій, унаслідок нехтування угорським командуванням міжнародних конвенцій.

За офіційною статистикою Будапешта, оприлюдненою в середині квітня 1939 р., угорська армія в ході бойових дій у Карпатській Україні (без урахування «малої війни» зі Словаччиною 23 березня – 4 квітня¹⁷⁴, яка в угорській історіографії вважається завершальною фазою окупації Закарпаття) утратила 72 вбитими, 164 пораненими, 3 зниклими безвісти і 2 полоненими. Водночас втрати з українського та чехословацького боку угорці оцінювали в 150–200 вбитими, 400 пораненими та 200–300 захопленими в полон¹⁷⁵.

Втім, є підстави вважати, що дані про кількість угорських втрат були свідомо занижені, щоби приховати масштаби збройного опору в Карпатській Україні. Грунтуючись на свідченнях учасників бойових дій із чеського й українського боків, а також враховуючи особливості ведення наступальних операцій, особливо в гірських умовах, уздовж річкових долин тощо і поспішність введення угорських військ до бою, можна припускати, що втрати гонведів у ході Карпатської військової кампанії становили не менше кількох сотень осіб. Зокрема, чеські джерела оцінюють їх у близько 200 убитими і кілька сотень пораненими¹⁷⁶. Угорські військові донесення з різних ділянок бойових дій у Карпатській Україні фіксували більші втрати за ті, що в підсумку озвучені офіційно. Дописувачі західних видань також писали про занижене число угорських втрат, оскільки вони мали можливість бачити численні жертви на власні очі. Угорські офіційні дані не враховували втрат серед членів «Собот Чопоток» і «Рондьош Гардо».

Чехословацькі сили під час відступальних боїв утратили 40 вбитими (з них – 7 членів StOS, 3 жандарми та 30 вояків), 150 пораненими (з яких – 30 службовців StOS і 120 вояків) та 17 зниклими безвісти¹⁷⁷.

¹⁷³ Книга пам'яті України. Закарпатська область. Т. 2. С. 71–78; Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців. Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». Ужгород: Гражда, 2008. С. 134.

¹⁷⁴ Детальніше див.: Lacko M. Maďarský vpád na Slovensko v marci 1939 a jeho ohlas. *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945: zborník z vedeckej konferencie*. Šurany 22. 23. marca 2011. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. S. 200–216; István Ja. A szlovák–magyar «kis háború» története és annak interpretációi a nemzeti történetírásokban. *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig*. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai / szerk. Fedinec Cs. Pozsony, 2014. Old. 173–195.

¹⁷⁵ Fedinec Cs. Kárpátalja kronológia... Old. 240; Botlik J. Egestas Subcarpathica... Old. 230; Окрім цього, підрозділи «Рондьош гарди» втратили в боях 31 загиблими (Macartney C. A. October Fifteenth... P. 339).

¹⁷⁶ NA. ZTA. Kart. 564. Inv. č. 348; Holub O. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu... S. 73; Borák M. Obrana Podkarpatské Rusi. *Česko-slovenská historická ročenka*. 1997. Brno: Masarykova univerzita, 1997. S. 176; Radan L. Obrana Podkarpatske Rusi. *Paměť a dějiny*. Praha, 2009. № 1. S. 29; Małkiewicz A. Samobójstwo demokracji: Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938–1939 / Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe. Zielona Góra: Uniw. Zielonogórski, 2013. S. 397.

¹⁷⁷ Radan Lášek. Jednotka určení SOS. Praha, 2008. Díl III. S. 316; Plachý J. Nástin personálních ztrát Československé armády v době od 21. května 1938 do 31. března 1939 / *Vojenský Historický Ústav*,

Загалом, зважаючи на брак достовірних джерел з угорського, українського й чеського боку, статистика втрат залишається проблемним місцем в історії березневої кампанії в Карпатській Україні.

Отже, події в Карпатській Україні – найкривавіший епізод у ході ліквідації Чехо-Словаччини в середині березня 1939 р., де був засвідчений єдиний на теренах республіки збройний опір проти зовнішньої агресії. На оцінку цих подій не впливають гіперболізовані в чеській історіографії сутички між частинами Вермахту та чехословацькими військами поблизу Моравської Острави ввечері 14 березня 1939 р.¹⁷⁸, як також т. зв. мала війна між Угорщиною та незалежною Словаччиною, що відбувалася вже після розпаду Чехо-Словацької Республіки і була суперечкою за кордон у нових геополітичних реаліях.

З угорської перспективи військові дії на Закарпатті становили перший повноцінний бойовий досвід угорського війська після тривалої паузи, що наступила після закінчення Першої світової війни та військових конфліктів 1918–1920 рр. Зачасту применшувана в угорській історіографії Карпатська операція не стала для гонведів «легкою прогулянкою» і супроводжувалася збройним опором як чехословацьких військ, так і кепсько озброєних та навчених військових сил Карпатської України. Урядова пропаганда Будапешта глорифікувала військові дії на Закарпатті, створюючи хибне враження про, начебто, здатність угорської армії самостійно окупувати ці землі без санкції Німеччини¹⁷⁹. Насправді, угорська військово-політична еліта вирішила вторгнутися до Чехо-Словаччини, оскільки вважала це достатньо безпечним для себе з погляду можливих міжнародних наслідків¹⁸⁰. Пасивна реакція Заходу тільки заохотила Угорщину до активізації своєї ревізіоністичної програми. Закарпаття стало першим історичним регіоном довоєнного Угорського королівства, «повернення» якого дало можливість угорцям вийти на кордон держави св. Іштвана. Після Віденського арбітражу події середини березня 1939 р. стали поворотним моментом в історії міжвоєнної Угорщини – точкою відліку для відбудови «Великої Угорщини» в її історичних кордонах.

Praha. Praha, 2009; Jindřich M. Hraničářská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatiské Rusi v letech 1938–1939. Praha, 2004. S. 277–278. Серед зниклих безвісти значну частину становили вояки родом із Підкарпатської Русі, які покинули свої частини й розійшлися по домівках.

¹⁷⁸ Спроби чеських істориків перебільшити значення цих подій і глорифікувати дії чехословацьких військових мають цілком очевидне завдання – дезавувати (принаймні частково) закиди щодо відсутності спротиву німецькій окупації в чеських землях. Однак, як встановили історики, до боїв у Моравській Оставі ввечері 14 березня 1939 р. був залучений тільки один батальйон 8-го полку піхоти, і то внаслідок помилки. Німецьких емісарів, які хотіли домовитися з командуванням батальйону про ненапад, було обстріляно як генляйнівських провокаторів, відтак було поранено німця. У відповідь німецькі війська, перейшовши кордон, атакували казарми батальйону. Бойові дії тривали 45 хв, внаслідок чого німці відступили, не бажаючи загострювати конфлікту. Після цього з Праги надійшов наказ припинити вогонь. До ранку 15 березня 1939 р. ситуація залишалася невизначеною: німці блокували чехословацькі казарми, але не здійснювали жодних дій, а вже о 7-й ранку чеський командир погодився на складання зброї. У ході цих подій не було жодних смертей, з обох боків були лише поранені (John M., Kliment Ch., Nakládal B. Březen 1939. [б.м.в.], 2004. S. 198).

¹⁷⁹ Deborah S. Cornelli. Hungary in WWII: Caught in the Cauldron. New York, 2011. P. 104.

¹⁸⁰ Zeidler M. Ideas on Territorial Revision in Hungary 1920–1945 / tr. by J. Thomas and H. DeKornfeld. New York: Columbia University Press, 2007. P. 275.

Можна погодитися з думкою, що перші територіальні зміни після Першої світової війни, які призвели до збройного конфлікту в Європі, відбулися на Закарпатті в березні 1939 р. і були пов'язані з угорською окупацією Карпатської України. Водночас це військове зіткнення стало локальним і не спричинило жодних наслідків поза регіоном¹⁸¹. Відтак, не має підґрунтя теза про те, що з бойових дій у Карпатській Україні розпочалася Друга світова війна¹⁸², яка подекуди стала елементом патріотичної міфотворчості в пострадянській Україні. Водночас некоректно вважати, що у березні 1939 р. Карпатська Січ дала перший збройний опір фашизму¹⁸³, адже за оцінкою сучасних дослідників гортиський режим в Угорщині не мав ознак фашистської держави. Деякі науковці схильні вважати збройний конфлікт на Закарпатті увертюрою до початку наймасштабнішого воєнного зіткнення на континенті¹⁸⁴.

У надзвичайно несприятливих геополітичних умовах для вирішення українського питання карпатські українці своїм відчайдушним опором угорській окупації заманіфестували перед усім світом прагнення українців до свободи та незалежності. На відмінну від чехів і словаків, вони не піддалися вимогам Німеччини й одними з перших серед народів Центрально-Східної Європи виступили (хоча і не прямо) проти агресивних планів Третього Райху та його союзниці – Угорщини. Відмова українців скласти зброю і підкоритися долі була найпромовистішою маніфестацією незалежності проти Німеччини – у той час повновладного гегемона в

¹⁸¹ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. С. 605; Скульчик С. Історія України: становлення модерної нації / за ред. М. Климчука; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ: Laurus, 2011. С. 182.

¹⁸² Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі. *Карпатська Січ*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі (Ужгород, 11–12 березня 1995 р.). Ужгород: «Гражда», 1996. С. 32; Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород: Закарпаття, 2002. С. 25; Україна у Великій війні 1939–1945 / від. ред. І. Юхновський. Київ: Емма, 2014. С. 28–31; Мельник О. Карпатська Україна – у пролозі Другої світової війни. *Карпатська Січ*: матеріали науково-практичної конференції на тему: «Організація Народної Оборони Карпатська Січ в контексті національного державотворення Карпатської України» з нагоди 75-ї річниці Карпатської Січі (м. Хуст, 9 листопада 2013 р.). Ужгород: Гражда, 2017. С. 9, 15; Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 90; Роман Офіційський. «З Карпатської України для нас почалася Друга світова» // *Історична правда*. 2003. 15 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/514318a85ab9f/>; Лисенко О. Україна у Другій світовій війні. *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси*: монографія / за ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. Київ, 2020. С. 490; Адамович С. На допомогу Карпатській Україні (1938–1939 рр.). Івано-Франківськ: Лілея, 2020. С. 117; Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і літера, 2020. С. 93.

¹⁸³ Карпатська Січ: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі / ред.-упоряд. проф. В. Худанич. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 3; Худанич В. Карпатський березень 1939 року та його значення: матеріали наукових читань до 64-ї річниці Карпатської України на тему «Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність». Ужгород, 2003. С. 10; Кухарчук О. Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 26; Галайко Б. «Карпатська Січ» – національна армія незалежної Карпатської України. *Карпатська Січ*: матеріали науково-практичної конференції на тему: «Організація Народної Оборони Карпатська Січ в контексті національного державотворення Карпатської України» з нагоди 75-ї річниці Карпатської Січі (м. Хуст, 9 листопада 2013 р.). Ужгород: Гражда, 2017. С. 28.

¹⁸⁴ Вегеш М. Окупація Карпатської України – увертюра до початку Другої світової війни (1938–1939 рр.). *Дар служити науці*. Ужгород, 2001. С. 31–39.

Центрально-Східній Європі. Навіть якщо бойові дії в Карпатській Україні не мали відлуння поза межами регіону, українці відчули запах війни ще за шість місяців до її офіційного початку.

У довготерміновій перспективі здобуття Закарпаття для Угорщини принесло більше шкоди, ніж вигоди, адже сприяло узалежнюванню її зовнішньої політики від гітлерівської Німеччини¹⁸⁵. Омріяний «тисячолітній» кордон із Польщею виявився невдовзі для Будапешта проблемою, а не геополітичним здобутком, зважаючи на те, що Берлін відтепер домагався пропуску своїх військ через угорську територію для нападу проти її північного сусіда. Оцінюючи наслідки угорської окупації Карпатської України, очільник «русинської акції» М. Козьма писав: «Яким би я не був щасливий, що Русь знову наша, доведеться визнати, що з розпадом Чехії, угорсько-польський кордон не настільки цінний, як був восени»¹⁸⁶.

Фактично, ціною дозволу Третього Райху на реалізацію реваншистських прагнень Угорщини щодо Закарпаття стало остаточне втягнення Будапешта у фарватер гітлерівської політики. Наступним кроком після вступу в Антикомінтернівський пакт став вихід Угорщини 11 квітня 1939 р. зі складу Ліги Націй. Це – пряий наслідок угорського ревізіонізму проти Чехо-Словаччини та ціна союзу з Гітлером. Хоча в період правління прем'єр-міністра Пала Телекі (1939–1941) хитання Угорщини між Заходом і країнами Вісі продовжувалося, окупація Карпатської України стала, на моє переконання, визначальним чинником, який у подальшому визначив участь цієї країни у Другій світовій війні на боці гітлерівського блоку¹⁸⁷. Закарпаття стало першим значним територіальним набутком Будапешта, за який угорській політичній еліті довелося згодом розплачуватися участю у війні на боці Німеччини.

¹⁸⁵ Nandor A. F. Dreiszinger. *Hungary's Way to World War II*. Toronto, 1968. P. 110.

¹⁸⁶ MNL. K 429–1939-I, Kozma-iratok, Old. 200.

¹⁸⁷ Під час судового процесу в жовтні–листопаді 1945 р. у Будапешті прем'єр-міністр Ласло Бардоші (László Bárdossy) (1941–1942), який був відповідальним за рішення Угорщини про вступ у Другу світову війну на боці країн Вісі, визнав, що після захоплення у березні 1939 р. Закарпаття Угорщина втратила останній аргумент проти своєї участі в німецько-радянській війні (Pritz P. *The War Crimes Trial of Hungarian Prime Minister László Bárdossy / East European Monographs*. New York, 2004. P. 144).

МАСОВІ ЕТНІЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ЗАКАРПАТТІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1944–1946)

Національний склад Закарпаття за даними перепису населення 1941 р. Під час Другої світової війни етнічно строкате Закарпаття входило до складу Угорщини. Згідно з даними проведеного 1941 р. перепису, чисельність населення регіону становила 853 949 осіб, понад половина з них – 500 418 осіб (58,1 %) – назвала себе українцями (русинами). Другою найбільшою національністю були угорці, які становили 27,3 % від загальної кількості населення, тобто 233 875 осіб. При цьому необхідно відзначити, що за тогочасною статистичною методикою респондентів запитували не про національність, а про рідну мову, тому доволі значна кількість євреїв, яка назвала рідною угорську, за національністю була зарахована до угорців. Чисельність євреїв становила 78 699 (9,2 %), румунів – 15 599 (1,8 %), циган – 1 193 (0,1 %) осіб¹.

Радянська окупація Закарпаття, перша хвиля репресій. Радянська епоха на Закарпатті почалася восени 1944 р., коли передові частини Червоної армії (ЧА) увійшли на територію регіону. Передові загони 4-го Українського фронту перейшли Яблуницький перевал 27 вересня 1944 р., а вже 27 жовтня зайняли м. Ужгород, що вважалося адміністративним центром краю. Так, для повного військового контролю над областю знадобився рівно місяць².

На кінець жовтня фактично був окупований увесь регіон, за винятком Чопа, який частини угорської армії зуміли утримувати аж до кінця листопада. Місто та міст через Тису остаточно потрапили під радянський контроль лише 26 листопада.

Після успішного просування радянських військ Йосип Сталін (Іосиф Сталин) наказав генералу Іванові Петрову (Іван Петров), командувачу 4-го Українського фронту, висловити вдячність солдатам та офіцерам за здобуття Карпат і «визволення» таких територій, як Ясіня, Рахів, Нижні Ворота й Ужгород³. З метою увіковічення перемоги головнокомандувач видав указ про нагородження солдатів, що відзначилися у Східно-Карпатській операції, новоствореним орденом «Карпати»⁴. Ужгороду, як центру регіону, відводилася особливо важлива роль. Про його захоплення подано окреме повідомлення, у якому І. Петров зазначив, що 27 жовтня 1944 р. найбільше місто області разом із комунікаційними вузлами та стратегічно

¹ Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1996.

² Magochy P. R. The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848–1948. London; Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1978. P. 253.

³ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1. С. 1.

⁴ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1. С. 2.

важливими пунктами взято під контроль 4-м Українським фронтом⁵. На честь цієї події в Москві проведено святковий салют.

Червона армія, що називала себе визволительською, насправді поводитися у краї як лютий загарбник: проводила масові розстріли беззбройних і поранених солдатів угорської армії⁶, траплялися й випадки нелюдяного поводження із цивільним населенням, зокрема вбивства, гвалтування жінок і дівчат⁷. Про такий випадок читаємо в листі одного сільського реформатського священника: 26 жовтня 1944 р. «десь між 12-ю та 1-ю годиною дня до нашого села без будь-якого бою ввійшла радянська частина. Наступної ночі було вбито місцевого жителя (баптиста за віросповіданням), що став на захист своєї доньки, та одного чоловіка з села Дюло (євангеліста за віросповіданням), який захищав молоду жінку»⁸.

12 листопада 1944 р. на засіданні військової ради 4-го Українського фронту була ухвалена таємна постанова № 0036, де зазначено: «Необхідно зареєструвати всіх військовозобов'язаних осіб угорської та німецької національності віком 18–50 років, які на даний час проживають на території визволеної Закарпатської України.

... Військові комісари під час реєстрації таких осіб зобов'язані довести до їх відома, що 18 листопада вони мають з'явитися повторно ... Осіб, що проживали на території визволеної Закарпатської України, на основі складених списків необхідно окремими колонами етапувати в табори для військовополонених»⁹.

13 листопада в кожному населеному пункті розвішано наказ № 2 міської комендатури, який оголошував для всіх чоловіків угорської та німецької національностей віком 18–50 років обов'язок зареєструватися. У наказі також вказано, що за його невиконання особа відповідатиме перед військовим трибуналом. Останнім днем реєстрації визначене 16 листопада.

Після цього почався масовий збір чоловіків, для чого в різних населених пунктах радянські органи влади застосовували різні методи. На думку дослідників, більшість осіб, які 16 листопада подали документи, вважаючи, що йдеться про звичайне взяття на облік, повернулися 18 листопада тільки, щоб отримати відповідну довідку. Однак вони вже не мали можливості повернутися додому¹⁰.

Очевидці тих подій у спогадах відзначають, що про збір чоловіків у селах оголошували глашатаї. За їхніми словами, наказ про явку звучав щодня, з ранку до вечора, а в багатьох випадках повідомляли й те, що якщо особи вказаного віку не з'являться, то їхні родини виріжуть: «Оголосили, щоб кожен чоловік віком від 18 до 50 років одразу з'явився на триденні роботи, з харчами на три дні та теплою ковдрою... Повідомили навіть не раз, а оголошували кожної години, з ранку до вечора, та навіть кричали, що хто не прийде, тому винищать всю фамілію»¹¹.

⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 1. С. 3.

⁶ Csanády Gy. Sorsfordító évek sodrásában. Ungvár: PoliPrint, 2004. P. 168–170.

⁷ Mandrik E. A pokol tornácain. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2007.

⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (далі – TREKL), 4300/32 – 1944.

⁹ Dupka Gy. Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Patent – Intermix. Ungvár; Budapest, 1993. P. 1–5.

¹⁰ Dupka Gy., Korszun A. «malenykij robot» dokumentumokban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1997. P. 16–18.

¹¹ Інтерв'ю з Андраша Нодя, 1925 р. н., записане в липні 2006 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар.*

Відомо, що наказ від 13 листопада 1944 р., передбачав явку чоловічого населення угорської та німецької національностей віком 18–50 років, яке проживало на території Закарпаття, до найближчої військової комендатури. Однак на підставі оприлюднених на сьогодні даних можна стверджувати, що влада затримувала й осіб іншого віку – хлопців, яким ще не виповнилося 18, а також чоловіків за 50 років. Наприклад, найстарший депортований із Берегового народився 1868 р., а це означає, що в 1944 р. йому вже було 76¹².

Коли в міських комендатурах зібрали чоловіків із навколишніх сіл, їх під суворим військовим конвоєм пішими колонами направляли до збірного табору: «... нас супроводжували й би́ли російські солдати та партизани, так ми йшли аж до Сваляви»¹³. Ночувати в дорозі доводилося в неопалюваних будівлях, траплялося, що й просто неба, і це під час листопадових холодів. Багато хто дійшов уже хворим. Реформатський священник із с. Берегуйфолу писав у доповідній записці: «Із села забрали майже 200 чоловіків реформатської конфесії до табору в Сваляві, перетвореного з військової казарми. З них одному стало погано ще у Великих Берегах, звідки його привезли додому вже мертвим. Цього нашого брата комендатура з Великих Берегів суворо заборонила ховати з почестями та церковним дзвоном. Ми віддали йому останню шану, прочитавши подумки “Отче наш”. З-поміж репресованих багато хто повернувся додому хворим, двоє померли від хвороб, трьох привезли мертвими зі Сваляви, а ще трьох поховали прямо там»¹⁴.

Радянський табір військовополонених та інтернованих у Сваляві, що входив до системи шести інших таборів і базового в містах Стрий та Самбір Львівської обл., – особлива сторінка радянської практики ізоляції та знищення режимом своїх противників¹⁵. Збірний табір у Сваляві радянські органи влади утворили в колишній казармі угорської армії. Цей пункт став частиною системи таборів, центр якої функціонував у Старому Самборі¹⁶. «Будівлі, цегляні будинки зайняли офіцери та службовий персонал табору... А полонених розмістили в смердючих хлівах, де ледь можна було дихати»¹⁷. Унаслідок холоду, голоду й інфекційних хвороб ослаблені в'язні масово гинули. Частина дослідників вважає, що через нелюдські умови утримання загинуло найбільше закарпатських угорців¹⁸.

Тим, хто пережив свалявські випробування, довелося зіткнутися з новими викликами – їх погнали далі через Ужоцький перевал аж до Старого або Нового Самбора, звідки, запакувавши вщерть у вагони-теплушки, розвезли в різні табори Радянського Союзу. Більшість родичів, що залишилися вдома, не мала жодного уявлення, куди відвезли їхніх рідних: «Усі роки війни не забрали з нашого села стільки

¹² Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 215. С. 12.

¹³ Інтерв'ю з Пала Йоно (1925 р. н., записане в квітні 2006 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар*).

¹⁴ TREKL, 4300 / 32 – 1944.

¹⁵ Довганич О., Корсун О. Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття. *Реабілітовані історією. Закарпатська область* / ред. І. Різак. Ужгород, 2003. Кн. 1. Р. 57.

¹⁶ Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005. P. 250.

¹⁷ Nagy J. Megaláztatásban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1992. P. 12.

¹⁸ Botlik J., Dupka Gy. Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest: Mandátum; Szeged: Universum, 1991. P. 55.

життів, як концтабір у Сваляві. Навесні, наприкінці березня, наших чоловіків забрали звідти в невідомі місця, і з тих пір про їхню долю нам нічого не відомо»¹⁹.

Долю репресованих чоловіків, яких пішки гнали до Сваляви, а дорогою під час зупинок подекуди примушували працювати, ускладнювало й те, що радянські солдати забирали в них хороше взуття та теплий одяг. Проте зі спогадів тих, кому вдалося вижити, можна твердити, що одним із найважчих моментів депортації стала подорож у вагонах-теплушках: «Ми їхали голодні, протягом 3-х днів ніхто навіть не відкривав дверей, а ми весь час у цих товарних вагонах, теплушках»²⁰.

Депортованих відправили до таборів Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ). Відомо, що полонені здебільша були затримані в системі радянських таборів двох типів: ГУЛАГу та ГУПВІ. Обидва діяли під наглядом і керівництвом Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Але, незважаючи на це, різниця між ними була суттєвою і виявлялася в тому, при яких обставинах та якому процесі в'язні потрапляли в ці місця. У табори ГУПВІ людей депортували масово й одночасно, тут не звертали увагу на їх особистість, оскільки для радянської влади важливо було тільки набрати достатню кількість ув'язнених або ізольовано тримати в рабстві певну національність. У таборах ГУЛАГу ідентифікація особи мала дуже важливе значення, адже окупаційна влада обвинуватила їх в тому, що вони перешкоджають режиму, і на підставі сфабрикованих звинувачень через показові судові процеси вони стали в'язнями та потрапили до виправно-трудова таборів (ВТТ).

Репресовані в листопаді 1944 р. (ця депортація одержала в угорській історіографії назву «маленька робота») військовозобов'язані чоловіки в деяких документах і наказах радянського керівництва названі військовополоненими, а в інших – інтернованими. Факт, що в таборах із цивільними інтернованими поводитися так само, як з угорськими солдатами, які служили в армії і потрапили в радянський полон. Це дає підстави припустити, що депортованих під час «маленької роботи» цивільних, які ніколи не тримали в руках зброї, радянське керівництво розглядало як потенційних військовополонених. Про те, хто за законодавством Радянського Союзу військовополонений, читаємо в ухваленій ще 1941 р. Постанові Раднаркому СРСР «Положення про військовополонених»: «Військовополоненими вважаються всі приналежні до збройних сил держав, що перебувають у стані війни з Радянським Союзом, особи, які в ході військової діяльності потрапили в полон, а також цивільні особи цих країн, які були інтерновані на територію Радянського Союзу»²¹.

Про кількість депортованих до Сваляви осіб одержуємо дані з доповідної начальника Управління військ НКВС охорони тилу 4-го Українського фронту генерал-майора Сергія Фадеєва (Сергей Фадеев) та начальника штабу Управління військ НКВС з охорони тилу полковника Павла Босого від 17 грудня 1944 р. Щоправда, щодо військовозобов'язаних осіб німецької та угорської національностей наведено тільки узагальнені дані: «Виконуючи постанову № 0036 Військової ради

¹⁹ TREKL, 4300 / 32 – 1944.

²⁰ Інтерв'ю з Габора Фабіана 1926 р. н., записане в березні 2005 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар*.

²¹ Постанова №1798-800. С. (Секретна!) Раднаркому СРСР від 1 липня 1941 р. *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)* / szerk. É.-M. Varga. ROSSZPEN – MKTTK, Moszkva; Budapest, 2006. P. 55–59.

4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 року, війська НКВС охорони тилу відокремили офіцерів та солдатів, а також військовозобов'язаних осіб німецької та угорської національності, жандармів угорської жандармерії, службовців поліції, що проживали на території Закарпатської України, та етапували їх до місць збору військовополонених»²².

Закарпатські угорці зверталися за захистом до Будапешта ще навесні 1945 р.²³. Про це в Національному архіві Угорщини зберігається значна кількість документів²⁴. Представники угорських населених пунктів звітували урядовим органам про депортацію і просили посприяти в поверненні додому чоловіків²⁵.

Друга хвиля репресій проти німецького населення Закарпаття. Другому етапу репресій населення німецького походження, яке ще залишилося у краї, передував наказ НКВС № 7161 від 16 грудня 1944 р., який стосувався всіх німців Східної Європи. Ним радянське керівництво передбачало взяття на облік етнічного німецького населення на «звільнених» ЧА європейських територіях, щоб, послаючись на нестачу робочої сили в Радянському Союзі після війни, депортувати осіб працездатного віку у трудові табори. Крім цього, наводився і той аргумент, що «німці вороже ставляться до Червоної армії та проводять проти неї диверсійно-розвідувальну діяльність»²⁶.

16 грудня 1944 р. Лаврентій Берія (ლავრენტი პავლეს ძე ბერია), якому було доручено розробити план збору німецького населення, подав на затвердження Йосипові Сталіну графік інтернування чоловіків віком 17–45 років і жінок 18–30 років німецької національності з території Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини й Угорщини²⁷. Наступного дня, 17 грудня, витяг наказу, що стосувався території Чехословаччини, отримав командувач 4-го Українського фронту генерал І. Петров, частини якого зайняли і Закарпаття. Командувачеві наказано інтернувати німців²⁸. Завданням НКВС було організувати табори збору, забезпечити прийом інтернованих, формувати й виводити за маршрутом колони, забезпечити конвоювання етапованих.

Варто звернути увагу на той пункт наказу, який дозволяв німцям брати зі собою 200 кг теплої одягу, спідньої та постільної білизни, посуду й харчів на 15 днів. Імовірно, причиною такого розпорядження стала зафіксована під час попередніх депортацій висока смертність, адже репресованим 18 листопада 1944 р. такої

²² Dupka Gy. A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946). Szolyvai Emlékparkbizottság. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2012. P. 46.

²³ Шторк Т. Примусові роботи. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред.: М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. С. 287.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNL OL) XIX-J-1q KÜM HDF. O 25518/1945. Bimba B. Kérelmek és beadványok – női közbenjárás a Kárpátaljáról malenkij robotra hurcolt férfiak ügyében. «*Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot*». GULÁG–GUPVI-kutatók Nemzetközi Fóruma 2018 / szerk. Gy Dupka; Szolyvai Emlékparkbizottság. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2019. P. 83–98.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-q, KÜM HDF. O 121817/1945; Шторк Т. Примусові роботи... P. 287.

²⁶ Dupka Gy. A mi Golgotánk... P. 82.

²⁷ Там само. P. 83.

²⁸ Bognár Z. Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. *Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...»* / szerk. Z. Bognár; Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2009. P. 42.

можливості не дали, а оскільки на німців розраховували насамперед як на робочу силу, тож їх необхідно було доставити в табори у придатному до роботи стані²⁹.

20 грудня 1944 р. керівництво НКВС надіслало командуванню 4-го Українського фронту «інструкції» щодо організації інтернування місцевого німецького населення. Відповідальних за проведення операції на місцях повідомляли, що, згідно з наказом НКВС № 7161, необхідно на «визволених» територіях Чехословаччини забезпечити збір та перевезення на радянську територію працездатних чоловіків німецької національності віком 17–45 років та жінок 18–30 років незалежно від місця походження та майнового стану. Відповідно до схваленого графіку, протягом 23–26 грудня передбачалося провести реєстрацію/облік осіб, потім їм давали п'ять днів на підготовку, а 3 січня 1945 р. всі вони зобов'язані були з'явитися у визначені пункти збору. Окрему увагу звертали на те, що кожен інтернований повинен взяти зі собою дві–три пари взуття, теплий верхній одяг, не менше трьох комплектів нижньої білизни, постільну білизну, матраци, покривала, посуд, столові прибори – максимум 200 кг³⁰.

Відповідно до цих розпоряджень військова рада 4-го Українського фронту видала 21 грудня 1944 р. наказ № 00520, який передбачав мобілізацію та інтернування німецьких працездатних чоловіків і жінок, що перебували на території «визволеної» Чехословаччини. Цим особам необхідно було з'явитися в пунктах збору протягом 22–25 грудня. Мобілізація не поширювалася на жінок, які мали дітей до 7 років та не мали на кого їх залишити, а також на осіб з інвалідністю чи хворих, які відповідними медичними довідками могли посвідчити непрацездатність³¹.

Дослідники відзначають, що наказ № 00520 поширювався на тих німців, яких не зачепила перша хвиля депортації, проведена на підставі наказу № 0036. Науковці звертають увагу й на те, що тут акцентовано на вимозі зібрати необхідні речі вагою до 200 кг тим родинам, членів яких забрали ще під час першої хвилі в листопаді і які вже навіть, можливо, загинули в якомусь із таборів³².

На виконання наказу військової ради 4-го Українського фронту Народна Рада Закарпатської України розіслала окружним і місцевим комітетам 22 грудня 1944 р. розпорядження про мобілізацію населення німецької національності. У розпорядженні містилася вимога щодо збору речей першої необхідності та продуктів харчування членами родин для раніше депортованих, а також попереджалося, що за неявку особи будуть затримані та віддані під військовий трибунал. Стати на облік необхідно було 22–25 грудня. У тексті розпорядження зазначено: «Військова рада 4-го Українського фронту наказує провести часткову мобілізацію німецького населення.

Незалежно від громадянства, релігійної приналежності чи соціального стану мобілізації підлягають особи німецької національності таких категорій:

1. Чоловіки віком 17–45 років
2. Жінки віком 18–30 років.

²⁹ Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали / упоряд.: О. М. Корсун. Ужгород: Всеукраїнське державне вид-во «Карпати», 2012. С. 68.

³⁰ Там само. С. 166–168.

³¹ Там само. С. 68.

³² Там само. С. 70.

Особи, які підпадають під указані вище умови мобілізації, зобов'язані з метою реєстрації з'явитися між 22 і 25 грудня 1944 року в місцях, визначених районними або міськими народними комітетами.

Особи, які підпадають під мобілізаційні умови, повинні взяти з собою 2–3 пари взуття, теплий верхній одяг, принаймні три комплекти спідньої білизни, 3 комплекти постільної білизни та приналежності (ковдри, подушки, матраци), чашки, миски, казанки, тарілки, ножі, виделки, ложки, інші побутові предмети загальною вагою до 200 кг, а також харчів на 15 днів.

Члени родин тих німців, яких забрали на військові примусові роботи ще до оголошення цього мобілізаційного наказу та які підпадають під вимоги цього мобілізаційного наказу, зобов'язані взяти вказані речі та продукти і для своїх родичів.

Особи, які не з'являться на реєстрацію або в пункти збору, будуть арештовані і віддані під військовий трибунал, де їх судитимуть за законами воєнного часу.

Районні та міські народні комітети мають сприяти Військовій раді 4-го Українського фронту в успішному виконанні мобілізації.

Рухоме та нерухоме майно тих німців, після відбуття яких вдома не залишиться членів родини, міські та районні комітети зобов'язані взяти під державний нагляд, запобігши цим їх знищенню. Про долю арештованого майна рішення буде ухвалене пізніше»³³.

Цитований документ – яскраве підтвердження того, що депортаціями прямо керували з Москви. Дослідники Олексій Корсун і Дердь Дупка (György Dupka), які його опублікували, наголошують, що текст склало керівництво НКВС, а завданням Народної Ради, яку очолював Іван Туряниця, було перекласти наказ і поширити в районних народних комітетах. Рукописна копія документа, що зберігається в Державному архіві Закарпатської області, засвідчує, що справді йдеться про перекладений із російської мови текст.

Районні народні комітети розіслали циркуляр місцевим. Наприклад, Виноградівський районний комітет у наказі вказав однаковий вік і для чоловіків: «Наказуємо забезпечити до 26 грудня 1944 року явку до Виноградівської військової комендатури з метою реєстрації всіх чоловіків і жінок німецької національності віком від 17 до 45 років, які проживають у населеному пункті.

Німцем вважається кожен житель, батько якого був німцем за національністю. Згідно з наказом, з'явитися мають і ті жінки німецької національності, чоловіки яких іншої, не німецької національності.

Наказую негайно підготувати за наданим зразком список німецького населення віком 17–45 років, що проживає в населеному пункті, незалежно від статі. Список необхідно здати до 26 грудня 1944 року, або повідомити, якщо в даному населеному пункті не проживає населення німецької національності.

Невиконання наказу тягне за собою військовий трибунал. Крім особи, яка не виконала наказ, під суд будуть віддані голова та секретар місцевого народного комітету»³⁴.

Колишній полковник КДБ (Комітету державної безпеки), історик Олексій Корсун відзначає, що хоча російськомовний оригінальний документ датований

³³ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р–14. Оп. 1. Од. зб. 52. С. 1–2.

³⁴ Там само. С. 2.

22 листопада 1944 р., однак його зміст стосується депортації німецького населення кінця грудня 1944 р., яке проводилося на підставі наказу НКВС № 7161³⁵. Неправильне датування дослідник пояснює тим, що наприкінці листопада командування 4-го Українського фронту планувало саме на ці дні депортувати місцеве німецьке населення, «яке здійснювало ворожу до Червоної Армії діяльність». Найвні дані, зокрема доповідна полковника Левітіна, дають змогу говорити про 2 375 німецьких жителів, зареєстрованих у 70 населених пунктах Закарпатської обл.³⁶. Натомість у доповідній генерал-майора Сергія Фадєєва № 10/00514 від 5 грудня 1944 р., написаній на ім'я заступника наркома внутрішніх справ Аркадія Аполлонова (Аркадій Аполлонов), згадано 4 355 осіб німецької національності, зареєстрованих у 93 населених пунктах. Із них 1 876 осіб – віком від 16 до 50 років³⁷.

Після реєстрації викликаних осіб відпустили додому, наказавши повернутися 29-го числа вже готовими в дорогу. В іншому випадку погрозували забрати їхніх батьків. «Ходили по всіх хатах і записували людей. Склали список і кожного дня ходили перевіряти, чи є ті люди вдома, чи ще не зникли. Після того нас забрали і зібрали в одному приміщенні мукачівського палацу Ракоці. Два чи три дні ми провели зачинені, просто на підлозі. Це було жахливо! А напередодні Нового року, вже й точно не пригадаю, якого дня, здається 29-го... нас запакували у вагони і повезли»³⁸.

Очевидці подій згадують, що серед репресованих були тільки шваби й угорці, русинів не було, тобто радянська влада знаходила осіб, «придатних до депортації» і серед угорців. Цивільних репресованих німців відправляли в табори, підпорядковані ГУПВІ. Переважно вони потрапляли в табори Донецького басейну.

Відомо, що більшість репресованих у таборах ГУПВІ становили цивільні інтерновані, адже Радянський Союз воював не тільки проти ворожих збройних сил, а й застосовував масові репресивні заходи проти цивільного населення³⁹. Проаналізовані архівні документи свідчать, що те, як називати цивільних ув'язнених – військовополоненими чи інтернованими – залежало від наказів вищих органів влади⁴⁰.

Між груднем 1944 р. і груднем 1945 р. до районних комітетів надходили численні заяви з різних населених пунктів із проханнями відпустити додому репресованих чоловіків. У зв'язку з цим за дорученням І. Туряниці Народна Рада Закарпатської України видала в липні 1945 р. розпорядження районним комітетам і головам народних рад підпорядкованих населених пунктів скласти списки з місцями перебування чоловічого населення з цих населених пунктів. Згідно зі списком, улітку 1945 р. у таборах для військовополонених та трудових перебувало

³⁵ Закарпатські угорці і німці... С. 169.

³⁶ «Málenkij robot»-ra hurcolás Kárpátaljáról / Dr. B. Bank та ін. «Itt volt a végállomás». *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2015. P. 83.

³⁷ Закарпатські угорці і німці... С. 158.

³⁸ Інтерв'ю з Маргіт Екшніт 1926 р. н., записане в травні 2008 р. *Приватний архів Єлизавети Молнар*.

³⁹ Polian P. *Against their Will: The History and Geography of Forced Migration in the USSR*. Budapest; New York: Central European University Press, 2004. 425 p.

⁴⁰ Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...» / szerk. Z. Bognár. Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2009. P. 13.

28 098 закарпатців. Більшість із них походило з низинних районів області, де проживало в основному угорське населення⁴¹.

Наведені дані підтверджує і вже згадана доповідна записка С. Фадєєва та С. Босого: «... з 18 листопада по 16 грудня 1944 року частинами НКВС затримано та етаповано до таборів для військовополонених 22 951 людину. ... Спрямована на очищення тилу операція продовжується»⁴². Як бачимо з останнього речення, «очищення» відбувалося й далі. Відомо, що відповідно до наступного наказу № 00520 в межах другої хвилі депортації із Закарпаття інтернували значну частину населення німецької національності, яке ще залишилося: працездатних чоловіків віком 17–45 років і жінок 18–30 років.

Доповідна С. Фадєєва, зрештою, підтверджує список, складений 1945 р., на підставі чого можна зробити висновок, що в радянські табори було репресовано приблизно 30 тис. закарпатських угорців і німців. Значна частина цих людей не пережила нелюдських умов та жорстокого ставлення. Дослідники, які займалися вивченням цих подій (репресій як на Закарпатті, так і в Угорщині), відзначають, що документи й спогади очевидців дають підстави стверджувати: мінімум 30–40 % депортованих загинуло⁴³. Якщо брати за основу складені в 1945 р. списки про закарпатських ув'язнених у сталінських таборах, то кількість загиблих становить щонайменше 10 тис. осіб. Однак навіть із тих, що вижили, значна частина протягом короткого часу після повернення додому померла через набуті в таборах хвороби.

Примусове виселення закарпатських німців. Під час другої хвилі депортацій затримано лише 215 осіб (із них 49 чоловіків і 166 жінок)⁴⁴. Але радянські репресії проти німців не припинилися. 4 серпня 1945 р. за ініціативи голови Народної Ради Закарпатської України І. Туряниці розроблено постанову про виселення закарпатських німців⁴⁵.

15 січня 1946 р. НКВС СРСР видав постанову № 1034, якою передбачалося проведення третьої хвилі депортації. Під дію постанови потрапили родини, які «скомпрометували» себе в 1930-х роках та під час Другої світової війни. На підставі цього в березні 1946 р. органи Міністерства внутрішніх справ (МВС) провели виселення із Закарпаття 2 670 німців⁴⁶. Їх переміщували в Сибір, долину р. Волги, Тюменську обл., де багатьох залучили до роботи на лісоповалі⁴⁷. Примусове виселення чекало і членів та прихильників «Фольксбунда», членів родин учасників військових формувань СС (Shutzstaffel) та тих, хто виїхав до Німеччини разом із німецькими військами під час відступу, а згодом повернулися додому.

«– ... отже, до Сибіру вивозили тих, хто був у “Фольксбунді”?»

⁴¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 215–232.

⁴² Dupka Gy., Korszun A. A «malenykij robot» dokumentumokban. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1997. P. 73–75.

⁴³ Malenkij robot. «Egyetlen bűnünk a származásunk volt...» / szerk. Z. Bognár. Magyarországai Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre. Pécs, 2009. P. 70.

⁴⁴ Закарпатські угорці і німці... P. 195–196.

⁴⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 168.

⁴⁶ Пагіря О. Радянські репресії та депортації німців із Закарпаття у другій половині 1940-х рр. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=724>

⁴⁷ Хроніка Закарпаття 1867–2010 / М. Вегеш та ін. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. С. 108.

– Переважно. Так, членів “Фольксбунда”, словом, активних членів, а ще всіх, хто визнавав себе німцем. Я скажу чесно, справді десь дев’яносто відсотків тих, які були в родинях, де був один такий член, усіх до Сибіру»⁴⁸.

Визначені для виселення родини складали своє майно на підводи і під озброєним конвоєм їхали на залізничний вокзал. А їхні домівки залишалися порожніми недовго – вже за кілька днів туди заселяли представників місцевої влади чи інших жильців.

Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1949 р. забороняла повернення виселених до рідного краю, а її порушення каралося примусовими роботами на 20 років⁴⁹.

Коли після смерті Й. Сталіна настала часткова відлига, 13 грудня 1955 р. була ухвалена нова постанова «про впорядкування правового статусу примусово виселених німців та членів їхніх родин та про зняття обмежень». Цим родинам дозволили покинути місця заслання, але часто їм уже не було куди повертатися. Проте наступний пункт забороняв повернення раніше конфіскованого майна. Відтак вони вимушені були створювати нову екзистенцію. Траплялися випадки, коли родини, які мали таку можливість, із сибірського заслання виїжджали прямо до Німецької Демократичної Республіки (НДР)⁵⁰.

Отже, досліджуючи мотиви депортації чоловічого населення угорської та німецької національностей Закарпаття в 1944 р., можна сказати, що найперша її причина – етнічна чистка населення, яку радянська влада виконала на основі принципу колективної провини. Виселення угорського населення з регіону для радянської влади означало гарантування політичної безпеки – так хотіли очистити цю територію від ненадійних елементів, яка мала особливе значення, оскільки Закарпаття було відокремлене від території сусідньої Угорщини та приєднане до складу радянської імперії. Проте разом із політичним мотивом необхідно згадати й економічні, як-от безкоштовна робоча сила депортованих, яка без найменших інвестицій служила для відбудови зруйнованої імперії після Другої світової війни.

Разом із документами, які містили численні аспекти радянізації, вдалося знайти і такий, який виявився важливим у дослідженні «маленької роботи», – список (реєстр) людей кожного населеного пункту, який склали в липні 1945 р. за наказом Народної Ради Закарпатської України, з метою отримання точної кількості осіб, котрі опинилися в рабстві сталінських таборів із Закарпаття. Військовополонених, які потрапили в табори з фронту, і цивільних людей, інтернованих із домівок, додали до того ж самого реєстру. За даними цього списку 28 098 осіб угорської та німецької національностей Закарпаття були в’язнями радянських таборів для інтернованих і військовополонених. Але, згідно з цими даними, число, присутнє в літературі та суспільній свідомості в 40 тис. осіб, – перебільшене. Відтак, треба визнати, радянська політика репресій і повоєнні депортації призвели до депопуляції однієї із найстаріших етно-національних груп Закарпаття⁵¹.

⁴⁸ «Otthon a könnny is édes» 1944–1955. Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében / S. Bakura та ін. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 2009. P. 79.

⁴⁹ Офіцинський Р. Етнічні чистки. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / під ред.: М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. P. 285.

⁵⁰ «Otthon a könnny is édes» 1944–1955... P. 79.

⁵¹ Пагіря О. Радянські репресії та депортації німців із Закарпаття у другій половині 1940-х рр. *Територія терору*. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=724>

РОЗДІЛ III
ЕТНОГРАФІЧНІ ТА
МОВНІ ІНДИКАТОРИ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
НАСЕЛЕННЯ УГОРСЬКО-
УКРАЇНСЬКОГО
ПОГРАНИЧЧЯ

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ВПЛИВУ НА УГОРСЬКІ ГОВОРИ ЗАКАРПАТТЯ

Вивчення слов'янського впливу на угорську мову активно розпочалося ще в 1800-х роках, а після появи ґрунтовної монографії Іштвана Кнєжі (István Kniezsa)¹ в 1955 р. це питання здавалося повністю вичерпаним. Натомість дослідження регіональних діалектів, зокрема й закарпатських угорських говірок, дещо припізнилося в часі. Після підписання Тріанонського мирного договору регіональні мовні території (окраїнні діалекти), які раніше майже не вивчали, опинилися по інший бік державного кордону, що ще більше ускладнило появу досліджень у цьому напрямі. Тож завдання вивчати закарпатські угорські говірки через труднощі із закордонними дослідженнями для лінгвістів Угорщини лягло на плечі місцевих науковців. Однак для останніх проблемою була як відсутність інституційної підтримки, так і політичний тиск. Тож майже до середини 1960-х років, коли створено кафедру угорської філології в Ужгородському державному університеті, наукові дослідження щодо особливостей вживання угорської мови на Закарпатті фактично не проводилися².

Слов'янські запозичення в розмовній мові. На початках слов'янські лексичні елементи в закарпатських угорських говорах фіксувалися у формі кількох, переважно науково-популярних, словничків. Такою була, до прикладу, праця Гізели Дравої (Gizella Drávai) «Nyelvrosta. Így mondjuk, de mondjuk így» («Мовне сито. Кажемо так, але краще говорімо так»), де авторка навела приблизно 100 речень із російськими й українськими запозиченнями, вказавши і їхні відповідники з угорської літературної мови³.

Шандор Рот (Sándor Rot), аналізуючи угорсько-українські й українсько-угорські міжмовні контакти в Закарпатській Україні, окремо розглядає певні мовні рівні. Для ілюстрації українського впливу на лексичному рівні мовознавець наводить кілька спонтанних прикладів, зазначаючи, що їхній перелік ще можна довго продовжувати⁴. Перелік подібного типу наводить і Петро Лизанець у монографії «Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások

¹ Kniezsa I. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. k. 1–2. Akadémia Kiadó. Budapest. 1955.

² Csernicskó I. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutatató Műhely, 1998. P. 19–20.

³ Drávai G. Nyelvrosta. Így mondjuk, de mondjuk így. *Kárpáti Kalendárium*. Kárpáti Könyvkiadó. Uzshorod, 1969. P. 65, 91, 135.

⁴ Rot A. Magyar–ukrán és ukrán–magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában. *Magyar Nyelvőr* 1967. № 2. P. 189; Rot A. A magyar nyelv fejlődése. A magyar keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev; Uzsgorod: Ragyanszka Skola, 1968. P. 255–256.

alárján» («Угорсько-українські міжмовні контакти (На матеріалі українських говорів Закарпаття)»)⁵.

Саме з приводу названих двох праць Шандор Фодов (Sándor Fodó) зауважує, що хоча метою книг А. Рота і П. Лизанца не був аналіз угорських говорів, однак дуже шкода, що автори наводять свій перелік лексем «без будь-яких пояснень та етимології», причому багато слів помилково зараховують до лексем українського походження⁶.

У фокусі наукових зацікавлень Ш. Фодова перебували слов'янські запозичення. Зокрема, він вивчав географічну термінологію регіону слов'янського походження. В опублікованій 1971 р. із цієї теми статті дослідник детально аналізує 19 елементів говорів слов'янського походження, роблячи слушний висновок, що більшість із цих слів не відомі на інших угорськомовних територіях, а їхнє використання неоднакове навіть у закарпатських угорських говорах⁷. У наступній публікації⁸ науковець пропонує підготовлений на основі говорів Вишкова та Тячева список із 50 слів, який є своєрідним доповненням до монографії І. Кнежі⁹. Список Ш. Фодова містить слова, яких у праці І. Кнежі: не було; вони мали інше значення; мали іншу фонетичну форму; їхнє походження, на думку автора публікації, не те, яке було зафіксоване у книзі останнього¹⁰. У статті «Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban» («Слов'янські запозичення в закарпатських угорських говорах») Шандор Фодов спочатку дає коротку характеристику закарпатських угорських говорів і присвячених їм наукових праць, а далі пропонує лексикографічну базу даних із 31 словникової статті¹¹, де ретельно й детально аналізує зібрані та зафіксовані слов'янські елементи в закарпатських угорських говорах (на думку Арпада Шебештена (Árpád Sebestyén)¹², частина із вказаних у статті слів відома й в інших угорських говорах). Шандор Фодов у вже цитованій праці¹³ зазначав, що завдяки дослідженням, які провів Іштван Ковтюк (István Kótyuk), розпочалося й систематичне вивчення слов'янізмів у закарпатських угорських говорах.

Наукову діяльність І. Ковтюк розпочав із вивчення угорських говірок пониззя р. Уж¹⁴, результатом чого стала захищена в Ужгородському державному університеті

⁵ Lizanec P. Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján). Egyetemi jegyzet. Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem. Uzshorod. P. 38–39.

⁶ Fodó S. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Magyar Nyelvjárások*. 1973. P. 42.

⁷ Фодо Ш. Славянские заимствования в географической терминологии венгерских говоров района Верхней Тисы. Труды по русской и славянской филологии. Т. XIX. Серия лингвистическая. Тарту, 1971. С. 84–96 (Ученые записки Тартуского государственного университета; вып. 275).

⁸ Фодо Ш. Некоторые данные о славянских заимствованиях в двух венгерских говорах Закарпатья (район Верхней Тисы). *Карпатская диалектология и ономастика*. Москва, 1972. С. 258–276.

⁹ Kniezsa I. A magyar nyelv szláv jövevényszavai.

¹⁰ Фодо Ш. Некоторые данные о славянских заимствованиях в двух венгерских говорах Закарпатья (район Верхней Тисы). *Карпатская диалектология и ономастика*. Москва, 1972. С. 259–260.

¹¹ Fodó S. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. P. 43–52.

¹² Sebestyén Á. Jegyzet néhány kárpátaljai tájszóhoz. *Magyar Nyelvjárások*. 1973. P. 53–56.

¹³ Fodó S. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. P. 43–52.

¹⁴ Ковтюк С. Славянские заимствования в бытовой лексике венгерского говора Ужгородского района. *Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції. Романо-германська та угорська філологія*. Ужгород, 1965. С. 73–77; Ковтюк С. Славянизмы в венгерском говоре

кандидатська дисертація «Українізми в угорській говірці пониззя річки Уж Закарпатської області» (1974 р., надрукована 2007 р.)¹⁵. У написаній російською мовою науковій роботі автор подає детальний етимологічний аналіз запозичених з української слів, зібраних у 18-ти населених пунктах Ужгородського р-ну. Із зафіксованих та проаналізованих 247 лексичних елементів 78 слів знаходимо і в праці І. Кнежі¹⁶. З-поміж аналізованих І. Кнежі 78 лексем 33 І. Ковтюк вважає словакізмами, а 7 – такими, походження яких важко встановити однозначно, але найімовірніше в ужанські угорські говірки вони потрапили з української мови. Приблизно ще 300 лексичних елементів залишилися неопрацьованими. Тільки подальші ретельні дослідження можуть встановити, із яких саме мов вони були запозичені до ужанських угорських говорів. Щоб певне слово дефініціювати як українізм, І. Ковтюк брав до уваги його семантику й фонемний склад, наявність в інших закарпатських угорських говірках, відсутність в інших слов'янських мовах або/і в сусідніх із ними угорських діалектах, семантичну ідентичність цього слова в угорських та українських говорах. Важливою обставиною дослідник вважає, якщо фонетичну будову слова можна пояснити винятково українською мовою. Критерії, що вказують на українське походження, автор наводить до кожної словникової статті. Окрему увагу приділяє тому, чи значення запозичених українських елементів те саме в мові, з якої воно було запозичене, і в мові, яка його запозичила. І. Ковтюк також окремо класифікує лексичні елементи за тим, чи вони одно- чи багатозначні. На його думку, окремі елементи настільки розчинилися в угорських говорах, що навіть стали частиною привітань та інших фразеологічних одиниць¹⁷.

Магдаліна Дерке (Magdolna Györke) досліджувала в закарпатських угорських говорах шар лексики, пов'язаний із назвами одягу. Окрему увагу вона присвятила таким слов'янського походження¹⁸. Крім цього, дослідниця звернулася і до вивчення закарпатської угорської термінологічної лексики. В однойменній публікації розглянуто слов'янські елементи, які «прижилися» в мовленні представників тепличного господарства, шевців, свічкарів та серед студентства, ілюструючи кожну сферу кількома прикладами. На думку філологині, сильний вплив державної мови виправданий тим, що «в закладах професійно-технічної освіти студенти засвоюють термінологію російською або українською мовами, тож їх угорські відповідники

с. Ратовцы Ужгородского района. *Всесоюзная конференция по финно-угроведению: тезисы докладов и сообщений*. Йошкар-Ола, 1969. С. 40–42; Ковтюк С. Украинизмы в венгерском говоре низовья реки Уж Закарпатской области (лексика, связанная с названиями физических и психических особенностей человека). *Вопросы советского финно-угроведения. Языкознание*. Саранск, 1972. С. 115–117.

¹⁵ Ковтюк И. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре / под ред. и с предисл. А. Золтана. Ниредьхаза, 2007.

¹⁶ Kniezsa I. A magyar nyelv szláv jövevényszavai.

¹⁷ Ковтюк И. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. Р. 89.

¹⁸ Дэрке М. Славянизмы, связанные с названиями одежды в венгерских говорах Ужгородского района Закарпатской области УССР: тезисы докладов XVI Всесоюзной конференции финно-угроведов. Сыктывкар, 1979. С. 101–102; Дэрке М. Славянизмы в названиях женской одежды в венгерских говорах Закарпаття. *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доповідей*. Ужгород, 1982. С. 126–127; Дерке М. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.09 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2002. 203 с.

молодь або не знає, або навіть якщо й знає, ледве чи ними користується, оскільки так легше порозумітися в змішаному з погляду мови робочому середовищі»¹⁹.

Янош Пердук (János Perduk), досліджуючи термінологію, що стосується обробки коноплі, описує і лексичні елементи слов'янського походження, які використовуються в цій сфері²⁰.

У працях П. Лизанця, попри те, що він досліджує слов'янсько-угорські міжмовні контакти насамперед крізь призму лексичних гунгаризмів в українських говірках, регулярно наводить переліки зі слов'янських запозичень, які можна зустріти в закарпатських угорських говорах²¹.

Степан Черничко (István Csernicskó) оцінює явища, що спостерігаються в розмовній мові, як зовнішні ознаки двомовності, які ілюструє численними прикладами та класифікує на групи лексичного й морфологічного впливу²². «Реєстр закарпатських слів» із праці «... itt mennyit ér a szó?» («... тут скільки вартує слово?»), яку написав Степан Черничко з співавторстві з Аніко Бергсасі (Anikó Beregszászi), «містить ті закарпатські угорські слова і їх значення, що потрапили до доповненого видання Угорського тлумачного словника 2003 року з позначкою закарпатська угорська»²³. Більшість із них виникли з розширенням значень, запозичених зі слов'янських мов.

У статті Едіт Борбель (Edit Borbély)²⁴ наведено 120 засвоєних закарпатськими угорськими говорами абрєвіатур, акронімів і скорочень, що походять з російської та української мов.

Аніта Марку (Anita Márku), вивчаючи комунікаційні стратегії угорської молоді Закарпаття, заторкує і питання запозичень²⁵. В опублікованій 2008 р. монографії дослідниця наводить реєстр із 82 запозичених слів, зібраних у ході записаних із респондентами інтерв'ю²⁶.

¹⁹ Györke M. A kárpátaljai magyar szaknyelvek. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. Kiadja a Széchenyi társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével. Budapest, 1991. P. 70–71.

²⁰ Пердук И. Славянские заимствования, связанные с обработкой конопли в венгерских говорах Ужгородского района. *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами*: тези доповідей. Ужгород, 1982. С. 138–139.

²¹ Lizanec P. N. Украинско-венгерские межязыковые (междиалектные) связи. *Hungarian Studies*. 1987. Vol. 3. N. 1–2. С. 10–11; Lizanec P. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. Budapest, 1992. I. kötet Akadémiai Kiadó; Lizanec P. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1993. P. 53–55; Lizanec P. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. Ungvár: Patent Nyomdaipari Vállalat, 1996. II. kötet; Lizanec P. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. Ungvár; Debrecen: «Ethnica» Kiadó, 2003. III. kötet.

²² Csernicskó I. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat* / szerk. I. Kassai. Budapest. 1995. P. 139–144.

²³ Beregszászi A., Csernicskó I. Kárpátaljai szójegyzék (az ÉKSz.²-ben megjelent kárpátaljai szavak és szójelentések). ...itt mennyit ér a szó? *Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint, 2004. P. 137–138.

²⁴ Borbély E. Adalék a kölcsönzés kutatásához. *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára*. Ungvár, 2000. P. 113–119.

²⁵ Márku A. Kölcsönzők használata a kárpátaljai magyar fiatalok körében. *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról* / szerk.: A. Beregszászi és I. Csernicskó. Ungvár: PoliPrint, 2004. P. 44–55.

²⁶ Márku A. Érvényes történetek Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében: monográfia. Rákóczi-füzetek XLVIII. PoliPrint Kft. – KMF, Ungvár; Beregszász, 2008.

Вільмош Газдаг (Vilmos Gazdag) проаналізував звукові матеріали фокусованих спрямованих інтерв'ю, записаних у населених пунктах Берегівського р-ну, та виокремив російські/українські лексичні елементи, що прозвучали в них²⁷.

Слов'янські запозичення в термінологічній лексиці. Безперечно, крім побутового спілкування, окрему увагу необхідно приділити термінологічній лексиці, адже саме в цій частині через перекладені з державної мови фахові праці та підручники (у кращому випадку) або через домінування освіти державною мовою (в гіршому випадку) значно більшою мірою виявляють впливи державної мови²⁸. Внаслідок цього в закордонних угорських діалектах майже повністю зникла угорська термінологія²⁹. Особливо це твердження справедливе для закарпатської угорської термінології, оскільки більшість її різновидів (за винятком гуманітарних наук) існує тільки в усній формі³⁰. У випадку розмовної мови наслідки контактів реалізуються ще з більшою інтенсивністю, оскільки «у закладах професійно-технічної освіти та в університетах студенти засвоюють термінологію російською або українською мовами, тож їх угорські відповідники молодь або не знає, або навіть якщо й знає, ледве чи нею користується, оскільки так їй легше порозумітися у мовно змішаному робочому оточенні»³¹.

Дослідження Ш. Фодова, як ми бачили вже і з цитованої праці, фокусувалися насамперед на угорських говорах району Верхньої Тиси. Однак у цих межах учений провів дослідження широкого спектра. Зокрема, аналізував слов'янізми, засвоєні у вівчарстві³², ткацтві³³, лісництві³⁴.

²⁷ Gazdag V. Szláv eredetű lexikai elemek a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban (Kárpátalja, Ukrajna). *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományörzéstől a nyelvi identitásig / szerk.: I. Fábri, E. Kötél; Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. Budapest, 2010. P. 124–160; Gazdag V. Másodnyelvi elemek a Beregszászi járás (Kárpátalja) magyar nyelvjárásaiban. *Közös jövőnk a nyelv I. Nyelvtudomány és pedagógia, Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért / szerk.: I. Kozmács, I. Vančóné Kremmer. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2010. P. 109–130; Gazdag V. Másodnyelvi elemek a kárpátaljai Beregvidék magyar lakosságának nyelvhasználatában. Bárdosi Vilmos szerk. *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai Budapest, 2011. jún. 21–22. Segédkönyvek a nyelvészeti tanulmányozásához sorozat 137. tagja. Tinta Kiadó Budapest, 2012. P. 75–85.***

²⁸ Balázs G. Szaknyelvi nyelvhelyességi ajánlások. *A Magyar Orvosi Nyelv tankönyve / szerk. P. Bősze. Budapest: Medicina Könyvkiadó, 2009. P. 199.*

²⁹ Balázs G. Euroterminológia és a magyar nyelv. Szaknyelvi kommunikáció és nyelvstratégiai munka. *Magyar Orvosi Nyelv. 2003. № 1. szám. P. 9.*

³⁰ Csernicskó I. A hivatali ügyintézés. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba / szerk. I. Csernicskó. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. P. 74.*

³¹ Györke M. A kárpátaljai magyar szaknyelvek. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében. Kiadja a Széchenyi társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével. Budapest, 1991. P. 70–71.*

³² Фодов Ш. Л. Наблюдения над овцеводческой терминологией венгерских говоров района Верхней Тисы. *Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязях с языками и литературами народов СССР: тезисы докладов Всесоюзного научного совещания финно-угроведов (Ужгород, 27–30 октября). Ужгород, 1977. С. 79–80.*

³³ Фодов Ш. Л. До питання про українські елементи в угорській ткацькій термінології. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: тези доповідей. Ужгород, 1978. С. 190–191.*

³⁴ Фодов Ш. Л. Українські запозичення в галузі лісорубської термінології в угорських говорах р-ну Верхньої Тиси /говірки Вишкова й Тячева/. *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доповідей. Ужгород, 1982. С. 146–147.*

Учні у шкільному мовленні користуються великою кількістю притаманних тільки для цієї сфери лексем. Тож шкільне мововживання можна трактувати і як професійний жаргон, оскільки воно має власну термінологію. У статті «Стратегія вибору мови та її зв'язок з обраною професією в середовищі учнів шкіл Берегівського району з угорською мовою навчання» В. Газдаг розглядає елементи державної мови, що «прижилися» в закарпатській угорській шкільній лексиці. Автор відзначає, що засвоєння елементів державної мови у шкільній термінології – природне явище, адже закарпатські школи з угорською мовою навчання підпорядковуються Міністерству освіти України, тож частина використовуваної ним лексики потрапляє у шкільне мовлення учнів³⁵.

Для об'єктивної картинки не можна оминати увагою і той численний прошарок угорських дітей, які відвідують школи з українською мовою навчання, оскільки в їхньому мовленні вплив державної виявляється експоненційно. Щодо термінології вже давно доведено, що людина зазвичай володіє термінами тільки тією мовою (у нашому випадку українською), якою їх вивчала³⁶. Тож можемо припустити, що діти-угорці, які відвідують школи з українською мовою навчання, теж перебуватимуть у подібному становищі, якщо їх опитати про шкільну лексику. Однак досвід показує: якщо фахівець-угорець, що закінчив український заклад професійно-технічної освіти, рідко має можливість спілкуватися з таким колегою, який здобув відповідну освіту рідною, тобто угорською, то учні молодших класів щодня можуть комунікувати з друзями, які навчаються в угорських школах, завоюючи так шкільну термінологію обома мовами³⁷.

Про мововживання закарпатських закладів охорони здоров'я на сьогодні маємо дуже мало інформації. В опублікованій 2003 р. статті А. Марку, у якій порушується й питання мовлення в Берегівській районній поліклініці, читаємо, що попри двомовні написи в будівлі, хворим, рідна мова яких угорська, важко порозумітися з лікарями та медсестрами, які розмовляють українською та російською³⁸. Стаття В. Газдага «Особливості використання мов у Берегівській районній центральній лікарні»³⁹ присвячена мовленню у травматологічному відділенні лікарні

³⁵ Gazdag V. A nyelvválasztási stratégia és a pályaválasztás összefüggései a kárpátaljai beregszászi járás magyar középiskolásai körében. *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léhelyzetekben* / szerk. Sz. Szoatak; Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. Budapest, 2013. P. 200–230.

³⁶ Györke M. A kárpátaljai magyar szaknyelvek. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében* Kiadja a Széchenyi társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével. Budapest, 1991. P. 66–69.

³⁷ Gazdag V. Az ukrán tannyelvű iskolák magyar tanulónak nyelvhasználata, különös tekintettel a keleti szláv kölcsönszavak fokozott használatára. *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban* A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai / szerk.: K. Hires-László, Z. Karmacs, A. Márku. Tinta Könyvkiadó II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. Budapest; Beregszász, 2011. P. 357; Gazdag V. A Beregszászi Járási ukrán tannyelvű iskoláiban tanuló magyar diákok nyelvhasználati sajátosságai. *Hungaro-Ruthenica VI* / szerk. M. Kocsis. Szeged, 2012. P. 83–87.

³⁸ Márku A. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben. Csernicskó I. szerk. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. P. 102–103.

³⁹ Gazdag V. Nyelvhasználati sajátosságok a Beregszászi Járási Kórházban. *Acta Academiae Beregsasiensis*. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. 2013. № 1. P. 229–238.

та російським й українським лексичним запозиченням, які використовують там у комунікації угорською мовою.

Слов'янські запозичення у мові масмедіа та художній літературі. Із представлених і цитованих вище праць може скластися враження, що слов'янські лексичні елементи засвоювалися тільки в розмовній мові, а в літературній писемній зовсім не вживаються. Але це, звісно, не так. Хоча, без сумніву, на цих рівнях мови частота вживання таких запозичень значно нижча, ніж у розмовній, а дослідження цих явищ перебуває лише на початковій стадії. Але на основі опублікованих даних угорських досліджень⁴⁰ та зафіксованих прикладів слов'янських запозичень у лексичному реєстрі «Ht-szólista» дослідницької мережі «Termini» (<http://termini.nyud.hu/htonline/hllista.php?action=firstpage>), які зазвичай взяті з місцевої закарпатської угорської преси, можна зробити висновок, що ці слова трапляються у мові закарпатських угорських медіа в досить значній кількості та вживаються з відносно великою частотою.

Підтвердженням цього слугує і стаття В. Газдага⁴¹, де автор наголошує, що використання російських й українських лексичних запозичень у закарпатських угорських медіа не уніфіковане, тож можемо бачити різні форми їх вживання. У більшості випадків автор на власний розсуд вирішує, які слова в якій формі використовувати. Найуживаніші способи такі: **1. Текст наводиться без виділення слов'янського слова**, тобто воно використовується як елемент угорської мови. Наприклад: *Eladó egy saját készítésű kétkerekű pricsep* (Продається двоколісний причіп власного виготовлення)⁴².

2. Слов'янське слово використовується у тексті в лапках, тобто автор хоче наголосити на його чужомовності. Наприклад: *Pedig akkor még az a bizonyos "nakaz" meg sem született* (Та на той час «наказ» ще навіть не народився)⁴³. **3. Слов'янське слово наводиться в дужках**, тобто вживається як синонім до угорського відповідника, адже загальновідомий факт, що хоча мовець знає їх угорські відповідники, але оскільки рідко має можливість використовувати у живій розмовній мові, вони потрапляють до його пасивної лексики⁴⁴. Наприклад: *Január 1-től be kell jegyeztetniük járműviket az állami közlekedésrendészethél (DAI)* (З 1-го січня транспортні засоби необхідно реєструвати в органах державної автоінспекції (ДАІ))⁴⁵.

Подібно до мови масмедіа, майже цілком випав із поля зору дослідників як Угорщини, так і Закарпаття слов'янський вплив на закарпатську угорську художню літературу. Цій темі присвячена публікація Вільмоша Газдага⁴⁶, де проаналізовано мову документального роману «A kettézárt falu» («Розділене село») Міклоша Зелеі

⁴⁰ Csige K. Lexikai és szemantikai russzicizmusok a sajtónyelvben (1948–1951). *Magyar Nyelvjárások*. 1998. P. 191–198; Osváth G. Továriscs, elvtárs, tongzhi: jelentés és társadalom. *Külkereskedelmi főiskolai füzetek*. 2006. P. 112–116.

⁴¹ Gazdag V. Orosz/ukrán lexikai elemek a kárpátaljai magyar nyomtatott sajtóban. *Nyelvhasználat a médiában* / szerk. T. Gecső, Cs. Sárdi; Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat 115. tagja. Budapest: Tinta Kiadó, 2013. P. 33–39.

⁴² Kárpátinfo. 2012 p. 12 липня.

⁴³ Kárpáti Igaz Szó. 2008 p. 9 вересня.

⁴⁴ Csernicskó I. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). P. 139–140.

⁴⁵ Kárpátalja. 2010 p. 8 січня.

⁴⁶ Gazdag V. A kárpátaljai magyar köznyelv szláv lexikai elemei Zelei Miklós A kettézárt falu c. dokumentumregényében. *Acta Beregsiensis*. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. 2010. № 3. P. 29–40.

(Miklós Zelei) та виявлено 111 російських та українських лексичних запозичень. Однак важливо зазначити, що документальний роман розповідає історію села/сіл (Малі й Великі Селменці) у ХХ ст. У творі використано спогади місцевих жителів та архівні матеріали, тобто насамперед його мова ґрунтується на живому мовленні. У дослідженні В. Газдага⁴⁷ простежено, на яких рівнях виявляється вплив державної мови в сучасній закарпатській угорській літературі, а також як автор фіксує та класифікує контактні елементи, зміни коду й ономастичні особливості в літературних творах.

Класифікація запозичень. Крім фіксації слов'янських лексичних елементів, у частині праць трапляються і спроби класифікації, при якій використано різноманітні критерії. Зокрема, застосовано хронологічний підхід, тобто коли класифікація відбувається за часом запозичення слова. Відповідно П. Лизанець ділить слов'янські лексичні елементи в закарпатських угорських говірках на дві групи: давні та нові українські. На думку дослідника, перша група – найбагатша, що пояснюється тривалим часовим інтервалом засвоєння лексичних елементів, котрі належать до цієї групи (від ХІІ до ХХ ст.). До другої науковець зараховує тільки ті слова, які потрапили до закарпатських угорських говорів лише після 1945 р.⁴⁸

Мовознавці також часто користуються класифікацією за мовою, з якої здійснено запозичення. Безперечно, слов'янський вплив на закарпатські угорські говори, який одночасно був і українським, і російським, найсильніше виявився за радянської доби⁴⁹, відповідно після 1945 р. у запозиченнях спостерігається перевага російських елементів⁵⁰. Це підтверджують і дослідження Е. Борбель⁵¹, А. Марку⁵² та В. Газдага⁵³.

Крім походження, лінгвісти досліджували й морфологічну адаптацію запозичень. У науковій літературі з контактології слушно зазначено, що в ситуації мовного контакту найлегше з одної мови в іншу запозичуються іменники, дієслова та прикметники⁵⁴. Це підтверджується і у випадку закарпатських угорських говорів. Наприклад, із 247 лексичних елементів, які зібрав І. Ковтюк⁵⁵, 172 – це іменники.

В окремих працях бачимо спроби класифікації за тематичними групами. На думку мовознавців, саме так можна точніше визначити ті сфери мовлення, у яких більше виявляється слов'янський мовний вплив. Проте такі публікації засвідчують значні розбіжності у формуванні тематичних груп, що зумовлене насамперед відмінностями каталогізованих елементів.

⁴⁷ Gazdag V. Nyelvi interferencia a kárpátaljai magyar irodalmi művekben. *Többszervezés, regionalitás, nyelvoktatás* / szerk. A. Márku, E. Tóth; Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont Kutatásából III. Ungvár: RIK-U Kiadó, 2017. P. 178–185.

⁴⁸ Lizanec P. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. P. 51–54.

⁴⁹ Ковтюк І. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. P. 95.

⁵⁰ Lizanec P. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. P. 54.

⁵¹ Borbély E. Adalék a lexikai kölcsönzés kutatásához. P. 113–119.

⁵² Márku A. Érvényes történetek Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák.

⁵³ Gazdag V. Szláv eredetű lexikai elemek a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban (Kárpátalja, Ukrajna). P. 124–160; Gazdag V. Másodnyelvi elemek a Beregszászi járás (Kárpátalja) magyar nyelvjárásaiban. P. 109–130; Gazdag V. Másodnyelvi elemek a kárpátaljai Beregvidék magyar lakosságának nyelvhasználatában. P. 75–85.

⁵⁴ Bartha Cs. Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest. 1993. P. 105.

⁵⁵ Ковтюк І. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре.

У дисертації І. Ковтюк класифікує слова, які П. Лизанець⁵⁶ відніс до давніх запозичень, за 21 групою⁵⁷. Нові слова, запозичені після 1945 р., дослідник ділить ще на шість тематичних груп⁵⁸.

Узагальнена оглядова праця з аналізованої теми – кандидатська (PhD) дисертація В. Газдага⁵⁹, основа якої – тлумачно-етимологічний словник східнослов'янських лексичних елементів, що укорінилися в мовленні Берегівського р-ну (єдиного, де угорська меншина становить більшість населення), а також багатоаспектний аналіз цих запозичень. Автор ділить зібрані слова на 26 тематичних груп, наголошуючи, що класифікація окремих досить умовна, оскільки багато з них можуть бути одночасно зараховані до кількох груп⁶⁰.

Відповідно до міжнародної та угорської практики дослідники робили спроби здійснити категоризацію слов'янських елементів у закарпатських угорських говорах за типами запозичених слів. С. Черничко зі співавторами⁶¹, взявши за основу праці угорських лінгвістів⁶², виділили такі типи: безпосереднє (лексичне); звукове (фонетичне); гібридне; запозичення значення; кальки.

Адаптація запозичень. Окрім спроб класифікації, в аналізованих працях вивчали й фонетичні та морфологічні зміни в запозиченнях.

Аналізуючи фонетичні зміни українських запозичень в ужанських угорських говірках, І. Ковтюк щодо голосних зазначає, що в українських запозиченнях можуть вживатися всі довгі угорські голосні, а в окремих випадках – навіть дифтонги. У випадку приголосних тільки українські м'які приголосні фонemi *д'*, *т'*, *н'* мають угорські відповідники *gy*, *ty*, *ny*, а решту замінили тверді⁶³. Е. Борбель, вивчаючи звукові явища у скороченнях та абрєвіатурах, виділяє такі зміни при запозиченні слів: 1. Кінцеве російське *о* в угорській вимові подовжується, а кінцеве російське *а* скорочується. 2. Російському звуку *х* відповідає угорський *ch*; це явище розчиняється з допомогою спрощення приголосних, уподібненню, одзвінченню глухих приголосних, африкації та палатизації⁶⁴. У цьому контексті В. Газдаг⁶⁵ відзначає, що слов'янське

⁵⁶ Lizanec P. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. P. 51–54.

⁵⁷ Ковтюк І. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. P. 71–73.

⁵⁸ Там само. P. 95–96.

⁵⁹ Gazdag V. Szlav elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest. Kézirat. 2017. URL: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40481>

⁶⁰ Gazdag V. Szlav eredetű lexikai elemek a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban (Kárpátalja, Ukrajna). P. 154–155.

⁶¹ Csernicskó I., Hires K. A kölcsönzés. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba* / szerk. I. Csernicskó. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. P. 125–138; Барань С., Черничко С. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці ІІ. *Acta Beregsasiensis*. А ІІ. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. 2009. № 1. P. 91–112.

⁶² Kontra M. A nyelvek közötti érintkezés néhány kérdéséről, különös tekintettel «elangolosodó» orvosi nyelvünkre. *Nyelvtudományi Értekezések*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981; Bartha Cs. A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

⁶³ Ковтюк І. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. P. 91–111.

⁶⁴ Borbély E. Adalék a lexikai kölcsönzés kutatásához. P. 114–115.

⁶⁵ Газдаг В. Фонетичні модифікації східнослов'янських лексичних елементів у закарпатських угорських говорах. Рижиков Вадим (гол. редактор) *Науковий вісник інноваційних технологій*: зб. наук. праць. Київ. № 3 (15). 2017. С. 122–132.

г у запозиченнях реалізується і як звук *g*, і як *h*, а на місці слов'янського *x* трапляються звуки *h* або *ch*, а звук *h* – у тих, де було звукосполучення *xg*.

Серед східнослов'янських лексичних елементів, запозичених закарпатськими угорськими говорами, знаходимо й такі, які існують одночасно в кількох варіантах. Спосіб виникнення таких форм також дає можливість класифікації запозичень. Відповідно В. Газдаг⁶⁶ виділив такі категорії, які також можуть ділитися на підгрупи: засвоїлися як російські, так і українські слова з різним звучанням; паралельно – форми однини та множини; випадання звука; вставний (епентетичний) звук; подовження; українсько-угорські фонемні відповідники; форми, які виникли іншими способами.

Поряд зі звуковою асиміляцією умова поширення запозичень – їхнє морфемне пристосування до системи приймальної (у цьому випадку угорською) мови. І. Ковтюк звертає увагу й на те, що більшість запозичень – активні учасники створення нових слів і складених слів⁶⁷. За спостереженням С. Черничка, використання слов'янських запозичень у закарпатських угорських говорах відбувається відповідно до норм угорської мови. До всіх запозичених слів додаються афікси, а самі вони поєднуються в реченні. Форми іменників зазвичай засвоюються в угорських говорах без змін, натомість дієслова вже під час запозичення одержують угорські дієслівні суфікси й особові закінчення. Пізніше саме ця форма служить основою для аглютинації⁶⁸. Трапляється, що поряд зі словами й фонемами запозичуються навіть цілі синтаксичні одиниці⁶⁹.

У ході засвоєння часто можуть виникати певні зміни у значеннях запозичених слів. Це може бути як розширення, так і звуження. У праці В. Газдага⁷⁰ наведено приклади такого явища. Автор використовує для ілюстрації дані анкетного опитування, яке він провів.

Інші лінгвістичні особливості. У мовленні закарпатських угорців, окрім запозичень різних видів, звісно ж спостерігаються й інші явища, що виникають під сильним впливом державної мови. З-поміж них найчастіше трапляється т. зв. зміна мовного коду або змішування кодів, щоправда їх використання значно рідше, ніж запозичень. На думку А. Марку, зміна коду зумовлена насамперед позамовними причинами: ситуація, особистість мовця, присутність одномовних осіб, знання мов, контекст тощо⁷¹. Дослідниця, користуючись здобутками угорської та міжнародної лінгвістики, розрізняє такі види зміни мовних кодів⁷²: *контекстуальна; метафорична; ситуативна.*

⁶⁶ Gazdag V. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv lexikai elemek hangtani és szemantikai módosításáról. *Філологічний часопис*. 2017. № 10. P. 10–24; Gazdag V. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv kölcsönszavak alakváltozatainak létrejöttéről. *Hungaro-Ruthenica*. 2018. № VIII. P. 69–77.

⁶⁷ Ковтюк И. Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. P. 120–134.

⁶⁸ Csernicskó I. A kárpátaljai magyarság és a két nyelvűség (1945–1993). P. 141–143.

⁶⁹ Csernicskó I., Hires K. A kölcsönzés. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba* / szerk. Csernicskó I. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. P. 125.

⁷⁰ Gazdag V. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv lexikai elemek hangtani és szemantikai módosításáról. P. 10–24; Gazdag V. A kárpátaljai magyar nyelvjárások keleti szláv kölcsönszavainak szemantikai változásairól. *Nyelvek és nyelvváltozatok térben és időben* / szerk.: Z. Karmacsí, R. Máté. Ungvár, Ukrajna RIK-U Kiadó, 2018. P. 132–138.

⁷¹ Márku A. Érvényes történetek Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák. P. 101.

⁷² Ibid. P. 101–135.

Золтан Кормочі (Zoltán Karmacsi), вивчаючи мовлення дітей, що зростають в етнічно та мовно змішаних родинах, відзначив, що за таких обставин причиною зміни коду дитиною є насамперед те, що кожен із батьків говорить іншою мовою⁷³.

Слов'янський вплив має значний ефект і на вживання мови закарпатськими угорцями. На Закарпатті угорців при народженні реєструють, згідно зі східно-слов'янською традицією, іменем із трьох частин (прізвище–ім'я–по батькові)⁷⁴, а угорські імена в документах вказують кириличними літерами⁷⁵. Записування слов'янськими літерами імен закарпатських угорців спричиняє чимало практичних проблем, оскільки під час реєстрації особи при народженні окремі угорські імена у слов'янському варіанті можуть зазнавати змін⁷⁶. Фонетичні особливості⁷⁷ записування українською мовою угорських імен найбільше проблем зумовлюють тоді, коли при оформленні закордонного паспорта кириличну форму передають латинськими літерами⁷⁸. Крім цього, імена з трьох частин часто зустрічаються в побутовому мовленні та місцевій угорській пресі. На думку дослідників, згадування в закарпатських угорських медіа імен по батькові – також спосіб вказування національної належності⁷⁹.

⁷³ Karmacsi Z. Kétnyelvűség és nyelvelsajátítás. PoliPrint, Ungvár, 2007; Karmacsi Z. Nyelvhasználati jellegzetességek kárpátaljai kétnyelvű gyermekek beszédében / szerk.: Z. Karmacsi és A. Márku. *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Ungvár: PoliPrint. 2009. P. 64–70.

⁷⁴ Beregszászi A., Cserniczkó I. A kárpátaljai magyar személynévhasználat sajátosságai. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba* / szerk. I. Cserniczkó. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. P. 153–163.

⁷⁵ Beregszászi A., Cserniczkó I. Pragmatikai eltérések. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba* / szerk. I. Cserniczkó. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. P. 163–169.

⁷⁶ Beregszászi A., Cserniczkó I. A kárpátaljai magyar személynévek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr*. 2011. № 4. P. 416.

⁷⁷ Balla A. A rendszerváltások következményei a kárpátaljai magyar személynévhasználatban. *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai / szerk.: K. Hires-László, Z. Karmacsi, A. Márku. Tinta Könyvkiadó II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete Budapest; Beregszász, 2011. P. 396–397.

⁷⁸ Beregszászi A., Cserniczkó I. A kárpátaljai magyar személynévhasználat sajátosságai. P. 154.

⁷⁹ Ibid. P. 159–160.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА ЗАКАРПАТТЯ: СИСТЕМА ДІЄСЛОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XIX СТОЛІТТЯ)

Українські діалекти Закарпаття – «середньозакарпатський, гуцульський, бойківський, лемківський – архаїчні та складні мовно-територіальні утворення»¹, структурне розмаїття яких зумовлене насамперед збереженням багатьох давніх автентичних рис мови і культури українців. Найдавніші писемні пам'ятки Закарпаття свідчать про те, що «закарпатські українці говорили й писали руською (українською) народно-розмовною бесідою»². Найпоширенішим видом письменства в XVI–XVIII ст. були учительні Євангелія, зокрема Ладомирівське (XVII ст.), Пряшівське (XVIII ст.), Нижньомирошівське (1759), а також «Нягівські повчання на Євангелія» (середина XVI ст.). Сюди належать «учительні» збірники – Торунський (XVI ст.), Углянський збірник «Ключ» (XVII ст.), Ужгородський (XVII ст.), Литманівський (XVIII ст.) тощо, написані живою народнорозмовною мовою з домішками церковнослов'янizmів. Як зауважила Ірина Фаріон, розвиток української мови впродовж XVIII ст., – це «подиву гідне хоч і сповільнене, але послідовне виривання народу як мови і мови як народу з лещат Середньовіччя і передмодерної мовної ієрархії та полілінгвізму. Формування і виростання мовної, мовно-етнічної (національної) свідомости змінювало матрицю статусу староукраїнської (руської) мови. Ця матриця розсипалася під тиском доби романтизму з провідним національним, рідномовним пріоритетом»³. Лише наприкінці XVIII ст. народна мова стала основою нової української літературної, однак у другій половині XIX ст. частина закарпатської інтелігенції почала вживати російську, чим певною мірою зашкодила розвитку української народної.

Одним із найвідоміших діячів Закарпаття у XVIII ст. був Арсеній Коцак (Олексій Федорович) (1737–1800) – визначний закарпатський учений, мовознавець, педагог, поет, історик, філософ, церковний діяч, уродженець с. Великий Буковець колишньої Шариської жупи (тепер – Буковець Свидницького р-ну Пряшівського краю Словаччини). Здобувши богословську освіту в Кошицькому університеті й одержавши ступінь доктора теології (1767), А. Коцак працював духівником Мало-березнянського монастиря, був професором духовних шкіл у Краснобрідському (тепер – Словаччина), Марія-Повчанському (тепер – Угорщина), Імстичівському,

¹ Грицак М. А. Предмова. *Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області*. Київ, 2017. Вип. 1: А–Б. С. 5.

² Бача Ю., Ковач А., Штець М. Мова українців-русинів: історична еволюція та націєтворчі функції. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ, 2013. С. 544.

³ Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 588.

Малоберезнянському, Мукачівському монастирях, а також ігуменом Буківського, викладаючи церковнослов'янську («словенську») мову, риторичку, поетику, філософію, історію та низку богословських дисциплін. Автор близько 30 книг церковнослов'янською та латинською мовами, жодна з яких за його життя не була опублікована.

Найвідоміші праці Арсенія Коцака – рукописні варіанти «Грамматики» (відомі на сьогодні Імстичівський, Мукачівський та Маріяповчанський), орієнтовані на граматику Мелетія Смотрицького й писані церковнослов'янською, що була мовою викладання на Закарпатті у XVIII ст. Поява граматики А. Коцака зумовлена кількома причинами: 1) нагальна потреба в підручнику церковнослов'янської мови для закарпатських шкіл, оскільки ввіз книг кириличного друку, зокрема й букварів, з України, Росії тощо суворо переслідувався; 2) потреба нормалізації церковнослов'янської мови на Закарпатті; 3) патріотичні мотиви («Дабы и насъ мѣзрныхъ Руснаковъ Не судили всѣ аки спростаковъ»).

Йосип Дзендзелівський та Зузана Ганудель (Zuzana Hanudel'), досліджуючи історію виникнення цієї граматики Арсенія Коцака, припускають, що «маріяповчанський та мукачівський варіанти хоч і є посібниками з церковнослов'янської мови, проте вони все ж великою мірою зорієнтовані на тодішні латинські взірці, хоч і працю М. Смотрицького автор використав також досить щедро»⁴. Варто наголосити і на тому, що М. Смотрицький призначав свою граматику передусім для вчителів, відповідно вона була складною та перенасиченою визначеннями й поясненнями. Натомість А. Коцак свою уклав передусім як підручник чи посібник для вчителів та учнів, однак вона була розрахована, як він сам наголошував, для всіх закарпатоукраїнців, а не лише маковичан (мешканців північно-західної Пряшівщини).

Зауважу, що в рукописних працях А. Коцака досить часто репрезентовано місцеві діалектизми (лексичні, словотворчі, морфологічні, синтаксичні), які становлять значний інтерес для дослідників історії української мови й історичної діалектології. Зокрема, із-поміж частин мови, які подано в граматичних студіях А. Коцака, на особливу увагу заслуговує система дієслова, яка є надзвичайно складною та характеризується різноманіттям форм.

Рукопис Маріяповчанського варіанта «Грамматики» (1772–1778) А. Коцака, який опублікували та дослідили Й. Дзендзелівський і З. Ганудель, зберігається в бібліотеці Дебреценського університету, куди він разом з іншими рукописами та стародруками потрапив із бібліотеки колишнього Маріяповчанського монастиря (м. Маріяповч Сабоцького комітату (Східна Угорщина)). Рукопис нараховує 89 листів, текст граматики займає 173 с. У цьому варіанті автор послідовно дотримується загальних правописних правил церковнослов'янської мови, хоча нерідко трапляються відхилення, зумовлені впливом живого народного мовлення⁵.

Грамматика складається з двох частин – «О орфографії» та «О етимології», в останній з яких подано тлумачення частин мови. Зокрема, «verbum або глаголь» потрактовано як «часть слова, сланяемая со различными наклоненіи, времени и

⁴ Дзендзелівський Й., Ганудель З. «Грамматика Арсенія Коцака». *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Першоджерела*. Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во в Братиславі, 1990. № 15. Т. II. С. 15.

⁵ Там само. С. 11.

чины; дѣйство или страсть или ничтоже о(т) сихъ знаменующая» [Коц.Гр., с. 153] та ґрунтується на традиціях тогочасних ґраматик латинської і старогрецької мов. Мовознавець розрізняє «глаголь персональный и неперсональный», тобто «личный и безличный»: *азъ чту, ты чтешь, онъ чтеть, мы чтеме, вы чтете, они чту(т); на(д)лежить, подобаетъ, достои(т)*.

Не вживаючи термінології М. Смотрицького, серед особових дієслів дослідник виокремив перехідні та неперехідні, вказуючи, що «инь глаголь естъ владѣющий падежемъ нѣкіимъ, или того по себѣ требующій, без него же совершеннаго разума не творить, якоже: *люблю б(о)га, вижду Петра*, и инь невладеющий, иже безъ инаго всякаго падежа, кромѣ именительнаго, совершенно уразумѣтися можетъ, якоже сія: *сизу, живу, умираю, трепещу*» [Коц. Гр., с. 53]. Також А. Коцак звернув увагу і на семантику дієслова:

«– инь глаголь естъ существительный, иже ни дѣйствіе ни терпѣніе, значи(т), но точію бытность, якоже сія *есмь, еси, естъ; бываю, -ваеишь, -ваетъ;*

– инь глаголь естъ прилагательный, иже дѣйствіе нѣкое или терпѣніе значить, якоже се: *люблю Петра, Илю; любимъ есмь о(т) Петра;*

– инь глаголь естъ звателный, иже названіе нѣкое или нарицаніе значи(т), якоже: *нарицаюся, именуюся, г(лаго)люся, имѣюся, вмѣняюся, показуюся*» [Коц. Гр., с. 153].

Однак найбільшого значення мовознавець надав словотвору дієслів, їхній словозміні, а також схарактеризував дієслівні категорії, децю відходячи від «Граматики» М. Смотрицького (див.: [См.Гр., с. 236–250]). Зокрема, А. Коцак виокремив:

1. *Сpecies* або **видъ**, тобто **образъ**. «По образу глаголы суть двойственныя сирѣчь природныя, [или] первообразн(ыя) или первобытныя и походящая или производныя. Природныя суть, яже о(т) инуду не походятъ, сирѣчь о(т) инаго реченія начало не имуть, якоже: *люблю, молчу, слышу* не походя(т) о(т) инуду, но паче о(т) нихъ ина походя(т), сирѣчь *любов(ь), молчаніе, слышаніе*. Походящая суть, яже о(т) инаго коєго реченія походятъ и начало своє имуть, якоже: *поздравляю* походи(т) о(т) *здравіе, царствую*».

2. *Figura*, тобто **подобіе** або **начертаніе**. «Начинательный естъ, иже вещь начинаему знаменуетъ и обычнѣ кончиться на -ѣю, яко: *теплѣю, жестѣю, бѣлѣю*. О(т) природных или совершенных г(лаго)ль *теплю, жещу, бѣлю*. Учащательный естъ, иже вещь учащаему знаменуе(т) и обычнѣ кончи(т)ся на -аю или -яю: *бѣгаю, -сизъ; читаю, алкаю, творяю, охраняю, лѣтаю*, о(т) природныхъ г(лаго)ль *бѣгу, чту, алчу, творю, храню*».

3. *Voх*, тобто **злогъ** або **гласъ**, серед яких виокремлено: *дѣйствительный, терпѣливный, нисякій, о(т)лагательный* та *общій*.

Гласъ дѣйствительный «глагола или глаголь дѣйствительный естъ еґоже именительный нѣчто дѣйствуе(т)»: *Петръ любитъ, учитъ, слыши(т)*.

Терпѣливный глаголь – «еґо же именительный ничто(же) дѣйствуе(т), но точію терпитъ около себе нѣчто бы(ва)еґоме о(т) инаго, якоже: *Петръ хвалитъся о(т) Павла* или *уничижаетъся*, или *хвалимъ бываетъ*, или *уничижаетъ*».

Гла(с) нисякій (глаголы нисякыя) – «суть глаголы, окончающіяся на -у или -ю, но не могущая премѣнитися во терпеливый гла(с), сирѣчь не пріємлющія к себѣ оное знаменіе *ся*, якоже: *пляшу, молчу, желяю, погибаю, скачу, царствую*,

хощу, не хощу, изволяю, развѣ точію во єдиной третієй нѣкогда персонѣ и се токмо в числѣ єдинственномѣ».

Глаголы о(т)лагательныя – це «глаголы, окончающаяся на *ся*, но не могущая премѣнитися во дѣйствительное или оставить оноє о(т) себе *ся*, якоже: *радуюся, сумнюся, умиляюся, стыжуся*, не г(лаго)лемь бо *радую*».

Общій гласъ «окончєніє страдателнаго има(т), знаменованіє же дѣйствителнаго вкупѣ и страдателнаго, яко *касаюся*».

А. Коцак зазначив також про розрізнення виокремлених «залоговъ» чи «гласовъ», а також про зарахування дієслова до різних станів відповідно до семантики та наявності/відсутності постфікса *-ся*. «Глаголь дѣйствительный познавається о(т) сюду, аще о(т) дѣйствительнаго можетъ премѣнитися во терпѣливый с приложеніє(м) слога *ся*, якоже: *Павель обличаетъ Петра* или *о(т) Павла обличается Петръ*. Якоже и гласъ терпѣливый познавається подобно, сирѣчь аще о(т) терпѣлинаго можетъ премѣнитися во дѣйствительный чрезъ о(т)ложеніє слога *ся*, якоже *о(т) Петра поеться нѣніє* или *Петръ поеть нѣніє*».

4. *Modus*, або **чинь**, який поділено на «конечный» (*люблю, любишь, любитъ, любиме, любите, любятъ*) та «безконечный» (*хощу речи, хочещи речи, хотимъ речи*). Із-поміж «конечныхъ чиновъ» А. Коцак розрізняє чотири, використовуючи латинську термінологію: *indicativus, imperativus, optativus* та *conjunctivus*, при цьому даючи відповідне тлумачення: «...тобто сказателный (*бію, чту, стою*), повелителный (*бій, чти, стой*), желателный (*обымъ билъ, ащебы хотѣлъ, даль быхъ*), сопрягателный (или) (со)єдини(телный) и пятый *infinitivus*, безконеч(ный), время точію изьявляя, числа, лица и рода не опредѣляе(т), як *бити, стояти*; к немуже приналежать *Gerungia* и *Supina*».

5. *Tempus*, або **время**. А. Коцак відповідно до латинських граматик виділяє такі дієслівні часи: «...время настоящее (*научаю, научаешь, научаешь*), время мимощедшее, у межах якого виокремлено мимощедшее несовершенно (*научахъ, научахся*), мимощедшее совершенно (*научихъ*), мимощедшее древлесововершенно (*раждаях, біяхъ, біянь, бывахъ*) та грядущее (*научу, научуся*)».

6. *Numerus*, або **число**. Мовознавець розрізняє одну і множину – «число единственное и болшественное», а також двоїну, яка маловживана.

7. *Persona*, або **лице**. А. Коцак вказує на 3 особи дієслів, до яких потрібно додавати займенник *азъ* або *я* (*я учу*), *ты* (*ты учишь*), *онъ* (*онъ учи(т)*) в однині та *мы, вы, они* в множині (*мы учиме, вы учите, они учатъ*).

8. *Genus*, або **родъ**, за визначенням лінгвіста, «єсть спрягаемыхъ глаголовъ по родомъ склоненіє». Відповідно виокремлено 5 родів дієслів: мужескій (*быль*); женскій (*была*); нисякій або середній (*было*); общій (*бысма, быста*) та всякій (*бію, бієши, бієть, біють; бихъ, би, бихомъ, бисте, біяху*) [Коц.Гр., с. 154–157].

На початку 80-х років ХХ ст. проф. Й. Дзендзелівський віднайшов у бібліотеці Ужгородського університету ще один варіант рукописної граматики під назвою «Школа или училище граматики руской и прочіихъ многоразличныхъ наукъ отрокомъ належащихъ и много ко преуспянію о нѣхъ служащихъ от различныхъ авторовъ во кратць собранное и чрь(з) монаховъ Ч(ина) с. В(асилия) В(еликаго) общей пользь предложеноє», проте дата й місце виготовлення рукопису не визначені. Й. Дзендзелівський і З. Ганнудель припустили, що А. Коцак його уклав після 1778 р. За

обсягом це – невеличка книжка, зшита з 9 саморобних зошитів та містить 70 арк. У тексті виявлено скорочені написання слів, перекреслення, виправлення, недописані слова, особливо в кінці рядків.

У рукописі «Школа или училище граматики русской» А. Коцака коротко подано основні характеристики дієслова, які подекуди чіткіші та не мають таких розлогіх тлумачень, як у Маріяповчанському варіанті «Граматики». Зокрема, мовознавець розрізняє особові й безособові дієслова – личный (*люблю, любими, любитъ, любиме, любите, любятъ*) та безличный (*подобаетъ, достоинъ*) [Коц.Гр.Шк., с. 255]. Серед особових виокремлено:

– «существительный, иже вещь о себѣ просто стоящую ниже дѣйствующую, ниже страждущую знаменуе(т) и сице въ г(лаго)лѣ є(ст)» (*есмь, еси, естъ, бываю, бываши, бывае(т)*) та «прилагательный, сирѣчь звателный, иже или дѣланіе, или страданіе, или иноє вещи коєя нарицаніе знаменуе(т)» (*бію, нарицаюся, зовуся, именуюся*);

– «глаголь дѣйствительный, страдателный, средній, общій та отложительный» (акцентовано увагу на особливості переходу з одного стану в інший) [Коц.Гр.Шк., с. 255–256].

А. Коцак подав перелік особливостей дієслів: «начертаніе, видъ, лице, чинъ наклоненіе, время, родъ, спряженіе» [Коц.Гр.Шк., с. 256] та коротко їх схарактеризував, більшу увагу звертаючи на ілюстративний матеріал, аніж на тлумачення, що, на мою думку, передбачало практичне застосування цього рукопису граматики [пор.: Коц.Гр., с. 154–157]:

1) **начертаніє глаголь**, *figura verborum*, «є(ст) троякое: или простое (*ємлю*), или сложное (*пріємлю*), или пресложное (*воспріємлю*)»;

2) **виды глаголь**, *species verborum* – «два или первообразный, иже и совершеный нарицае(т)ся (*чту, стою*), или производный, иже о(т) инаго г(лаго)ла походи(т) (*читаю от чту*)»;

3) **числа глаголь**, «у славян три, сице суть единственное, двойственное и болшестве[нное], по древнему обычаю о(т) грековъ взятому. Но понеже число двойственное мало употребляе(т)ся»;

4) **лица глаголь** «три во обоихъ числѣхъ, сирѣчь первое лице (*азъ бію, мы біємъ*), второе лице (*ты бієши, вы бієте*); третіє лице (*онъ, она, оно біє(т), они, оны, она бію(т)*)»;

5) **чины** або **наклоненія** мовознавець виокремив п'ять типів: «сказательный или изъявительный (*бію, чту*); поведительный и молителный (*бій, стой, услыши*); желательный (*о дабы еси чель*); соединительный или сопрягателный (*да бію*); безконечный или неопредѣлительный (*бити, стояти*)»;

6) **времена глаголь**, серед яких виділено: «настоящее, еже дѣйствіе и страданіе нѣкое быти казуе(т) (*люблю, чту*); переходящее несовершено (*научахъ, слышахъ*); прешедшее совершенно (*научихъ, услышахъ*); древле мимошедшее (*н(а)учивале(м), слышивале(м)*); будущее (*побію, прочту, научу, услышу*)». Вказано, що утворення часових форм, а також усіх особових форм дієслів відбувається від 1 особи однини (*люблю* – *любими, любитъ, любиме, любите, любя(т)*).

7) **роды глаголь** поділено на 4 типи, зокрема «лица, окончающаяся на лѣ, мѣ, нѣ, су(т) свойствена рода мужеска; кончащая(ся) на ла, ма, на, су(т) свойствен[а]

рода женска; кончащ[аяся] же на *ло, мо, но, су(т)* свойств[ена] рода нисяка(го) (*онъ любилъ, она любила, оно любило, онъ бієнь былъ, она бієна была, оно бієно было*). Сіяже, *азъ бію, ты бієши, онъ, она, оно бієть* суть общаго рода» [Коц. Гр.Шк., с. 256–257].

Дієвідмінювання А. Коцак визначає як «преклоненіє или измѣненіє глагола чрезъ чины, времена и персоны и роды» [Коц.Гр., с. 157; Коц.Гр.Шк., с. 257] та поділяє дієслова на тематичні й нетематичні, називаючи їх відповідно «чинное» і «нечинное сопряженіє». Серед тематичних розрізняє лексеми 2-х дієвідмін, вказуючи при цьому, що «сопряженія глаголовъ чинная могутъ положитися у Руссовъ, якоже и у Угровъ, точію два» [Коц. Гр., с. 157]. Таке зауваження, на думку Й. Дзєндзелівського, свідчить про те, що А. Коцак не лише практично володів угорською розмовною мовою (що в умовах тодішнього міста Кошіце було звичайним явищем), а й добре знав її граматику⁶.

Ще одна вагома праця початку XIX ст. – «Slavo-ruthena grammatica» (1830) Михайла Лучкая. Зауважу, ця граMATика хоч і написана латинською мовою (за визначенням автора – призначена для вчених), однак це перша друкована в Закарпатті українська граMATика з широким використанням народної розмовної мови й фольклору, яка містила зіставно-порівняльний опис фонетичної та морфологічної систем церковнослов'янської мови української редакції зі зразками українських закарпатських говірок. Як вважає Петро Лизанець, вказана праця відтворює «церковнослов'янську мову в її карпатоукраїнській редакції»⁷. М. Лучкай, публікуючи свою граматику, мав дві мети: 1) подати закарпатцям посібник для засвоєння норм церковнослов'янської як мови, яка, на його думку, повинна бути літературною для всіх слов'ян і до якої є найбільш близькими закарпатські говори; 2) ввести до європейської науки інформацію про маловідомий на той час «карпаторуський» народ, тобто закарпатських українців, та їхню мову⁸, використовуючи головню свій рідний говір – говір с. Великі Лучки (тепер – Мукачівський р-н Закарпатської обл.). Як зазначив Василь Сімович у праці «Grammatica Slavo-Ruthena M. Лучкая» (1930–1931), Михайло Лучкай був оригінальним у тому, що не мав учителів і попередників у використанні української мови для порівняння з церковнослов'янською. Значення його граматики в тому, що 1) це був перший на Закарпатті друкований підручник церковнослов'янської мови для вищих шкіл, який популяризував розвідку «Institutiones» Йозефа Добровського (Josef Dobrovský); 2) граMATика містила значний прошарок українських форм, зокрема з української народнорозмовної мови, серед них і закарпатських говорів; стала взірцем для галицьких граMATик; 3) у ній зроблено спробу транскрипції латинською мовою⁹. ГраMATика М. Лучкая складається з чотирьох основних розділів: «De literis» («Про букви»), «De vocibus» («Про слова»), «De tono, seu accentu» («Про наголос або акцент») та «De syntaxis»

⁶ Дзєндзелівський Й., Ганудель З. «ГраMATика Арсенія Коцака»... С. 52.

⁷ Лизанець П. Михайло Лучкай і його граMATика. *Лучкай М. ГраMATика слов'яно-руська / упоряд. П. Лизанець; пер. з лат. П. Лизанця, Ю. Сака. Київ: Наукова думка, 1989. С. 18.*

⁸ Дєрбаль О. Дослідження граMATики М. Лучкая у 20–30 роках ХХ ст.: (за матеріалами закарпатської періодики). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2003. Вип. 8. С. 157.*

⁹ Сімович В. *Grammatica Slavo-Ruthena M. Лучкая. Науковий збірник Просвіта. Ужгород, 1930–1931. С. 305.*

(«Про синтаксис»). Саме в розділі «De vocibus» представлено систему дієслова, у якій кожна дієвідміна має паралельні церковнослов'янські й карпатоукраїнські парадигми у 3 способах (*изавителен, сопряженіе, повелительное*) та в 5 часах (*время настоящее, переходящее, прошедшее, минувшее і будущее*) [Луч.Гр., с. 80–110].

До викладу дієвідмінювання у граматиках і А. Коцака, і М. Лучкая подана перш за все вся парадигма дієслова *быти* [Коц. Гр., с. 159; Луч.Гр., с. 81–84]. Як зауважили Й. Дзендзелівський і З. Ганудель, А. Коцак виділив *быти* «з решти не-тематичних дієслів, очевидно, під впливом латинської граматики Е. Альвара»¹⁰. Таке подання зумовлене і практичним застосуванням, оскільки це дієслово як допоміжне використовувалося при творенні інших дієслівних форм. Із таких самих міркувань подано *быти* й у граматиці М. Лучкая.

Отже, у парадигмі теперішнього часу в граматиці А. Коцака репрезентовано такі форми: *есмь, еси, естъ, есмь, есте, суть* [Коц.Гр., с. 159], натомість М. Лучкай подав *ем, есь, е, есме, есте, суть* [Луч.Гр., с. 81], які представлені і в говорах Закарпатської обл., наприклад: «*О небоже w(t) коли ты ростеши; ищи як малый есь*» [Луч.Гр., с. 154]; «*Найса оучат, котрѣ надачто подберѣтса и забывают, что они сѣть*» [Луч.Гр., с. 155]; «*Агі на т'а, йакий ѿес дурний*» [Грицак, с. 41].

Форми «мимошедшого совершенного» часу більш різноманітні у граматиці А. Коцака, оскільки поряд з аористними формами виявлено й відповідні діалектні: *быхъ, былъ, -ла, -ло емъ; былъ, -ла, -ло еси; бысть, або былъ, была, было, або бяше; быхомъ, были сме; бысте, былисте; быша, были* [Коц.Гр., с. 159], наприклад: «*Ѣли тили гайновали добрѣ им было*» [Луч.Гр., с. 170]; «*Йадной зимы то было*» [УЗГ, с. 24]; «*Уже снѣг падаѣ, та пак вже дома сме были*» [УЗГ, с. 197]. Парадигму майбутнього часу дієслова *быти* у граматиці А. Коцака складають форми *буду, будешь і будеши, будетъ*; специфічний місцевий діалектизм *будеме* (поряд із *будемъ*), *будете, будутъ* [Коц.Гр., с. 159]. Натомість для граматики М. Лучкая притаманні лише такі «руські» форми: *буду, будеш, буде; будеме, будуте, будут* [Луч.Гр., с. 82]. Наприклад: «*Ѣк нам бѣде вольно бѣдемѣ шлюб брати*» [Луч.Гр., с. 171]; «*Дай авѣзу, а ми там будеме*» [Грицак, с. 39].

Зауважу, що А. Коцак подав парадигми дієслів обох відмін паралельно у двох колонках, виокремивши: 1) відмінювання «дѣйствителныхъ и нисякихъ» дієслів [Коц.Гр., с. 162–165]; 2) відмінювання «терпѣливныхъ и о(т)лагателныхъ» дієслів [Коц. Гр., с. 166–169]. Парадигми відмінювання «страдателныхъ» дієслів репрезентовано окремо для I та II відмін [Коц.Гр., с. 170–174]. Натомість М. Лучкай виокремив 6 відмін дієслів (відповідно до поділу Й. Добровського¹¹), систему дієвідмінювання яких представлено у 2-х парадигмах – церковнослов'янській і тодішній народнорозмовній [Луч.Гр., с. 85–105].

Система словозміни дієслів, яку подано у граmatiках А. Коцака та М. Лучкая, відтворювала елементи розмовної мови українців і збереглася в говорах Закарпаття. Зокрема, в аналізованих працях репрезентовано дієслова:

2 особи однини теперішнього часу послідовно оформлені флексією *-шь (-ш)*: *раждаєшь, учишь* [Коц.Гр., с. 162]; *ореш, несеш, горіши* [Луч.Гр., с. 90, 95, 99].

¹⁰ Дзендзелівський Й., Ганудель З. «Грамматика Арсенія Коцака». С. 53.

¹¹ Лизанець П. Михайло Лучкай і його грамматика. С. 27.

Наприклад: «*дикій извѣдѣется, прочто тото робииш?*» [Луч.Гр., с. 156]; «*ци не ганьбишса?*» [Луч.Гр., с. 154];

1 особи множини теперішнього часу з флексією *-ме*: *учиме, раждаєме, научиме, уродиме* [Коц.Гр, с. 162–163], *ореме, держиме, несеме* [Луч.Гр, с. 90, 93, 95]. Пор.: «*Аж ти, милый, жсал' великий, а мы с'а л'убиме, аж ни майеиш, милый, жсал'у, мы с'а розыйд'име*» [Грицак, с. 46]; «*Айбо такдой пуйдеме заўтра, н'ан'ку, на кино*» [Грицак, с. 48]; «*Пуйдеме на дрыва?*» [Грицак, с. 51]; «*Прийдеш та урахуйеме с'а*» [Грицак, с. 52]; «*Та дома бидіеме зас', шо ни майеме плѣга свого, та мусиме самі йак' гнуй носити, так крумл'и*» [Грицак, с. 216]; «*Они казали: лем єдну нуту заспіваме панови великоможному*» [УЗГ, с. 183]; «*Т'ипир'мы жый'име, чекай'име смерті*» [УЗГ, с. 24]; «*Раз чуйеме, д'итина плаче*» [УЗГ, с. 24]; «*Колис' даўно на тѣлум'исц'и, де т'ипир'жыйеме, быўл'ис*» [УЗГ, с. 28]; «*Горі селом ідеме, такої не видиме, як ми з собоў ведеме*» [УЗГ, с. 205].

У парадигмі «мимошедшого несовершенного» часу А. Коцак спочатку подав діалектні форми для 1 та 2 ос. мн. *раждалисмь, раждалисте, училисмь, училисте*, які потім виправив на *рождали єсмь, рождали єсте, учили єсмь, учили єсте*¹². Форми на *-сте* репрезентовано й у граматиці М. Лучкая (*орасте, держасте, горѣсте, твористе*) [Луч. Гр., с. 90–103]. Пор.: «*Подивітс'а, абе сте го добре знали*» [Грицак, с. 36]; «*Агі би вам з дурними гоўшами, йаку сте биду завели*» [Грицак, с. 41]; «*Казаў агроном, аби сте садили милай гн'іздиство*» [Грицак, с. 43]; «*Коли началаса война, ховал'име'са ў н'іўниці*» [УЗГ, с. 23].

У парадигмах «мимошедшого совершенно» часу подано загальноукраїнські форми у 3 ос. одн. (*родилъ, -ла, -ло; учил, -ла, ло* [Коц.Гр., с. 163]; *сунул, -а, -о* [Луч. Гр., с. 97]). У 2 ос. мн. для дієслова *родити* А. Коцак навів також південно-західну діалектну форму *родилисте* (на відміну від *учили єсте*) [Коц.Гр., с. 163]. Пор.: «*Нико т'а от адвоката ни кликав*» [Грицак, с. 43]; «*Мамко, таку м велику банду вурубц'іў нагнала с колотин'*» [Грицак, с. 110].

Поряд із простими формами майбутнього часу (*урожду, научу, выучу, набію*) у граматиках подано також і парадигму народнорозмовних складених форм майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом *бути*: *буду раждати, будеш/будеши раждати, будемъ раждати; буду учити, будеш/будеши учити, будемъ учити* тощо [Коц.Гр, с. 163]; *бѣдѣ бити, бѣдеш бити, бѣдеме бити* [Луч.Гр., с. 86]. Наприклад: «*Роскладѣ проверчѣ лѣци, набіѣ жєрда*» [Луч.Гр., с. 155]; «*Іѣк себѣ постелиш так бѣдеш спати*» [Луч.Гр., с. 160]; «*Айнойак, пуйдеш, утнеш, покарайут чѣлѣвіка тай готово*» [Грицак, с. 51]. На думку Й. Дзензелівського, в історії українського мовознавства А. Коцак уперше зафіксував форми такого типу¹³.

Щодо форм умовного способу, то у граматиці А. Коцака вони утворені за допомогою сполучників *обы(м)* чи церковнослов'янського *одабы(х)*. Мовознавець виокремлює з огляду на час дієслова:

1) спільні форми для теперішнього і майбутнього: *обы(м), одабыхъ азъ училъ, -ла, -ло; обысь, одабысь ты училъ, -ла, -ло; обы, о дабы онъ училъ; обысьме, обыхо(м) мы учили; обысьте вы учили; обы они учили;*

¹² Дзензелівський Й., Ганудель З. «Грамматика Арсенія Коцака». С. 55–56.

¹³ Дзензелівський Й., Ганудель З. «Грамматика Арсенія Коцака». С. 56.

2) форми минулого: *обыхъ азъ былъ училь, -ла, -ло; обысть ты былъ училь, -ла, -ло; обы она/она/оно былъ училь, -ла, -ло; обыхомъ мы были учили; обысте вы были учили; обы они бяху, быша учили* [Коц.Гр., с. 164].

Майже всі ці форми – живорозмовні, які лише певною мірою церковно слов'янізовані, та, відповідно, збереглися у говорах Закарпаття. До прикладу: «Тогда **бых** та **видѣв**, коли свою *потылицѣ*» [Луч.Гр., с. 160]; «Сід'іти буде, а робити ни **дав бїх**» [Грицак, с. 35]; «Коло овец **бих** ади пар'анки **посербаў**» [Грицак, с. 44]; «**Купив бых** собі моторбїціг'у, айбо жона не^н хоче» [Грицак, с. 49]; «Кедь **быхъ** 'го я не любила, я **быхъ** не блудила» [УЗГ, с. 253]; «Рада **быхъ** я б'льий хлопче ото **учинити**: що'мь робила, не розроблю, не можь розробити» [УЗГ, с. 254]; «Луде ч'ес'ни, та ја **бых** вас **пријала** на-нюч', айбо у мене газды ни је» [УЗГ, с. 268]; «Айношо, **не мала бым** роботи» [Грицак, с. 50]; «Так чини, **абе** ни **бив битый**» [Грицак, с. 36]; «**Меркуй, обис' не бив битый**» [Грицак, с. 37] тощо.

Отже, аналіз дієслівної системи, репрезентованої у знакових рукописних і друкованих граматиках Закарпаття кінця XVIII – початку XIX ст. А. Коцака та М. Лучкая, дав змогу виявити особливості терміносистеми на позначення дієслівних категорій, показати тяглість української граматичної традиції, оскільки праця М. Лучкая відіграла значну роль у становленні та розвитку граматики в Західній Україні у XIX ст. Простежено, що виявлені в аналізованих граматичних працях народнорозмовні дієслівні форми Закарпаття початку XIX ст. збереглися у говорах Закарпатської обл.

ДЖЕРЕЛА:

Грицак – Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області. Вип.1: А-Б. Київ: НАНУ, 2017. 376 с.

Коц. Гр. – Грамматика русская А. Коцака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Першоджерела.* №15. Т. II. Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во в Братіславі, 1990. С. 81–213.

Коц. Шк. Гр. – Школа или училище граматики руской А. Коцака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Першоджерела.* №15. Т. II. Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во в Братіславі, 1990. С. 216–284.

Луч.Гр. – Lutskey M. Grammatica Slavo-Ruthena. Seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingvae. Budae: Typis res. Universitatis Pestiensis, 1830. 176 s. / фототипне видання; підготовка до видання П.М. Лизанця. Київ: Наукова думка, 1989. 176 с.

См.Гр. – Грамматіки славенскіа правилноє Сунтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мніха Мелетїа Смотрискогѡ. Єв'є, 1619 / підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 215 с.

УЗГ – Українські закарпатські говірки: Тексти / упор. та передм. О.Ф. Мигонинець, О.Д. Пискач. Ужгород: «Ліра», 2004. 400 с.

«УГРОРУСЬКІ» НАРОДНІ ПІСНІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ СИМВОЛІВ УКРАЇНЦІВ

Угорська Русь, або Угорська Україна, – одна з багатьох назв частини території Закарпаття, яка сформувалася через тривалу – до 1919 р. – належність до Угорщини. Це – «країна зраненого брата» (М. Драгоманов) зі складною долею, етнічні землі якої перебували й досі перебувають під чужими державами, чия мова та культура з огляду на розташування своєрідно зберегла давні традиції та розвинула нові. Тривале перебування у складі Угорської та Чеської держав і відірваність від основних українських земель сприяли появі оригінального фольклору. Тим-то й важливо дослідити, як, будучи під пануванням чужої країни, українці змогли берегти свої культуру, традиції та мову. Із цього огляду вдячним матеріалом дослідження є фольклор – тексти, що, незважаючи на мову спілкування чи домінуючу мову оточення, свідчать про витоки народу, відтворюють його мовно-фольклорну картину світу¹.

Угорська Русь охоплювала північно-східну частину території Угорського королівства, на півночі та сході межувала з Галичиною та Буковиною, володіла Сароським, Земпенським, Унгварським, Березько-Угоцьким та Марамороським комітатами, які, за свідченням Германа Ігнаца Бідерманна (Hermann Ignaz Bidermann), населяли майже винятково «руське населення». У Спільському, Абауйсько-Торнайському, Саболцькому та Сатмарському комітатах руське населення було змішане з поляками, словаками, румунами й мадярами². Проф. Іван Филевич зробив загальний огляд праць, присвячених дотогочасним дослідженням, пов'язаним із тим, «якимъ образомъ проникла сюда русское имя, если угорская русь, повидимому, не входила въ составъ древне-русской держави», та, познайомившись безпосередньо з угорськими руснаками, послушавши їхні перекази, зробив висновок, що мадяри не привели на цю територію «русів», а знайшли їх тут, розташувалися самі на цих теренах і запанували серед них³. У будь-якому випадкові ця територія, досі не досліджена етнографічно, витворила багатий пісенний український фольклор.

¹ Про те, як збирали закарпатські народні пісні в ХІХ ст. та про фольклорні збірники того часу див., зокрема: Рудловчак О. Закарпатоукраїнські фольклористи і їх фольклорні записи 50–60-х років минулого століття в рукописних фондах Якова Головацького. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Братислава; Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1983. Т. 11. С. 183–493.

² Див.: Филевич І. П. Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки памяти Юрия Венелина. Варшава: Типографія Варшавського учебного округа, 1894. С. 1; а також: Брашайко І. Деякі слова за угорсько-руське протонародне життя і поезію. *Січ*: альманах в пам'ять 40-х роковин основання товариства «Січ» у Відні / зібрані і видали др. З. Кузеля і М. Чайківський. Львів, 1908. С. 176.

³ Там само. С. 3–4.

«Наш угорсько-руський нарід дуже поетичний, один з поетичніших народів світа. Се признали навіть чужинці. Так прим[іром] Легоцький, знаменитий угорський історик, і Фінціккій, адвокат і бувший бурмістр Унгвара, що зібрали і перевели на мадярську мову і видали богато наших пісень, вихваляють нашу поезію і не годні начудувати ся її красі. Фініккій каже: “Угорсько-руський нарід обдарений глибоко чутливою душею”»⁴.

Саме тому фольклорні збірники, опубліковані впродовж XIX ст., мають неабияке значення для вивчення мовно-фольклорної картини світу цих теренів та можуть відповісти на запитання: наскільки близькі в цьому українці Угорської Русі, які опинилися в інших політичних, культурних та економічних умовах, з українцями інших теренів?

Праці вчених XIX ст. про історію, культуру Угорської Русі (Якова Головацького, Михайла Драгоманова, Володимира Гнатюка, Івана Верхратського, Івана Франка та ін.) привернули увагу до цих теренів і самих закарпатців. Важливо, як представники тогочасної закарпатської інтелігенції трактували Угорську Русь. Наприклад, історик, етнограф, дослідник етнографії Закарпаття та перекладач Юрій Жаткович на сторінках періодичних угорськомовних видань, зокрема, ставив принципове питання про те, що русини є автохтонним населенням, належать до малоруського народу, а мова, якою вони розмовляють, – саме українська⁵. Автор на той час так і неопублікованої українською мовою праці «Етнографіческой очерк угро-руских»⁶ наголошував: «Мы тут под словом “русин” тих обывателей розумієме Угорщины, котори принадлежат к малоруському народу, живущему во Галиции, Буковині и Южной Россіи, и котори исповідуєт греко-католическу віру»⁷. А сучасник Юрія Жатковича Іван Брацайко, визнаючи також належність русинів Закарпаття до українського народу, 1908 р. відзначав, що Угорська Русь – «сеся мала частиця українсько-руського народу має богату і красну поезію» і «вона вірно задержала поетичну вдачу нашого українсько-руського народу, так як другі прикмети і звичаї свої найблизших братів»⁸.

У XIX – на початку XX ст. український фольклор та етнографічні відомості публікували в різноманітних працях етнографічного змісту, подорожніх записках,

⁴ Брацайко І. Дескільки слів за угорсько-руське протонародне жите і поезію. С. 182.

⁵ Про захист національних інтересів закарпатців див., напр.: Майор Р. І. Народовський рух на Закарпатті в 1860–1918 рр.: генеза, розвиток та ідеологічні засади. *Русин.* 2015. № 1 (39). С. 132–150.

⁶ Уперше вийшов друком скорочений варіант тексту угорською мовою 1895 р. («Будапештський огляд»), повного оригіналу тексту не знайдено. 1896 р. у 2-му томі «Етнографічного збірника» НТШ [Замітки етнографічні з Угорської Русі. Написав Юрій Жаткович. *Етнографічний збірник* / видає Наукове товариство імени Шевченка під редакцією М. Грушевського. У Львові: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1896. Т. II. С. 1–38] опубліковано тільки уривки, якими Ю. Жаткович не був задоволений, адже публікація вийшла «галицько-руською», а не «угро-руською» мовою, якою він писав [Сілецький Р. Юрій Жаткович. *Етнографіческой очерк угро-руских*: Комплексне видання / упоряд. і передм. О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька лінія, 2007. 392 с., іл. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2008. Вип. 43. С. 455–458]. У 2007 р. з'явилася праця: Жаткович Ю. *Етнографіческой очерк угро-руских*: комплексне видання / упоряд. і передм. О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька лінія, 2007. 392 с.

⁷ Цит. за: Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: історико-літературний нарис. Ужгород, 1991. С. 18.

⁸ Брацайко І. Дескільки слів за угорсько-руське протонародне жите і поезію... С. 186.

щоденниках тощо, які виходили в Австро-Угорщині⁹. Цікаво проаналізувати пісенні записи XIX ст. на території Угорської Руси з погляду функціонування фольклорних символів і виявити, чи творили вони в тому часі органічну єдність із символами українців поза її межами. Матеріалом статті слугувала добірка текстів, що опублікував передусім Яків Головацький у тритомникові (3 частини 4 книги), котрий охоплює не тільки пісні, які збирав сам автор (упорядник), а й, за підрахунками Лесі Мушкетик, 15 збірок 12 закарпатських фольклористів, серед них – записи з різних теренів Угорської Руси, що свого часу зібтали та передали йому інші збирачі пісенного фольклору, зокрема Василь Талапкович, Олександр Павлович, Олександр Митрак, Корнелій Шафранкович, Анатолій Кралицький¹⁰. Проаналізовано також окрему збірку Григорія Де-Воллана, етнографічні матеріали Угорської Руси, які зібрав та опублікував в «Етнографічному збірникові» Володимир Гнатюк, та деякі інші праці, у яких уміщено пісенні тексти з різних комітатів Угорської Руси, де українці («угроруси») зберегли та з покоління в покоління передавали спадщину своїх предків.

«Въ сѣверо-восточной части Угрии, на южныхъ отлогостяхъ Карпатскихъ горъ, въ окрестностяхъ Бардѣва и Ужгорода, живеть родственный намъ народъ Угро-Руссы», – так починає розвідку про угроруські народні пісні збирач фольклору XIX ст. Г. Де-Воллан. Отримавши від інших аматорів фольклору (від Бачинського – записи в колишніх Березькому, Угоцькому та Марамороському комітатах, від Левицького – текстів крайняні і спішаків та ін.) їхні записи, він ще й особисто їздив теренами, що називалися «Угро-Русь», вивчав країну, її мешканців, прислухався до «малорусского нарѣчія», записував пісні та обряди. Спочатку матеріали Де-Воллана ввійшли до збірника Головацького¹¹, а відтак до окремого видання¹². Основою його етнографічного нарису про угрорусів стала праця Г. Бідерманна «Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihr Geschichte» (1862), які упорядник доповнив власними спостереженнями та даними з інших досліджень. Для порівняння Де-Воллан використовував українські народні пісні, зібрані у праці Павла Чубинського¹³, а також російський фольклор. Г. Де-Воллан розумів своєрідність традицій українців краю, що, безумовно, свідчить про автентичність фольклору та говірок тих, хто живе «під малярською владою»¹⁴. Ясна річ, Де-Волланові були відомі праці, присвячені Угорській Русі, Ізмаїла Срезневського, Андрія Дешка, Якова Головацького, Костянтина Кустодієва, Олександра Духовича й ін. На той час, коли вийшла його праця, ще не було пісенних збірників, окрім Я. Головацького, у яких більшість текстів записано в Галичині. Г. Де-Воллан не повторював пісень, які опублікував

⁹ Огляд праць того часу див.: Мушкетик Л. Фольклор українсько-угорського порубіжжя: монографія. Київ, 2013. С. 17–64.

¹⁰ Детальний опис див.: Рудловчак О. Закарпатоукраїнські фольклористи і їх фольклорні записи 50–60-х років... С. 183–493.

¹¹ Народные песни Галицкой и Угорской Руси / собрал Я. Ф. Головацкий. Москва: Изд. Императорской Академии наук, 1878. Ч. 2–3.

¹² Угро-русская народная пѣсни с приложением очерка быта угорских русских и этнографической карты Венгрии / собрания д. чл. Г. А. Де-Волланомъ. С.-Петербург, 1885. 269 с.

¹³ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край, снаряженной И. Р. Географическимъ Обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія / собр. П. П. Чубинскимъ. С.-Петербургъ, 1874. Т. 5: Пѣсни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя.

¹⁴ Угро-русская народная пѣсни с приложением очерка быта... С. 2.

Я. Головацький, але відзначав цікаві варіанти. Важливим доповненням, як на пісенний збірник, стали зауваги вченого про особливості побуту верховинців, долинян і спішаків. Він намагався відзначити походження поданих пісень, дослідити їх поширеність у верховинців та крайняків, указував на мовні особливості.

Народну творчість угорусів супроводжено часто дуже зворушливими коментарями про особливу чутливість, глибокий внутрішній світ та переживання, які своєрідно допомагають нам потрактувати символіку пісенних текстів і відповідно розкрити чи радше наблизитися до опису мовно-фольклорної картини світу мешканців Угорщини, що і за мовними, і за культурними ознаками, безперечно, належали до українського народу.

Не можна оминати також обрядів, описаних у збірниках: нехай принагідні та неповні, фрагментарні, вони все ж багато важать для виявлення символіки, зокрема й народної пісні. Наприклад, у книжці Де-Воллана є етнографічні матеріали, опис чималої кількості обрядів, відомих мешканцям Угорської Руси. І цей матеріал стає важливою базою тлумачення багатьох символів, зафіксованих у збірникові, адже відомо, що фольклорний вербальний символ вторинний щодо обряду, у якому функцію символу має передусім річ, названа словом. Де-Воллан описав коротко обряди народження та хрещення дитини у «верховинців», у якому реалізовано символічну функцію *води*. Вторинну функцію виконує й вербальний символ *вода*, що зберіг практично весь спектр символічних значень: 'очищення, оновлення', 'здоров'я, краса', 'відродження' та ін.: «Новородженное дитя передь крещенієм погружається бабкою въ холодную, какъ ледь, воду, въкоторую предварительно кладутся всѣ травы, считающіяся чудодѣйственными»¹⁵. Книга Г. Де-Воллана «Угро-русскія народныя пѣсни», опублікована в Петербурзі, була в суті речі продовженням починань Я. Головацького. У передмові вчений указав, що записи текстів пісень він проводив у колишніх Берегівському, Марамороському, Угочанському та Шариському комітатах від Рахова до Пряшева¹⁶.

Описуючи, зокрема, різдвяні звичаї спішаків і крайнян (про них Де-Воллан говорить як про ближчих до словаків, проте «преобладающимъ элементомъ въ нихъ всетаки является рускій»¹⁷), писав про солом'яні «настилки», що мало нагадувати про скромну постіль новонародженого Спасителя; на Пасху поливають один одного водою на знак очищення душі (пор. символ *вода* 'очищення, оновлення')¹⁸. У весільному обряді молодий і молода через хліб простягають одне одному руки¹⁹ (пор. *хліб* як символ сонця) та ін.

Збірник Де-Воллана містить тексти з коментарями, що, з одного боку, можливо, дещо ускладнює сприйняття пісень, однак з іншого – таки запроваджує читача в символічний світ народного сприйняття.

Ще один збирач фольклору – о. Василь Талапкович (1806–1888) – почав збирати пісні ще у 30–50-х роках XIX ст., продовживши починання історика й етнографа, засновника закарпатської фольклористики Михайла Лучкая, спілкування з яким та прочитання його праць і спонукали уродженця с. Волове збирати фольклор.

¹⁵ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 12.

¹⁶ Там само. С. 3.

¹⁷ Там само. С. 24.

¹⁸ Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки*.

¹⁹ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 25.

Сам В. Талапкович указував, що його збірник – доповнення добірки прислів'їв М. Лучкая, уміщеної у «Grammatica Slavo-Ruthena» (Budaе, 1830), що в суті речі спонукала не тільки В. Талапковича, а й інших зацікавлених до збирацької діяльності та визначила базу для подальших досліджень народної культури Угорської Русі. Віра Мадяр-Новак зазначає, що він був першим, хто на хвилі національного піднесення відгукнувся на заклик Олександра Духовича²⁰ та надіслав йому матеріали для публікації²¹. Ще один збірник – удосконалений і поширений нотами – «Списокъ нѣсколькихъ русско-народныхъ пѣсень, загадокъ и пословиць съ иными подробностями», який готував О. Духович, був більшим за обсягом; він і потрапив до збірника Я. Головацького. Ознайомившись із записами, той видав матеріали (на жаль, це були тільки тексти без нот, оскільки виникли труднощі із кваліфікованим музичним редактором) у другому томі. Важливо, що нотний матеріал таки було опубліковано завдяки зусиллям О. Рудловчак і Ю. Костюка, щоправда, аж 1983 р. у «Науковому збірникові Музею української культури в Свиднику»²².

У матеріалах В. Талапковича немає інформації про запис кожного твору, однак у примітках коротко зазначено місце записів і походження творів. Із Мараморського комітату, зокрема, засвідчено сім населених пунктів: Волове, Студене, Синій-вир (Синевир), Рахів, Ясіня, Сігет, Крачунове, із Березького – Білки, Сільце, Верецьки (Нижні й Верхні Ворота), з Угочанського – Вилок, Заріччя. Окрім цього, В. Талапкович жив у Вучкове Мараморського повіту, а це дало вченим підстави припустити, що серед записів текстів є також матеріали з цієї місцевості. Зокрема, Володимир Гошовський спробував дослідити географію записів Василя Талапковича та на підставі території проживання збирача й аналізу музичних текстів виявив імовірні населені пункти: Воловець Березького комітату, Довге Мараморського комітату та одне зі словацьких сіл Ужгородського комітату²³.

Ще один зі збирачів фольклору з теренів Угорської Русі – Олександр Митрак, який жив серед простого люду й уважно приглядався до побуту закарпатських селян. Результатом цього було видання етнографічних матеріалів про звичаї та побут «угорських русинів», що стало важливим кроком у збереженні пам'яток духовної культури цих теренів. Тогочасна періодика містить чимало цінних матеріалів О. Митрака, яких відтоді ще, на жаль, не перевидавали: «Сінокосы в угро-руссов», «Как исполняет свои весенние работы угро-русский народ» та ін. Його записи пісень Я. Головацький також подав у збірникові.

До другого тому Я. Головацького увійшли й записи пісень «руссаго маковицкаго люда въ Угрии, собранныя Александромъ Павловичемъ, приходскимъ священникомъ въ селѣ Бѣловежѣ, Пряшевской Епархіи». Володимир Січинський

²⁰ У сучасних матеріалах та джерелах послідовно вживають цей варіант прізвища – *Духович*, натомість у збірникові пісень Я. Головацького однозначно вказано записувача текстів як *Духович*, саме таку форму подаю далі.

²¹ Мадяр-Новак В. Зародження музичної фольклористики на Закарпатті. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*. 2011. Вип. 10. С. 74.

²² Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. Братислава; Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1983. Т. 11.

²³ Див.: Мадяр-Новак В. Василь Талапкович та його перший на Закарпатті нотний збірник народних пісень. *Культурологічні джерела*. 2019. № 4 (48). С. 68; а також: Рудловчак О. Закарпатоукраїнські фольклористи і їх фольклорні записи 50–60-х років... С. 183–493.

у краєзнавчих нотатках про Зборів, Зборівський (Маковицький) замок указував, що віддавна ціла округа замку «населена віткою українського народу – лемками, тими самими, що заселяють і північний спад Бескиду в Галичині. Пильно зберігаючи свої давні звичаї, побут і мову, нарід ще й досі заховав свої прекрасні витвори духової і матеріальної культури – пісні, танці, устну словесність»²⁴. У записах О. Павловича – священника зі Свидника – переважно балади, тематика яких – отруєння парубка чи дівчини, чарівництво.

Цікаво, наскільки близькими є символічні значення вербальних символів «угорусів» XIX ст., що відділені горами від інших мовно-культурних континуумів. Спільність чи відмінність засвідчить не тільки зв'язок з усіма іншими регіонами етнічної України, а й давність, своєрідну «законсервованість» цього «клаптика» символічної картини світу українців.

Основа більшості пісенних збірників того часу – пісні ліричні, про кохання, що є завжди вдячним матеріалом для вивчення символів. Вербальні символи формують інший план вираження думки, а символізація властива найчастіше об'єктам світу природи.

У мовно-фольклорній картині світу українців вербальні символи *зірка, зоря* традиційно мають багату семантичну структуру, символізуючи передусім жіноче начало та відповідно в межах цього значення розвиваючи семантику 'дівчина; дівоча краса' та под. Водночас вербальний символ *зірка, зоря* функціонує в українськомовному культурному просторі зазвичай із символічним значенням 'жіноча/дівоча доля'. Семантика ця не випадкова, адже вважають, що зірки безпосередньо пов'язані з долею людини²⁵; пор. гуц. *звізда гасне* 'людина помирає'²⁶; бойк. «*Ци на звіздах ворожите?*»²⁷; наддністр. «*Як би хто свою звізду відгадав, зараз би вмер*»²⁸. У системі символів загалом синтаксичні конструкції *зоря згасла, зоря упала* та под. функціонують із символічним значенням 'нешаслива доля, нещасливий шлюб'²⁹.

Аналізовані тексти угоруських народних пісень, власне, засвідчили функціонування символу *звѣздочка* зі значенням 'життя, доля', наприклад у верховинців: «*Звѣздочка на небѣ загасла*», «*Одна ми загасла, друга измѣнила*», «*А чей дасть то Пан Богъ, что буду счастлива*»³⁰. Не змінюється семантика символу і в контексті: «*Засвѣти мѣсяцу И ты ясна зорько. Аспонъ на то поле, Уде мой милый оре*»³¹. Із долею пов'язує падіння зірки і сам Г. Де-Воллан, коментуючи текст: «*Звѣзда гаснець на небѣ, мѣсяць омрачається, когда дѣвушку постигаеть несчастная доля*»³². Варто нагадати, що поняття символічного значення цілком не збігається з поняттям отождолення, ідентифікації. Останній приклад ілюструє символ та реалізацію його

²⁴ Січинський В. Зборів. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, б. д. С. 5–6 (серія: «Пізнай свій край»).

²⁵ Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1. С. 291.

²⁶ Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської ентології*: у 5-ти ч. Львів, 1899–1908. Ч. 4. С. 4.

²⁷ Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко: у 3-х т. Львів, 2006. Т. 3. С. 223.

²⁸ Там само.

²⁹ Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки*.

³⁰ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 28.

³¹ Там само.

³² Там само.

значення в тексті поза, скажімо, традиційним для фольклору паралелізмом. Для його трактування потрібні фонові знання, закріплені за словом-символом, значення, що ґрунтується на досвіді функціонування слова в багатьох контекстах на різних часових зрізах, у різних жанрах і навіть поза фольклорними контекстами. Відомі, зокрема, численні вірування, що пов'язують зірки з людською долею³³.

Особливо актуальні для мовної фольклорної картини світу всіх слов'ян т. зв. «межові» символи, що репрезентують «свій» або «чужий» світ. Зафіксовані в угорських піснях символи цілком передбачувано реалізують цю семантику. Водночас можна було б думати, що оскільки такі символи не обмежуються українським мовним простором та належать до т. зв. світових, або архетипних, то чи доцільно тоді їх трактувати як символи в контексті українськомовної культури? Безумовно, архетипні символи, функціуючи в кожному конкретному мовно-культурному просторі/тексті, зберігають ядро семантичної структури, так би мовити, архетипну семантику, однак у новому контексті культури можуть розвивати безмежну кількість нових символічних значень і доповнювати мовну картину світу кожного народу. Скажімо, в українському мовному просторі архетипна семантика символу *гора* зберігається радше як один із семантичних компонентів: словники символів фіксують *гора* як символ висоти духу, проєктуючи його семантику на духовну сферу; а також символізує світову вісь, єднання двох світів, неба та землі, єднання протилежностей тощо³⁴. Не важко побачити (радше усвідомити) зв'язок цього архетипу із символічними значеннями, які слово-символ розвиває в українському мовно-культурному просторі, зокрема і в «угорських» піснях. У мовній фольклорній картині світу *скала, камінь* як вербальні символи функціують досить специфічно. Безпосередньо пов'язані із символами *гора, дерево*, в архетипній свідомості вони символізують вічність, незмінність, силу, на підставі цього в українському мовному просторі розвивають символічні значення 'основа буття; світова вісь' та є символами *світового дерева*. Архетипне значення виразно виявляється, зокрема, у поховальному обряді у словосполученні поставити *хрест на могилі*. В українському фольклорному контексті найчастіше функціює *дерево*, що символізує зв'язок неба та землі, шлях, щоб полегшити перехід душ померлих на «той» світ³⁵. Семантику світового дерева вербальний символ *камінь* реалізує найчастіше в замовляннях, у текстах про смерть парубка (пор., напр. наддніпр.: *«Ой ко́нь б'їжить, трава шумить, Ой тамъ Козакъ убитъ лежить: Надъ нимъ коникъ задумався. По кол'на вь землю вхався. Не стій, коню, надо мною! Я вже виджу щирость твою; Иди, коню, дубровою, Битымъ шляхомъ, дорогою, Та не дайся вь руки взяти, Якъ ты будуть Турки ймати, Тупни, коню, копытами Вь нььки передь в о р о т а м и, Выйде къ тобѣ стара жена, Ай то ньька сама моя. Буде в'на ты ся пытати, Де ты мого сына подѣвь? Цы ты мого сына втопывь, Цы ты мого сына згубивъ? – Ни я твого сына втопывь, Ни я твого сына згубивъ: Твоѣ сынъ вже бай оженивь, А съ зеленовь муравоньковъ, А съ молодовъ паньеночковъ. Возьми, неню, п'їску вь*

³³ Іларіон Митрополит (І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. Київ, 1994. С. 26; Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1901. Ч. 4. С. 4; Галицько-руські народні приповідки. С. 223.

³⁴ Пор.: Керлот Х. Э. Словарь символов. Москва, 1994. С. 146–149.

³⁵ Пор.: Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: етнолінгвістичні студії. Житомир, 2007. Т. 1. С. 204, 289 та ін.

жменю, *Пос'їй собѣ по каменю: На коли той п'соокъ збйде, Тогда твой сынъ къ тобѣ прійде*»³⁶. Натомість у мовній фольклорній картині світу ліричних текстів вони пов'язані з коханням, складною дівочею долею та із символікою «межі». Зауважу, що вербальний символ *скала* не надто поширений у цьому жанрі, однак запис Де-Воллана серед угорусів свідчить про те, що він таки був відомим, зрештою, цьому сприяв гірський ландшафт місцевості, де, зокрема, функціювали пісні («густо наметані гори, вузькі долини усяди, усяди»)³⁷: *«Пов'їй вѣтре, пов'їй по каменій скалѣ, Розв'їй, вѣтре, розв'їй мои тяжкіи жалѣ»*³⁸. Варто зауважити, однак, що наявність гір не дуже важлива для розвитку символічних значень, адже *гора (скеля)* – один з універсальних архетипів і представлена в численних міфологічних та релігійних картинах світу. Зазвичай міфологічне уявлення специфічно інтерпретує вертикальність гори та її спрямованість до неба³⁹. Про це свідчить і те, що в багатьох міфологічних системах висота гори не має такого вирішального значення, а наявність невисоких гір не змінює факту її архетиповості в уявленнях народу; прикладом слугує відсутність високих гір у Білорусі, де архетип функціює як невід'ємний культурний символ та посідає важливе місце в міфопоетичній картині світу білорусів. Досліджуючи народні уявлення, Александр Афанасьєв (Александр Афанасьев) зауважував, що у слов'ян досі живе старовинний переказ про те, що душі померлих повинні вибиратися на якусь круту неприступну гору⁴⁰. У «дівочих» піснях *гора, скала* символізують радше труднощі на шляху закоханих, що, зрештою, не применшує важливості символічних значень *гора, скала* 'чужий, ворожий світ; межа між «своїм» світом дівчини і «чужим» світом парубка', 'розлука закоханих', 'нещаслива доля', 'життєві труднощі, негаразди; непереборні перешкоди; труднощі', які розвивають ці символи не тільки в угоруських піснях, а й на всьому українськомовному просторі: *«Тяшко фурманові до височкой гори: Ішче т'ашше лубіц на кого н'їт воль!»*⁴¹; *«А мнѣ терас самей чкодзі, Бо мой мілі індзей ходзі. Індзей ходзі, а мнѣ нѣ сѣ, Мойо шерцо распаднѣ ше. Распаднѣ ше на два странї, Бо мой мілі за горами»*⁴². Ця семантика яскраво репрезентована також в інших текстах, записаних уже на території Галичини у збірниках Я. Головацького та інших збирачів фольклору XIX ст.

Записи пісенних текстів досить яскраво репрезентують поділ світу людини на «свій» і «чужий» простір, навколо цих понять вона вибудовувала своє буття та стосунки з довколишнім світом людини та природи. Вербальні просторові символи *луг, поле, ліс, яр, байрак* пов'язані передусім з утіленням ідеї відкритого, необмеженого простору, саме тому вони репрезентують «чужий», ворожий дівчині світ, протиставлений «своєму», замкненому, захищеному просторові, – *саду, городу*,

³⁶ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. II. С. 592.

³⁷ Брацайко І. Дескілько слів за угорсько-руське протонародне жите і поезію. С. 176.

³⁸ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 39.

³⁹ Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2-х т. Москва, 1991–1992. Т. 2. С. 207.

⁴⁰ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрѣнія славянъ на природу. Опытъ сравнительнаго изученія славянскихъ преданій и вѣрованій, въ связи съ мифическими сказаніями другихъ родственныхъ народовъ: в 3-х т. Москва, 1865. Т. 1. С. 120; див., напр.: Іларіон Митрополит (І. Огієнко). До-християнські вірування українського народу... С. 241–242.

⁴¹ Етнографічний збірник / зібрав В. Гнатюк. У Львові, 1900. Т. IX: Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Т. III: І. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 74.

⁴² Там само. С. 170.

рідному дому. Такий чіткий поділ довколишнього простору, відтворений у канві фольклорного тексту, зберегли й українці, що опинилися під пануванням Угорщини. Більшість записів пісень ставить у центр душевні переживання дівчини, чий батьківський світ репрезентований вербальними символами *сад, сад-виноград, город* і под., дівчина у статусі неодруженої сприймає їх як «свій», захищений, замкнений простір: «*Я у саду почувала, Солов'я нечувала; Соловею б'юлокрьлий, Мой миленьки чорнобрывий*»⁴³; «*“Де ты была, мила, съ ночи, Пром'яняла 'сь чорни очи” – “Ой я была въ загородцѣ, Тамъ чекала 'мь красни хлопцѣй”*»⁴⁴; «*Ой Василю, Васильчику, Пос'ю ты въ городчику! Не пиши палочки, Не дури д'вочки; Бо маленькѣ дуришь, а великѣ любиши*». У записі Я. Головацького не всі тексти мають вказівку на місце запису, як, наприклад, цей, записаний на Мукачівщині⁴⁵: «*Гей, у моємъ городочку Зацвѣли два дубы: Кобы намъ ся ничь не стало Зъ великою любви! В'отки сонце исходило, Л'щину палило, Туд моє сколятко Съ в'овцями ходило... Я самъ стою за горою, Очи ми въ л'щинѣ: Снилось ми ся: розб'йдемся Тако й у сей з'ймѣ*»⁴⁶.

Натомість усе, що є поза цим захищеним окультуреним простором, дівчина сприймає з пересторогою: *той* світ сповнений небезпек, тому асоціюється передусім із парубком, який до неї залицяється. На іншому полі опозиції – символи «чужого», відкритого, необмеженого простору поза батьківським домом, репрезентовані символами *гора, ліс, гай, діброва, ліщина* та ін. Ядро семантичної структури цих символів становить значення ‘чужий, ворожий світ; чужа сторона’: *висока гора*: «*Пов'ї, в'їтре, пов'їй По високой горѣ; Изв'їй, в'їтре, изв'їй Съ мене тяжки жалѣ, Изв'їй не далеко. Ой Боже мой, Боже, То я зле зробила, Что я свое сердце По воли пустила; Кто пуцать по воли, Ходить у неволи. Любила мѣ одного, Не можъ было того, Загубивъ ключики Выдѣ серденька моего. Сердце мое, сердце Изъ кам'ню твердаго, Чомъ ся ни разкроєшь Изъ жалю великого*»⁴⁷. В. Гнатюк записав у Коцурі текст пісні про зраду дівчині, що репрезентує чужий світ парубка: «*Бо мой милі индзей ходзі. Индзей ходзі, а мнѣ не сѣ, У мнѣ шерцо роспадаѣ сѣ. Роспада ше на два страны, Бо мой милі за горами*»⁴⁸. ‘Межу між ‘своїм’ світом дівчини та ‘чужим’ світом парубка’ та водночас ‘чужий світ парубка’ символізує *гора* в записах О. Павловича із Пряшівщини: «*Съ одной страны горы ружичька проквитатъ, Съ другой страны б'ѣдна сирота нарѣкатъ, Нарѣкатъ, нарѣкатъ, а брескинѣ сбиратъ: “Брескинки, брескинки, якъ я васъ набирамъ, Якъ я васъ набирамъ, кому же я васъ дамъ? Кому же я васъ дамъ? Няна, мамы не мамъ, Єдного брата мамъ, але о немъ не знамъ”*»⁴⁹. У семантичній структурі символу у словосполученні *висока гора* розвивається символічне значення ‘туга, жаль’, атрибутив *висока* формує додатково значення ‘перешкода в коханні’. Саме

⁴³ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 33.

⁴⁴ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 398.

⁴⁵ Там само. С. 401.

⁴⁶ Там само. С. 394–395.

⁴⁷ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 29–30.

⁴⁸ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 170.

⁴⁹ Пѣсьни русскаго маковицкаго люда въ Угрії, собранныя Александромъ Павловичемъ, приходскимъ священникомъ въ селѣ Б'ѣловежѣ, Пряшевской Епархіи. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: у 3-х ч. / собрал Я. Ф. Головацкий. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878. Ч. 2: Обрядные песни. С. 701.

із цими символічними значеннями функціонує символ *гора* в зафіксованих у Де-Воллана текстах фольклору, ця семантика засвідчена також у записях пісень з усього мовного простору українських етнічних земель.

Як символ чужого простору в угорських піснях з'являється вербальний символ *ліщина*, особливо тоді, коли йдеться про парубка («чужого») та небезпечне чи заборонене кохання. Г. Де-Воллан записав у верховинців текст, варіанти якого, зрештою, відомі й в інших регіонах: «*Зелена лѣщинонька Не горить, ай курить, Молодая дѣвчинонька Не любить, ай дуриць. Зеленая лѣщинонька* [упорядник коментує це як “лѣс ізъ орѣшника” – О. С.] *Лишь ся припалила, Наша любовь не пропала, Лишь ся притаила. Съ подѣ явора зеленого Водица цапоче, ай бо мене дѣвчинонька Любити не хоче. Пане брате товаришу, Зрада надо мною, Вже не хоче говорити Дѣвчина со мною*»⁵⁰. На відміну від більшості просторових символів, семантика яких пов'язана не тільки із «чужим», ворожим простором (парубка), а й із семантикою «межі», символ *ліщина* хоч і не втрачає останньої, проте все ж таки найчастіше в межах символічного значення ‘чужий, ворожий світ парубка’ розвиває символічне значення ‘сум, туга, слези, жаль’. Відтак синтаксичні конструкції на кшталт *гучала дуброва/дубровонька* функціонують із символічними значеннями ‘переживання; смерть; печаль, нещастя, горе’, ‘розлука’: «*Гучала дуброва, Коль ся розвивала; Плакала дѣвчина, Коль ся отдавала. Не гучи, дуброво, Тай не розвивайся, Ой не плачь, дѣвчино, Тай не отдавайся*»⁵¹; пор. також варіант тексту пісні, який зафіксував Я. Головацький на Галичині: «*За шумѣла дубровонька, якъ ся розвивала: Заплакала дѣвчинонька, якъ ся вѣддавала. “Ой не шуми, дубровонько, доста листу буде! Ой а не плачь, дѣвчинонько, гараздъ тобѣ буде!”*»⁵². Тож не випадково й *ліс* символізує світ чужої родини, нареченого/нареченої: «*Дала съ мене, мамко, За лѣсы въ дубину, Бымъ до тя не пришла Въ частую гостину. А я туйца плачу, Ще поплачу не разъ, Бо я уже видѣла Свой несчастный гораздъ. Одно мене одно, Хоть вечерь, хоть рано, Бо на моимъ сердцѣ Веселости мало*»⁵³. Зрештою, серед українців Пряшівщини *ліс* також виявляє вже традиційні, відомі на всьому мовному обширі, символічні значення – ‘смерть’: «*Где ся велишь поховати, твое тѣло честовати? – Похोвайте мене въ лѣсѣ, при дубовѣмъ конарисѣ*»⁵⁴, *Мати сынонька прокляла; а якъ она го прокляла, Та го до лѣса послала, Выгнала его до лѣса: “Иди ты соѣ до бѣса! Жебы ты тамъ сталъ яворомъ, а твоѣ коничокъ каменемъ!”*»⁵⁵ – Олександр Павлович записав текст, у якому *ліс* символізує смерть, водночас є межовим символом. Виявляємо в тексті ще один традиційний символ – *явір* ‘парубок’.

Варто наголосити, що із Пряшівщині О. Духович подав тексти, у яких виявляємо символ *поле*, що не так часто функціонує, скажімо, в українському фольклорі як символ: «*Ой твоѣ братикъ не въ неволѣ, Онъ остався въ ширѣмъ полѣ*»; «*Турецька му злоба дойшла, Куля му серденько прѣйшла. Тамъ онъ въ ширѣмъ полѣ*

⁵⁰ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 37–38.

⁵¹ Там само. С. 84–85.

⁵² Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. II. С. 360.

⁵³ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 53.

⁵⁴ Пѣсьни, собранныя Александромъ Духовичемъ въ Пряшевѣ. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: у 3-х ч. / собрал Я. Ф. Головацкий. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878. Ч. II: Обрядные песни. С. 565.

⁵⁵ Пѣсьни русскаго маковицкаго люда въ Угріи... Ч. II: Обрядные песни. С. 712–713.

лежить, **Соколь** надъ нимъ гѣрко слезить: Ай тутъ лежить храбрый воинъ, Черноусый витязь Русинъ. – Ай мой братикъ за дружину Лѣгъ у **полѣ** ка отчину: уже ся не верне вспятъ, дай му Боже, вѣчну пам'ятъ!»⁵⁶; так само, за записами пісень, «маковицький люд» сприймає **поле** як ворожий простір, що, крім названих символічних значень, реалізує семантику смерті: «*Старша сестра брата мала, На войну го выправляла, На войну го выправляла, коника му осѣдлала. Ужъ панове съ войны идутъ, Братового коня вѣдутъ. “Ахъ панове мои милы! Где 'сте мого брата дѣли? Ци вы его порубали? Ци вы его посѣкали? Ци вы его пострѣляли?”* – “*Ни мы его не порубали, Ни мы его не пострѣляли. Ой осталь онъ въ ширѣмъ поли, Въ ширѣмъ поли на табори, Тримать главу при камени. Коникъ его биля него, Гребе ножьковъ, жалуе го, Же не має газды своего...*»⁵⁷.

Звичайно, «чужий» світ має своїх «мешканців»: тут з'являється **зозуля**, кування якої віщує біду, пов'язане, зокрема, із нещасливим забороненим коханням: «*Закукала зазулечка, Закукала сойка, Яка съ бѣдка набрехала, Ажъ я люблю Бойка*»⁵⁸. Символ зозулі, що кує в селі, на вулиці, біля хати, на даху хати також віщує біду, нещастя та є пересторогою: «*Закукала зазулица За дворомъ, за дворомъ; Запалакала дѣвчиница У няньки за столомъ*»⁵⁹. Хоча більшість текстів трьох томів Я. Головацького – із Галичини, проте деякі з них мають вказівку «изъ Угорской Руси»: «*Журишь есь ся, нудишь есь ся, Якъ мене любити, А теперь ся журишь, нудишь, Якъ мене лишиши. Закукала зазуленька, Кукала в'на бѣла: Инишу милу любку маешь, Я сама видѣла. Инишу милу любку маешь, На правдѣ ся лаешь; Прийде така годиниця, Што мя изгадаешь!*»⁶⁰; «*Кукала зазулька Съ ночи надъ горами: солодка ма рыбко, Жура людѣм съ нами. Вѣчка мои чорны! То ми бѣда съ вами: Не преночуете Одну нѣчку сами*»⁶¹. Від українців Пряшівщини О. Духович записав: «*Не кови ты, зозуленько, куку! И не яри бѣдну мою муку! Заковала зозуленька куку! Послушь мою, дорогая, муку! Заковала зозуленька куку! Дай мнѣ моя, дорогая, руку! Ой не кови, зозуленько куку! Бо я не дамъ тобѣ мою руку. Заковала зозуленька куку! Сидить бѣдна дѣвчинонька въ кутку. Кови, кови, зозуленько, куку, та розжени дѣвчинонцѣ скуку!*»⁶².

Якщо все ж таки **зозуля** – жіночий символ, то **сокіл** – чоловічий. Зазвичай останній актуалізує в культурній свідомості українців парубка, однак опрацьовані фольклорні тексти засвідчили, що в українців Угорської Руси це слово найчастіше функціонує з давнім символічним значенням: як посередник між світами, слово розвиває символічне значення 'зв'язок між «своїм» та «чужим» світами', зокрема між світом живих і світом мертвих. Без конкретної локалізації – з Угорської Руси – подав текст Я. Головацький: «*Ой соколе, соколеньку, Далеко лѣтаешь, Скажи менѣ, молодому, Де милу видаешь? “Твоя мила, якъ снѣгъ бѣла, А око, якъ зоря. Твоя мила лежить дома, Изъ жалости хвора. Вчаровали вороженьки, Завидуютъ люде, Либонь пышна Мари[?]а Вже твоя не буде”* – “*Ой кобы знавъ, мой миленькій,*

⁵⁶ П'єсьни, собранныя Александромъ Духовичемъ въ Пряшевѣ... Ч. II: Обрядные песни. С. 564.

⁵⁷ П'єсьни русскаго маковицкаго люда въ Угрии... Ч. II: Обрядные песни. С. 704–705.

⁵⁸ Угро-русская народная пѣсни с приложением очерка быта... С. 36.

⁵⁹ Там само. С. 241.

⁶⁰ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. I. С. 385–386.

⁶¹ Там само. С. 387.

⁶² П'єсьни, собранныя Александромъ Духовичемъ въ Пряшевѣ... Ч. II: Обрядные песни. С. 567.

*Што я поробляю, Што про нѣго въ душиѣ моѣй Спокою не маю. Надѣ потокомъ зеленъ яворъ Та повисли листы: Не є кому та донести До милого вѣсти”. “Сивый орле, сивый орле, Ты всягды лѣтаєшь, А чей ты ся до милого Мого дозвѣдаєшь. Лети съ листомъ ты до нѣго, Што писала мила, Кажси ёму, што то безъ нѣго Рокомъ миѣ година”*⁶³. Так само й на «Маковиччині» («маковицького люду»): «Ахъ якъ тяжко за тобою тужить сердце, мила, Когда мышло, чѣто 'мъ тя любишь, ты мене любила. Въ ночи не спю, день ми смутный, все гадка о тобѣ. Жити буду я для тебе, любовь скончу въ гробѣ. Якъ не бачу твоей красы, рокомъ ми година, Не розбієтъ моєй туги найблизша родина; ...Якъ одѣхалъ, такъ одѣхалъ, не сказала ни слова, Тѣло кивнулъ рученькою: “Будь, мила, здорова!” Сидить мила въ загородкѣ, карты выкладає, Летить **соколь** съ чужихъ сторонъ, она ся пытає: “Ты, **соколе сивусенькій**, високо лѣтаєшь, Ци ли мого наймильшого да кде не видаєшь?” – “Твоѣй наймильшой при могилѣ съ Богомъ почиває, Єму соколь сивусенькій голову искає” Ахъ, ты земле, земле, земле, свята мати, Роспадия на четверо, дай ми ся схвати!»⁶⁴.

Варто нагадати, що з таким символічним значенням слово **сокіл** функціює зазвичай радше в українських колядках та щедрівках, зокрема лемківських⁶⁵, натомість здебільшого відомі тексти, що репрезентують слово **сокіл** як символ парубка, коханого. Скажімо, характеризуючи символи світу птахів, Іван Вагилевич називає сокола серед чоловічих символів одним із перших – після т. зв. *райського птаха* (перев. у мн. – *райські пташечкове*), указуючи, що **сокіл** «завжди символізує героя». На підтвердження цього автор називає героя пісні про князя Ігоря «соколом»⁶⁶. В угорських піснях якраз архетипні значення в українськомовному просторі реалізує зазвичай вербальний символ **ворон/гавран**, їх, серед іншого, фіксують тексти пісень, які у XIX ст. записав Максимович⁶⁷. Саме з **вороном/гавраном** пов'язують українці винятково «той» світ, а відтак – нещастя, біду, смерть чи розлуку⁶⁸. У Керестурі засвідчено пісню, у контексті якої **чарні гаўран** символізує смуток: «За горами ў тей дольниѣ, **Чарні гаўран** воду пійє. Пійє, пійє, помуцуїє, Два сердечка зармуцуїє. Йєдно мойо, друге його, Зармуцене обідвойо»⁶⁹.

Серед архетипних, найбільше поширених в угорських піснях, – символи водного простору: **річка (рѣчка)**, **озеро**, а також асоціативно з ними пов'язані – **міст, кладка, лавка** та символи на позначення дій, асоційованих із **водою**, – **плисти, брести** – розвивають дуже розгалужену семантику, багатство якої (хоча й не повноту!) яскраво репрезентують тексти аналізованих збірників. *Вода* мала для давніх людей виняткове значення, як і вогонь, у всіх ритуалах очищення, до того ж

⁶³ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 391–293.

⁶⁴ Пѣсьни русскаго маковицкаго люда въ Угріи... Ч. II: Обрядные песни. С. 705–706.

⁶⁵ Гойсак В. Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини. Горлиці, 2010. С. 189; див. також: Етнографічний збірник / зібрав В. Гнатюк. Львів, 1914. Т. XXXV: Колядки і щедрівки. Т. I. С. 120 та ін.

⁶⁶ Wagilewicz D. I. Symbolika słowiańska. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Фонд І. Вагилевича. П. 7. Спр. 34. Арк. 106.

⁶⁷ Украинскія народныя пѣсни / изд. М. Максимовичемъ. Москва, 1834. Ч. 1. 180 с.

⁶⁸ Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки*.

⁶⁹ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 170.

очисне значення *води* виходить далеко за межі європейської свідомості⁷⁰. Саме це значення реалізує *вода* в обрядових контекстах, наприклад, у вже згаданому купанні немовляти, яке описав Г. Де-Воллан. Натомість фольклорні жанри угроруських пісень найяскравіше репрезентують інший аспект семантики символів водного простору: *вода* – це передусім жіноче прокреативне начало. Варто наголосити, що в межах цього символічного значення розвиваються й інші, пов’язані з коханням, шлюбом. Зокрема, символічні значення ‘жіноче начало, прокреативне начало; зближення, парування, поєднання, сексуальні стосунки’; ‘родючість’; ‘чистота, цнотливість’ розвиваються в конструкціях *тече вода* в піснях верховинців: «*Тече вода, тече, Плавничко тече, Иде мой миленькій, Слова ми не рече, Хоть рече, не рече, Коды ся поклониль – Видѣло бы ми ся, Ожъ любый мой фрайръ*»⁷¹; або подібне в записах В. Талапковича: «*Тече водиця Изъ подѣ яворця Ледова, Иде ма мила, красно прибрана, Съ Сигота. Гей дубе, дубе, Зелений дубе, Дубина! Несе мой милый Червени чижмы Съ Севлюша*»⁷²; *вода брала, стояти на бережку, воду носити*: «“Мила, мила! Де ’сь бывала, коли *вода* луги *брала*?” – “*Я стояла на бережку, Держала ’мь ся за голузку. За голузку, за тернину, Крикала ’мь ся на Йванину, На Йванину молоденьку, На душечку солоденьку*”. “*Де ты тогда, мила, стояла, Коли дубровонька палала?*” – “*Я въ решетѣ воду носила, И нѣвъ дубровоньку гасила*”» [із загальною локалізацією «изъ Угорской Руси» записав Я. Головацький⁷³]; пор. також текст, записаний у с. Лучки «Бережскаго уѣзда»: «*Я коничка поивѣ, Мила воду брала, Я собѣ заспѣваѣ, мила заплакала. Я собѣ заспѣваѣ На сивдѣмъ коничку, А в’на запакала въ зеленѣмъ гаичку*»⁷⁴; пор. вербальні символи *вода, коник, зелений гаичок* як «межові» символи та водночас символи зв’язку різних світів; або на Мукачівщині пісню, яку Головацький визначив як «думи воинскія и рекрутскія»: «*Ой Дунаю, Дунаечку, Та покольшиися! Прійди, прійди, моя мила, Та наголосися*»⁷⁵.

Ідею шлюбу реалізують дієслова *плисти, брести*, семантика яких пов’язана з *водою*, скажімо, у верховинців, про що маємо свідчення в тексті: «*Жито мати, жито мати, Жито не полова. Якъ дѣвчину не любити Она чернобрыва, Ой, ой сама я не знаю, Что чинити маю, Ци плысти, ци брысти, Сама не гадаю. Тече рѣчка не величка, Подѣ мостомъ озеро, А чему ты, моя мила, Смутна не весела. Ой, ой сама я не знаю Что чинити маю, Ци плысти, ци брысти, Сама не гадаю. Дай ти Боже здоровьечка И тобѣ и менѣ, Та й и твоимъ бѣлымъ нужкамъ, Што ходять идѣ менѣ*»⁷⁶. Зрештою, цей текст має також інші символи, що асоціюються з водним простором: *міст, річка, озеро*. Варто звернути увагу, наприклад, на символ *міст* ‘єднання світів’. Зазначу, що семантика *води* також безпосередньо пов’язана з ідеєю «межі» – межі між світами, що в контексті пісень про кохання та жіночу долю актуалізує символічне значення ‘межа між «своїм» світом дівчини та

⁷⁰ Бидерманн Г. Энциклопедия символов / пер. с нем. Москва: Изд-во «Республика», 1996. С. 43.

⁷¹ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 43.

⁷² Пѣсни Угорской Руси, собранныя Талапковичемъ, бывшимъ священникомъ въ Бѣлкахъ. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: у 3-х ч. / собрал Я. Ф. Головацкий. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878. Ч. II: Обрядные песни. С. 552.

⁷³ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 390.

⁷⁴ Там само. С. 116.

⁷⁵ Там само. С. 123.

⁷⁶ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 31.

«чужим» світом парубка», яке також може розвинутиися як символ переходу, зміни соціального статусу дівчини; опріч цього, *вода* символізує перешкоди в коханні. Нагадаю, що функціонування символу в тексті та розвиток семантики переходу аж ніяк не мусить означати одруження дівчини й *реальний* перехід до іншого соціального стану – заміжніх. Це символічне значення виражено як і де я, н а т я к, б а ж а н н я. До того ж воно не зникає в інших контекстах, а зберігається приховано та може перебувати на периферії семантичної структури символу, однак достатньо якогось поштовху думки, якогось іншого ґрунту для появи цього символічного значення як притаманного слову в цьому контексті. Це можуть бути, зокрема, фонові знання читача, обізнаність із ширшим колом текстів та обрядів, пов'язаних із обрядовим використанням води та відповідно зі знанням символіки обряду. Прикладом може слугувати текст: «*Тече вода зь подь явора, Иванкови онъ до двора, Иванъ конъ наповляе, Тай Марику размовляе: Ой Марику зь Латорицъ, Заръжъ менъ двъ курицъ, Бо я тебъ кабатъ куплю, На мой правду, бо тя люблю. Будь здорова и весела, Люби мя одного, Бо не найдеш на семь свѣтъ Для мя вѣрнѣшаго!*»⁷⁷; із приміткою «Изъ Угорской Руси» текст подав Я. Головацький: «*За рѣкою за быстрою, Познавъ смь ся съ дѣвчиною; Що ми зь того, ожъ ей знаю, Кедь у неи не бываю! Суть у неи ворожейкы, Заступають дорожейкы, Абы въ неи не бывати, Абы си не кохати. Ты, дѣвчино, изъ Подоля Въ твоихъ рукахъ моя доля, Ты владаєшь въ житью моёмъ, Я не можу быти твоимъ. Ци 'мь у лѣсѣ уродився, Ци у полѣ окрестився, Ци таки кумы держали, Що ми счастья не надали. Ой пиду я въ лѣсы, горы, Шукачучи счастья, долі, Тамъ я буду смерти ждати, На сву долю нарѣкати: "Доле моя несчастлива, Коли будеш ми жичлива? Прійде, прійде, тотъ часъ буде, Що сховають вѣрни люде. А хо топлюся, Хотъ о камѣнь розбьѣюся, Нехай у тѣмъ весь свѣтъ знае, Же зь любости смерть бывае[]"*»⁷⁸; пор. також: «*Мілі мой за воду, за воду глыбоку, За воду глыбоку, за гору вісоку*» – текст записав у Коцурі В. Гнатюк⁷⁹. Обидві групи – символи «межі», однак, зберігаючи це символічне значення, вони водночас у текстах символізують і «чужий» ворожий світ, що у відповідних синтаксичних конструкціях може «розгортатися» до символічного значення, асоційованого з перетином «межі», із перебуванням у небезпечному, часто «чужому» просторі. Наприклад, Де-Воллан опублікував запис пісень верховинців зі збірника Бачинського: «*Марику бѣлява Днесъ съ ночи гуляла За поточкомъ рѣнявѣмъ И зь Иванкомъ бѣлявѣмъ*»⁸⁰; або його ж запис: «*Черезъ Дунай, черезъ Тису Ступай мила, бо тя лишу. Не лиша мя, бойся Бога, Бо я съ тобй пойти годна!*»⁸¹.

Відповідно словосполучення, що вказують на перебування коло води, – *біля річки <жити, йти>* – символізують кохання⁸² на всьому українськомовному просторі, зокрема на території, яку обстежив свого часу Г. Де-Воллан: «*Добре менѣ близько Коло рѣчки жити, Бо тамъ милый ходить Волики поити. Волики поити,*

⁷⁷ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 62.

⁷⁸ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 395–396.

⁷⁹ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 167.

⁸⁰ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 194.

⁸¹ Там само. С. 190.

⁸² Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки.*

*Со мной говорить, Любо, моя рыбка, Якъ тебе любити. Рыбка моя, рыбка, Чему ты не видко, Не любитъ мя никто*⁸³.

Як виявилось, угроруські тексти пісенного фольклору яскраво репрезентують семантику символу **криниця**. Зокрема, словосполучення **пити водиці** <з криниченьки> (про дівчину); **напитися води** <із криниці / відра / ріки / озера / Дунаю тощо> символізують дівчину, яка відповідає на залицяння; взаємне кохання, її прихильність до парубка; наприклад: «*Пи́ла бы́мъ води́цъ; Пода́й ми, Миха́лю, По́ки прі́йде Ю́рко Ізъ вы́шняго кра́ю. Пара́да, пара́да, Ма́й пара́дна дѣ́вка, Та ма́й пара́дного Ле́гиня фра́ирка*»⁸⁴. Загальновідома пісня, варіант якої записав В. Гнатюк 1897 р. у Коцури: «*Фра́йерко мо́я, Напо́й ми ко́нья! Ньѣ напо́йм, бо ше бой́м, Бо сом ньѣ тво́я. Док бу́дем тво́я, Напо́йм ці́ два С те́й студзе́нкі му́рована́ей З но́вого ве́дра*»⁸⁵. Натомість, якщо символ та назва символічної дії стосується парубка, то семантика може розвиватися в кількох напрямках і функціювати з такими символічними значеннями:

‘кохання, залицяння; надії на одруження; спроба парубка порушити простір дівчини / спроба парубка відокремити, відмежувати дівчину від «її» світу; домагання парубка’. Власне ця спроба парубка порушити простір дівчини пов’язана, зокрема, із замкненістю криниці, із її формою, а пиття, почасти і набирання води з неї, можна трактувати як втручання (із позитивним чи з негативним змістом – залежно від контексту) у «її» простір. На таке тлумачення може, наприклад, наштовхнути нас те, що дівчина *вимурує криницю*, а також наявність у цьому контексті ще одного важливого вербального символу «свого» простору – *двір*⁸⁶: «*Вьму́рую крину́ченьку На сво́имъ дво́рѣ, А че́й прі́йде найми́лѣйша На во́ду сю́ды; Якъ на во́ду прі́йде, Тотъ ча́сь мо́я бу́де; Взя́ли ми ю́ люде, А мо́я бу́де*»⁸⁷. У відповідному ключі розвивається символічне значення словосполучення **пити воду** в тексті, який записав на Закарпатті В. Талапкович: «*Не бу́ду я во́ду пи́ти, Во́да студене́нька: Не бу́ду же́ну би́ти, Же́на мо́лоде́нька. Уда́ривъ е́мъ го́лый разъ, тѣ́ло пома́рнѣ́ло, А́й бо і́ плака́въ я до́разъ, Че́й бы не бо́лѣ́ло*»⁸⁸;

‘сватання; шлюб’: «*Е́сть у по́ли крину́ченька, Жу́равы съ не́й пью́тъ; У́же мо́ю ми́ленку́ю До шлю́бу ве́дуть. Е́й жа́ль ми е́й...*»⁸⁹. Зауважу, що цей текст уже цитовано вище як такий, що розвиває значення ‘кохання, залицяння’, що свідчить про складну семантичну структуру символу, який у межах одного контексту може мати кілька символічних значень одночасно.

Семантика символу **криниця** в матеріалах «угроруських» пісень впливає також на символічне значення атрибутивних словосполучень, зокрема **загачена криниченька, вимурована криниця; криниченька поросла (травою)** трактуємо як таке, що символізує засватану, заручену дівчину; утрату морального права

⁸³ Угро-русская народная пѣсни с приложением очерка быта... С. 195–196.

⁸⁴ Там само. С. 195.

⁸⁵ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 201.

⁸⁶ Про символи свого та чужого простору у фольклорній картині світу див., наприклад, Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки*.

⁸⁷ Угро-русская народная пѣсни с приложением очерка быта... С. 96.

⁸⁸ Пѣсни Угорской Русі, собранныя Талапковичем... Ч. II: Обрядные песни. С. 557.

⁸⁹ Угро-русская народная пѣсни с приложением очерка быта... С. 95, 245.

парубка на дівчину, права на сватання та кохання, «закритий шлях до кохання і його реалізації»⁹⁰: «*Есть у доли кириченька Вымурована; Уже моя наймиленшия Зарученая. Ей жаль ми ей буде, Возьмутъ ми ей люде, Моя не буде*»⁹¹. Тоді **чиста вода, студена вода <з криниці>, добра вода** має, як і загалом в українському фольклорі, символічне значення ‘краса; моральна чистота, дівочтво, чесність, незайманість’, наприклад, у записах Бачинського з Верховини, які публікував як додаток Г. Де-Воллан: «*Добра вода въ тьмъ ярочку, Где я маю фраирочку; Еще лучша въ той кирициѣ, Где е мила при улицѣ*»⁹². Зрештою, у семантичній структурі символу **вода** є компонент ‘моральна чистота; цнота, дівоча честь’; пор. також записаний у Коцурі текст: «*Кѣт сом ішол прес тот льѣс, през льѣс каленові, Ступел ѡа там на камень, камень мрамарові. Спотот того камня водічка візра: Нані ше, мойа міла, кѣт ші справедльва! Ыа бі ше напіла, кра су бім страцела! А ѡа ше з нѣей напел, красу сом нѣѣ страцел*»⁹³. Якщо проаналізувати та порівняти функціонування цих символів із відповідними словами-символами з інших мовних обширів, побачимо спільні символічні образи, подібні контексти, знання яких дає змогу так само інтерпретувати символи та контексти, у яких вони функціують.

Зберігаючи загальне символічне значення ‘кохання’, символ **вода** та пов’язані з ним словосполучення на кшталт **іти над берег, <на виру> воду брати**, символ **берег** актуалізують також семантику «межі» й символізують, опріч цього, небезпеку перетнути межу «свого», захищеного простору. Не треба також забувати, що на всьому мовному просторі в семантичній структурі символу **вода** реалізується значення ‘чистота, дівочтво’: «*Коли мене, любко, любишь, Не кажи никому, Бо то люде порозносять, Якъ вѣтеръ солому. Ой иду я по подъ дуба; Помогай Богъ дубе, Бо уже моя долюшечка, Коло мя не буде. Ой иду я по надъ берегъ А берегъ ся издрыгае, Уже два рочки дѣвча люблю, Та никто не знае. Та ѡ не знае, та ѡ не знае, Та ѡ не буде знати, А я хлопъ та ѡ молодой И не буду казати. Не велика по-доляночка, А коницы густо; Любим-мыся, моя мила, Няй не брешуть люде пусто. Любим-мыся, моя мила, Ай любимся потаеменно, Кедъ пойдеме на свадьбу, Не сѣдай ме въ едно; Кедъ вынесеш паленочку, На мене самъ и не кланяй, Ай кедъ таку дяку маешь, Другимъ не передай*»⁹⁴.

Ще один «межовий» символ водного простору репрезентують тексти, опубліковані у збірникові Я. Головацького із зібрання В. Талапковича: **став** ‘перешкода в коханні, межа світів’: «*Ой Боже мой, который Створивъ небо и зори, потѣшь мене сироту, Най забуду хлопоту! Черезъ рѣчку, черезъ ставъ, Любив мене, переставъ, И я его любила, Бо ’мъ до него ходила. Гей, Боже мой, где тотъ ставъ, Где мой милый на нѣчь ставъ? Кричу, плачу, не чуе, Най ись Богомъ ночуе! Нещастная чужина: Рокомъ стала година, Сердце тяжко вздыхае, Што щирости не має*»⁹⁵.

Серед інших добірок текстів пісень – записи О. Павловича. Перша пісня, як уважав Володимир Січинський, описує важке життя українців під мадярським

⁹⁰ Записи авторки.

⁹¹ Там само. С. 95.

⁹² Там само. С. 188.

⁹³ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 205.

⁹⁴ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 57–58.

⁹⁵ Пѣсни Угорской Руси, собранныя Талапковичемъ... Ч. II: Обрядные песни. С. 537.

пануванням. Від малярських часів (початку XVIII ст.) володіння Маковицею походять відомості про панщину, нелегкі часи будівництва Маковицького замку⁹⁶. Виявляємо символи **вода**, **озеро**, що поєднали весь спектр символічних значень у проєкції негативності, серед іншого – ‘межа між «цим» світом живих і «тим» світом мертвих’, ‘смерть; небуття; забуття’: «*Коли муровали б’лу Маковицу, Гонили на панске убогу вдовицу. Єдну нед’їленьку газду поховала, Другу нед’їленьку сына породила. Другу нед’їленьку со сыномъ сл’зала; Другу нед’їленьку сына на св’ѣтъ дала; В’ три дни по пород’ї на панске єй гнали На панске єй гнали, покоя не дали... Камени давала, озера глядала, Жебы в’ немъ своего сына поховала. “Плавай, сыну, плавай по тихомъ озеру, Не зазналь ты отца, не зазнашь матери; Отца ты незазналь; бо ти го Пан’Богъ взялъ, Матери не зазнашь, бо тя утопила. Утопить ты мати, не будешь єй знати, Будешь тамъ в’ озер’ї на в’їки пльвати; Та будешь в’ озер’ї, якъ рыбка пльвати, Я п’д’ї Маковицовъ до смерти пльвати”»⁹⁷.*

Мовну фольклорну картину світу українців Угорщини XIX ст. формують – серед іншого – вербалізовані обрядові символи, наприклад **вінок** (**віночок зеленький**). **Вінок** вважають одним із найдавніших символів. Вивчення фольклорної традиції і – головне – пісенного тексту дали підстави припустити, що словосимвол **вінок** має «оберегову» семантику. Підставою для такої інтерпретації може слугувати замкнена форма вінка, його «безконечність». Функціонування вербального символу **вінок** в українських фольклорних текстах загалом та українців Угорщини зокрема беззаперечно свідчить про те, що слово має символічне значення ‘дівоча чистота’, ‘дівування’. Відповідно **пльсти вінок** символізує, окрім цього, плекання вроди, краси, дівочости, чистоти: «*Плела’мъ тя, в’їнку, плела Изъ субботу на нед’їленьку И коль емъ тя доплетала, Нянько, мамко заплакала. Бо коли ты, в’їнку, рушу, Заплакати тяжко мушу. Мой д’ї, мамко, єй в’їночокъ Отъ соньчка не в’яль, Доколь его б’їльї легинь Изъ головки не взяль. Мой д’ї в’їнку, та зеленьї, С’ сухой тополи... Такъ ми мамко отказала: Не мала бысь, донько, доли»⁹⁸; пор. міркування-коментарі урядника про те, що, спілітаючи вінок, дівчина плаче за своєю втраченою свободою⁹⁹. Символічне значення **вінок** зберігається і в тексті запису В. Талапковича: «*Ой под’ї, Боже, до насъ, Бо теперъ у насъ горазд’ї, Та й ты, Божя мати, В’їночки починати! Розкололася верба Отъ верха до корене: Взята Марїйка, взята, Отъ отца, отъ матере. Пол’ємъ, За нев Иванко кон’ємъ, Яв’ си доганяти, Яв’ си зв’їздovati: Ч’я ты Марїйко, ч’я? – Нянькова та мамчина, А теперъ смъ твоя, Прав’ї тоб’ї сужена. Барв’єнчикъ хрещатый! То ты рано зацвив’ї, Иванкови за шапочку, Марїї за к’осочку. Ой где Иванко сидить, Тамъ ся ст’їночка св’їтить, А где Марїйка сидить, Колоней ся яснить»¹⁰⁰; пор. **вінки** як назву обряду вінкоплетин. У наступному тексті сповна реалізували семантику символи **вода** із загальним символічним значенням ‘кохання’, **вити вінець** ‘плекати чистоту, красу’, ‘бути готовою до одруження’, **гора, ліс** ‘чужий», ворожий світ парубка’, ‘межа між «своїм» світом дівчини та «чужим» світом парубка’, відповідно **нести понадъ гори, понад л’їсь** символізує перетин цієї «межі»: «*Ишло д’ївче***

⁹⁶ Січинський В. Зборів. С. 15–16.

⁹⁷ П’їсьни руссаго маковицкаго люда в’ Угріи... Ч. II: Обрядные песни. С. 699–700.

⁹⁸ Угро-русскія народныя п’їсьни с приложением очерка быта... С. 112.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ П’їсьни Угорской Руси, собранныя Талапковичемъ... Ч. II: Обрядные песни. С. 555.

на воду Презь Попову заграду, наило оно златонець, Почало виць свій вѣнецъ; пришель ку ней младенець: “Дѣвче, дѣвче, дай вѣнецъ” – “Якъ ти мамъ даць свій вѣнецъ, Кедь ты зъ некла младенець?” – Якъ ей хатиль, та ей нѣсь Понадъ горы, по надъ лѣсъ: “Не несете мя по надъ млынъ, Бо ми грызе очи дымъ!”. Якъ ей принѣсьнадъ некло: “О Боже мѡй, якъ тепло! Мои стариши братове. Отворяйте ми двере!” – “Што такъ тяжко несете, Же отворяць кажете?” – “Несу тѣло и душу, – Рихтарову Ганушу”»¹⁰¹.

Необмежена кількість інтерпретацій символу та численні контексти дають підстави визначати **вінок** у мовному просторі українців Угорської Руси як символ дівочої чести, тим паче, що він має часто атрибут **изъ золота**: «На горѣ, на горѣ, Зелененькій явѡрь: Пише на томъ листѣ Листокъ давный фраирѣ. Я до него пишу На зеленомъ шашу: “Глядай собѣ, милый, Вже про мене красшу! Глядай собѣ, милый, У чистѡмъ золотѣ, а менѣ дай спокѡй, Худобной сиротѣ!” – “Ой кедь бы ты была Худобна сирота, Ты бы не носила **Вѣнокъ изъ золота**. Ай, ты бы носила Зъ зеленои луты, Такъ якъ други носять Худобной сироты. Не за то, не за то, Лѣвши честь, якъ злато, Бо златомъ злотити, А съ честѣвъ ходити”»¹⁰². Відтак у записі В. Талапковича **вінецъ** і словосполучення **подади вінецъ**: «Ой Маріко, **подай вѣнецъ**, Бо вже я твѡй та паробецъ; Ой Маріко, подай оба! Бо вже я твѡй, а ты моя» – можна інтерпретувати поза весільним обрядовим контекстом як утрату чести; «Йанік конья напавал, а Ганьічку нагваріал: Дай, Ганьічко, **дай венъецъ**, ша йа сом твѡй младеньецъ!»¹⁰³ і под., як і **дати вінок**, символізує утрату незайманості¹⁰⁴. Відповідно **збавити вінка** – ‘збездестити дівчину’. Із чіткою локалізацією запису – с. «Варава Шарішского уезда» Я. Головацький задокументував пісню: «Побіє це Панъ Богъ и моей мамки плачь: Лебо ми **вѣнокъ**, лебо ми го заплаць!»¹⁰⁵. В. Гнатюк опублікував чималу добірку записаних у Бач-Бодрогському комітаті текстів на тему «утрати вінка»¹⁰⁶: «У гаршанскім ліґеше **венок вода нѣше**, Ганьча на нѣм шедзі, жолті ўласкі чеше. Йак йіх рошчесала, горко заплакала: Бодай сом це, Йані, нѣйда нѣ зазнала. Нѣ тебе самого, нѣ конья твѡйого, Бо ші ме **збавел венка жельєного**»¹⁰⁷. Зрештою, у цитованих текстах маємо ще один традиційний символ – **жельєний (зелений)**, що доповнює семантику чистоти символічним значенням ‘молодість, краса’. Про це, зокрема, свідчать і те, що, наприклад, В. Гнатюк майже після кожного записаного тексту подав збірники, у яких виявив варіанти пісень. Важливі й коментарі-глуначення самих етнографів, як-от зафіксований у збірникові текст: «Ой не е то, ой не е то, Якъ на Маковицѣ; Тамъ **вѣночокъ зелененькій** На каждой дѣвицѣ» – Де-Воллан прокоментував відповідно: «... те-есть, дѣвушки строгихъ правилъ»¹⁰⁸, із якого мало би бути зрозуміло, що вжитий у тексті

¹⁰¹ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 225–226.

¹⁰² Там само. С. 393–394.

¹⁰³ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 190.

¹⁰⁴ Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки*.

¹⁰⁵ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 417.

¹⁰⁶ Етнографічний збірник. Т. IX: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. С. 186–192.

¹⁰⁷ Там само. С. 188.

¹⁰⁸ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 33.

словосполучення **віночок зелененький** символізує дівочу чистоту та порядність. Водночас упорядник записав матеріали, у яких **вінок** символізує зміну соціального статусу: «**ВВіночку** мой зелененьки, Барва съ ты упала. Ой Марико молоденька, Обье тебе отецъ, Та начто есь замѣняла Партицію за чепецъ»¹⁰⁹.

Порівняймо записи пісень «маковицького люду», які зібрав О. Павлович та опублікував Я. Головацький у другому томі: «А тамъ доловъ, на долинѣ береза стояла: Смутна мати на рученькахъ дѣтину тримала. На поляѣ, на полянѣ шугай траву косить, За шугаємъ смутна мати дѣтинуньку носить: “На же ти го бѣлый шугай, на, твою дѣтину! Вера Боже, присямъ Богу, же ти го прокильну!” – “Дамъ я тобѣ, дѣвчаточко, сто яловыхъ овецъ, Лемъ ты на мня не повѣдай, же я его отецъ!”... Ужь ся стало, и не дастя стати премѣнити, Не годенъ я ужь иначе собѣ порадити. Нестачнѣ, ахъ нечестно мы вразъ учинили, Красы, **вѣнца зелено** мыся **посбавили**»¹¹⁰.

Подані матеріали збірників і символи, що в них функціують, безперечно, не вичерпують усього розмаїття та багатства народної традиційної символіки. Очевидно, що і на цих теренах Угорської Руси були віддавна відомі й активно функціювали в народній творчості інші символи українців. Достатньо лише прочитати тексти, у яких чи не кожний образ функціює як символ: «На **бережоньку** стоя, Стоя, стояла Бѣлы ноженъки **вмыва**, Вмыла, вывала. Ой нужки мои бѣлы Бѣлы, бѣлыи, а кому вы будете мильы, Мильы, мильый? А кедь тому молодому, Дай, Боже, дай, Боже! А коль тому та старому, Хрань, Боже, хрань, Боже! А у нашіей **загородиѣ Бѣлый цвѣтъ бѣлый цвѣтъ**: Вандруй, вандруй, дѣвчинонько, Со мновь вѣ свѣтъ. А якъ мы выйдемъ На **гору, на гору**, Тамъ я тобѣ вишитку правду Сговору, сговору. А туты тобѣ, а туты менѣ, Дорога, дорога, Оставай ты моя мила, Здорова, здорова!»¹¹¹. У першій книзі третього тому Я. Головацького є текст пісні, записаний у с. Лучках поблизу Мукачєвого в «Берегськомъ уѣздѣ», у якій ідею боротьби передано через традиційні символи: «Ой на **горѣ кѣнь турецкій**, на томѣ конѣ хлопецъ Царскій, Вѣ правѣй руцѣ саблю несе, Зѣ той саблѣ **кровця** тече, Зѣ той кровцѣ рѣчка плыне, **На товѣ рѣчковѣ верба росте**, надѣ томѣ **вербовѣ ворон краче**, Тото моя мамка плаче»¹¹². Мовну фольклорну картину світу тексту репрезентують, окрім символу **гора, кѣнь**, архетипний символ смерті і жертвності **кров** та вже згаданий символ зв'язку світу живих і мертвих **ворон**, що функціює поряд із вживаним частіше **сокол (сокіл)**. Не порушує цілісності картини й слово **верба**, відоме в національно-мовній картині світу українців не тільки як дівочий символ смутку, а й у поєднанні із символами водного простору (**рѣчка, озеро**) як символ недолі, нещастя, смутку; смерті (пор. **верба на могилі**). Зрештою, **верба** – один із символів світового дерева¹¹³.

Те, що, наприклад, Г. Де-Воллан зосередив увагу більше на записах ліричних пісень і текстів про кохання та жіночу долю, визначило – і суті речі – і відповідно символіку збірника, у якому центральною особою є дівчина та «її» світ, тому й

¹⁰⁹ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 223.

¹¹⁰ Пѣсьни русскаго маковицкаго люда въ Угріи... Ч. II: Обрядные песни. С. 707–708.

¹¹¹ Пѣсьни, собранныя Александромъ Духовичемъ въ Пряшевѣ... Ч. II: Обрядные песни. С. 566–567.

¹¹² Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. I. С. 8.

¹¹³ Сімович О. Словник вербальних символів. *Приватний архів авторки*.

усі переживання – дівочі. Свого часу І. Бращайко вказував, що «жінчина займає велику роллю в поезії», чим і пояснював «надзвичайну ніжність наших співанок», наголошував, що тим-то й відрізняються українські пісні від угорських, адже «в мадярській поезії по більшій частині чоловік поетом»¹¹⁴. Однак це не означає, що парубок і його символічний світ зник у дівочих піснях. Здебільшого він з'являється в парі чи як пара дівчині. Символами парубка в угорських піснях є найчастіше *дуб, голуб, сокіл*.

В угорських народних піснях вербальний символ *дуб* 'парубок, коханий' має властиві українським народним пісням атрибути *кудрявий, зелений/зеленький*: «*О зелений дубе, солодки голубе, Що будеш гадати, як мене не буде. Ой буду гадати, буду банувати, Що такої милої вже нігда не мати*»¹¹⁵; «*Середь села дубь кудрявий: Мій миленький кучерявий, Кучерики дь горь скачуть, Мои очка за нимь плачуть*»¹¹⁶.

Засвідчене словосполучення *рубати зеленого дуба* функціонує із символічним значенням 'шлюб, одруження' не тільки на всій мовній території етнічної України, а й в українців Угорщини ХІХ ст.: «*Не рубай, не рубай Зеленаго дуба*»; «*Нашто ты мене брал, Кедь я тѣ не любя. Было собѣ сняти Вѣ лѣсѣ черешеньку*»; «*Было собѣ брати Вѣ попа Маришеньку. Вѣ лѣсѣ черешенька Черешинѣ не родить*»; «*Попова Маришенька Нигда ничь не робить*»¹¹⁷; пор. закарпатську пісню, яку записав В. Талапкович та опублікував Я. Головацький: «*Не рубай, не щайкай, Зеленаго дуба: Не цѣлуй, не вбнимай, Коли 'мѣ ти нелюба! Не рубай, не щайкай, Най ся зеленѣ: Не бери прегорду, Най ся постарѣ!.. Рѣчку и я бреду, На березѣ буду, Глядай собѣ, любый, Про мене другуу! Глядай собѣ, глядай, Пусту, задаремну, Што 'сь минѣ даровавъ, Назадѣ тобѣ верну*»¹¹⁸; «*Тече водиця Изъ подѣ яворця Ледова, Иде ма мила, красно прибрана, Сѣ Сигота. Гей дубе, дубе, Зелений дубе, Дубина! Несе мѣ милый Червлени чижмы Сѣ Севлюша*»¹¹⁹. Ще один уже згаданим «парубочий» символ – *явір (явор)*: «*Середь села яворь, Яворь похилился, – Полюбила дурня, Дурень не журился. Не журился, дурню, Ожъ я тебе люблю, Бо я тебе, дурню, словами голублю... Чесны бировики (судді) Такъ намъ досудили, Что бы мы ся двое До смерти любили*»¹²⁰.

Серед традиційних українських фольклорних символів на просторі Угорської Русі зафіксовано *голуб (голубко)* та *голубка (голубина)*, що, як відомо, функціонують із значенням 'закохана пара; наречені', зокрема на заході Угорської Русі Г. Де-Воллан зафіксував: «*Пудь ялиною, пудь калиною Сидить голубко и зѣ голубиною; Якъ они сидять й примовляються, Сивыми крильями пригортаются. И прійшли стрѣлци изъ темнаго луга, Та якъ замѣрили, убили голуба. Голуба ўбили, голубку ўзяли, И понесли си за тихій Дунаецѣ. Голубка не ѣсть, голубка не пѣе, Лишь пудь ялиною ўсѣ плакати йде. Чому ты не ѣшь, чому ты ни пѣешь, Лишь пудь ялиною ўсѣ плакати йдешь? Якъ можу ѣсти, якъ можу пити, Убилисте голубка, не маю*

¹¹⁴ Бращайко І. Деякі слова за угорсько-руське протонародне жите і поезію... С. 183.

¹¹⁵ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 27.

¹¹⁶ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Отд. 1. С. 396.

¹¹⁷ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 235.

¹¹⁸ Пѣсни Угорской Руси, собранныя... Ч. II: Обрядные песни. С. 553–554.

¹¹⁹ Там само. С. 552.

¹²⁰ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 38–39.

и съ кымъ жити. Ой не плачь, не плачь и не журися, Е ў мене семь-сто голубовъ, йди выбирай си. Уже я ходила, ўже я дивила, Не е, й не буде, кого я любила. Голубъ бувъ красный, голубко сивый, У личко румяный, тай чернобрывый. Уже я ходила, ўже я дивила, Не е, бульшь такого, а бымъ его любила»¹²¹.

Семантику 'залицятися' реалізують традиційні, проте не надто часто вживані словосполучення *топтати росаду, толоць травинку*, записані на заході Угорської Руси: «*Гадашь себѣ, дурню, Что я тебе люблю, А я тебе, дурню, Себѣ не голублю. Честь другой сознаеть, Ани до насъ не ходь, ани тя не волочь, Но за нашу хыжю травинку не толоць*»¹²²; «*Не ходи ми коло хаты, Не топчи росаду, Не чинь мамуцѣ жару, а менѣ досаду*»¹²³.

Наступний текст пісні, яку задокументував В. Талапкович, зібрав чималу кількість традиційних символів, що функціують в українському мовно-фольклорному просторі: «*Ой на горѣ, на долинѣ, Широко листокъ на калинѣ, Еще ширшій на яворѣ: Стоить мила на розмовѣ. Где ты, милый, пробываєшь, Што за мене не гадаєшь? – Пробываю край Дунаю, Я за тебе все думаю. Кобы човень и веселце, Ночовавъ быхъ у тя сердце; А ни човна, ни повода, Мушу ночовати дома. Тече вода рѣченьками, Плаче мила слозеньками. Не плачь, мила, не журися, Я молодой, не женився. Коли буду женитися, Прийди, мила, дивитися; Коли буду вѣнчатися, Прийди, мила, прощатися*»¹²⁴. Фольклорний світ пісні формують символи чужого світу *гора, долина*, дівчини та парубка – *явір і калина*, кохання – *річка, Дунай*.

Ще один збірник, на якому варто наголосити, знайшов свого часу Гядор Стрипський у с. Рипінне (Репинне) Марамороської столиці та передав до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Цілком певно, співаничок не було складено саме в цій місцевості. Як указував В. Гнатюк, скоропис нагадував радше початок XIX ст., проте тексти в ньому значно старші і «походять із XVII–XVIII століття». Учений припускає, що вміст співаника – переписані (копії) з інших невеличких збірників, яких з'являлося в тому часі все більше, що свідчило про їх поширення і популярність, «отже, й на вплив їх на простий нарід»¹²⁵. За підписом на 13-й сторінці чи то колишнього власника, чи то одного з переписувачів – Іван Гряделевич Новосѣлский – збірник й отримав назву. Безперечно, це був один із тих пісенників, тексти яких «вандрували з місця на місце та сповняли в ті минулі часи свою культурну місію на селі»¹²⁶. В. Гнатюк описав вигляд співаника (на 34-х сторінках (17-ти карточках) уміщено 16 пісень) і тематику пісень, опублікувавши в Записках тільки світські тексти, що й викликали інтерес. Зокрема, один із них перегукується з давньою волинською колядкою та має кілька цікавих традиційних символів: «*Порѣвнай Боже Горы, долины, Рѣвнейкв, Та щоби мѣнѣ До дівчинойки виднейкв... Поставлю лавку Через муравку [З] дуброви, [В] моєй дѣвонки чорнѣ вченки І брови. Поставлю лавку Через муравку Эт нѣи, Сподабала съ Моєй родинѣ Тай мѣнѣ ... Пѣхли вишенки И черешенки Эт слонца:*

¹²¹ Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта... С. 72.

¹²² Там само. С. 38.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Пѣсни Угорской Руси, собранныя Талапковичемъ... Ч. II: Обрядные песни. С. 536.

¹²⁵ Гнатюк В. Угороруський співаник Ів. Гряделевича. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів: Накладом Т-ва імени Шевченка, 1909. Т. 91, кн. 5. С. 151–157.

¹²⁶ Там само.

*Когw люблю И не забуду До конца»*¹²⁷. Наступна з надрукованих пісень містить ще один символ: «*Молодости квѣте красный, Сѡх чомужь есь такъ нещасный? Літа губишь, серце нудишь, Не жені[ш] сѡ, дурни любиш»*¹²⁸. Принагідні зауваження щодо «народної» мови текстів із діалектними ознаками свідчать про те, що записані (переписані) вони радше біля кордону з Галичиною, і тому мають тільки поодинокі «угроруські» ознаки.

Аналіз функціонування традиційних українських символів у записах ХІХ ст. на території Угорської Русі свідчить про те, що цей народ – органічна частина українців, що зміг упродовж багатьох століть перебування під владою інших держав зберегти та передати з покоління в покоління багатство народних традицій. Спільність мовно-фольклорної картини світу українців із теренів Угорської Русі свідчить про спільність мовно-фольклорної картини світу українців загалом. Адже символи – це той культурний феномен, якого не можна «вивчити» чи штучно нав'язати, – вони зберігаються у свідомості попередніх поколінь як культурна пам'ять.

¹²⁷ Там само. С. 153–154.

¹²⁸ Там само. С. 155.

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ І ВЗАЄМОВПЛИВИ НА ПРИКЛАДІ ТРАДИЦІЙНОГО НАРОДНОГО ВБРАННЯ ДОЛИНЯН ЗАКАРПАТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Народне вбрання – вагома частина традиційної культури багатьох національностей, етносів. Воно виражає рівень матеріальної культури й естетичних уподобань народу, репрезентує уявлення про певну людську спільноту, її фізичні дані, характер, душевні якості, темперамент, моральний ідеал. Прискіпливе дослідження оригінальних зразків народного одягу дає можливість пізнати багаті народні традиції, символи, життєві правила. Звичайно ж, одяг відображає і відповідний рівень розвитку й етнічну специфіку народу. Цьому сприяє відносна стійкість форм традиційної ноші, яка оновлюється разом із розвитком матеріальних умов життя, зберігаючи при цьому певні стереотипні риси.

Більша частина території Закарпаття (9,735 км) та 200 км української етнічної в Румунії вздовж р. Тиси від м. Сигіт до м. Тячева населена українцями-долинянами. Вони проживають на рівнині, у передгір'ї, середньогір'ї та частково високогір'ї Закарпаття від р. Шопурки на сході до державного кордону зі Словаччиною на заході. Північні межі проходять водорозділом Полонинського хребта від смт Міжгір'я до с. Яворник на Великоберезнянщині. На півдні долиняни межують з угорцями, що населяють окраїни Закарпаття, низовини вздовж кордону з Угорщиною¹. Особливості проживання долинян у різноманітних господарсько-географічних поясах річкових долин середньогір'я, низькогір'я, передгір'я і рівнини, їхня адміністративна підпорядкованість конкретним комітатським та окружним центрам, етноісторичні особливості формування населення кожної з річкових долин, правовий і господарський статус жителів конкретних сіл, вплив сусідів та інші чинники наклали відбиток на їхню традиційну культуру.

Виходячи з основних принципів районування та враховуючи комплекс розмежувальних рис традиційної культури, в етнографічній групі виділяємо локально-територіальні групи (етнографічні райони) марамороських, боржавських, ужанських і перечинсько-березнянських долинян, які поділяються на низку етнографічних окружностей. Їхній етноісторичний та господарсько-культурний розвиток позначився на особливостях традиційного народного одягу місцевого населення.

Постановка проблеми взаємозв'язків і взаємовпливів у народному вбранні Закарпаття має тісний зв'язок із важливими, на мій погляд, науковими та практичними завданнями з дослідження етнічних рис народного одягу регіону загалом, при вивченні якої я використав низку історико-етнографічних та мистецтвознавчих публікацій.

¹ Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2011. С. 68.

Одне з найдавніших джерел, де містяться відомості про одяг і вишивку угорських селян Закарпаття, – стаття «Técső és környéke» («Тячів та його околиці») пастора тячівської Реформаторської Церкви Яноша Ботізі (Iános Botizi). У ній автор описує жіночий та чоловічий угорський одяг². На початку ХХ ст. даних про угорське народне вбрання краю мало. Про одяг трапляються тільки окремі зауваження у плані порівняльних характеристик із вбранням сусідніх етносів.

Важливе джерело вивчення народного вбрання долинян Закарпаття – праця Сергія Маковського³. Спираючись на аналіз одягової вишивки, автор виділяє чотири регіони його поширення. Третій і четвертий якраз збігаються з територією проживання марамороських долинян. Вишивку цього регіону С. Маковський називає «царством прекрасної стилізації, по-східному кольорової, що нагадує не тільки русько-фінські “перетики”, але й килимові кавказькі тканини»⁴. Однак треба відзначити, що автор робить загальний опис одягу, щоби більше, підходить до нього не як етнограф, а як мистецтвознавець. Його швидше цікавить художнє наповнення вишивки на сорочках. Звертаючись до джерел досліджуваної теми, він змушений констатувати, що це питання ще не висвітлене ні з етнографічної, ні з мистецтвознавчої позицій. Наукових досліджень із питань народної вишивки недостатньо. Впродовж 20–30-х років ХХ ст. не з’явилося систематичних досліджень вишивки та народного одягу з округів і сіл Закарпаття.

Спробу аналізу народного вбрання Закарпаття, зокрема долинян, зробив Федір Потушняк⁵. Саме в його роботі наявні перші згадки про елементи запозичань тих чи тих деталей народного одягу різних етнічних груп району. Автор вважає, що рослинний орнамент, техніка гладь («зайгля», «позайглове») угорського походження. У вступній частині дослідження він пише, що люди різних локальних груп рідко зустрічалися, однак запозичання та впливи на народний одяг відбувалися все одно, через що змінювались основні його риси. Такий вплив спостерігався спочатку лише в деталях, а пізніше стає загальним на весь стрій і поширюється на одяговий комплекс сусідніх округ⁶.

У 50-ті роки ХХ ст. над дослідженням угорської вишивки хрестиком працює Марія Сірмої Форіш. У публікаціях вона описує роботи Затисся, де також вперше дає назву вишивці колишньої Березької жупи – «Березька вишивка». Подібні дослідження проводили Гертруд Полойтої (Gertrud Polotoje), Іштван Дьорфі (István Dorfi), Георгіна Лендел (Georgina Lendel), Едіта Фел (Edita Fel)⁷. Фрагментарні описи традиційного угорського костюму Закарпаття подані у працях радянських

² Batizi J. Técső és környéke. *Vasárnapi ujság*. Вр.: Pallas k., 1855. P. 354.

³ Маковський С. К. Народное искусство Подкарпатской Руси. Прага: Пламя, 1925. 66 с., іл.

⁴ Там само. С. 10–12.

⁵ Potusnyak F. A ruszin népviselet. *Зоря-Найна*. Ужгород, 1943. Річник III. Ч. 1–4. S. 302–327.

⁶ Там само. С. 302.

⁷ Коприва А. Т. Угорська вишивка Закарпаття ХІХ – першої чверті ХХ ст. (художньо-функціональні та стилістичні особливості): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06 «Декоративне і прикладне мистецтво» / Львівська національна академія мистецтв. Львів, 2005. С. 5.

дослідників Ірини Гроздової (Ирина Гроздова)⁸ та Тамари Філімонової (Тамара Филимонова)⁹.

Цікаві за змістом і багаті на фотоілюстративний матеріал дослідження 70-х років ХХ ст. про народне мистецтво угорців. Однак і в цих роботах наявні лише часткові описи окремих елементів народного вбрання угорців та пов'язаних із ними обрядів. Їх перевага – величезний ілюстративний матеріал¹⁰.

З досліджень другої половини ХХ ст. потрібно відзначити публікації Олени Полянської¹¹. У фондах Закарпатського музею народної архітектури та побуту зберігається її рукопис. У ньому дослідниця детально характеризує складові як чоловічого, так і жіночого вбрання угорців краю, звертає увагу на народні назви, матеріал, способи виготовлення, функційне призначення та роль одягу в обрядових дійствах¹².

Серед сучасних дослідників народного вбрання та одягової вишивки Закарпаття заслуговують на увагу роботи місцевих науковців Атіли Коприви¹³, Романа Пилипа¹⁴, Георга Філіпа¹⁵, Анни Іваниш¹⁶. Автори поряд із загальною характеристикою народного вбрання, частково звертали увагу й на питання взаємовпливів і

⁸ Гроздова И. Н. Этническая специфика венгров Закарпатья. *Карпатский сборник: труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей*. Москва: Наука, 1972. С. 95–107.

⁹ Гроздова И. Н., Филимонова Т. Д. Венгры и немцы советского Закарпатья (по материалам полевых исследований 1968–1969 гг.). *Советская этнография*. 1970. № 1. С. 135–143.

¹⁰ Гинк К., Кишш И-Ш. Краевое искусство Венгрии. Будапешт: Корвина, 1971. 140 с., іл.; Хофер Т., Фел Е. Народное искусство венгров. Будапешт: Корвина, 1975. 638 с.

¹¹ Полянська О. В. Особливості одягу населення Закарпаття. *Народна творчість та етнографія*. 1976. № 3. С. 23–29; Полянская Е. В. О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпатья. *Карпатский сборник: труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей*. Москва: Наука, 1976. С. 65–68.

¹² Полянська О. В. Оздоблення народного одягу угорців та румун Закарпатської області. *Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Ужгород: ЗМНАП, 1976. 33 с.

¹³ Коприва А. Т. Вишивка бунди – верхнього хутряного одягу угорців Закарпаття. *Вісник Львівської національної академії мистецтв. Спецвипуск II. Ерделівські читання*. Ужгород: Гражда, 2006. С. 183–192; Коприва А. Т. Стильові особливості угорської вишивки Закарпаття (XIX – початок ХХ ст.). *Народознавчі зошити*. 2003. № 5–6. С. 75–765; Коприва А. Т. Угорська вишивка Закарпаття ХІХ – першої чверті ХХ ст. (художньо-функціональні та стилістичні особливості)... 15 с.; Коприва А. Т. Угорська вишивка на території Закарпаття. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 1–2. С. 87–90.

¹⁴ Пилип Р. І. Композиційні принципи побудови орнаменту одягової вишивки гуцулів Закарпаття. *Народознавчі зошити*. 2007. Вип. 3–4. С. 306–310; Пилип Р. І. Орнаментальні мотиви традиційної народної вишивки українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Говерла, 2008. Вип. 21. С. 154–166; Пилип Р. І. Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями). Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2012. 468 с.: іл.

¹⁵ Філіп Г. Л. Традиційність в орнаментативній тканині і вишивки угорців Закарпаття (на матеріалах Закарпатського краєзнавчого музею). *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород: Карпати, 2005. Вип. VII. С. 153–161.

¹⁶ Іваниш А. Іноетнічні запозичання та їх впливи на формування традиційного народного костюму Закарпаття 20–30-х рр. ХХ ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, 2018. Вип. 35. С. 309–320; Іваниш А. Угорські та румунські впливи у формуванні народного закарпатського костюму першої половини ХХ ст. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, 2017. Вип. 34. С. 108–115.

взаємозв'язків в одязі різних етнічних груп краю. Чимало публікацій народному вбранню угорців та окремих локально-територіальних груп долинян Закарпаття присвятив автор¹⁷.

На базі зібраного матеріалу можна ствердити, що угорці найбільше контактували з долинянами Закарпаття, які цінували власний традиційний костюм як зовнішній вираз національної належності. Народний костюм свідчив про збереження національних звичаїв і характеру, не дивлячись на намагання панівних верств Австро-Угорщини, а пізніше Угорщини позбавити українців їхньої національної самотності.

Українсько-угорські взаємозапозичання в жіночому народному вбранні Закарпаття простежено на прикладі жіночих блуз, спідниць і фартухів, збираних у складки, безрукавок із фабричних матерій, весільних вінків, святкових обрядових хусток.

Основа **жіночого вбрання** долинян Закарпаття – *сорочка*. Розміщення вишивки, орнаментальні мотиви та їхня композиція тісно пов'язані із загальним її кроєм та оздобленням. Упродовж розвитку вони пройшли етап поступових змін від архаїчних форм до нововведень.

На початку 40-х років ХХ ст. у селах довкола Ужгорода поширилися жіночі блузи («візитки», «лепетянки»). «Візитки» дівчат і молодих жінок шили з чорної, темно-коричневої, а жінок старшого віку – зеленої, синьої, фіолетової атласної або шовкової матерії. Вони мали відкидний комір, застібувались на металеві кнопки («патенти») або гудзики. До верхньої частини спинки пришивали кокетку, яку іноді морщили і разом із коміром оздоблювали чорною фабричною мережкою («чіпкою»). Передні пілки збирали у дрібні складочки, а на спинці деяких «візиток» робили дві глибокі (3–4 см) зустрічні складки («фалди»). В окремих селах до низу «візиток» пришивали широку (15–22 см) смугу матерії («підшитку», «підрублиницю»), на якій робили дві пришивні кишені¹⁸. Подібні блузи побутували і в угорських селах Ужгородщини. До етнографічно розмежувальних рис крою можна віднести розміри «візиток» та окремих їх деталей. «Візитки» ужгородських долинян довші (62–65 см) за угорські (50–54 см). Останні мали значно ширші (8–10 см) коміри, ніж блузи Ужгорода й навколишніх сіл (3–4 см). Окрім того, угорські «візитки» не оздоблювали складками та загинками¹⁹.

Поясним жіночим вбранням долинян Закарпаття у ХІХ – першій половині ХХ ст. були *спідниці*, *фартухи* та *пояси*. У різних районах, залежно від локальних відмінностей крою, матеріалу для виготовлення, способу оздоблення, поясний одяг мав різні назви. Спідниці – «фартухи», «подолоки», «свити», «сукні», «кабати»,

¹⁷ Коцан В. Іноетнічні запозичання та їх вплив на формування народного одягу долинян Мараморощини. *Народознавчі зошити*. 2010. Вип. 5–6. С. 739–751; Коцан В. Традиційний народний одяг боржавських долинян Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2019. Вип. 41. С. 163–177; Коцан В. Традиційний народний одяг угорців Закарпаття середини ХІХ – першої половини ХХ ст. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5–6. С. 50–62; Коцан В. Традиційний чоловічий костюм угорського населення Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Міжнародний історичний журнал «Русин»* (Кишинів). 2010. № 3. С. 126–134.

¹⁸ Фонди Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради: 2603/977 (далі – Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР). Жіноча блуза («візитка», «лепетянка»), с. Оріховиця, Ужгородський р-н. Атласна, шовкова матерія. 40-ві рр. ХХ ст.

¹⁹ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11872/73. Жіноча блуза («візитка», «лепетянка»), с. Саловка, Ужгородський р-н. Атласна, шовкова матерія. 40-ві рр. ХХ ст.

«сукмани», а фартухи – «плати», «приплати», «катрани»; «шурци», «платяники»; пояси – «паси», «пасини», «перізки», «силянки», «окрайки», «тканки».

У долинян Мукачівщини й Ужгородщини, як і в місцевого угорського населення, побутував звичай одягання двох спідниць. У другій половині XIX – на початку XX ст. в ужгородських долинян – довгі спідниці («сукні») з домотканого лляного полотна. Кроїли їх із двох частин: широкої та вузької. У передній вшивали прямокутний шматок конопляного полотна, поверх якого одягався фартух («шурц»). Верхню частину спідниць традиційно збирали у дрібні складки, поверх яких пришивали широкий пояс. Нижню сукню, окрім передньої конопляної пілки, оздоблювали двома вузькими смужками вишивки. В орнаментальній композиції переважали геометричні чи геометризовані рослинні мотиви²⁰. У першій половині XX ст. в ужгородських долинян побутували спідні сукні («фодрованці») з білої фабричної матерії, поверх яких одягали сукні («кабати»). Як за кроєм, так і оздобленням, до ужгородських подібні спідниці мукачівських долинян. У 20–30-х роках XX ст. в околицях міста поясне жіноче вбрання підперезували плетеними вовняними поясами.

На початку XX ст. у долинян Закарпаття почали з'являтися фартухи («плати») з покупного матеріалу, вже поширеного в угорців. Шили їх із суцільного шматка матерії різних кольорів. Внутрішня площа заповнена різноманітними квітами («косичками»). Нижню оздоблювали загинками («гайташами»), стрічками («пантліками») й мереживом. За пояском, пришитим до верхньої частини плати, можна було визначити з якого села жінка. Так, наприклад, плати з Буштина, Новобарова, Кричева мали пояски зі зрізаними у формі трикутника кінцями, а з Бедевлі, Тересви, Дубового – пояси із прямими кінцями, до яких пришивали плетені шнурочки, що служили для зав'язування²¹.

Протягом другої половини XIX – першої половини XX ст. жіночий *плечовий одяг* зазнав поступової еволюції, що супроводжувалася опануванням різних варіантів крою та оздоблення. Певну роль у цих процесах відігравали й іноетнічні взаємозв'язки. Вже на початку, а особливо в 20-х роках XX ст., в угорців краю поширеними були жіночі приталені безрукавки («візитки»), пошиті з білої фабричної матерії. Етноідентифікаційною ознакою цієї складової народної ноші була вишивка рослинного мотиву, виконана технікою «двостороння гладь». На передніх пілках вшивали поздовжню хвилясту смугу з великої ромашки, трьох великих фіалок, двох нерозпущених бутонів червоних троянд, зелених стебел і листочків. Прямокутну вставку передньої правої поли поміж наскрізними отворами для гудзиків декорували червоними трояндами, польовими ромашками, конваліями, тюльпанами, фіалками. Орнаментальна композиція вишивки на спинці формувалася із великої червоної троянди, над якою зображували три фіалки чи ромашки з листочками. Допоміжними мотивами були галузки ромашок, рідше – виноградних грон. На деяких безрукавках зі сіл Вишково Хустського, Велика і Мала Добронь, Саловка, Есень Ужгородського р-нів доповненням до квіткової композиції були стилізовані хвилясті смуги з великих бутонів троянд, напівромашок і фіалок зі стеблами

²⁰ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 6015/2815. Спідниця («сукня»), с. Кибляри, Ужгородський р-н. Домоткане полотно, вишивка, хрестик. Початок XX ст.

²¹ Традиційний народний одяг долинян пониззя р. Терєблї XIX – першої половини XX ст. *Польові матеріали автора. Зошит № 2*. 2008–2009 рр. 28 с.; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11238/4360. Фартух («плат»), с. Буштино Тячівський р-н. Фабрична матерія, стрічки. 20–30-ті рр. XX ст.

й листочками²². У 20–40-х роках ХХ ст. жіночі безрукавки з фабричних тканин, оздоблені вишивкою, побутували і в низці сіл поблизу м. Ужгорода.

На початку 30-х років ХХ ст. жіночий плечовий безрукавний одяг долинян і угорців почали оздоблювати бісером. Найбільшого поширення він набув на Виноградівщині й Ужгородщині.

Взаємозв'язки в жіночому народному костюмі угорців та українців Закарпаття спостерігаємо й на прикладі святкових *вінків* («*парт*»). Картонну верхню частину очіпка («корону») обтягували домотканим полотном або атласною матерією червоного кольору, вишивали стеклярусом, металевими лелітками й сухими квітами. На Берегівщині побутували очіпки, оздоблені хрестиковою вишивкою у синьо-червоній кольоровій гамі. О. Полянська писала, що в с. Павлово Берегівського р-ну жінки носили очіпки, на яких зверху були нашиті у три рядки «золотих чіпків» (мережива з металевого дроту). Перший рядок оздоблення знімався після народження першої дитини, другий – другої дитини, а третій – після одруження дітей. Після народження третьої, четвертої, п'ятої і далі дитини жінки носили очіпки з однією широкою мережаною стрічкою²³.

Силует цього вінка схожий на вінки українок долини р. Терєблї. Тут їх виготовляли з кори липи чи дроту, обшивали полотном і прикрашали різнокольоровим бісером, дзеркальцями, а в нижній частині могли вішати один або два ряди монет («гусошів» – угорська назва). Кілька таких зберігається в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту в Ужгороді й Етнографічному музеї пониззя р. Терєблї у с. Буштино. Подібні носили дівчата, починаючи з 7–8-ми років, на храмові свята («отпусти») ²⁴.

У селах Терєблянської долини в комплект обрядового жіночого костюму (на «отпусти») входила *хустка* («шеринка»). Спосіб її ношення запозичено в угорських селах краю. Хустку накидали на плечі й перехрещувалася на грудях, зав'язували ззаду, рідше – по боках. На «отпуст» одягали білу фабричну сорочку та «шеринку» навхрест. У деяких селах її перекидали через плече, а навхрест зав'язували стрічку («пантлик»), що застібувався на плетені «копчі». Поверх сорочки носили білий плат, оздоблений горизонтальними смугами («пантликками»). Найчастіше селяни Терєблянської долини на «отпусти» ходили в Боронявський монастир, що на Хустщині, або ж у Марія-Повчанський (Угорщина)²⁵.

Чимало елементів **чоловічого вбрання** долинян Закарпаття теж розвивалися під впливом угорських одягових традицій. Про красу угорського чоловічого костюму писало чимало дослідників у самій Угорщині. Зокрема, етнограф, мистецтвознавець

²² Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3107/1289/47. Жіноча безрукавка («візитка»), с. Вишково, Хустський р-н. Фабрична матерія, вишивка, двостороння гладь. 30-ті рр. ХХ ст.; Коцан В. Традиційний народний одяг угорців Закарпаття середини ХІХ – першої половини ХХ ст. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5–6. С. 54.

²³ Коцан В. Традиційний народний одяг угорців Закарпаття... С. 55; Полянская Е. В. О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпатья. С. 67; Хофер Т., Фел Е. Народное искусство венгров. С. 34; Pap-Yanosy M. Volkstracht in Gorgyfalva. *Etnographia*. 1971. № 82. S. 502.

²⁴ Коцан В. В. Народний одяг українців пониззя р. Терєблї кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2007. Вип. 19. С. 122.

²⁵ Коцан В. Іноетнічні запозичання та їх вплив на формування народного одягу... С. 745.

Ласло Коша (László Kósa) стверджував: «Народний одяг – це характер селян. Він разом із “чардашем” [народний танець – К. В.] чи ліричною піснею репрезентує матеріальну культуру угорського народу. Та найбільше (більше ніж будь-де) вражає чоловічий одяг, своєю пишністю, величністю й народною специфікою»²⁶.

Найбільший взаємозв'язок спостерігаємо в основних компонентах чоловічого вбрання: сорочках і штанах. У долинян Закарпаття побутували святкові *сорочки* з елементами угорських впливів: широкими рукавами з манжетами (без манжетів), невеликим коміром-стійкою (пізніше відкидним), оздобленням передньої поли декоративними вертикальними складками уздовж розрізу й збиранням середини передньої поли в широкі збірки за допомогою «планочки». Подібні бачимо в долині р. Терєблї (селах Хустщини і Тячівщини). Шили їх здебільша з трьох піл, що зшивали за допомогою ручних або машинних швів. Крій вільний. На деяких сорочках із с. Буштино, Вонігово, Кричево, Угля, Новобарово на плечах пришивали «опліччя». Рукави довгі, широкі, морщені біля горловини та манжетів. Під ними наявні квадратні клини («розтічки»). Іноді манжети й ошийник подібних сорочок оздоблювали вишивкою білими шовковими нитками. Основний же акцент тут звернено на оздоблення передньої поли вздовж розрізу. Окраса цієї частини сорочки – декоративні вертикальні складки («ранци» – угорська назва) й вертикальні смуги з ажурних «зубчиків», утворених загинанням і вирізуванням полотна. У сорочках більш заможних чоловіків центральну орнаментальну композицію доповнює рослинна вишивка, виконана білими, а на початку ХХ ст. – червоними й синіми нитками²⁷.

Цікавими деталями оздоблення і крою відзначилися весільні сорочки мармороських долинян. Їхній крій запозичений в угорців та румунів. Тут можна спостерігати взаємозв'язок трьох етнічних спільнот: українців, угорців і румунів. У них усіх особливістю весільних сорочок був широкий крій рукавів – ширина дорівнювала довжині. Рукав кроїли з трьох шматків полотна (або цільнокроєний), біля плеча збирали у складки. О. Полянська, характеризуючи угорський чоловічий костюм, зазначала, що рукави весільних сорочок у чоловіків дуже широкі. Вони розвіюються на вітрі, тому ця сорочка в народі прозвана «лобогош інг», що означає розвіюватися, майоріти. Рукави викінчували вирізуванням, яке обшивали білими нитками, а на початку ХХ ст. їх замінили червоними і синіми, подекуди й кольоровими. Крім вирізування, рукави цих сорочок оздоблювали орнаментальною композицією у вигляді двох смуг, що компоувались із різних мотивів: геометричні фігури, квіти, пташки²⁸.

Подібні сорочки спостерігаємо й у долинян Закарпаття. Зокрема, у липні 2007 р. я виявив подібну в жительки с. Дубове Тячівського р-ну Василини Федорівни Михальчик. Пошита вона з домотканого полотна в перекидку. Має круглий виріз горловини, що плавно переходить у поздовжній розріз, невеликий комір-стійку. Комір і пазуха оздоблені вишивкою та вирізуванням. Під коміром сорочка застібується на плетені білі шнурочки з п'ятьма китицями на кінцях. На плечиках наявна мережка та вишивка, виконана технікою «зайгля», «вирізування» та кольоровими

²⁶ Коша Л. Чий ви сини? Огляд угорської етнографії. Ніредьгаза, 2002. С. 139–140.

²⁷ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11227/4349. Чоловіча сорочка, с. Буштино, Тячівський р-н. Домоткане полотно, вишивка, низина. Початок ХХ ст.; Коцан В. В. Народний одяг українців пониззя р. Терєблї... С. 124.

²⁸ Коцан В. Іноетнічні запозичання та їх вплив на формування народного одягу... С. 748.

вкрапленнями вишивки «хрестиком». Рукави широкі, цільнокроєні, морщені у верхній частині, без манжетів. Шов та обвід рукавів оздоблені білою мережкою, вирізуванням та обметуванням у вигляді квіток і скісних хрестів, що чергуються. Внутрішня площина квіток закомпонована кольоровими вкрапленнями у вигляді дрібних чотирипелюсткових «руж»²⁹.

У селах верхів'я р. Тересви одягали широкі *штани* без збірок, запозичені в угорців. Раніше знизу вони мали китиці, а на початку ХХ ст. – лише стряпки. На штанах робили «гачник» (шнурок), який просовували між загинки («збірки»).

Ще одним елементом, запозиченим від угорців жителями долин р. Терєблі та Тересви, був прямокутний фартух (угорська назва – «китинь»). Він – доповнення до чоловічого одягу. Побутували фартухи буденні й недільні, які носили хлопці на свята. Мотиви вишивки на них мали локальні особливості. Серед основних: айстра, варіації на теми різних птахів, головно голубів. Кольорова гама – ритмічна зміна червоного та синього. На правому боці фартуха за пояс засовували китицю зі штучних квітів, наречені ще на лівому боці мали білу хустину, на якій були вишиті троянди або інші квіти. Хустка в цьому випадку – подарунок нареченої. Вся площина фартуха заповнена різнокольоровими квітами: трояндами, конваліями, тюльпанами. Серед угорців Закарпаття кольори мали свою символіку: чорний – життєдайна земля, червоний – літо, радість, синій – знак туги, жалю, зелений – надії³⁰.

У давнину фартуху приписували магічну функцію – забезпечувати продовження чоловічого роду, а його домінуючий червоний колір виконував ще й еротичну. Як відомо, чоловічий костюм в одязі східнослов'янських народів мав значення тільки як частини виробничого одягу. Однак виняток становили села Закарпаття, де носили широкій білий домотканий фартух, оздоблений вишивкою рослинного мотиву³¹.

З появою фабричних тканин у долинян поширилися чоловічі безрукавки («лайбики») з шовкової, оксамитової, атласної матерії. Особливо модними вони були в селах долини р. Терєблі та вздовж українсько-угорського й українсько-румунського кордонів. Ознака чоловічих безрукавок із сіл Ужгородського р-ну – шість пар гудзиків і шнурочків, складених у формі завиточків («петельок»). На відміну українців, в угорців частіше траплялися чорні безрукавки («лайбі»), які оздоблювали чорними фабричними шнурками, викладеними у вигляді петель («посомань»)³².

В українців Закарпаття побутувала сукняна куртка – «сірак» із коміростійкою, аналог угорського «сюра». Її носили лише чоловіки. Подібність українського сірака й угорського сюра простежується у способі ношення – їх накидали на плечі і тому рукави не мали практичного застосування. Як сірак, так і сюр – обов'язковий компонент святкового та обрядового одягу селян впродовж усього життя. Угорців навіть хоронили в «сюрі».

У селах Тячівського р-ну, де поряд з українцями проживали й угорці, був розповсюджений цікавий звичай, пов'язаний із сіраком. Без нього вважалося непристойно свататися до дівчини, оскільки за звичаєм було прийнято залишити його

²⁹ Коцан В. Іноетнічні запозичання та їх вплив на формування народного одягу... С. 748.

³⁰ Гинк К., Кишш И-Ш. Краевое искусство Венгрии. Будапешт, 1971. С. 78.

³¹ Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев, белорусов в XIX – начале XX вв. *Восточнославянский этнографический сборник*. Москва, 1956. С. 594.

³² Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 14651/433. Чоловіча безрукавка («лайбі») с. Есень, Ужгородський р-н. Фабрична матерія. 30–40-ві рр. ХХ ст.

в її хаті. Наступного дня парубок мав прийти за ним. Якщо він знаходив його на ганку, то це означало відмову дівчини та її батьків. Коли ж сірак залишався в хаті молодої, це означало, що дівчина погоджується вийти за нього заміж, а її батьки дають на це згоду. У такому випадку хлопець може засилати сватів³³.

Угорська етнографиня Марія Крес (Maria Kress) вивчала й описувала історію виникнення національного одягу угорців, багато оздобленого аплікаціями та вишивкою. Вона, зокрема, заперечує запозичення українцями в угорців виготовлення куртки (сірака). Однак наголошує на певних взаємовпливах в оздобленні, формі орнаменту, техніці виконання³⁴.

Найпоширенішим верхнім зимовим одягом незаможних долинян Мараморощини був «реклик» («уйош»), на якому простежуються елементи угорської «шуби». Їх виготовляли з чорного або сірого сукна. Угорці оздоблювали червоним вельветом, а українці – чорним або зеленим грубим полотном. Застібувався реклик на гудзики («гомби»).

Висвітлений польовий матеріал і літературні джерела дають можливість проаналізувати закономірності побутування, межі поширення взаємовпливів у крої, способі виготовлення, елементах оздоблення одягу двох етнічних спільнот краю – українців та угорців. В умовах Закарпаття, де люди різних національностей віками спілкувались як у праці, так і дозвіллі, взаємовплив культури, народного мистецтва простежується в різних аспектах. Таке багатоетнічне спілкування, звичайно, не могло не позначитися і на такому виді народної творчості, як одяг, у його загальному силуеті, колориті, способі оздоблення, орнаментиці, окремих художніх елементах.

Найпомітніші впливи різних етнічних художніх елементів одягу простежуються у прикордонних смугах. До угорських запозичань насамперед належать елементи оздоблення чоловічого вбрання. Перш за все це стосується основних компонентів чоловічого строю – сорочок та штанів. Сорочки угорців із широкими довгими рукавами без манжетів, оздоблені вирізуванням і вишивкою білими нитками, спостерігаємо й серед українців долини р. Терєблі й Терєсви. Одним з основних елементів запозичань в угорців був вишиваний фартух, який чоловіки одягали поверх штанів. Взаємовпливи відбувалися і в обрядах та звичаях, пов'язаних з одягом. Українці Мараморощини також запозичили типову для угорців техніку вишивки гладдю. Багатство орнаментальних мотивів та їхнє колористичне вирішення свідчать про винахідливість і кмітливість жінок.

Зрештою потрібно відзначити, що елементи взаємовпливів народного одягу різних етнічних груп краю посилювалися ближче до середини ХХ ст. Стирання граней між прошарками суспільства, розвиток народного мистецтва сприяли розвитку загальних рис культури, моралі, побуту різних національностей, подальшому зміцненню довіри, дружби між ними.

³³ Коприва А. Т. Угорська вишивка на території Закарпаття. С. 88.

³⁴ Крес М. Угорський народний костюм – накидка «цифрасюр». *Etnographia*. 1949. LX. 1–4 szőm. С. 107.

Фото 1. Молода пара в народному вбранні долинян верхів'я р. Терелі (Міжгірський р-н). Реконструкція 2017 р. Фото Ярослава Макара

Фото 2. Молода пара в народному угорському вбранні, с. Вишково Хустського р-ну. Реконструкція 2017 р. Фото Ярослава Макара

Фото 3. Жіноча блуза («візитка») угорок Закарпаття, с. Вишково, Хустський р-н. Фабрична матерія, вишивка, гладь. 30-ті–40-ві роки ХХ ст. Фото з архіву автора

Фото 4. Жіноча безрукавка долинянок Закарпаття, с. Данилово, Хустський р-н. Фабрична матерія, вишивка, гладь. 30-ті–40-ві роки ХХ ст. Фото з архіву автора

Фото 5. Угорці в народному вбранні. Чоловік у святковому фартусі. 20–30-ті роки ХХ ст. Фото з архіву автора

*Фото 6. Чоловіки (доляняни) в народному вбранні. Один – у святковому фартусі. Село Хижа Виноградівського р-ну. 30-ті–40-ві роки XX ст.
Фото з архіву автора*

ЗАКАРПАТТЯ У ПРАЦЯХ УГОРСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ): ІСТОРІЯ, ЕТНОГРАФІЯ, МОВА

Вивчення мови, етнографії, історії українців, які проживають на території сучасного Закарпаття¹, здавна привертало увагу угорських дослідників. Дослідження мови, народознавства й історії населення цього краю перебувало серед сфер зацікавленень науковців і письменників уже в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст., зокрема Антонія Годинки (Antal Hodinka), Гіадора Стрипського (Híador Sztripszky), Дюли Круді (Gyula Krúdy) та Шандора (Олександра) Бонкала (Sándor Bonkáló). Стрипський і Бонкало – уродженці території сучасного Закарпаття, Годинка жив у с. Сокриниця й там навчався, Круді неодноразово брав участь в «етнографічних експедиціях» у закарпатських гірських районах. Усіх об'єднувала зацікавленість русинами (рутенцями, угоррусами, малоросами, українцями). Про них вони інформували переважно угорських читачів. Тому вважаємо, що варто представити й коротко схарактеризувати їх здобутки у сфері вивчення історії, мововживання, культури та побуту східних слов'ян, які проживали на території Угорського королівства, а відтак Чехословаччини.

Антоній (Антал) Годинка (псевдоніми: Антоній Романув, Сокирницький Сирохман, Сокирницький Сиротюк) – відомий історик, філолог, фольклорист, публіцист, педагог. Народився 1864 р. у с. Ладомирів (Ladomér) комітату Земплінь (тепер – територія Словаччини) у сім'ї греко-католицького священника. Закінчив школу в с. Сокирниця (Szeklence), потім навчався у Мукачівській духовній семінарії, згодом – у Будапештському центрі теологічної семінарії. Саме тут почав цікавитися історією – на філологічному факультеті Будапештського університету слухав лекції з історії та слов'янської філології.

Одне з його основних дослідницьких завдань – написати історію свого рідного краю, адже в той час вона була практично не вивченою. З цією метою почав збирати матеріали з архівів Угорщини та Відня. Виявилось, що знайдені дані були майже винятково релігійними, адже, починаючи з ХV ст., зосереджувалися навколо

¹ Територія сучасного Закарпаття (істор. назва *Підкарпаття*, уг. – *Kárpátalja*) в різні історичні періоди входила до складу різних держав. Загальновідомо, що, починаючи з ХІ ст. по 1918 р. територія Закарпатської обл. перебувала у складі Угорщини, з 1918 р. по 1939 р. – Чехословаччини, а з 1939 р. по 1944 р. знову входила до складу Угорщини. Відтак специфіка лексичного складу українських говірок Закарпаття зумовлена тим, що в них побутує чимало запозичень з інших мов, носії яких довгий час перебували в безпосередніх стосунках із представниками інших національностей, а саме: німцями, румунами, словаками й угорцями (Барань С. Українсько-угорські міжмовні контакти на помезж'ї їх етнічних територій (вплив угорської мови на лексику творів закарпатських письменників). *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. PAN Oddział w Lublinie. 2010. Vol. V. C. 24).

Мукачівської греко-католицької єпархії. Відтак видано фундаментальну працю «Історія мукачівської греко-католицької єпархії» (Будапешт, 1909)² та «Архів Мукачівської греко-католицької єпархії. Т. 1.» (Унгвар, 1911)³. 1918 р. – працю «Додатки до історії Ужгородського замку і міста Ужгорода» (Будапешт, 1917)⁴. А. Годинка займався і вивченням історії кириличного друку в Угорщині⁵. Упродовж десятиліть у місцях свого перебування (у селах Хустщини, Міжгірщини та Тячівщини) А. Годинка записував пісні різних жанрів, однак задум видати їх не реалізовано. З ініціативи Іштвана Удварі (István Udvari) із залученням науковців, поціновувачів спадщини Годинки, з'явилося видання «Сто наших співанок»⁶, яке містить такі жанрово-тематичні групи пісень: співацькі, гусяцькі, любовні, весільні, сумні, вівчарські, розбійницькі, солдатські, заробітчанські, колядки, коломийки тощо.

З погляду закарпатської діалектології, важливою є рукописна праця «Глаголиниця. Сборка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка» А. Годинки (1922), яка до моменту видання І. Удварі зберігалася в одному чорновому й одному чистовому варіанті рукописного відділу Академії наук Угорщини⁷. Це – двомовний «русинсько-мадярський» словник дієслів. На чистовому варіанті рукопису зазначений рік – 1922. У словнику 7 500 дієслів та 600 дієслівних форм. Матеріал до нього укладач збирав під час польових досліджень, фіксуючи дієслова із прислів'їв, приказок, пісень, колядок, а також із писемних джерел, серед яких церковні, офіційні та юридичні тексти⁸. Опрацьованих пам'яток, за підрахунками А. Годинки, близько 300. Особливо цінні церковні книги, адже Євангелія священники пояснювали зрозумілою для народу мовою.

Структура словникових статей така: дієслово у формі інфінітива, у дужках форми 1 та 2 ос. одн. теп. часу, рідше форми мин. часу ч. р. або 2 ос. нак. способу; у деяких словах зазначено наголос; угорський відповідник – у неозначеній формі (у сучасних словниках дієслова угорської мови подають у формі 3 ос. одн.); для деяких запозичених слів наведено мову-джерело та синоніми; інколи – ілюстрації із писемних пам'яток. Наприклад: *выгнати (-жену, -гнавь)* – *kijajtani, kiűzni, kikergetni*: с кóторого *выгнать* доўка нечýстаго (З Нягівських повчань на Євангеліє);

² Hodinka A. A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest, 1909. 856 p. Видання нагороджено премією Угорської академії наук.

³ Hodinka A. A munkácsi görög katholikus püspökség okmánytára. 1 köt. 1458–1715. Gyűjt., összeáll. és kiad. Hodinka Antal. Ungvár, 1911. 668 p.

⁴ Hodinka A. Adalékok az ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez. Ungvár, 1917. 101 p.

⁵ Hodinka A. Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. Magyar Könyvszemle. 1890. P. 106–126.

⁶ Годинка А. Пісні наших предків: Сто наших співанок. *Száz ruszin népdal Hodinka Antal tisztelőjére* / підготовка текстів Ю. Турянці, І. Удварі, С. Арпи; вступне слово І. Удварі; упоряд.: Ю. Турянці. Будапешт; Ужгород, 1993. 167 с.

⁷ Про заслуги І. Удварі у віднайденні й виданні наукової спадщини А. Годинки див. статтю Барань Є., Барань А. Внесок Іштвана Удварі в реабілітацію наукової спадщини Антонія Годинки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 33. С. 364–378.

⁸ Hodinka A. Ruszin–magyar igetár. Годинка А. Русинсько-мадярський словарь глаголув. *Глаголиниця. Сборка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка* / собр., упоряд. Т. Романувъ. Ужгородъ, 1922. С. 25.

дока/зати (-жу, -жешъ, -завъ, -жъ і -жи) – *kimutatni, beigazolni, bebizonyítani*; *излѣзѣ/ти* (-ю, -ишь) – *lemászkálni, leászogatni, le-leszállani* (з воза – szekérről), *излѣзовати* (-ую) = *излѣзѣ/ти, зри*, тобто *дивись злѣзовати, излѣзти* (-у, -ишь, -ъ, -ь) *lemászni, leszállani*: Затхее, *излѣзь долу* (З Нягівськихъ повчанъ на Євангеліє); *розсушѣ/ти* (-ю, -ишь) *szét-, felszárítgatni, aszalgatni, -ся* *lassan széjjelszáradni, rozsuш/іти* (-у, -ишь) *széjjel-, szét-, egészen megszáritani, agyonszáritani, megszalni, -ся* *agyonszárítani, megsalni, aszalódni, розсуш/овати* (-ую) *див. розсушѣ/ти, сакѣч/ити* (-у, -ишь) *szakácskodni, snyуцѣти* (-ю, -ишь) *leereszkeszteni, lecsapolgatni (vody), сукѣти* (-ю, -ишь) *morzsolni, csipkedni, sodorni*.

I. Удварі представив понад 60 дієслів угорського походження зі словника А. Годинки, зокрема: *байловати* < *bajlódik, vesződik, kínlódik, бизовати* < *rábíz valakire valamit, вадасловати, вадасити* < *vadászik, изиленкедувати* < *elenged, мянтовати* < *ment, фантазловати* < *ábrándozik < ábrándozik, képezeleg*⁹. Наведене свідчить про те, що словник дієслів – цінна лексикографічна праця для діалектологів, дослідників історії мови. Внесок А. Годинки у вивчення історії, етнографії та діалектології Закарпаття значний.

Гіадор (Гіадор) Стрипський (псевдоніми: Біленький, Хіадор Мікеш, М. Миколаєнко, Золтан Карпати, С. Новик, Микола Стороженко, Тивадар Стрипський, Sztrippai Sz. Hiador, Ruszkóci, Beloň Rusínský, Th. Beregiensis) – філолог, фольклорист, бібліограф, перекладач. Один із представників руської (тобто української) науки, культури й літератури першої половини ХХ ст. Прославився як редактор, філолог, історик культури, етнограф і поет¹⁰. В «Енциклопедії історії України» вказано: «... громадський і політичний діяч, історик літератури, бібліограф, етнограф»¹¹. Народився 7 березня 1875 р. у с. Шелестово (тепер – у складі смт Мукачівського р-ну Закарпатської обл.) у сім'ї священника. Дитинство провів у с. Шелестово й Руське. У 1893 р. закінчив Королівську католицьку державну гімназію в Унгарі. Навчався в Будапештському, Коложварському та Львівському університетах. 10 років працював бібліотекарем Трансильванського музею в Коложварі, одночасно викладав українську й російську мови в Коложварському університеті¹². З 1910 р. обіймав посаду заступника куратора етнографічної секції Національного музею в Будапешті, згодом став завідувачем географічного відділу, був міністерським радником. Його обрано членом Румунської академії наук, Угорської академії наук і дійсним членом історико-філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ).

⁹ Удвари И. Русинские глаголы венгерского происхождения в «Русинско-венгерском словаре глаголов» Антония Годинки. Udvari István (szerk.): Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Наукові дослідження на честь Антонія Годинки. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 1. Nyíregyháza, 1993. С. 61–71.

¹⁰ Лелекач Н. Подкарпатское письменство на початку ХХ вѣка. Унгарь: Выдана Подкарпатского Общества Наукъ, 1944. С. 18.

¹¹ Держалюк М. С. Стрипський Гіадор. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 869.

¹² У столиці Трансильванії Г. Стрипський засвоїв ідею паралельного вивчення народного життя і народної мови, а питання лінгвістики були предметом зацікавлення до кінця його життя, див.: Удвари И. Об отношениях Августина Павела и Гиадора Стрипского. *Studia Slavica Hung.* 2004. Vol. 49/3–4. С. 342.

Г. Стрипського вважають справжнім українським письменником¹³. У молоді роки він писав вірші, які друкував у газеті «Недѣля». Дбав про популяризацію української літератури серед угорської спільноти. У листах, адресованих Іванові Франкові, переконливо пише про необхідність перекладів найкращих творів української писемності угорською мовою¹⁴. Переклав і видав «Заповіт» Тараса Шевченка, окремі твори Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Степана Руданського, «Слова о полку Ігоревім». Був особисто знайомий із Володимиром Гнатюком та Іваном Франком, листувався з ними.

У 1916 р. редагував часопис «Ukránia. Ukrán-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje» («Україна. Огляд україно-угорських культурних і економічних зв'язків») (видано 20 випусків). У програмовій статті часопису Г. Стрипський наголошує на важливості ознайомити угорського читача зі східним сусідом – Україною. Угорщина забула про нього не з власної волі і не з волі сусіда, а через російське панування, тому що воно спочатку забрало свободу українців, а потім наклало руку на їхню культуру¹⁵. Попри всі намагання царя, українці не зрусифікувалися, дали світові зрозуміти, ким вони є і ким хочуть стати в майбутньому¹⁶. А угорцям було б добре, якби їхнім безпосереднім східним сусідом стали не росіяни, а нове самостійне утворення, визволене з рабства – життєздатна Україна¹⁷.

У номерах часопису, які вийшли впродовж 1916 р., розміщено переклади Гіядора Стрипського: «Заповіт», «До Основ'яненка», «Минають дні, минають ночі...» (разом із Балінтом Варгою (Bálint Varga)) Тараса Шевченка, оповідання «Історія моєї січкарні» Івана Франка, новелу «Підпис» Василя Стефаника, вірш «Повій, вітре, в Україну» Степана Руданського, «Слово о полку Ігоревім» (разом із Балінтом Варгою), помістив статтю «Український етнос та угорська література»¹⁸, «Петефі та Шевченко»¹⁹, некролог на смерть Франка²⁰. Вікторія Лебович наголошує на унікальності часопису, «який віддзеркалює історико-політичні та суспільні переконання Угорщини періоду Першої світової війни»²¹.

Статтю «Ukrajna földje és népe» («Українська земля та її народ») ²² Г. Стрипський присвятив ознайомленню угорського читача зі східним сусідом – Україною, а саме: її історією, географією, етнографією, українсько-угорськими зв'язками, зокрема економічними, політичними та династійними. Він відхиляє хибне твердження про те, що українська мова – діалект російської, а українська нація – частина

¹³ Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови Підкарпатської Русі / пер. з чеської та післямова Л. Беля, М. Сюзька. Ужгород, 1996. С. 127.

¹⁴ Детальніше див.: Галас А. Лінгвостилістичні параметри епістолярію Г. Стрипського. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2013. Вип. 18. С. 18.

¹⁵ Ukránia. *Ukrán-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje*. 1–20 szám. Budapest, 1916. P. 1.

¹⁶ Ibid. P. 2.

¹⁷ Ibid. P. 1.

¹⁸ Ibid. P. 295–298.

¹⁹ Ibid. P. 152.

²⁰ Ibid. P. 153–155.

²¹ Лебович В. Угорський часопис «Ukránia» (1916 рік). *Eine geteilte Nation in Österreich-Ungarn: Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) im Blickfeld von Wien und Budapest* / hg.: M. Moser, A. Zoltán. Münster; Hamburg; Berlin; Wien; London: LIT Verlag, 2008. P. 247. (Slavische Sprachgeschichte; Bd. 4).

²² Sztirppai Sz. Hiador. Ukrajna földje és népe. *Vasárnapi Újság*. 1918. 7 sz. 65 évf. P. 100–101.

великоруської. Читач знайомиться з антропологією українців, основними видами їхньої діяльності. Написане Г. Стрипський ілюструє світлинами, зокрема про українське село поблизу Полтави, рівнинну частину Києва, типову українську дерев'яну церкву, інтер'єр селянської хати гірського району, портрет дівчини з Київщини, ілюстрацією ради запорізьких козаків, портретом Богдана Хмельницького. Зі статті випливає, що автор зі симпатією пише про Україну та її народ.

Ім'я Гіядора Стрипського Павло Чучка пов'язує із зародженням власне української національної самосвідомості (перші роки ХХ ст.): показниками цього процесу стали публічні виступи місцевої інтелігенції, серед інших і Стрипського, з науковою аргументацією того, що народні говори корінного слов'янського населення – це говірки малоруської мови²³.

Виявлення та вивчення писемних пам'яток ХV–ХVІІІ ст., створених на території сучасного Закарпаття, було одним із важливих завдань Г. Стрипського. Відома його праця «Старша руська письменність на Угорщині» (1907), видана під псевдонімом Біленький²⁴. Автор аналізує 56 давніх рукописних пам'яток. Він переконаний, що пам'ятки писали місцеві священники та дяки, на що вказують окремі мовні особливості. Г. Стрипський зазначає, що мова цих рукописів безперечно малоруська – це свідчить про те, що руснаки по обидва боки Карпат жили в мовній літературній єдності. Він одночасно закликає творити народною мовою, як робили це предки: «... наша повинність продовжати тоту стару письменність»²⁵. «Кто хоче братися за просвіщення народа, тоть повинень по руськи, нашимь словомь, руснацькимь складомь писати, а того такь, якь наші дѣды писали передь 200 роками, однакожь съ увагою на поступь языкового розвою, то есть по народному»²⁶.

Наведене дає підстави розглядати діяльність Г. Стрипського як тісно пов'язану з історією сучасного Закарпаття, історією народної мови та її говорів, належно оцінити її в контексті україністики.

Дюла Круді (псевдоніми: Ábrándi, Alföldi remete, Balatoni remete, Fráter, Julius, Gyula bácsi, Jó barát, Kuruc levente, Szindbád та ін.) – відомий угорський письменник і журналіст. Народився 21 жовтня 1978 р. у м. Ніредьгаза (Угорщина). Після закінчення середньої школи певний час працював журналістом у м. Дебрецен та Надьварад (тепер – Орадя), був членом журналу «Nyugat» («Захід»). Перша збірка новел вийшла 1897 р. Творчість Д. Круді стала відомою загалу завдяки виходу серії про Синдбада й роману «Vörös postakocsi» («Червона поштова карета», 1931).

Дюла Круді – автор книги нарисів «Havasí kürt (Ruszká-Krajna kistükre)» («Полонинська трембіта, або дзеркальце Руської Країни»), адже, як відомо, він мав пристрасну прив'язаність до Закарпаття. Добре знаючи традиції та спосіб життя русинського народу, відчував велику симпатію до місцевого люду, з яким зустрічався на різних етапах життя. Письменника цікавила релігія цього народу,

²³ Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті: етнолінгвістичний і культурно-історичний аспекти. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / ред. кол.: Г. Скрипник (гол. ред.), М. Сополіга, М. Мушинка, Б. Ажнюк та ін. Київ, 2013. С. 214–215.

²⁴ Біленький Я. (Стрипський Г.). Старша руська письменність на Угорщині. Унгарь, 1907. 16 р.

²⁵ Ibid. Р. 12.

²⁶ Ibid. Р. 13.

його вірування, він уважно стежив за долею русинів, тож добре знав їхню історію, звичаї, світогляд. Д. Круді неодноразово відвідував руський край, перебуваючи тут довший час. Це давало можливість пізнати русинів зблизка. Саме змалюванню їхнього життя присвячена його книга нарисів²⁷. «Ця книга розповідає про найбідніший народ Європи – угрорусів, відомих ще під іменем рутенців. Називають їх і малоросами, але своєю рідною мовою вони кажуть русини; за кордоном же називають себе “уграми”», – читаємо роз’яснення автора у вступі. Русинський народ Д. Круді характеризує тільки позитивними епітетами: «Ніхто так не здатен любити, як він; це найкрасивіший народ; він не здатний на підлість; цей народ, що задовольняється здоровим, щасливим у бідності та простоті життям, ще колись дасть за себе знати»²⁸. «Це невеличка нація, що ніколи не бунтує; невеличка країна, яка є найбільш бідною і найлагіднішою на карті Європи»²⁹. Книга Д. Круді була ознайомлювальною та просвітницькою, оскільки в тогочасному угорському суспільстві мало знали про інші народи, що жили у країні³⁰.

Завдяки часу, проведеному серед русинів «під час поневірян уздовж кордону», Д. Круді мав можливість побувати на різноманітних зібраннях, заходах, пізнати місцеві традиції та звичаї, які нерідко були доволі специфічними³¹. Спостереження автора найкорисніші для етнографів. Русини прибули на територію Угорщини з того боку Карпат, внаслідок чого їхній зв’язок із братами розірвався. Жили в дуже скромних умовах: «... мали лише невеличкі хатинки, в яких господарі мешкали разом зі своєю худібкою»³². Спочатку серед чудової природи вони займалися тваринництвом, «до землеробства взялися лише після того, коли насмілилися спуститися з високих полонин нижче. Русини спустилися до півніжжя гір, збудували дерев’яні хатки і почали обробляти землю»³³. Пізніше одним із їхніх занять стало й сплавлення плотів³⁴. Вівчарство, землеробство і сплав плотів – головні заняття русинів, адже це переважно неосвічені люди, «книги й газети вони в очі не бачили, та навіть не чули»³⁵.

²⁷ Книга Дюли Круді «*Havasi kürt (Ruszka-Krajna kistükre)*» («Полонинська трембіта, або дзеркальце Руської Країни») побачила світ 2001 р. у видавництві «*Felső-Magyarország Kiadó*». Її редактором став Ласло Штурм (László Sturm).

²⁸ *Ibid.* P. 8.

²⁹ *Ibid.* P. 9.

³⁰ Керча І. Русини в произведениях Дюлы Круди. *Studia Slavica*. 2004. Vol. 49/1–2. С. 153.

³¹ У післямові під назвою «*Krúdy Kárpátalján*» («Круді на Подкарпатті») Андраш Ш. Бенедек (András S. Benedek) пише, що Дюла Круді добре знав унікальний світ Ужгорода, Мукачєвого, Берегового і Виноградова, а також семи мараморських королівських містечок, згадує про теплі почуття автора до русинів, наголошуючи, що митець зустрічався з русинами, знайомився з їхньою релігією та віруваннями на кожному етапі свого життя (Krúdy Gy. *Havasi kürt...* P. 154–158).

³² Krúdy Gy. *Havasi kürt (Ruszka-Krajna kistükre)*. [1919]. Miskolc, 2001. P. 10.

³³ *Ibid.* P. 32.

³⁴ Спільне проживання українців з угорцями виявляється і на рівні лексики (пор.: **бокoр** ‘пліт’, *бокoраш* ‘плотогон’, *бокoрашити* ‘плотогонити’ – укр. діал. *бóкoр* ‘пліт’ і давня форма *бокoра* – запозичення з угорської мови; **дараба** ‘пліт із сплавного дерева’ запозичено з угорського *darab* ‘шматок, штука’ (форми третьої особи однини > *darabja*). Очевидно, розширення значення відбулося на українському мовному ґрунті у зв’язку з вимірюванням сплавного лісу на *дараби* «штуки», кожна з яких становив окремих пліт (Етимологічний словник української мови. В 7-ми т. / за ред. О. С. Мельничук. Київ, 1982–2012. Т. 2. С. 12–13); **фалат** ‘szántóföldterület része’ < уг. *falat* ‘т.с.’).

³⁵ *Ibid.* P. 21.

«У давнину гуцули були народом вівчарів і розумілися тільки на тваринництві. Тепер заготовляють деревину та майстерно сплавляють плоти. Ці речі вони перейняли від німців», – читаємо у книзі Ш. Бонкало³⁶. Жінки й дівчата займаються прядінням, ткацтвом: «Прядучи своє звичайне вбрання, сорочки, вони розповідають казки»³⁷. Ш. Бонкало так само високо оцінює працьовитість русинських жінок: «Гуцулка ніколи не відпочиває, вона працює навіть на вулиці. З лівого боку жінки прив'язують собі кужіль з кілком, на який намотують шерсть, і тчуть із неї нитки»³⁸.

Одяг русинських чоловіків по-справжньому специфічний: «На дорогах можемо зустріти їх у вільних, сірих гунях, зношених сір'ячинах чи сердаках, постолах або босяком. Чоловіки бриють обличчя та коротко підстригають вуса, бо не люблять відпускати бороду. Їхні широкі, товсті, жирні капелюхи незнищенні, передаються у спадок від одного покоління до іншого. Навіть свої зимові кучми з баранячого хутра вони змінюють дуже зрідка. У сірих або чорних гунях, широким ременем на поясі, шкіряною сумкою на боці – так вони живуть на цих землях уже століттями»³⁹. Ш. Бонкало вказує, що чоловіки носять чорні або червоні штани із грубого полотна. Також вони одягають пишно вишиті кептарики з баранячої шкіри (влітку без рукавів, а взимку з рукавами) або сердаки з чорного сукна. Жіночий одяг завжди був багато вишитий, складався з довгої до п'ят сорочки і двох аж до землі запасок із грубого полотна – однієї спереду й однієї ззаду. За взуття служили постоли. На шиї жінки носять пацьорки – гарне намисто з кількох низок скляного намиста⁴⁰.

Книга Д. Круді містить цінну інформацію і для антропологів: «... угороруські жінки поки молоді, такі свіжі, як дикі квітки. Їх русяве волосся, сині, наче волошки, очі, ніжність причаровують подорожніх»⁴¹. Ш. Бонкало вважає русинок одними з найкрасивіших: вони мають міцну будову тіла, сильні м'язи, високі, широкоплечі, стрункі. Під густими віями сяють вогнисті очі, волосся і очі – темні. Цим жінкам справді пасує визначення красива стать. Їхнє обличчя біле, а статура струнка. Русинки весь час усміхаються, наче усвідомлюючи свою красу⁴².

Своєрідні й вірування русинів. «Тут дійсно народ немає нікого іншого, крім Бога, якому молиться так гаряче, що майже торкається обличчям кам'яної підлоги в церкві»⁴³. Майже всі гуцули греко-католики. Вони дуже тримаються своєї віри й обрядів, але при цьому надзвичайно забобонні. Хай як далеко гуцул живе від церкви, та на велике свято він ніколи не пропустить службу. Весілля, хрестини й похорони без попа і церкви він не може навіть уявити⁴⁴.

Д. Круді великого значення надавав просвітництву русинського народу, намагався змінити його звички харчування: «Цей покірний, тихий народ має в своїй історії упорядкувати піст, встановлений церквою та прийнятий добровільно. Треба навчити його їсти, харчуватися, щоби набиратися сили й веселощів не лише з

³⁶ Bonkáló S. A rutének (ruszinok). [Budapest], 1940. P. 77.

³⁷ Krúdy Gy. Havasi kürt (Ruszka-Krajna kistűkre). [1919]. Miskolc, 2001. P. 21.

³⁸ Bonkáló S. A rutének (ruszinok). P. 81.

³⁹ Krúdy Gy. Havasi kürt... P. 23.

⁴⁰ Bonkáló S. A rutének (ruszinok). P. 81.

⁴¹ Krúdy Gy. Havasi kürt... P. 21.

⁴² Bonkáló S. A rutének (ruszinok). P. 79.

⁴³ Krúdy Gy. Havasi kürt... P. 30.

⁴⁴ Bonkáló S. A rutének (ruszinok). P. 79.

алкоголю»⁴⁵. Русини забобонні. У записках Д. Круді знаходимо достовірні й водночас кумедні описи. У молодому віці він неодноразово ходив зі своєю родичкою Оленкою на прощу в Марія-Повч, Ужгород і Бешньов. Родичка «мала сотні хвороб». Усі знахарі, що жили в окрузі, були її особистими знайомими: «Вони годували Оленку собачатиною, поїли настоянкою петрушки, купали у ванні з коров'ячого лайна, плювали в очі від жовтухи, варили на обід м'ясо сороки, заливали освячену священником олію в очі. Родичка викидала набрану джерельну воду та кухлик на дорогу, щоби передати хворобу іншому. Кидала ніж у вихор, робила фетиші з відрізаних нігтів, закопувала випале волосся, головою оббігала хату на Різдво, навіть коли сніг сягав по коліна, одягала штани та капелюх померлого чоловіка на Святого Юрія – але хвороби залишалися»⁴⁶. Д. Круді доходить висновку, що Оленка не змогла б далі жити, якби хтось із знахарів-шарлатанів випадково сказав їй правду, що насправді їй нічого не хибить.

Мрією кожного русина було потрапити у відоме місце паломництва – містечко Марію-Повч. Зі своєю родичкою Оленкою Круді також неодноразово відбував сюди пішу прощу: «Бідний народ гір, який приходить до містечка, не може насититися дивом землі Саболча. Після служби кульгаві відчують, наче наполовину одужали, сліпі починають бачити, зажурені стають веселішими, каліки, яких привезли на візках, після чудотворної служби знаходять полегшення. Кожен, хто потрапив у біду, знайде в Марії-Повчі зцілення»⁴⁷.

З унікальними звичаями русинів Д. Круді також міг ознайомитися особисто. Одного разу знайомий священник привів його до хати помираючого. Коли вони прийшли, старенький чоловік ще жив. На настання смерті вказала свічка, що випала з його рук. Коли померлого поставили на дошки, почалися поминки: «Аж ось раптом серед німої тиші з хати померлого зазвучав веселий шум. Тонко вищали жіночі голоси, баритоном рохкали чоловічі. Двері хати залишалися відчиненими. В середині люди веселилися, танцювали, наче подуріли. Гучно вибухав сміх, хижо ревів дяк, поросячим голосом вищала дівчинка, смажився, шваркотів, палав цей несподіваний вівчарський вогонь гарного настрою в ночі. Там, у хаті, тривала велика гулянка навколо простертого тіла померлого старого. Наче усі в селі від старого до малого зібралися для того, щоби попроситися в гарному настрої зі старим господарем і провести його в потойбічний світ»⁴⁸. ... Усі почали танцювати навколо старого. Ставши в коло, верещачи, притупуючи, люди несуться в майже дикому танці»⁴⁹. Отож бачимо, русини мали своєрідні звичаї, які для мандрівника були цікавими й водночас дивними. Крім цього, описані сцени дають важливу інформацію для етнографів.

Як бачимо, талановитий угорський письменник Д. Круді детально ознайомив угорського читача з життям, звичаями, віруваннями українців, про їхні зв'язки з угорцями.

Шандор (Олександр) Бонкало (псевдонім О. Рахівський) народився 22 січня 1880 р. у Рахові (історична Мараморощина), яке на той час входило до складу

⁴⁵ Krúdy Gy. Havasi kürt... P. 22.

⁴⁶ Ibid. P. 34–35.

⁴⁷ Ibid. P. 41.

⁴⁸ Ibid. P. 26.

⁴⁹ Ibid. P. 27.

Австро-Угорської монархії. Навчався в Ужгородській гімназії та духовній семінарії. Відтак продовжив навчання в Будапештському, Лейпцізькому та Санкт-Петербурзькому університетах. У 1906 р. закінчив латинське, німецьке і слов'янське відділення Будапештського університету ім. Петера Пазманя. Він був учнем відомих славістів – Оскара Ашбота (Oszkár Asbóth), Олександра Шахматова (Александр Шахматов), Яна Бодуена де Куртене (Jan Baudouin de Courtenay). Із 1905 р. по 1916 р. працював шкільним учителем у різних містах Угорщини.

У 1919 р. у Будапештському університеті створено кафедру русинської мови та літератури. Ш. Бонкало призначений викладачем цієї кафедри і залишався на цій посаді до 1924 р. Між 1924–1930 рр. активно займався перекладацькою діяльністю. Після Другої світової війни став професором кафедри української мови та літератури. Працював на цій посаді до 1950 р.

Ш. Бонкало досліджував насамперед діалектологію, етнографію, культурологію сучасного Закарпаття, історію української, русунської та російської літератур. В «Енциклопедії українознавства» вказано: «Бонкало – філолог, фахівець із закарпатських українських говірок і літератури»⁵⁰. Праці з українського мовознавства писав переважно угорською мовою⁵¹.

Про долю українців та української мови не раз ідеться в дослідженнях Ш. Бонкала. Зокрема, у праці «A szlávok» («Слов'яни») (Будапешт, 1915) представлено місця проживання українців, їхню чисельність у Росії, Галичині, Буковині й Угорщині, висвітлено проблеми віросповідання, стан народної освіти, вказано на самостійність української мови, наголошено на тому, які були заборони та утиски української мови з боку Росії. Автор згадує і тих рутенів, які проживають на території колишніх Марамороського, Березького, Угочанського, Ужанського, Земпленьського, Шарошського та Сепешського комітатів Угорщини⁵². Ш. Бонкало наголошує, що підкарпатські рутени генетично належать до української (русинської, малоруської) гілки східнослов'янського народу. Через географічні чинники вони не мали зв'язків з одноплемінниками по той бік Карпат упродовж століть⁵³.

Відомо, що побут гуцулів, їх говір постійно перебували серед наукових зацікавлень Ш. Бонкала. Адже і сам він народився та виріс у гуцульському оточенні, був обізнаний із традиціями та звичаями своїх краян. Після переселення до Будапешта неодноразово бував у рідному краї, спілкувався із земляками. Із результатами своїх розвідок знайомив науковців, вважаючи цю справу потрібною тому, що «це цікаве плем'я, яке відрізняється від інших малоросів не тільки зовнішністю, звичаями, а й мовою, та й мову гуцулів ще ніхто не досліджував»⁵⁴. У праці під назвою «A rutének (ruszinok)» («Рутени (русини)»), у розділі «Русинські племена» представлено життя, зовнішність, побут і звичаї гуцулів⁵⁵. Ш. Бонкало пише, що гуцули – найменше й найцінніше плем'я рутенів. Чисельність населення нараховувала 30 тис.

⁵⁰ Бонкало Олександр. *Енциклопедія українознавства* / ред. В. Кубійович. Львів, 1993. Т. 1. С. 157.

⁵¹ Детальніше див. у статті: Барань Є. Шандор Бонкало – дослідник української мови, діалектології та літератури. *Studia Slavica*. 2018. Vol. 63/1. С. 9–18.

⁵² Bonkáló S. *A szlávok*. Budapest, 1915. P. 67–79.

⁵³ *Ibid.* P. 11.

⁵⁴ Bonkáló S. *Huczul népmese. Nyelvtudomány*. 1911. T. 3. C. 200.

⁵⁵ Bonkáló S. *A rutének (ruszinok)*. [Budapest], 1940. C. 74–83.

осіб, які прибули з Галичини та Буковини на територію їх сучасного проживання у XVI–XIX ст. Перші гуцули поселилися у Рахові в 1598 р. У праці згадано, що їхня мова й побут значно відрізняються від інших слов'янських народів. Ця відмінність, на думку Ш. Бонкала, утворилася частково завдяки географічному розташуванню території проживання, а частково – через тривалий зв'язок із румунами й угорцями. Ось такі чи не перші детальні відомості про життя і побут гуцулів одержав угорський читач. Цій інформації передувала гуцульська народна казка, яку опублікував Ш. Бонкало, зафіксована фонетично латиникою гуцульським говором під назвою «Huczul népmese» («Гуцульська народна казка») разом з угорським перекладом у журналі «Nyelvtudomány» («Мовознавство»)⁵⁶. Вчений записав казку від особи, яка народилася в Рахові й ніколи не покидала рідного краю. Завдяки цьому вона відмінно віддзеркалює особливості рахівського гуцульського говору, який зберіг усю архаїчність⁵⁷. На основі прикладів автор доводить, що гуцульський говір зберіг праслов'янський рефлекс *se*, який приєднується безпосередньо до дієслова в тому випадку, якщо хоче виділити його (тобто дієслово) (до прикладу, *Űčenyk u škúl'i účytšě*) або стоїть на початку речення (*Ne svaryšě z námy*)⁵⁸.

У 1910 р. вийшла друком дисертація Шандора Бонкала «A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana» («Описова фонетика рахівського малоруського говору»), написана під керівництвом відомого угорського славіста Оскара Ашбота (1852–1920). Вона написана угорською мовою, складається зі вступу під назвою «Малоруська мова в Угорщині» і таких розділів: «Рахів та його край (загальна характеристика говору)»; «Фонетика рахівського малоруського говору (вокалізм, асиміляція голосних, випадання голосних, вставні голосні)»; «Консонантизм (задньоязикові, зубні, лабіальні, сонорні, носові, африкати, фрикативні, асиміляція, дисиміляція, випадання приголосних)»; «Скорочення, порівняння галицько-буковинського та рахівського гуцульського говору».

У вступі лінгвіст наголошує, що українська мова (*rutén, ruszin* – за тодішньою термінологією, її використовує й автор), якою розмовляють на Буковині, в Галичині та північно-східній частині Угорщини, малодосліджена, незважаючи на те, що «ця мова вже не terra incognita для мовознавців»⁵⁹. Ш. Бонкало слушно зауважує, що в рахівському говорі безліч іншомовних елементів, а саме запозичень із польської, румунської, пізніше з німецької та угорської мов (подано кілька тематичних груп)⁶⁰. За припущенням автора, у XVI ст. територія Рахова була ще не заселена. Самі гуцули про своє минуле нічого не знали: «... та прийшов дідо десь із битангів, але бізівно нічо не знаю», – так висловлювалися вони⁶¹. На цю територію почали прибувати люди лише в кінці XVII – на початку XVIII ст. зі сусідньої Галичини (пізніше поселено німців, поляків, євреїв та угорців). Себе місцеві називають руснаками, а сусіди їх кличуть гуцулами. Спілкуються своєю говіркою, яка утворює закриту систему, однак більшість із них знають також німецьку й угорську мови. Ш. Бонкало зауважив, що гуцули довгий час були неписьменними, отже, через

⁵⁶ Bonkáló S. Huczul népmese. C. 197–201.

⁵⁷ Ibid. P. 201.

⁵⁸ Bonkáló S. A *se* reflexivum a huczul-kisoroszban. *Nyelvtudomány*. 1913. T. 4. C. 41–43.

⁵⁹ Bonkáló S. A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910. P. 4.

⁶⁰ Ibid. P. 11–12.

⁶¹ Ibid. P. 7.

відсутність писемних пам'яток, історичне порівняння їхньої мови провести неможливо. У роботі подана також карта поселень, у яких побутує гуцульський говір. Тут наведено гуцульські пісні та маленьке оповідання (у записі сторічної давнини)⁶².

Заслуга Ш. Бонкала в тому, що саме він свого часу інформував угорських мовознавців про гуцулів, їхню історію, етнографію, про особливості закарпатського гуцульського говору.

Ш. Бонкало наголошує, що національна русинська література бере витoki з появи реформації⁶³. Долишняцькі, шарошські та сепешські рутени перейняли від протестантів учення, згідно з яким Святе Письмо люди повинні розуміти, отже, Слово Боже потрібно проповідувати мовою народу. Він відхиляє припущення попередників про створені на території Підкарпаття писемні пам'ятки⁶⁴, стверджуючи, що до кінця XVI ст. рутени не мали і не могли мати власної літератури. Вони не мали можливості здобувати освіту, оскільки перша початкова школа була відкрита в Мукачевому 1681 р. із метою навчання майбутніх священників⁶⁵.

Перші Євангелія, завезені з Польщі, місцеві рутени переписували на свій лад, використовуючи й угорські відповідники текстів. Пояснення з Євангелій зазвичай були «вільними переробками», тому ці праці, на думку Бонкала, деякою мірою оригінальні. Писарі вільно подавали навіть тексти Святого Письма⁶⁶. Найбільше уваги автор приділяє пам'яткам, відомим під назвами «Нягівські повчання на Євангелія» та «Углянський ключ»⁶⁷.

Ш. Бонкало першим привернув увагу дослідників до того, що в мові русинської літератури наявні угорські лексичні елементи. Вважав, що з позиції мовознавства найцінніші літературні пам'ятки XVI–XVIII ст. Полемічна література, повчання, вірші та прозові твори, написані народною мовою, «містять безліч слів з угорської; автори часто використовують довгі цитати угорською або ж у русинському перекладі»⁶⁸. Ш. Бонкало переконаний, що жоден тодішній твір не має особливої літературної чи наукової цінності, але «з позиції угорсько-русинських міжмовних контактів вони надзвичайно важливі»⁶⁹. Своїми науковими аргументами він закликав до подальших досліджень мови писемних пам'яток. Ш. Бонкало зробив чималий внесок у вивчення закарпатської гуцульської діалектології, етнографії, історії закарпатської літератури та культури.

Наведене вище дає змогу зробити висновки, що в кінці XIX – першій половині XX ст. А. Годинка, Г. Стрипський, Д. Круді та Ш. Бонкало інформували угорську спільноту про своїх близьких сусідів – українців, і своїми розвідками зробили чималий внесок у вивчення історії, мововживання, культури й побуту українців, які проживали на території сучасного Закарпаття.

⁶² Дисертаційну роботу Ш. Бонкало проаналізовано у статті: Барань С. Шандор Бонкало – дослідник української мови, діалектології та літератури. *Studia Slavica*. 2018. Vol. 63/1. С. 11–12.

⁶³ Bonkáló S. A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. Pécs, 1935. С. 17.

⁶⁴ Ibid. P. 14–16.

⁶⁵ Ibid. P. 18.

⁶⁶ Ibid. P. 21–22.

⁶⁷ Ibid. P. 22–24; 27–29.

⁶⁸ Bonkáló S. Magyar elemek a rutén irodalomban. *Emlékkönyv Balassa Józsefnek* / szerk.: Ö. Beke, M. Benedek, J. Turóczi-Trostler. Budapest. 1934. С. 42–43.

⁶⁹ Ibid. P. 43.

РОЗДІЛ ІV
СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ,
КУЛЬТУРНІ Й ОСВІТНІ
ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ

ІДЕЇ СЕПАРАТИЗМУ СЕРЕД УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Тема сепаратизму в українському суспільно-політичному наративі останніх років набула особливої актуальності. Збройна агресія Російської Федерації (2014), її підтримка незаконних збройних формувань псевдореспублік (т. зв. Донецької Народної Республіки (ДНР), Луганської Народної Республіки (ЛНР)) – один із чинників, що актуалізував зазначену проблему. Інший, не менш вагомий, – перманентна поява в українських та угорських засобах масової інформації (ЗМІ) повідомлень про вияви угорського сепаратизму на Закарпатті. Міф це чи реальність?

Уже на час розпаду СРСР (1991) у Закарпатській обл. проживала значна кількість угорців. На березень 1988 р. вони становили 13,7 % населення Закарпаття¹, завдяки чому займали домінуючі позиції серед інших національних меншин – у краї створено понад 200 гуртків вивчення угорської мови, діяло 12 шкіл з угорською мовою навчання, випускникам яких було дозволено здавати вступні іспити до Ужгородського державного університету рідною мовою. Також у 48-ми українських школах уведено додатковий предмет – угорська мова, а у трьох групах берегівських Сільських професійно-технічних училищах (№ 11 і № 18) започатковано викладання угорською².

Незважаючи на доволі значні поступки в освітній та соціокультурній сферах представникам цієї національної групи, на зламі 80–90-х років ХХ ст. національно-культурний рух угорців Закарпаття починає набувати «політичного забарвлення». Зокрема, вже зі середини 1989 р. діяльність Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) почала спричиняти занепокоєння місцевого обкому Комуністичної партії України (КПУ)³. У таємній доповідній записці ЦК (Центрального комітету) КПУ «Про деякі тенденції в розвитку політичної обстановки в Закарпатській області» перший секретар Закарпатського обкому Генріх Бандровський наголошував на початку «прямого тиску на партійні і радянські органи шляхом направлення в офіційні інстанції, засоби масової інформації необ'єктивних даних про стан задоволення національно-культурних запитів угорського населення». Вказувалося на зародження боротьби щодо «відновлення на території області пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з іменами національних героїв та видатних історичних осіб Угорщини». «Все це, – підсумовував Г. Бандровський, – підігріває певною мірою націоналістичні настрої серед частини угорського населення... веде до проявів національної замкнутості»⁴.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1649. Арк. 56.

² Там само. Арк. 63.

³ Там само. Спр. 2051. Арк. 28.

⁴ Там само.

Напевне, така напружена етнонаціональна ситуація у краї була закономірною та пояснювалася тим, що «ряд офіційних осіб, громадських організацій виявляли підвищений інтерес до діяльності ТУКЗ, давали йому моральну і матеріальну підтримку»⁵. Із наближенням розпаду СРСР завдяки значній матеріальній підтримці угорських ультранационалістичних кіл сепаратистські настрої й автономістські гасла серед місцевого угорського населення набули неабиякої популярності. Спроби членів київської та львівської регіональних організацій Народного руху України (НРУ) вплинути на провідних діячів угорського національно-культурного руху зокрема та ситуацію у Закарпатті загалом не принесли очікуваних результатів⁶. Апогеєм діяльності ТУКЗ стало звернення до республіканського керівництва з вимогою надання автономного статусу Закарпатському краю⁷. Декларація, яку опублікувала місцева преса, спричинила хвилю обурення національно-демократичних сил, що вважали подібний крок можливим «тільки при повній державній незалежності, при демократичній владі... шляхом загального референдуму»⁸.

Треба відзначити, що угорські автономістські гасла з ентузіазмом сприймали місцеві русини, які 17 лютого 1990 р. провели установчий з'їзд Товариства підкарпатських русинів. Незабаром до УРСР прибув один з ідеологів русизму Павло-Роберт Могочі (Paul Robert Magocsi), щоб довести окремішність місцевого населення від українців. Його приїзд не залишився поза увагою представників закарпатського осередку НРУ та УРП (Української республіканської партії), які засудили подібні заяви і спроби «розпалити міжнаціональні конфлікти на Закарпатті»⁹. Поява русинів не викликала побоювань у місцевого обкому КПУ, оскільки значно проблемнішими видавалися процеси, що відбувалися в середовищі угорської національної меншини.

Все ж саме угорці й русини в останні дні існування СРСР зробили практичні кроки щодо проголошення автономії на Закарпатті. Подібні ініціативи були б неможливі без сприяння місцевого обкому КПУ, що проводив цілеспрямовану автономістську лінію. Перші спроби заявити про автономію Закарпатської обл. здійснено 16 липня 1991 р. під час святкування національно-демократичними силами краю першої річниці Декларації про державний суверенітет УРСР. Тоді запрошених місцевим осередком УРП та НРУ відомих громадсько-політичних діячів із Галичини, що виступили з різким осудом сепаратистських ідей, комуністичні сили назвали «агресорами суверенного Закарпаття»¹⁰.

ЦК КПУ, де факто, не втручався у місцеві події, а після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. криза у відносинах між національно-демократичними силами Закарпаття й органами місцевої влади, що заручилися підтримкою Товариства русинів і ТУКЗ, значно поглибилася. Використовуючи сприятливий політичний момент напередодні серпневих подій, в обласній пресі з'явилася Декларація Угорського товариства, що «за духом та формою співпадала з декларацією Товариства карпатських русинів», у якій в ультимативній формі вимагалось від республіканського керівництва автономного статусу для

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2051. Арк. 28.

⁶ Там само. Арк. 29.

⁷ Там само. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 43.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

Закарпатського краю¹¹. Чи не єдиним, хто виступив проти ініціативи націоналістичних кіл угорських закарпатців, стала обласна організація УРП, яка вважала, що «тільки при повній державній незалежності, при демократичній владі, шляхом загального референдуму, можна ставити питання про державно-адміністративний устрій України»¹².

27 вересня 1991 р. Михайло Волошук (колишній член ЦК КПУ, голова Закарпатської обласної ради) на сесії висунув пропозицію проголосити автономний статус Закарпатської обл. Наштовхнувшись на протидію опозиційної до місцевого керівництва «Демократичної платформи» в обласній раді, було прийнято рішення про проведення обласного референдуму з цього питання. Проте під тиском громадськості (краєм прокотилася хвиля мітингів, демонстрацій, під стінами обласної ради прихильники УРП розбили наметове містечко та розпочали безтермінове голодування) М. Волошук був змушений відмовитися від своєї пропозиції та 28 вересня подав у відставку¹³.

Масштабна економічна криза 1990-х років в Україні і відсутність у цей період зовнішньополітичного впливу на місцеву угорську громаду Закарпаття на деякий час пригасили їхні сепаратистські гасла, хоча ситуація виглядала непевною. Основна причина – зростання впливу угорської національної меншини на суспільно-політичні й соціокультурні процеси в окремих регіонах Закарпаття. У 2000-х роках у краї нараховувалося 103 навчальні заклади, де навчання велося угорською мовою¹⁴, у 2004 р. відкрито угорськомовну гімназію в Ужгороді¹⁵. Також функціонувало 87 бібліотек (зберігалася 408 тис. примірників книг угорською мовою), 76 «клубних закладів», угорський Драматичний театр ім. Дюли Ййеша в м. Берегове, створено 395 колективів художньої самодіяльності¹⁶. В області встановлено понад 60 пам'ятників і пам'ятних знаків угорським політичним та культурним діячам.

Політичний вимір проблеми не менш потужний: серед депутатів обласних, місцевих і районних рад 12,8 % – угорці; угорською виходило 13 періодичних видань. У цей період діяло 13 обласних громадських об'єднань, на загальнодержавному рівні – Демократична спілка угорців України¹⁷. Загалом серед 50 угорських товариств, створених в Україні, 28 функціонували на Закарпатті. Серед найчисельніших – вже згадувана Демократична спілка угорців України (10 тис. осіб), Товариство угорської культури Закарпаття (22 тис.), Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (150 тис.), Форум угорських організацій Закарпаття (10 тис.), Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство (120 тис.), Закарпатське угорськомовне наукове товариство тощо¹⁸.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 65.

¹² Там само. Арк. 43.

¹³ Музиченко Я. Русинська пастка. *Україна молода*. 2007. 21 квітня. С. 9.

¹⁴ Рябінін Є. Екзогенні чинники впливу на посилення етносепаратистських процесів в Україні. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/433404.pdf>

¹⁵ Детальніше див.: Євчак Ю. Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій (Українсько-Угорської, Українсько-Словацької) з питань забезпечення прав національних меншин. Ужгород, 2007. 82 с.

¹⁶ Рябінін Є. Екзогенні чинники...

¹⁷ Детальніше див.: Євчак Ю. Реалізація в Закарпатській області положень Протоколів Міжурядових комісій... 82 с.

¹⁸ Гетьманчук М. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності. Львів, 2008. 408 с.

На політичні й соціокультурні чинники накладаються психологічні. Професор Ужгородського національного університету Сергій Федака зазначав: «В угорців як у нації є певний історичний комплекс – “комплекс Тріанону”: вони колись мали величезну державу, величезне королівство, і є от оця мрія про відновлення та розширення, як колись, держави. Тому десь на такому побутовому, скажемо, народно-ментальному рівні ці настрої є, і політики, на жаль, десь реагують на це»¹⁹.

Справді, у вказаний період політичні кола Угорщини все частіше звертають погляди на Закарпаття, використовують регіон для збільшення власних рейтингів. Так, 2003 р. в Угорщині була заснована націоналістична праворадикальна партія «Йоббік» («Рух за кращу Угорщину», *Jobbik Magyarorszáért Mozgalom*). Офіційно політична сила декларувала консерватизм, патріотизм і християнські цінності²⁰, хоча на практиці члени партії підтримували створення русинсько-угорської автономії на території українського Закарпаття. 5 грудня 2010 р. у Береговому було відкрито офіс-бюро депутата Європарламенту Бейли Ковача (*Bejla Kovach*)²¹.

Того ж року прем'єром Угорщини вперше обрано Віктора Орбана (*Viktor Orbán*), партія якого («Фідес», *Fidesz – Magyar Polgári Szövetség*) здобула більшість у парламенті. Згодом 4 червня – дату, коли імперія втратила свої території, офіційно оголошують Днем національного єднання, в Угорщині з'являються пам'ятники диктаторові Міклошу Горті (*Miklós Horthy*), усе більшої популярності набирають праворадикальні сили²². У 2010 р. в Угорщині були прийняті поправки до Закону «Про громадянство», згідно з яким усі угорці одержали право подати заявку на отримання угорського паспорта. Остання подія суттєво підігріває тему загрози угорського сепаратизму. За словами деяких оглядачів ЗМІ, на початок 2017 р. на Закарпатті налічувалося понад 100 тис. громадян, які отримали паспорт резидента Угорщини. Загалом у світі впродовж 2010–2017 рр. подано понад 825 тис. заявок від іноземців, і з них до кінця 2016 р. 762 тис. запитів було задоволено²³.

Не менш важливий і той факт, що офіційний Будапешт продовжує спрямовувати в регіон багатомільйонні гранти, кредити й надавати грошову допомогу місцевим угорцям²⁴. Досить дієвою стала підтримка освітніх проєктів угорської національної меншини на території Закарпатської обл. Згідно з аналізом відкритих джерел інформації, на території Закарпаття угорська сторона відтворила повноцінну систему освіти, у якій навчальний процес відбувається переважно угорською мовою. Угорщина через благодійні фонди виділяє на функціонування цієї системи близько 2 млн євро щорічно. Зокрема, у 2015 р. виділено 45 млн грн, у

¹⁹ Професор Федака у «ТСН. Тиждень» про те, чи загрожує Закарпаттю угорський сепаратизм. *Освітній портал Закарпаття*. 2017. 19 червня. URL: <https://osvita.uz.ua/profesor-uzhnu-sergij-fedaka-prokomentuvav-u-tsn-ugorski-ambitsiyi-shhodo-zakarpattya-video/>

²⁰ Угорський сепаратизм як загроза державному суверенітету України. URL: *Galinfo*. 2015. 2 травня. https://galinfo.com.ua/articles/ugorskyu_separatyzm_yak_zagroza_derzhavnomu_suverenitetu_ukrainy_193522.html

²¹ Там само.

²² Джулай Д., Набока М. Сепаратизм на Закарпатті. Міф чи реальність? Частина 2. «Велика Угорщина». *Радіо Свобода*. 2018. 5 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29471832.html>

²³ Потіха А. Чи реальна загроза сепаратистських настроїв на Закарпатті? URL: http://www.nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3042:chi-realna-zagroza-separatistskikh-nastrojiv-na-zakarpatti-2&catid=64&Itemid=376

²⁴ Сепаратизм на Закарпатті. Міф чи реальність? Частина 2. «Велика Угорщина».

2016 р. – 60 млн грн²⁵. Окрім того, у 2018 р. угорці придбали 50 % акцій закарпатського телеканалу «21 Ужгород»²⁶.

13 березня 2012 р. надзвичайний і повноважний посол Угорщини в Україні Мігай Баер (Mihály Bauer) на урочистому прийомі в Генеральному консульстві Угорської Республіки в Ужгороді з нагоди 164-ї річниці революції та визвольної боротьби 1848 р. вручив п'ятьом закарпатцям відзнаки від імені Президента – срібні та золоті хрести за заслуги перед Угорщиною. Серед нагороджених – керівник фракції політичної партії ТУКЗ у Виноградівській райраді Йолана Мілован²⁷.

У розпал російської збройної агресії 2014 р. прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан почав вимагати автономії для угорців в Україні. «Угорці, які мешкають в Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на права національної спільноти й на автономію», – відзначав він²⁸. Щобільше, за підтримки партії «Йоббік» у складі маріонетки Кремля т. зв. ДНР створено добровольчий батальйон «Легіон святого Іштвана», який брав участь у бойових діях у східних областях України. 27 березня 2014 р. з ініціативи партії «Йоббік» перед будівлею угорського Міністерства закордонних справ (МЗС) відбулася демонстрація з вимогами повернення Закарпаття Угорщині й визнання т. зв. референдуму у Криму, який засудили провідні демократичні держави світу²⁹.

13 жовтня 2017 р. біля посольства України в Будапешті пройшла акція «Самовизначення для Закарпаття». Її провели, незважаючи на скеровану напередодні ноту протесту МЗС України до зовнішньополітичного відомства Угорщини. У відповідь на протест України угорська сторона повідомила про «право на мирні збори і вираз протестів, під час яких учасники вільно висловлюють свої думки, і про право на донесення спільно сформульованої позиції». Мітинг знову організувала партія «Йоббік», яка тісно співпрацює з офіційним Кремлем³⁰.

Наведені факти змушують поставити риторичне запитання: чи можемо ми стверджувати про масове поширення сепаратистських ідей на Закарпатті серед місцевих угорців? За словами політолога Дмитра Тужанського, «загроза [сепаратизму – Авт.] на Закарпатті дійсно є, як і загалом по країні в прикордонних регіонах. Але цей сепаратизм вимірюється у соціологічному зрізі 1–3 %, що підтвердило окреме дослідження щодо Закарпаття групи “Рейтинг” на замовлення IRI та посольства США. Цей сепаратизм існує на рівні роботи спецслужб, насамперед, російських. Це не параноїдальна мелодія з ростовської платівки, а системна робота російських спецслужб, яку чітко видно давно, а особливо активно – останні 2–3 роки. Мова

²⁵ Потіха А. Чи реальна загроза сепаратистських настроїв на Закарпатті?

²⁶ Сепаратизм на Закарпатті. Міф чи реальність? Частина 2. «Велика Угорщина».

²⁷ Попович О. Закарпатська автономія: збереження культури чи угорський сепаратизм? *BBC News Україна*. 2012. 21 березня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/03/120326_zakarpattya_separatyzm_nk

²⁸ Сепаратизм на Закарпатті. Міф чи реальність? Частина 2. «Велика Угорщина».

²⁹ Угорський сепаратизм як загроза державному суверенітету України.

³⁰ Ганкевич Р. В Угорщині пройшла акція «Самовизначення для Закарпаття». *Zaxid.net*. 2017. 14 жовтня. URL: https://zaxid.net/v_ugorshhini_proyshla_aktsiya_samoviznachennya_dlya_zakarpattya_n1438916

йде про спецоперації з русинськими та угорськими спільнотами, а також відверті провокації...»³¹.

Соціологічне дослідження фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва у 2020 р. показало, що більшість опитаних (50,8 %) бачить Закарпаття у складі унітарної України, частина (37,6 %) – унітарної країни, але з розширеними повноваженнями місцевих рад і громад. Тільки невеличка частка (2,8 %) говорить про федералізацію. «Зі складу нацменшин 31 % не відповіли на це питання. Саме по собі це нічого не говорить. З цими громадянами України треба працювати, доносити візію», – відзначав політичний аналітик Андрій Сухарина³².

Водночас, на думку українських політологів, офіційна мета Угорщини – формування угорської територіальної автономії в межах Закарпатської обл. Угорщина відкрито проводить поступову етнополітичну інтеграцію населення регіону, жорстко відстоюючи й захищаючи права етнічних угорців³³. Останню тезу, звичайно, заперечують як офіційний Будапешт, так і Київ. Сьогодні на державному рівні Угорщина вважає надання допомоги угорцям Закарпаття «підтримкою і допомогою українсько-угорським відносинам, а не сепаратизмом». Очільник МЗС Угорщини Петер Сійярто (Péter Szijjártó) констатував: «Ми завжди підтримували вашу інтеграцію і ваш суверенітет, і тому всі звинувачення, які пов'язані з сепаратизмом, не мають жодного сенсу... На угорців Закарпаття ми дивимося як на таку можливість поєднання з вами. Ми віримо, що коли ми підтримуємо спільноту угорців Закарпаття, то таким чином ми підтримуємо і допомагаємо відносинам між Україною й Угорщиною»³⁴.

Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба заявив: «Немає жодних підстав говорити про угорський сепаратизм... Так само немає підстав вважати, що українська держава хоче завдати будь-якої шкоди українським угорцям Закарпаття. Ми є однією країною, одним суспільством і так буде завжди», – наголошував Д. Кулеба. За його словами, головною перешкодою для розвитку українсько-угорських відносин – «емоції та підозри»³⁵. Справді, на сьогодні видається, що про «угорське Закарпаття» говорять винятково в середовищі угорських праворадикалів, проте від їхніх закликів офіційний Будапешт постійно відмежовується³⁶. Хоча дипломатичні скандали між двома державами стали звичним явищем двосторонніх відносин.

³¹ Експерт: Говорити про сепаратизм з боку угорців Закарпаття сьогодні – це відверте дилетантство та спекуляція. *Beregovo.today* 2015. 17 грудня. URL: http://beregovo.today/NewsOpen/id_news_251221

³² Стець А. Соціологи з'ясували, що сепаратизм Закарпаттю не загрожує. *Zaxid.net*. 2020. 7 листопада. URL: https://zaxid.net/sotsiologi_zyasuvali_shho_separatizm_zakarpattyu_ne_zagrohuye_n1510198

³³ Явір В. Закарпаття як об'єкт етнотериторіальних претензій Угорщини та Росії: порівняльний аналіз стратегій та цілей. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/6079>

³⁴ Охримчук М. Угорщина не вважає підтримку угорців на Закарпатті сепаратизмом. URL: https://zaxid.net/ministr_mzs_ugorshhini_ne_vvazhaye_pidtrimku_ugortsiv_na_zakarpatti_separatizmom_n1513554

³⁵ Кулеба не вірить у сепаратизм угорців Закарпаття. *Українська правда*. 2021. 21 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/27/7281374/>

³⁶ Гальченко С. Сепаратизм по-закарпатськи. Чи хоче Угорщина забрати собі частину України. *TCH. Тиждень*. 2017. 18 червня. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/separatizm-po-zakarpatski-chi-hoche-ugorschina-zabirati-sobi-chastinu-ukrayini-947597.html>

Так, проблема угорського сепаратизму на Закарпатті – вияв уяви угорських праворадикальних партій, а також представників центральних органів влади Угорщини, які намагаються здобути політичні дивіденди на націоналістичних гаслах. Однак стала тенденція до загострення українсько-угорських відносин (Угорщина блокує проведення засідань Комісії Україна–НАТО, продовжує надавати угорське громадянство українцям прикордонних територій, не реагує на антиукраїнські акції угорських політичних партій, які співпрацюють з Російською Федерацією, підтримує акції ТУКЗ, яке нерідко веде підривну діяльність на шкоду Україні³⁷ тощо) не вселяє оптимізму щодо вирішення проблеми сепаратизму в Закарпатській обл.

³⁷ Шевчук І. Угорський сепаратизм чи політичні розбірки: чому СБУ провела обшуки в угорських організацій Закарпаття. *Hromadske.ua*. 2017. 15 березня. URL: <https://hromadske.ua/posts/ugorskij-separatizm-chi-politichni-rozbirki-chomu-sbu-provela-obshuki-v-ugorskih-organizacij-zakarpattya>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА БАЗА ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ Й УГОРЩИНИ

Основа розвитку міжнародних відносин транскордонної співпраці України з Угорщиною – це, насамперед, загальноєвропейські норми та принципи, закріплені в документах Ради Європи, засновані в 1949 р. Головною її ідеєю стало визнання прав людини на теренах держав-членів, їх легалізація, а також охорона й захист на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Ця регіональна міжнародна організація створила загальноєвропейську правову основу для співпраці між місцевими органами публічної влади крізь кордони.

Головний документ, який легалізує ці відносини, а також сприяє децентралізації прийняття рішень владними структурами регіонів, – Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS No 106) (Мадрид, 21 травня 1980 р.), а також три додаткових протоколи, що надають більших компетенцій регіонам у зовнішньоекономічних та політичних питаннях, сприяють як міжнародній активізації регіонів, так і позитивній дискримінації периферійних прикордонних територій¹.

Місце й роль транскордонної співпраці в сучасній системі міжнародних відносин доцільно розглядати в контексті стратегічних національно-державних інтересів і зовнішньополітичних дій, спрямованих на їх забезпечення та реалізацію. На початку XXI ст. для зовнішньої політики України пріоритетний європейський вимір, отже, наукового вивчення й обґрунтування найперше потребують проблеми транскордонної співпраці нашої держави, зокрема з Угорщиною, у контексті поширення європейської інтеграції.

Про уявні позитиви транскордонної співпраці України вже стільки написано, що можна щиро повірити в її ефективність чи прагматизм, але тоді цілком логічно виникають запитання: Чому єврорегіони не дієздатні? Чому саме західні прикордонні регіони України одні з найдепресивніших? Чому рівень безробіття та рівень трудової (точніше, нелегальної трудової) міграції одні з найвищих по Україні? Чому попри наявні декларативні «позитиви» не створено міжнародних прикордонних регіонів з ефективною системою економічної співпраці? Власне чому і кому потрібно розвивати саме європейського рівня транскордонну співпрацю з Україною, яка не тільки має реально підвищувати добробут населення у прикордонних регіонах, а й сприяти миру та злагоді між народами та державами саме в мультикультурному середовищі західного прикордоння?

Науковий аналіз теорії і практики транскордонної співпраці в контексті сучасних європейських інтеграційних процесів має вагомe значення для розробки

¹ European Outline Convention on trans-frontier co-operation between territorial communities or authorities from Madrid, 21.05.1980.

й реалізації стратегії зовнішньої та внутрішньої політики України на сучасному етапі. Втім, сучасний динамічний розвиток європейської інтеграції вже за умов розширеного на схід Європейського Союзу (ЄС) потребує виокремлення нових пріоритетів розвитку транскордонної співпраці України й Угорщини. Щобільше, геополітичні зміни, зокрема в регіоні Центральної Європи через розширення ЄС, також вимагають формування транскордонних відносин за європейськими стандартами.

Занадто спрощене розуміння та відповідно й неефективна формальна реалізація транскордонної співпраці в Україні не призвели до створення відповідної цілісної системи з чітко визначеними на дво- та багатосторонньому рівнях головними напрямками, формами, видами й науково розробленими для спільної реалізації взаємовигідними конкретними транскордонними програмами та проектами.

У розвитку транскордонної співпраці між Україною та Угорщиною особливе місце відведено прикордонному регіонам – Закарпатській обл. та області Саболч-Сатмар-Берег. Закарпатська обл. – один із західних прикордонних регіонів України, розміщений на перетині державного українського кордону з чотирма європейськими країнами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією; сусідня область – Саболч-Сатмар-Берег – північно-східний регіон Угорщини, що межує з адміністративно-територіальними одиницями трьох держав: Словаччини, України й Румунії, і це дає їм змогу формувати й ефективно здійснювати на міжрегіональному рівні багатосторонню транскордонну та єврорегіональну співпрацю.

Розвиток транскордонної співпраці між Угорщиною та Україною – важливий об'єкт сучасної регіональної політики та головний пріоритет політики сусідства ЄС; становить важливий напрям сучасної політики розвитку регіонів й один із пріоритетів у діяльності Ради Європи в межах політики розвитку місцевої та регіональної демократії і належного врядування, а також ЄС – у межах Європейської політики згуртування та сусідства.

Договірно-правова база між Україною й Угорщиною налічує близько 90 чинних міжнародних договорів і документів, які регулюють двосторонню співпрацю практично в усіх сферах. Уряди Угорщини й України приєдналися до міжнародно-правових документів у сфері транскордонної та міжтериторіальної співпраці місцевих органів публічної влади. Було врегульовано основні аспекти міжнародної прикордонної співпраці між суміжними територіями держав-членів цієї організації. Фактично, вона сприяла ліквідації державних кордонів як соціального, економічного й культурного бар'єру та сприяла виникненню «Європи регіонів». Конвенція – основний профільний документ Ради Європи з міжнародної співпраці локальної влади та територіальних громад на регіональному й місцевому рівнях. Це – європейський правовий акт, який стверджує, закріплює і регламентує формально-правові межі, організаційні й організаційно-правові форми участі місцевих рад у міжнародних зв'язках, що розуміються у широкому сенсі на рівні системної міжнародної міждержавної регіонально-локальної співпраці.

Нормативно-правовий акт, що регулює транскордонну співпрацю на території Європи та визначає її основні засади між Угорщиною й Україною – Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними

общинами або властями². Україна приєдналася до неї, відповідно до Постанови Верховної Ради України № 3384-ХІІ від 14 липня 1993 р., і трьома протоколами до неї, ратифікованими законами України № 1879-IV від 24.06.2004 р., № 4704-VI від 16.05.2012 р., а також главою 27 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, ратифікованою законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII.

Унаслідок ратифікації Мадридської конвенції Верховною Радою України в 1993 р., його положення (міжнародно-правові норми щодо транскордонної співпраці, закріплені в конвенції) стали частиною національного законодавства і мають пріоритет над внутрішнім правом, згідно зі ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Відповідно до ст. 2 Мадридської конвенції: «Для цілей цієї конвенції “транскордонне співробітництво” означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей»³.

Додатковий протокол (ETS No 159) до Європейської рамкової конвенції, який набув чинності 1 грудня 1998 р., посилює Рамкову конвенцію, чітко визначаючи право територіальних общин за певних умов укладати угоди про транскордонну співпрацю, визначаючи чинність для національного законодавства актів і рішень, які ухвалюються в межах відповідних угод, а також правову дієздатність (статус «юридичної особи») будь-якого органу, який буде створено згідно з такою угодою.

Другий протокол до Європейської рамкової конвенції щодо міжтериторіальної співпраці (ETS No 169), підписаний 5 травня 1998 р., спрямований встановити правові межі для розвитку взаємовідносин транскордонної співпраці властей через надання можливості укладати угоди з територіальними общинами або властями інших держав у контексті розвитку міжтериторіальної співпраці (*mutatis mutandis*). Протокол № 2 стосується міжтериторіальної співпраці й визначає міжнародно-правові межі також місцевих органів публічної влади. У ньому визначено поняття «міжтериторіальне співробітництво» як другий із видів міжнародної співпраці місцевих органів публічної влади. Тут пояснено, що в конвенції та Додатковому протоколі поняття «транскордонне співробітництво» трактоване як «міжтериторіальне співробітництво»⁴.

Третій протокол від 16 листопада 2009 р. стосується об'єднань єврорегіональної співпраці, містить норми, що вдосконалюють правовий статус органу; муніципальне право співпраці як об'єднання єврорегіональної. Встановлює уніфіковані стандарти для його діяльності через визначення жорстких правил щодо створення, членства, діяльності, за умови дотримання закону держави-резидента. Визначено, що об'єднання єврорегіональної співпраці – юридична особа, що має такий обсяг правоздатності, який надається юридичним особам відповідно до національного

² Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_106.

³ Там само.

⁴ Протокол № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_520.

законодавства держави. Об'єднання єврорегіональної співпраці мають право на власний бюджет, можуть укладати контракти, наймати персонал, купувати рухоме й нерухоме майно та здійснювати процесуальні дії; члени об'єднання – місцеві органи публічної влади сторін, а також юридичні особи тоді, коли їхню діяльність фінансує і контролює держава, або якщо вони не займаються виробничою чи комерційною діяльністю⁵.

Усвідомлюючи переваги співпраці між органами місцевого й регіонального самоврядування, сформульовані в Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, уряди України й Угорщини 11 листопада 1997 р. у Будапешті підписали відповідну угоду. Сторони, враховуючи набутий досвід місцевих і регіональних влад в Європі, які створюють умови для ефективного виконання їхніх завдань, а також сприяють розвитку адміністративних одиниць, сповнені рішучості якнайкраще розвинути таку співпрацю і відтак сприяти економічному, культурному та соціальному прогресу територій, а також зміцненню солідарності, що об'єднає народи Європи. Вони домовилися, що: кожна зі сторін договору зобов'язується підтримувати та сприяти транскордонній співпраці між органами місцевого й регіонального самоврядування. Враховуючи регламент конституційних прав сторін договору, кожна з них намагається укласти необхідні угоди та домовленості, потрібні для виконання цих завдань (ст. 1).

Транскордонна співпраця – спільна діяльність, спрямована на поглиблення відносин між органами місцевого самоврядування та державної виконавчої влади сторін договору і в цих інтересах – на укладання необхідних угод та домовленостей. Відповідна співпраця здійснюється в межах компетенції органів місцевого самоврядування і державної виконавчої влади, які визначає національне законодавство країн сторін договору. Територіальні органи самоврядування й адміністративні – це органи самоврядування, влади чи адміністративні, що виконують місцеві або територіальні функції, які створюються на основі національного законодавства країн сторін договору. Кожна зі сторін договору сприятиме усуненню юридичних чи технічних обмежень, які можуть стримувати розвиток та безперешкодне здійснення транскордонної співпраці й за необхідності проводитиме консультації з іншою стороною договору (ст. 4).

Транскордонна співпраця між Україною та Угорщиною (згідно зі ст. 7) може здійснюватися у таких сферах: розвиток населених пунктів і регіонів; транспорт та зв'язок; енергетика; охорона навколишнього середовища; охорона водних ресурсів і їхнє раціональне використання; забруднення повітря та зниження рівня шуму; освіта, професійне навчання, наукові дослідження; охорона здоров'я; туризм; проблеми населення прикордонної зони; питання, пов'язані зі створенням і функціонуванням контрольно-пропускних пунктів; транскордонна економічна співпраця; гуманітарна співпраця⁶.

⁵ Протокол № 3 до Європейської рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань єврорегіонального співробітництва (ОЕС). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_947.

⁶ 68/1999. (V. 21.) Kormanyi Rendelet. A Magyar Köztársaság Kormánya és Ukrajna Kormánya között a határon átnyúló együttműködésről szóló, Budapest, 1997. november 11-én aláírt Egyezmény kihirdetéséről. URL: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=99900068.kor&targetdate=&printTitle=68/1999.+%28V.+21.%29+Korm.+rendelet>

Інституційна форма транскордонної співпраці – *єврорегіони* – дво- і багатосторонні міжнародні асоціації та об'єднання прикордонних адміністративно-територіальних одиниць України й Угорщини, а також інших держав Центральної Європи. З ініціативи угорських та українських прикордонних регіонів прикордонні адміністративно-територіальні одиниці України, Угорщини, а також Польщі, Словаччини й Румунії 14 лютого 1993 р. у Дебрецені заснували Міжнародну асоціацію «Карпатський єврорегіон» (КЄ) (територія – 132 651 км², населення – 14 млн). Це – організаційна форма транскордонної співпраці загальноєвропейського типу, що слугує прикладом українсько-угорської транскордонної співпраці на багатосторонній основі.

Українську частину єврорегіону (площа – 56 660 км²) презентують чотири області Заходу країни: Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька. Угорську (площа – 28 639 км²) – п'ять округів (megye), розташованих у Північно-Східній Угорщині: Саболч-Сатмар-Берег, Боршод-Абауй-Земплен, Гайду-Бігар, Гевеш, Йас-Надькун-Солнок, а також міста Ніредьгаза, Мішкольц, Дебрецен і Егер. На сьогоднішні за нових геополітичних умов на континенті КЄ потребує докорінних змін – як механізмів, так і філософії подальшого існування та розвитку, зокрема для ефективною співпраці з європейськими структурами.

Організаційна структура асоціації «Карпатський єврорегіон» охоплює: Раду, Президію та голову Ради, Міжнародний секретаріат, Національні делегації, постійних національних представників держав-членів, галузеві робочі комісії. Згідно зі статутом, цілі асоціації – організація та координація спільної діяльності, сприяння економічній, науковій, екологічній, культурній та освітній співпраці, а також підтримка окремих проєктів щодо розвитку інфраструктури прикордонних районів, відродження сільських територій і національно-культурного життя національних меншин, сприяння розвитку контактів та співпраці з міжнародними організаціями.

КЄ був першим інструментом для України у транскордонній співпраці з європейськими державами-сусідами. Зі вступом до ЄС країн-членів єврорегіону потребували змін не лише організаційні, фінансові та правові засади функціонування єврорегіону, а й самі цілі та інструменти для ефективною співпраці в нових умовах. Завдяки Інституту Схід-Захід, який від початку підтримував діяльність КЄ, а також фінансовій підтримці Фонду Карла Стюарта Мотта, у 1994 р. було створено Фонд розвитку Карпатського регіону (тепер – Карпатський фонд). Фонд як незалежна установа зареєстрований у Словаччині та діє на території цілого єврорегіону, забезпечуючи технічну й фінансову допомогу для неурядових організацій та органів місцевого самоврядування.

Головна мета діяльності Карпатського фонду – фінансова підтримка ініціатив місцевих громад КЄ в контексті реалізації конкретних програм із питань збереження мультикультурного розмаїття регіону й розвитку міжетнічного діалогу, збереження культурно-історичної спадщини, інституційного зміцнення неурядових організацій та органів місцевого самоврядування, розвитку місцевого самоврядування і підтримки соціально-економічних ініціатив громад.

Зрозуміло, що за складних міжнародних умов у регіоні Центральної Європи оптимальним було заснування КЄ, так би мовити, «зверху» (де-факто політичні цілі домінували над економічними причинами). Тобто КЄ не був заснований за ініціативи регіонів, місцевих громад чи органів самоврядування як це прийнято в

Європі. Цілком слушний і повчальний висновок одного з найавторитетніших учених, що займається вивченням КС, проф. Іштвана Шулі-Закара (István Süli-Zakar), який, вказуючи як на позитиви, так і на низку негативів (велика географічна площа, неефективна координація, організаційні недоліки в його керівництві тощо⁷), обґрунтовує та визначає вельми цікаву й цілком можливу перспективу його розвитку – створення т. зв. *alregio*, тобто системи субрегіонів у межах Карпатського⁸.

Якщо говорити про двосторонню співпрацю, то покажемо прикладом такої реальної та стратегічно виваженої прикордонного регіону України Закарпаття із прикордонним регіоном Угорщини Саболч-Сатмар-Берег слугує Концепція спільного розвитку прикордонних територій обох держав⁹.

Угорщина й Україна розробили цей документ, беручи до уваги традиції двосторонньої прикордонної співпраці, наявну інфраструктуру на кордоні та у прикордонних регіонах; виходячи зі спільної мети інтеграції до ЄС, усвідомлюючи важливість спорудження п'ятого європейського транспортного коридору як важливої з'єднувальної ланки між Заходом та Сходом, враховуючи різницю у темпах інтеграції двох країн в ЄС, усвідомлюючи важливість створення належних умов на українсько-угорському кордоні й мінімізації можливих негативних явищ у торговельно-економічній галузі та сфері людських контактів, пов'язаних із вступом Угорщини до ЄС.

Основні напрями розвитку українсько-угорської прикордонної співпраці, відповідно до концепції, такі:

- 1) розбудова кордону;
- 2) облаштування зони міжнародних транспортних коридорів, зокрема участь у розвитку європейських транспортних, а саме п'ятого «Трієст–Любляна–Будапешт–Львів–Київ», який є важливим елементом на шляху «Європа–Кавказ–Азія»;
- 3) охорона навколишнього середовища, запобігання транскордонному забрудненню, захист екосистем і водних ресурсів від забруднення, поступова імплементація норм ЄС (Water Framework Directive) для раціонального водокористування у басейні р. Тиса;
- 4) співпраця у розвитку туристично-рекреаційного комплексу, розвиток різних форм туризму: лікувально-оздоровчого, маршрутно-пізнавального (високогірного екотуризму, сільського), спортивного (гірськолижного) і необхідної для цього інфраструктури;
- 5) створення умов, стимулювання розвитку малого підприємництва у прикордонних регіонах, запровадження інформаційної мережі, банку даних для пошуку партнерів, сприяння розвитку виробничої інтеграції та кооперації в харчовій і переробній промисловостях;
- 6) сприяння розвитку національних меншин, встановлення контактів та вивчення досвіду вирішення національних проблем й організації самоврядування національних меншин, забезпечення їх культурно-освітніх потреб.

⁷ Ludvig Z. Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurórégióban. Budapest: Stádium, 2002; Ludvig Z., Süli-Zakar I. A Kárpátok Eurórégió együttműködés mérlege. Budapest: Eurotronik, 2002.

⁸ Süli-Zakar I. A Kárpátok Eurórégió interregionális szövetség tíz éve. Debrecen, 2003. Old. 356–357.

⁹ Концепція спільного розвитку прикордонних територій України та Угорщини. Ниредьгаза: ТОВ «GFB», 2003.

Оцінюючи вплив розширення ЄС на транскордонну співпрацю між Україною й Угорщиною, варто нагадати, що формою демократичної децентралізації є втілення принципу субсидіарності, за яким вищі суспільні одиниці мають право та повинні вирішувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури нездатні. Це, по суті, базовий принцип функціонування Європейського Союзу. Відповідно до Маастрихтської угоди (ст. 3): «У сферах, які належать до окремої юрисдикції співтовариства, воно, згідно з принципом субсидіарності, починає свою діяльність лише в тому випадку й остільки, оскільки неможливо в достатній мірі досягнути цілі визначених заходів на рівні держав-членів, і тому, у силу їх масштабу чи дієздатності, можуть бути здійснені більш ефективно на рівні співтовариства». Принцип субсидіарності практично реалізується в регіональній політиці, зокрема розподілі відповідних повноважень між органами влади різного рівня, визначенні основних напрямів розвитку територій.

Корисним є вивчення угорського досвіду функціонування інституту уповноваженого прем'єр-міністра. Головні завдання останнього: сприяти формуванню відповідної правової бази, координувати дії з центральними органами державного управління, практична діяльність у прикордонному регіоні (половину робочого часу він проводить у Будапешті, половину – у прикордонних містах Ніредьгазі й Загоні). Цю роботу фінансує фонд прем'єр-міністра країни. У кожному з причетних міністерств і відомств Угорської Республіки визначений контактний представник на рівні державного секретаря або начальника департаменту.

Розвитку транскордонної співпраці на міжурядовому рівні сприятиме діяльність відповідних рад, комісій, робочих груп, зокрема Українсько-угорської міжурядової змішаної з питань транскордонного та прикордонного співробітництва. На сьогодні спостерігається занепад двосторонніх угорсько-українських відносин на рівні інституцій. Засідання комісій не проводились понад 5 років (останнє, 5-те – у 2013 р.).

Один з інструментів забезпечення розвитку транскордонної співпраці – нові її форми – європейські об'єднання територіального та об'єднання євро регіонального співробітництва. Їхнє створення і функціонування сприятиме поглибленню добросусідських відносин прикордонних регіонів. Україна вже має досвід у цьому. У 2015 р. Закарпатська обласна рада поряд з органами влади сусідніх муніципалітетів Угорщини стала членом-засновником Європейського об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС, англ. – EGTC) з обмеженою відповідальністю ТИСА. Це – перший і доволі успішний досвід, позитивно оцінений Комітетом регіонів ЄС, який варто вивчати для поширення відповідної практики.

Можливість створення ЄОТС між прикордонними областями країн-членів ЄС та третіх країн (які не є членами ЄС!) передбачає Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами і властями. Це – перший випадок допомоги реалізації європейських принципів та норм.

ЄОТС – перший юридичний інструмент, що надає статусу юридичної особи й визначає межі для співпраці регіонів та ефективного використання підтримок ЄС. Основна перевага ЄОТС ТИСА – можливість участі Закарпаття не тільки у програмах розвитку транскордонної співпраці, відкритих для України, а й грантових, передбачених винятково для країн-членів ЄС, а також Оперативних програмах Угорщини (як члена ЄС).

В Європейському Союзі Угорщина була першою країною, де прийняли закон, що регулює цей новий вид співпраці, і вона має значний досвід у цьому питанні. Від часу заснування на теренах ЄС у 2007 р. першого ЄОТС створено й успішно діють 72 об'єднання, з яких в Угорщині або за її участі – 25. У галузі територіальної співпраці, з особливою увагою на транскордонну, у новому етапі програмування ЄС ЄОТС відіграє важливу роль – може успішно виконувати транскордонні проекти, а також інтегровані програми розвитку територій. Транскордонні галузі співпраці – інфраструктура, енергетика, туризм, освіта, наукові дослідження та розвиток, туризм, збереження культурної спадщини, реконструкція соціальних об'єктів, медицина, спорт, захист і розвиток р. Тиси та її приток, логістика, підтримка середнього й малого бізнесу, охорона довкілля, сільське господарство, проблеми прикордонного населення. У ході реалізації покладених цілей, окрім Європейського регіонального фонду розвитку, Європейського соціального та когезійного фондів можуть бути залучені й засоби підтримки, джерела фінансування, доступні на території об'єднання.

Спочатку, 14 вересня 2015 р., було досягнуто домовленості про створення ЄОТС ТИСА між Закарпатською обласною радою, загальними зборами області Саболч-Сатмар-Березкої та самоврядуванням м. Кішварда Закарпатська обласна державна адміністрація і Закарпатська обласна рада спільним листом від 21 вересня 2015 р. інформували Міністерство закордонних справ України й Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України про наміри його створення. 25 вересня 2015 р. загальні збори області Саболч-Сатмар-Берег затвердили рішення про створення Європейського територіального об'єднання ТИСА (№ 53/2015 (IX.25.)). 29 вересня 2015 р. відповідне рішення прийняв депутатський корпус самоврядування м. Кішварда (№ 232/2015. (IX.29.) ОКТ. З огляду на схвалені рішення угорська сторона звернулася до Міністерства зовнішньої економіки і закордонних справ Угорщини для отримання дозволу на створення Європейського територіального об'єднання «Тиса».

13 жовтня 2015 р. Закарпатська обласна рада отримала відповідь від Міністерства зовнішніх справ України: «... враховуючи статус суб'єктів підписання зазначеного документа, відповідно до пункту (а) пункту 3 Порядку здійснення зовнішніх зносин Радою міністрів АР Крим, місцевими державними адміністраціями, затвердженого Указом Президента України № 217/2002 від 05.03.2002 р., проект згаданої Угоди не підлягає погодженню в МЗС України». 13 жовтня 2015 р. Міністр зовнішньої економіки і закордонних справ Угорщини Петер Сійярто (Péter Sziijártó) підписав рішення про надання дозволу для створення ЄОТС. 16 жовтня 2015 р. у м. Кішварда відбулося урочисте підписання установчих документів Європейського об'єднання територіального співробітництва ТИСА¹⁰.

25 листопада 2015 р. надійшла відповідь Брюсселю з Директорату ЄОТС про внесення ЄОТС ТИСА до відповідного реєстру, а також про його публікацію в Офіційному віснику ЄС. Юридична реєстрація – Угорщина, місцезонаштування об'єднання (головний офіс) – м. Кішварда. При Закарпатській обласній раді діє офіс (заступник директора, представник інтересів української сторони – Юдіта Євчак).

¹⁰ В облраді підписали Рамкову угоду про співпрацю між Угорським центром розвитку та ЄОТС ТИСА. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prozahid.com/content-46114.htm>

ЄОТС ТИСА – перший проєкт в Україні, перше об'єднання, створене між країною-членом ЄС і третьою, тобто по суті прецедент. На сьогодні об'єднання виступає головним партнером (бенефіціаром) у двох проєктах у межах оголошених конкурсів Програми прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства «Угорщина–Словаччина–Румунія–Україна 2014–2020» (HUSKROUA – ENI). Відповідно до рішення Спільної моніторингової комісії програми від 24 квітня 2018 р. (LIP – великі інфраструктурні проєкти), проєкт «ZeroWaste: Theory for Everybody, Practice for Everyone in the Cross-Border Region» («Нуль відходів: теорія для всіх, практика для кожного у транскордонному регіоні») відібраний серед п'яти переможців.

Проєкт передбачає будівництво полігону твердих побутових відходів (ТПВ) і сміттєсортувального заводу в с. Яноші Берегівського р-ну. Заради довготермінової підтримки діяльності заводу під керівництвом ЄОТС ТИСА на Закарпатті буде створено комунальне товариство, яке займатиметься організацією і підтримуватиме діяльність заводу в управлінні відходами у регіоні. На угорській стороні, відповідно до нинішньої програми із ТПВ, буде збудовано біогазове підприємство в м. Кішварда, що зробить ефективнішим поводження з відходами та біофракцією в області. Загальна вартість проєкту – 5 500 000 євро. Відповідний проєкт підготовлено на виконання рекомендацій, розміщених у Доповіді Консультативної місії ЄС з оцінки ризиків ситуації на території шахт державного підприємства «Солотвинський солерудник», виписаних за результатами візиту місії в Закарпатську обл. у вересні 2016 р. за активного сприяння міністерств закордонних справ України й Угорщини, Представництва України при ЄС. (У шахти опускатиметься робіт, який робитиме аналіз, фотографування тощо для подальшого використання цих матеріалів із метою вирішення проблем та можливого започаткування робіт у шахтах тощо). Загальна вартість проєкту – 1 281 439,99 євро.

Залучення міжнародної технічної допомоги в область здійснюється у межах програм Європейського інструменту сусідства, Стратегії ЄС для Дунайського регіону, Норвезького фінансового механізму, Міжнародного Вишеградського фонду тощо. Зокрема, за результатами конкурсного відбору проєктів Програми транскордонного співробітництва «Польща–Білорусь–Україна» Європейського інструменту сусідства 2014–2020 рр. в області реалізується масштабний проєкт (загальна сума для Закарпатської обл. – 4,8 млн євро), 5 звичайних із бюджетом до 2,5 млн євро (загальна сума для Закарпатської обл. – близько 1,6 млн євро) та 9 мікропроєктів (загальна сума для Закарпатської обл. – близько 280 тис. євро). У межах Програми транскордонного співробітництва «Угорщина–Словаччина–Румунія–Україна» Європейського інструменту сусідства 2014–2020 рр. передбачено реалізацію 5 великих інфраструктурних проєктів із бюджетом понад 2,5 млн євро (загальна сума для Закарпатської обл. – близько 10 млн євро). За результатами другого конкурсу цієї ж програми за участю організацій Закарпатської обл. буде реалізовано 35 звичайних проєктів, бюджет яких для Закарпаття становить близько 10,4 млн євро у таких сферах, як запобігання надзвичайним ситуаціям, розвиток прикордонної інфраструктури, туризму, покращення послуг у системі охорони здоров'я, просування місцевої культури та збереження історичної спадщини.

За результати конкурсного відбору проєктів у межах Стратегії ЄС для Дунайського регіону за такими напрямками: збереження і захист довкілля та підвищення

ефективності використання ресурсів; сприяння сталому розвитку транспортної системи й усунення вразливих місць у розвитку основних мережевих інфраструктур; підвищення інституційної спроможності органів державної влади та зацікавлених сторін, а також забезпечення ефективного державного управління на території Закарпатської обл. реалізуються 4 проєкти, з яких 2 отримують фінансування на загальну суму для Закарпатської обл. понад 100 тис. євро.

Принципово важливі, по-перше, системний підхід до реальної розбудови єврорегіональної співпраці України й відмова від декларацій та імітації такої в Україні. На сьогодні за умов «пробуксовування» євроінтеграції країни саме розбудова європейського рівня транскордонної співпраці України може стати серйозною конкретною презентацією її європейських намірів.

По-друге, хоча транскордонна співпраця не є частиною *acquis communautaire*, втім – складовою регіональної політики ЄС, норми і принципи якої загальноприйнятні у країнах європейської спільноти. Роль формування європейського рівня системи єврорегіонів України, які, на жаль, ані організаційно, ані функційно на сьогодні поки не сформувалися в Україні.

По-третє, ЄОТС ТИСА – перший європейський проєкт в Україні, перше об'єднання, створене між країною-членом ЄС і третьою країною.

По-четверте, на сьогодні сформовано розвинену міжнародно-правову, договірну базу українсько-угорської транскордонної співпраці, яка відповідає загальноєвропейським стандартам транскордонної взаємодії, створює чіткі правові межі й засади двосторонніх транскордонних відносин і відкриває можливість для ефективної співпраці прикордонних адміністративно-територіальних одиниць України та Угорщини.

По-п'яте, згідно з європейськими нормами і принципами та реальними демократичними змінами децентралізації влади в Україні й Угорщині, треба відзначити, що від діяльності органів місцевого самоврядування залежить успішність реалізації етнополітики, насамперед, у прикордонних адміністративно-територіальних одиницях. Від їхніх продуманих і активних дій та практичних кроків залежить не тільки ефективна реалізація транскордонної співпраці, а й гарантія прав національних меншин і забезпечення їх реалізації на практиці, що відіграє незамінну роль у збереженні міжетнічної злагоди й конструктивних толерантних стосунків між представниками різних національностей.

Внаслідок розширення ЄС, можна зробити такі концептуальні висновки щодо сучасного стану та майбутнього розвитку транскордонної співпраці між Україною та Угорщиною:

1. На сьогодні сформовано розвинену міжнародно-правову, договірну базу українсько-угорської транскордонної співпраці, яка відповідає загальноєвропейським стандартам взаємодії, створює чіткі правові межі й засади двосторонніх транскордонних стосунків і відкриває можливість для ефективної співпраці прикордонних адміністративно-територіальних одиниць України й Угорщини. Щобільше, принципи, закріплені в чинних дво- і багатосторонніх міжнародно-правових актах активно впроваджуються у практику українсько-угорських транскордонних відносин.

2. Транскордонна співпраця України з Угорщиною спрямована на комплексний розвиток регіонів з обох боків кордону. Її стратегічна мета – створення у

майбутньому (в Західній Європі цей процес відбувався протягом десятиліть) прикордонного регіону. Досягнення реалізуватиметься згідно із зазначеними вище пріоритетами розвитку.

3. Низький рівень активності суб'єктів та учасників транскордонної співпраці щодо реалізації відповідних проєктів; недостатній рівень якості проєктного менеджменту на рівні місцевої виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, що визначає низьку спроможність місцевих суб'єктів до залучення зовнішнього фінансового ресурсу для реалізації спільних проєктів.

4. Сучасна тенденція сегментації єврорегіонів на прикордонних територіях держав Центральної Європи приводить до створення дво- чи максимум трилатеральних невеликих, але динамічних і прагматичних щодо мети розвитку, єврорегіонів із чітко визначеними економічними цілями. І виокремлюючи в цьому досвід Угорщини, відзначу, що на її прикордонних територіях уже створені переважно дволатеральні єврорегіони, які справді функціують для покращення добробуту людей та економічного розвитку відповідних територій.

5. Факт, що в цьому випадку прикордонні регіони України й Угорщини – як Закарпаття, так і Саболч-Сатмар-Берег – це, так би мовити, «найдепресивніші» регіони за соціально-економічними показниками розвитку. І саме в цьому важливому геополітичному просторі на українсько-угорському прикордонні край актуальним та прагматичним було би формування транскордонного регіону.

Транскордонні відносини і співпраця – невід'ємна складова – підсистема та підрівень цілісної системи сучасних міжнародних відносин. Водночас відносини транскордонної співпраці – це специфічна сфера міжнародних та міждержавних стосунків, яка здійснюється й розвивається на основі чітких критеріїв і принципів. Здійснений аналіз розвитку системи транскордонних відносин в умовах поглиблення інтеграційних процесів дає змогу констатувати, що транскордонна співпраця в Європі зараз перебуває на етапі системних якісних змін. З одного боку, розвинена транскордонна співпраця перейшла у стадію активного здійснення на основі суттєвого пониження бар'єрів внутрішніх для ЄС державних кордонів і стає засобом успішної реалізації спільної регіональної політики, принципу субсидіарності, децентралізації влади тощо, а в ширшому розумінні – будівництва цілісної «Європи регіонів». З другого – на нових зовнішніх кордонах ЄС – перетворюється на дієвий інструмент формування розширеним Євросоюзом смуги добросусідства й інтенсивного розвитку зв'язків європейської спільноти з усіма розташованими по периметру прикордонними державами.

Геополітичний статус транскордонної співпраці України з центральноєвропейськими країнами піднявся на якісно вищий щабель, що треба вважати беззаперечним позитивом, адже єврорегіони теж сприятимуть геостратегічній реструктуризації на євразійському континенті, формуючи т. зв. зовнішнє коло ЄС. Взаємодія України з ЄС та його країнами-членами на транскордонному рівні може бути навіть більш динамічною й ефективною, ніж на міждержавному. Сучасні європейські інтеграційні процеси та розширення ЄС створюють сприятливу для України ситуацію щодо подальшого вдосконалення транскордонної співпраці із західними центральноєвропейськими сусідами зокрема і ЄС загалом для переходу до якісно вищого етапу співпраці.

Незважаючи на конкретні рішення центральних органів влади України з розвитку єврорегіонального руху, суттєвих позитивних зрушень у діяльності єврорегіонів за участю української сторони впродовж останніх років не відбулося. Єврорегіони не змогли адаптуватися до нових умов роботи з огляду на вступ центральноєвропейських держав до ЄС, і вийти за грані в основному декларативно-політичної співпраці в межах наявних не вдалося. Тому система єврорегіональної, як і транскордонної співпраці України загалом потребує серйозної трансформації.

Прагматична суть транскордонної співпраці – максимальне задіяння зовнішнього чинника для всебічного соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів із метою запобігання загрози перетворення їх у відсталі периферійні провінції своїх держав. Так здійснюється і вирівнювання рівнів регіонального розвитку прикордонних та внутрішніх територій країн.

Можна виділити такі системні проблеми розвитку єврорегіонів в Україні: відсутність чіткої нормативно-правової бази; відсутність прозорих широко відомих фінансових механізмів підтримки; більшість єврорегіонів створена за ініціативи «згори», а не «знизу», що породжує відсутність ідентифікації учасників єврорегіону себе з цим утворенням; для єврорегіонів на кордоні з ЄС – незалученість до управління Програмами транскордонної співпраці 2014–2020 Європейського інструменту сусідства. Відсутність спеціально уповноваженого державного органу призвела до недооцінки транскордонної співпраці як інструменту територіального розвитку й покращення якості життя людей, що мешкають у прикордонних регіонах України; обмеженість стратегічного бачення завдань та перспектив розвитку транскордонної співпраці як з боку уряду, так і місцевих органів влади України; незначний рівень фінансової підтримки спільних транскордонних проєктів і від уряду й органів державної влади, і від органів місцевого самоврядування; незадовільна кадрова політика (відсутність системи підготовки фахівців у галузі транскордонної співпраці для органів місцевого самоврядування).

СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ, УГОРСЬКОЇ ТА ІНШИХ МОВ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Мовна політика. Політика – це свідомо спланована діяльність держави, партії чи організації для досягнення певних суспільних, економічних, культурних чи інших цілей. Державна політика виявляється у всіх сферах життя сучасного суспільства – впливає на економіку, культуру, міграцію населення, зайнятість, освіту тощо. Відповідно до цього розрізняють різні її види: суспільну, економічну, культурну, освітню, демографічну тощо.

Кожна держава повинна визначитися з мовою державного управління, соціальних установ, охорони здоров'я, знаків дорожнього руху тощо. Оскільки держава має вирішити, у якій сфері урядування яка мова використовуватиметься, вона, по суті, не може залишитися нейтральною щодо мов. Держава не може в ім'я етнокультурного нейтралітету не використовувати жодної¹. Так, її нейтралітет у сфері мовної політики не просто неможливий, а й небажаний². Тому держави проводять певну політику і щодо мов, які використовуються на їхній території. Це і є мовною політикою. Тобто мовна політика – це цілеспрямована діяльність держави чи іншої інституції або установи, що здійснює (зокрема і) політичну діяльність із метою впливу на мовну ситуацію. Мовна ситуація – сукупність тих демографічних (скільки мовців має певна мова), суспільних (який соціальний статус мають носії певної мови), правових (чи мають мовці право використовувати мову), економічних (чи має економічні переваги використання певної мови), освітніх (чи використовується мова на різних освітніх рівнях) чинників, які разом визначають сучасне та майбутнє мов, що використовуються в конкретному суспільстві. Їх ще називають чинниками мовної екології³.

Бернард Сполскі (Bernard Spolsky) трактує мовну політику як «значні та очевидні зусилля однієї особи чи якоїсь групи ..., спрямовані на зміну [мовної] практики чи переконань учасників»⁴. Так, мовна політика – це та діяльність держави (чи іншої установи, організації), якою вона з метою збереження чи зміни мовної ситуації впливає на якийсь із названих (або на всі разом) чинники мовної ситуації. Саме мовна політика (і тісно пов'язане з нею мовне планування) визначає, наприклад, які мови використовуються в обов'язковому порядку чи на вибір у початковій, середній або вищій освіті, у яких сферах життя можливе або обов'язкове (чи, можливо, заборонене) використання певних мов.

¹ Kymlicka W., Krizsán A. Az állam etnokulturális semlegessége nemcsak megvalósíthatatlan, de nem is kívánatos. *Fundamentum*. 1997. № 2. P. 44.

² Ibid.

³ Haugen E. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press, 1972. P. 325.

⁴ Spolsky B. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press. 2004. P. 4.

Мовна політика відіграє значну роль саме в таких країнах і регіонах, де побутують кілька мов. На таких територіях вона може толерувати (ставитися терпимо), підтримувати чи забороняти використання окремих мов, і це значно впливатиме на їхнє становище та навіть на майбутнє.

Мовна політика і статус мов. Мовна політика визначає й те, яка мова яким правовим статусом володіє⁵. мова може бути: *державною* (офіційна певної держави, що застосовується на всій її території як мова законодавства, державного й офіційного діловодства, публічної діяльності); або *офіційною* (використання якої в офіційно-діловій сфері дозволене чи передбачене законодавством; державна мова апіорі має статус офіційної, але не кожна офіційна є державною); *мовою меншини* (таких громадян певної держави, які демографічно та/або політично, та/або соціологічно становлять меншість від загальної чисельності населення країни; теоретично вона може бути державною або офіційною); трапляються випадки, коли певні мови (чи її різновиди) з міркувань мовної політики *навіть не визнають самостійними*, а розглядають їх усього лише як діалекти іншої⁶.

Поняття *державна мова, офіційна мова і мова меншини* не мають загальноприйнятого визначення у міжнародному праві. У Центральній та Східній Європі зазвичай державною визнають мову більшості населення конкретної країни, у якій вона виконує і функцію офіційної⁷. До проблематики мовної політики належить й те, скільки державних або офіційних мов використовується на території окремої держави чи регіону⁸.

Поле дослідження – Закарпаття. Адміністративно-територіальне утворення, відоме сьогодні під назвою Закарпаття, межує з чотирма країнами Євросоюзу і входить до складу держави Україна. Край лежить на межі західної та східної християнських цивілізацій, тут взаємоперекриваються різні мовні та культурні кордони, роздільна лінія яких пролягає уздовж Карпатського хребта. Закарпаття в ході історії опинялося у складі різних держав (табл.)⁹.

⁵ Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. С. 23.

⁶ Бергсасі А., Газдаг В., Черничко С. Методика досліджень у сфері мовної політики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія*. Вінниця, 2020. Вип. 30. С. 20–32. DOI: <https://doi.org/10.31652/2521-1307-2020-30-20-32>

⁷ Szarka L. Die Mutterschparce der Minderheiten in Ostmitteleuropa als gefährdete Sprache. *Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas* / ed. F. Glatz. Budapest: Europa Institut, 2003. P. 101–117.

⁸ Barbour S. National Language and Official Language. *Sociolinguistics* / eds.: U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier, P. Trudgill. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2004. P. 291–294.

⁹ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / ред. М. Вереш, Ч. Фединець. Ужгород: «Ліра», 2010; Закарпаття в етнополітичному вимірі / гол. ред. Ю. Левенець; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008.

Таблиця 1

Державно-адміністративні показники сучасної території Закарпаття

Державна належність	Період	Назва регіону	Статус регіону
Австро-Угорська монархія	1867–1918	Унг, Берег, Угоча, Марамарош комітати	Не має окремого адміністративного статусу
Угорська Народна Республіка	1918–1919	Руська Країна	Має статус автономії
Угорська Радянська Республіка	1919	Руська Країна	Має статус автономії
Перша Чехословацька Республіка	1919–1938	Підкарпатська Русь	Теоретично має автономний статус
Друга Чехословацька Республіка	1938–1939	Підкарпатська Русь	Має статус автономії
Карпатська Україна	15.03.1939	Карпатська Україна	Незалежна держава
Угорське Королівство	1939–1944	Підкарпатська територія	Тимчасовий період адміністративного управління (особовий статус)
Закарпатська Україна	1944–1945	Закарпатська Україна	Псевдо-державний період
СРСР	1946–1991	Закарпатська область	Область у складі УРСР
Україна	від 1991 р.	Закарпатська область	Область у складі України

На території сучасної Закарпатської обл. поряд проживають представники різних етносів і мов¹⁰. За Фредріком Бартом (Fredrik Barth), суспільства з меншинами в більшості випадків виникали унаслідок зовнішніх історичних подій, культурні відмінності не походили з місцевого організаційного контексту, швидше, заздалегідь установлений культурний контраст поєднувався із наперед сформованою соціальною системою¹¹. Етнічні межі представляють позитивну організацію соціальних відносин навколо диференційованих та доповнювальних цінностей¹².

¹⁰ Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area / eds.: K. Kocsis, P. Tátrai. Budapest: HAS RCAES Geographical Institute, 2015.

¹¹ Barth F. Introduction. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* / ed. F. Barth. Boston, 1969. P. 30.

¹² Ibid. P. 36.

Мовне законодавство на території сучасного Закарпаття до незалежності України. В Угорському королівстві, що входило до складу дуалістичної Австро-Угорщини, статус національностей і мов регулював Закон «Про рівноправність національностей» № XLIV від 1868 р., згідно з яким мовою парламенту й головних установ визначена угорська, однак закони також потрібно видавати і мовами інших національностей. Наприклад, названий документ також був опублікований, окрім угорської, зокрема й руською (українською). У містах та селах мовою діловодства була найбільш поширена. Закон був ліберальним щодо надання громадянам рівних прав, незалежно від етнічної чи мовної належності. Він також надавав необмежене право користування рідною мовою з місцевими органами влади, у судочинстві, церкві¹³.

Угорська влада доби дуалістичної монархії, дотримуючись поширеної в тогочасній Європі практики¹⁴, не визнавала ідиш окремою мовою, попри те, що вона була рідною для значної частини єврейської громади регіону. Тому під час переписів населення не реєструвалася кількість осіб, які нею розмовляють, тож євреї у статистичних даних зафіксовані лише за віросповіданням як ізраїльтяни, а їх рідна мова – німецька¹⁵. Під час проведених за дуалістичної монархії переписів населення в Угорщині мову циган офіційно не визнавали як і ідиш, а тому під час збору даних – за винятком перепису 1890 р. – вони потрапляли до категорії «інші»¹⁶.

У XIX ст. угорська державна мовна політика особливо не перешкоджала розвитку руської мови. Однак на рубежі XIX–XX ст. мадяризаторські заходи поступово витіснили використання мови слов'янського населення в освіті. Замість підтримки освіти рідною мовою намагалися розширити угорськомовну, оскільки культурну гомогенізацію вважали сучасним дієвим методом керування державою та неодмінною передумовою суспільного підйому¹⁷. З усім тим українську (малоруську) мову угорська влада однозначно визнавала окремою, а не діалектом російської (великоруської); говірки, що побутували на території сучасного Закарпаття, не вважала окремою від української (малоруської).

Австро-Угорська монархія восени 1918 р. розпалася, а новоутворена Угорська Народна Республіка створила руську автономію під назвою Руська Країна. Народним законом № X від 1918 р. надано руському народу повне право самоврядування в питаннях внутрішньої адміністрації, правосуддя, публічного шкільництва й навчання, народної культури, релігії та використання мови як у сфері законодавчої, так і виконавчої влад. Однак автономія через військово-політичні обставини не поширювалася на всю територію сучасного Закарпаття. Ускладнювало ситуацію

¹³ Nagy N. A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Budapest: Dialóg Campus, 2019. P. 172.

¹⁴ Kamusella T. The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. P. 49.

¹⁵ Бергсасі А., Черничко С. Гроші та (мовна) політика. Візуальна конструкція мовної політики на банкнотах на території сучасного Закарпаття. Törökbálint: Termini Egyesület, 2020. P. 98–100.

¹⁶ Fedinec Cs., Csernicskó I. The People of the «Five Hundred Villages»: Hungarians, Rusyns, Jews, and Roma in the Transcarpathian Region in Austria–Hungary. *Language Diversity in the Late Habsburg Empire* / eds.: M. Prokopovych, C. Bethke, T. Scheer. Leiden: Brill Academic Publishers, 2019. P. 160–195. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004407978_010.

¹⁷ Romsics I. Magyarország története a XX században. Budapest: Osiris, 2010. P. 84.

і несприйняття частиною місцевого населення утворення «руської імперії»¹⁸. Короткотермінова Угорська Соціалістична Республіка в Конституції визнала, але дієво не підтримувала руської автономії.

У Чехословаччині правові відносини національних меншин регулював конституційний лист на основі Сен-Жерменського мирного договору 1919 р. Конституційний лист (Закон № 121 від 1920 р.) містив положення, що Підкарпатська Русь – «неподільна частина» країни, яка «набуде найширшої автономії, сумісної з цілісністю республіки», парламент (сойм) автономної адміністративно-територіальної одиниці має право ухвалювати власні рішення у мовній, освітній, релігійній справах та сфері місцевого самоврядування. Однак обіцянка на створення автономії для закарпатців не була здійснена до прийняття Прагою Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі № 328 від 22 листопада 1938 р. У законі вказано: «Мовні права, загарантовані меншинам у договорі між Великими Потугами, союзними і стоваришеними державами та Чехо-Словаччиною, підписаному в Сен-Жермен-ен-Лайе дня 10-го вересня 1919 р., залишаються без змін»¹⁹.

Мовні права регулював Закон «Про мови Чехословацької Республіки» № 122 від 1920 р., який був частиною конституційного листа. Згідно з § 1, державною та офіційною мовою республіки є «чехословацька мова». Щодо Підкарпатської Русі, то § 6 закону гласить, що до створення у майбутньому автономії в цьому регіоні також потрібно користуватися законом про мови, «беручи до уваги особливі мовні відносини цієї території». Виконавча постанова закону про мови 1926 р. встановлює, що в регіоні у всіх судах, установах можна подавати документи та заяви руською або малоруською. Крім чехословацької державної, цією мовою також треба було написати назви офіційних будівель та офіційні оголошення²⁰.

Закон про мови й інші постанови наділяли відносно широкими правами тих, хто говорив мовами меншин. Закон гарантував право вільного користування мовами, і не тільки в усній, а й у письмовій формі. Наприклад, у тих судових районах, у яких частка представників національної меншини сягала 20 %, адміністрування в установах передбачено і цією мовою. Ще ширші права користування мовами надавав закон на території тих міст і районних судів, де частка представників меншини сягала 50- або 75-відсоткової межі. Там, де частка меншин перевищувала 75 %, документи районних рад не потрібно було обов'язково видавати державною мовою, лише в тому разі, якщо хтось із депутатів вважав це необхідним²¹.

Право вільного користування мовами національних меншин належало не тільки приватним особам. Якщо місцерозташування фірм, підприємств, спільнот, релігійних громад було на території такого районного суду, де частка меншини сягала 20-відсоткової межі, то ці установи теж мали можливість вільно користуватися своїми мовами. Також суттєво й те, що держава не дозволяла, а зобов'язувала

¹⁸ Сакал І. Спроба створення русинської автономії в Угорщині у 1918–1919 рр. *Русин*. 2020. № 61. С. 119. DOI: <https://doi.org/10.17223/18572685/61/7>

¹⁹ Фединець Ч., Черничко С. Мовно-політичні устремління Чехословаччини (1918–1939 роки). *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / ред.: М. Вегеш, Ч. Фединець. Ужгород: «Ліра», 2010. С. 649.

²⁰ Там само. С. 650–651.

²¹ Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині XX століття (до 1944 року). Ужгород: «Ліра», 2014. С. 76.

застосовувати мову меншини, якщо частка громадян, що її представляли, у цьому районі сягала визначеної відсоткової межі. На більшості території Закарпаття з'явилися двомовні (чехословацько-руські), у регіонах, де проживали угорці, – тримовні (чехословацько-русько-угорські) написи у громадських місцях, зокрема шкіл, товариств, крамниць, вулиць і площ тощо²².

Тобто на території сучасного Закарпаття в межах Чехословацької Республіки органи влади зробили можливим використання руської мови в офіційних сферах у краї з абсолютною руською більшістю, незважаючи на те, що автономія на практиці не реалізувалася. З мовно-політичного погляду мову більшості населення, а саме слов'ян, можна було використовувати як офіційну, практично на одному рівні з державною. При тому мову закарпатських слов'ян Прага вважала діалектом малоруської (української) і не надавала їй статусу окремої²³. А ось угорську в регіоні у державних установах вживали тільки в тих населених пунктах, де угорці становили більшість.

Чехословацька влада також надавала право на навчання рідною мовою. Відповідно до § 131 конституційного листа: «У містах і районах, де проживає значна частка чехословацьких громадян, для яких рідною є не чехословацька мова, для дітей таких чехословацьких громадян у межах загальних вимог стосовно освітнього процесу необхідно забезпечити можливість навчатися рідною мовою, при цьому вивчення чехословацької мови може бути обов'язковим». У § 5 законі про мови зафіксовано: «У школах, відкритих для національних меншин, навчання здійснюється їхньою мовою»²⁴.

11 жовтня 1938 р. сформувався автономний уряд Підкарпатської Русі (згодом – Карпатської України). «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 про державну мову» у § 1 свідчить, що «Державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)». «Розпорядження Міністерства культу, шкіл і народної освіти в Хусті з дня 25 листопада 1938 про мову (язик) навчання» у § 1 фіксує, що «кожний ученик має бути навчаний в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається в дотичній громаді», тобто влада забезпечила право на навчання рідною для меншин, зокрема угорців²⁵.

За першим віденським арбітражем від 2 листопада 1938 р. та військовим втручанням середини березня 1939 р. історичне Закарпаття знову опинилося під владою Угорського королівства. Адміністративне управління краю здійснювалося на основі розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 від 1939 р. Ця постанова ввела на Підкарпатській території офіційну двомовність. Згідно з п. 1 § 11 документа, у краї «офіційною мовою держави є угорська та угро-руська» (тобто руська)²⁶.

²² Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон... С. 76–77.

²³ Черничко С., Фединець Ч. Резолюція Празької академії наук про народну мову Підкарпатської Русі (Закарпаття) і мовні полеміки (1919–1939 рр.). *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини*: зб. наук. праць. Умань: Візаві, 2014. Вип. 5. С. 82–93.

²⁴ Товт М., Черничко С. Право на навчання рідною мовою. Центрально-європейська традиція і приклад Закарпаття. Ужгород: Аутдор-Шарк, 2018. С. 17–19.

²⁵ Там само. С. 20.

²⁶ Fedinec Cs., Csernicskó I. Poznámky na margo jedného úradného vestníka: Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вїстник (1939–1944). *Dejiny*. 2015. № 1. P. 80–96.

У розпорядженні № 6.200 від 1939 р. вказано, що закони публікуються на обох мовах. До державних установ можна звертатися також й угорською, і в таких випадках відповідь громадяни мали одержувати нею ж. У службових приміщеннях потрібно було використовувати двомовні надписи, довідкові таблиці. Назви населених пунктів та вулиць, площ також були двомовними. Офіційна двомовність розповсюджувалася і на юриспруденцію, суди та жандармерію – згідно з постановою військового відомства, у тих загонах, де кількість воїнів з угорською рідною мовою перевищувала 50 % особового складу. Однак мовою управління і далі залишалася угорська. Офіцери, які служили на Закарпатті, обов'язково мали вивчити мову більшості місцевого населення²⁷.

Постанова № 5.800 від 1939 р. регулювала використання руської мови в судочинстві: «У королівських судах різних інстанцій для розгляду подань та апеляцій необхідно залучити в достатній кількості осіб, що володіють руською мовою. Крім цього, адвокат або уповноважена особа, що прирівнюється до адвоката, у королівських районних судах та королівській прокуратурі, розташованих на Підкарпатській території, повернутих до Угорської Святої Корони, при розгляді справ першою або другою інстанцією, може користуватися, крім угорської, також руською мовою»²⁸.

Наказ прем'єр-міністра № 18.136 від 1939 р. передбачав, що працівники державних установ зобов'язані в усному спілкуванні використовувати руську, якщо громадянин до них нею звертається. Також необхідно приймати звернення, написані цією мовою, а всі офіційні бланки мають бути двомовними. Службовці мали складати іспити, на яких перевіряли знання руської²⁹. У наказі Міністерства у справах релігії та освіти № 133.200/IX. від 1939 р. вказано: «У школах з навчанням словацькою, угорською або німецькою мовою навчання, поряд з викладанням державної мови як обов'язкового предмету, навчання проводиться рідною мовою»³⁰.

Для практичного виконання постанов про двомовність в установах на Підкарпатській території від 29 липня 1939 р. почали видавати офіційну двомовну газету місцевої адміністрації з назвою «Kárpátaljai Közlöny / Подкарпатський Вїстникъ». У газеті двома мовами публікували постанови, офіційні документи Регентського комісаріату. При останньому створили окрему перекладацьку контору, яка за короткий час виготовила двомовний варіант усіх типових формулярів установ, бланків, ділових паперів. Також – двомовні офіційні та поштові штампи, розклади руху поїздів тощо. Для їхнього видання і друкування заснована друкарня в адміністративному центрі – Ужгороді³¹.

²⁷ Черничко С. Мовна політика в часи територіальної ревізії. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / ред.: М. Вегеш, Ч. Фединець. Ужгород: «Ліра», 2010. С. 663.

²⁸ Fedinec Cs. Irtatok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. Somorja; Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. P. 544.

²⁹ Черничко С., Товт Е. Вивчення української мови як іноземної в Угорщині (на Закарпатті) у першій половині ХХ ст. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2014. № 9. С. 261–267.

³⁰ Товт М., Черничко С. Право на навчання рідною мовою... С. 21

³¹ Фединець Ч., Черничко С. Період Регентського комісаріату Підкарпатської території у дзеркалі місцевої нормотворчості. *Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конференції (Ужгород, 16–17 жовтня 2014 р.)* / ред.: В. Фенич, І. Шніцер. Ужгород: Аутдор-Шарк, 2015. С. 137–150.

З геополітичних міркувань Угорщина наголошувала на окрімності руської мови і від російської, і від української. У праці «Українське питання на Підкарпатті» регентського комісара Підкарпатській території Міклоша Козми (Miklós Kozma) читаємо: «Не в інтересах Угорщини вести політику сумнівів, тому карпатський рутенський народ, який внаслідок історичних, географічних та релігійних обставин сформувався як самостійний, ми не бажаємо розвивати ні у великоруському, ні в українському напрямі, оскільки обидва напрями політично ведуть за кордон. Географічні дані, економічні інтереси, а також та обставина, що серед північних слов'янських народів поруч із польським рутенський народ є тим, який завдяки католицизму став повністю західно орієнтованим і бажає зберегти свою народну та релігійну ідентичність, – усе це вказує на те, що цей народ повинен шукати своє майбутнє та щастя на південь від Карпат»³².

З жовтня 1944 р. на підконтрольній території радянських військ сформувалося напівдержавне утворення під назвою Закарпатська Україна, яка не оголосила державну мову, але на території краю російську та українську використовували як офіційні. Документи видавали і дво-, й одномовні: російською чи українською³³.

Привілейоване становище російської мови в Радянському Союзі, який був федеративною державою, означало не те, що в публічному просторі могла з'являтися тільки ця мова, а *de-jure* всі нації і мови мали однаковий статус, були рівноправними. Проте центральна влада створила в союзних республіках умови, унаслідок яких російська мова з політичних, економічних, ідеологічних та військових причин здобула винятковий привілейований статус. Централізована ідеологія передбачала, що «в процесі будівництва комунізму усі радянські нації і національності об'єднуються в одну історичну категорію – радянський народ, головним засобом спілкування якого є російська мова»³⁴.

Мови національностей, що дали назви республікам Союзу, використовувалися в освіті, діловодстві, пресі, роботі республіканських органів влади, були присутні на ідеологічних написах у публічних місцях, лозунгах, плакатах, навіть на певних офіційних документах (наприклад, паспортах, шкільних атестатах), бланках, державних гербах, а також паперових банкнотах³⁵. Отож українська мова в Українській РСР практично мала статус офіційної. Угорська вживалася в освіті, культурі, засобах масової інформації.

Статус мов у незалежній Україні. В Україні мовне питання чи не найбільш заполітизоване. На це неодноразово звертали увагу як дослідники³⁶, так і експерти

³² Kozma M. A visszacsatolt Kárpátalja. Napló / ed. L. Brenzovics. Ungvár, 2009. P. 248–249.

³³ Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. Nyíregyháza, 2005. P. 270–275.

³⁴ Исаев М. Социолінгвистические проблемы языков народов СССР (вопросы языкового планирования и языкового строительства). Москва: Высшая школа, 1982. С. 162.

³⁵ Beregszászi A., Csernicskó I. Different states, same practices: visual construction of language policy on banknotes in the territory of present-day Transcarpathia. *Language Policy*. 2019. № 2. P. 269–293. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10993-018-9485-3>

³⁶ Наприклад: Shumlianskyi S. Conflicting abstractions: language groups in language politics in Ukraine. *International Journal of the Sociology of Language*. 2010. P. 135–161; Stepanenko V. Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. *Nation-Building Ethnicity and Language Politics in transition countries* / eds.: F. Daftary, F. Grin. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2003. P. 109–135; Kulyk V. What is Russian in Ukraine? Popular Beliefs Regarding the Social Roles of the Language. *The Russian*

міжнародних організацій³⁷. Наголошує на цьому факті Венеційська комісія «За демократію через право» у висновку про Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». У п. 18 цього висновку зазначено: «Вживання мов в Україні вже тривалий час є надзвичайно чутливим питанням, воно неодноразово стало головною темою різних виборчих кампаній, і по сьогодні це питання є предметом дискусій – а іноді викликає й напругу – в українському суспільстві, а також у материнських державах окремих нацменшин України»³⁸. Складна мовна ситуація – це однозначно наслідок історичних подій.

Після розпаду Радянського Союзу розбудову української нації значно полегшив федеративний устрій імперії: Українська Радянська Соціалістична Республіка володіла (відносно) точно зафіксованими внутрішніми й зовнішніми адміністративними межами; мала власний уряд у Києві, де діяли парламент і міністерства; мала власну Конституцію та правову систему, кодифіковану в законах; діяли адміністративні органи, у яких працювали кваліфіковані чиновники; державне управління – поряд із російською – частково функціovalo й українською мовою; Україна була членом Організації об'єднаних націй (ООН).

З другого боку, поряд із шоком, спричиненим глибокою економічною кризою та політичними й суспільними перетвореннями, формування модерної української нації ускладнила значна російська громада, яка одного дня перетворилася в соціологічному розумінні на національну меншину в незалежній Україні³⁹. Тобто та, що раніше в Радянській імперії мовно й культурно належала до привілейованої групи, *de-jure* опинилася у підпорядкованому статусі. Однак *de-facto* ці сприятливі економічні, політичні та культурні позиції їй частково вдалося зберегти і після зміни державності.

Language Outside the Nation / ed. Ryazanova-Clarce L. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. P. 117–140; Pavlenko A. Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. 2008. № 3–4. P. 275–314; Шевченко Л. Конституційна норма в суспільній дискусії щодо мовних прав в Україні. *Мовознавство*. 2013. № 5. С. 37–41; Csernicskó I. Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future. *Future Research Directions for Applied Linguistics* / eds.: S. E. Pfenninger, J. Navracscics. Bristol; Buffalo; Toronto: Multilingual Matters, 2017. P. 120–148; Snyder T. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. New York: Tim Dugan Books, 2018. 359 p.

³⁷ Наприклад: Assessment and Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities on the Draft Law «On Languages in Ukraine» (No. 1015-3). The Hague, 20 December 2010. URL: <https://portal.rada.gov.ua/en/news/page/news/News/News/37052.html> (дата звернення: 05.12.2020); Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25–26 March 2011). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)008-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)008-e) (дата звернення: 05.12.2020); Ukraine: UN Special Rapporteur urges stronger minority rights guarantees to defuse tensions. Geneva, 16 April 2014. URL: <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=14520> (дата звернення: 05.12.2020).

³⁸ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Ukraine. Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. CDL-AD(2019)032. Opinion No. 960/2019. Strasbourg, 9 December 2019. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e). Надалі – Opinion 2019 (дата звернення: 05.12.2020).

³⁹ Brubaker R. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 17.

В останні роки Радянського Союзу та після розпаду імперії в середовищі як українців, так і румунів, угорців, поляків тощо зросло зацікавлення рідною культурою та мовою, з'явився запит на розширення сфер їх використання, зокрема там, де раніше привілейоване становище посідала російська. У цей період і в перші роки українського суверенітету цілі титульної нації (українців) і меншин, що проживали у країні, збігалися. Однак, якщо в Радянському Союзі становище української більшості й національних меншин багато в чому було подібним, то після 1991 р. паралельні прагнення посилити позиції власної мови почали перетинатися: мовна політика Української держави наполягає, що всі функції, які раніше виконувала російська, тепер має реалізовувати українська, а нацменшини прагнуть використовувати рідну мову в якомога різноманітніших сферах. У такій ситуації центральній владі необхідно знайти рівновагу між підтримкою державної та захистом мов меншин.

До прийняття Закону України «Про функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 2019 р.⁴⁰, в Україні було ухвалено чотири закони, головна мета яких – регулювання порядку вживання мов⁴¹: «Про мови в Українській РСР» № 8312-11 від 1989 р. (ЗУ1989); «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» № 1350-XIV від 1999 р. (ЄХРММ1999); «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» № 802-IV від 2003 р. (ЄХРММ2003); «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 2012 р. (ЗУ2012).

Ухвалений ще до проголошення незалежності 1989 р. мовний закон (ЗУ1989) став своєрідним компромісом між українізацією та збереженням статусу кво⁴². Одні дослідники вважають, що він одночасно сприяв і розбудові української нації, і забезпечував постійну присутність російської в багатьох сферах життя⁴³. Інші розглядають його норми як компроміс, який, з одного боку, кодифікував статус української як державної, а з другого – консервував привілейоване становище російської у різних сферах суспільного життя⁴⁴. Є і такі думки, що ЗУ1989 став першим правовим кроком у дерадянізації України в русі до незалежності 1991 р.⁴⁵.

Постановою № 190 (1995) Парламентської асамблеї Ради Європи (РЄ)⁴⁶ обов'язковою умовою приєднання передбачалася ратифікація Рамкової конвенції про захист національних меншин, а також те, щоби протягом року після приєднання до

⁴⁰ Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Відомості Верховної Ради України. 2019. № 21. ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 05.12.2020).

⁴¹ Csernicskó I., Fedinec Cs. Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*. 2016. № 4. P. 560–582. URL: <https://www.jstor.org/stable/26557843>

⁴² Arel D. Language politics in independent Ukraine: Towards one or two state languages? *Nationalities Papers*. 1995. № 3. P. 597–622.

⁴³ Kulyk V. Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse. *Ethnic and Racial Studies*. 2006. № 2. P. 281–314.

⁴⁴ Котигоренко В. *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт*. Київ, 2004. С. 518–519.

⁴⁵ Bilaniuk L. Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine. *Language in Society*. 2003. P. 47–78.

⁴⁶ PACE Opinion 190, 26/9/95. Application by Ukraine for membership of the Council of Europe. Para. 12.7. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13929&lang=en> (дата звернення: 05.12.2020).

Ради Європи Київ підписав і ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (Хартія 1992). Відповідно до цих зобов'язань, Верховна Рада України ратифікувала в 1997 р. Рамкову конвенцію, а 1999 р. – Хартію 1992. Однак 2000 р. Конституційний Суд України (КСУ) з формальних причин визнав ЄХРММ1999 неконституційним⁴⁷. У 2003 р. Україна повторно ратифікувала Хартію 1992. Однак документ був поданий на зберігання Генеральному секретареві РЄ тільки за два роки – 19 вересня 2005 р. Хартія 1992 набула чинності в Україні лише 1 січня 2006 р.

3 липня 2012 р. після довгих дискусій за скандальних обставин український парламент проголосував новий мовний закон (ЗУ2012), що мав змінити ЗУ1989. Він став об'єктом гострих дискусій.

За певних умов усі чотири названі закони уможливають появу мов меншин у публічній сфері поряд із державною. Більшість аналізованих законів передбачає демографічний поріг для використання мов меншин в офіційних ситуаціях. ЗУ1989 дозволяє їх використання у державних установах у тому випадку, якщо в межах певної адміністративно-територіальної одиниці представники цієї національної меншини становлять більшість. Він дуже високий – 50 %. Однак навіть за такої ситуації й використання мови меншини не обов'язкове – це лише можливість. ЄХРММ1999 передбачає використання мови нацменшини в офіційній сфері на тих територіях, де їх частка перевищує 20 %. ЄХРММ2003 не встановлює демографічного порогу, натомість дозволяє використання регіональних або мов меншин на території тих регіонів чи органів місцевого самоврядування, де це вмотивовано кількістю користувачів регіональних або мов меншин.

Згідно із ЗУ2012, регіональні або мови меншин можуть використовуватися в офіційних установах та органах місцевого самоврядування тоді, коли на території цієї адміністративної одиниці частка мовців сягає 10 %. У таких випадках закон передбачає обов'язкове й використання в усному та письмовому діловодстві. Рішення органів місцевої влади також необхідно публікувати поряд з українською і мовою меншини. ЗУ2012 передбачає, що місцеві органи влади в обов'язковому й автоматичному порядку мають забезпечувати певні права на території тих адміністративних одиниць, де частка мовців одної (або кількох) із 18 названих у законі мов сягає 10 %. До таких прав належать, наприклад, оприлюднення рішень місцевої державної влади й органів місцевого самоврядування регіональною або мовою меншини; під час звернення до державних установ носія мови меншини чиновник теж має й використовувати мову меншини; у разі подання письмових звернень регіональною мовою відповідь необхідно давати тією самою; у шкільній освіті потрібно викладати мову меншини; географічні назви необхідно вказувати і мовою меншини. ЗУ2012 зробив можливим усне й письмове використання регіональних або мов меншин як у приватному житті, так і суспільній сфері на території тих областей, районів й органів місцевого самоврядування, де частка мовців

⁴⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.» від 12.07.2000 р. № 9-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00> (дата звернення: 05.12.2020).

певної мови, згідно з даними перепису населення, сягла 10 %. 28 лютого 2018 р. КСУ визнав цей закон (посилаючись на формальні причини) неконституційним⁴⁸.

25 квітня 2019 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (ЗУ2019). 15 травня 2019 р. президент Петро Порошенко підписав цей закон, відтак 16 липня 2019 р. він набув чинності.

Згідно з п. 1 ст. 1, єдиною державною й одночасно офіційною мовою України є українська. Таке формулювання ґрунтується на рішенні КСУ 1999 р.⁴⁹, яке визначає поняття державної (офіційної) мови так: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя». Під «публічними сферами суспільного життя» судді КСУ мають на увазі сферу законодавчої, виконавчої і судової влад, а також роботу, рішення та діловодство інших державних органів та органів місцевого самоврядування, а також співпраці між ними. Так, згідно з тлумаченням КСУ, «державна мова» і «офіційна мова» – синонімічні поняття⁵⁰. Фактично, законодавець унеможливує те, щоб інші мови могли використовуватись на території України як офіційні.

Отже, на основі наведених фактів з історії мовної політики на сучасній території Закарпаття можемо констатувати, що впродовж останніх півтора століть у регіоні кілька разів змінювалася державна мова. Відносно короткий період такою була угорська, чехословацька, російська й українська. Показово, що долю регіону, визнання чи не визнання місцевих національностей, мов, культур і конфесій, розвиток чи утиски мов визначали не місцеві, а політичні еліти, що проживали в далеких столицях. Однак Закарпаття розташовувалося дуже далеко від усіх столичних міст: Відня, Будапешта, Праги, Москви і Києва зокрема⁵¹. Мовну політику в регіоні в усі епохи визначала сукупність різних чинників: міжнародні політичні події, наміри сусідніх держав, концепція мовної політики держави, етнополітичні особливості регіону, а також власний культурно-національний рух місцевих еліт.

Мовна політика визначає правовий статус мов і їхні сфери використання. Дослідник у галузі соціолінгвістики Хенз Клос (Heinz Kloss) вважає, що правовий статус мов можна схарактеризувати п'ятьма функційними рівнями⁵²:

⁴⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28.02.2018 р. № 2-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18> (дата звернення: 05.12.2020).

⁴⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14. 12. 1999 р. № 10-рп/99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99> (дата звернення: 05.12.2020).

⁵⁰ Макарець Ю. Статус і стан української мови в незалежній Україні. Соціолінгвістичний вимір. Київ: ЛАТ&К, 2019. С. 109–110.

⁵¹ Відстань обласного центра, Ужгорода до Відня становить приблизно 555 км, до Будапешта – 330 км, Праги – 720 км, Москви – 1600 км, Києва – 820 км.

⁵² Kloss H. Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables. *Explorations in Sociolinguistics* / ed. S. Lieberson. Bloomington: Indiana University, 1967. P. 7–17.

1. Мова державна чи офіційна на території всієї держави.
 2. Офіційна мова великої регіональної цілісності, територіально-адміністративної одиниці (наприклад, у губернії, автономній території, області, районі).
 3. Використання мови дозволено в публічних сферах, вона з'являється в освіті, культурному житті, пресі, в окремих випадках нею можна користуватися в офіційних ситуаціях і діловодстві, хоча вона не має державного або офіційного статусу.
 4. Використання мови толерують в особистому спілкуванні, церковному, релігійному житті, іноді в освіті (як правило, у приватних школах), але не вживається в державній та офіційній сферах.
 5. Використання мови заборонено законами, постановами.
- Х. Клос не згадує про таку можливість, але існують випадки, коли влада навіть не визнає існування певної мови, вважаючи діалектом іншої. Цей (не визнаний) статус мов ми характеризуємо як 6-й рівень.
- На основі цієї класифікації у таблиці 2 представлено діахронний зріз статусу мов, якими користуються на території сучасного Закарпаття.

Таблиця 2

Правовий статус мов на території сучасного Закарпаття

Мови								
Держави	Українська	Русинська (угорська)	Угорська	Російська	«Чехо- словацька»	Румунська	Ідиш	Ромська мова (мови)
Австро-Угорська монархія	3		1	3	4	4	6	6
Перша Чехословацька Республіка	2		3	3	1	3	4	4
Карпатська Україна	1		3	3	3	3	3	3
Угорське Королівство	5	2	1	4	4	4	4	4
Закарпатська Україна	1		4	1	4	4	4	4
Радянський Союз	2	6	3	1	3	3	4	4
Україна (1989–2012)	1	6	3	3	3	3	4	4
Україна (2012–2019)	1	4	2	3	3	3	4	4
Україна (після 2019 р.)	1	6	4	4	4	4	4	4

Як бачимо, статус жодної з мов, якими розмовляють на території сучасного Закарпаття, не був постійним в аналізований період. У межах тої самої держави він, як і статус мовця тієї чи тієї мови, не є незмінним. Навіть зафіксований *де-юре* статус національної меншини не обов'язково означав, що всі нацменшини і їхні мови перебували в однаковому, з погляду мовної політики, становищі. Тому диференційований підхід дуже важливий при мовно-політичному аналізі.

Мовна політика – це не статичний, а динамічний процес: історичні, суспільні, політичні й економічні зміни можуть спричинити і переформатування її напрямів, цілей та пріоритетів. Аналіз мовної політики не може бути статичним: її треба розглядати як процес, який стає зрозумілим тільки в динамічно змінних моделях.

ВИКЛАДАННЯ УГОРСЬКОЇ МОВИ ЯК (ДРУГОЇ) ІНОЗЕМНОЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКАРПАТТЯ

Угорщина – одна з країн Європейського Союзу, сусідня з Україною держава¹. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживає 156 566 угорців, із них на Закарпатті – 151 516. Угорці – найбільша національна меншина Закарпатської обл., яка в національному розрізі становить 12,08 % населення, а за рідною мовою – 12,65 %² (табл. № 1).

Таблиця 1

Склад населення Закарпатської області за національністю та рідною мовою³

Національність	Кількість		Рідна мова	
	осіб	у %	осіб	у %
українська	1 010 127	80,51	1 016 268	81,01
угорська	151 516	12,08	158 729	12,65
російська	30 993	2,47	36 412	2,9
німецька	3 582	0,29	1 850	0,15
циганська	14 004	1,12	2 990	0,24
румунська	32 152	2,56	32 224	2,57
словацька	5 695	0,45	2 575	0,21
інша	6 545	0,52	3 566	0,28
всього	1 254 614	100	1 254 614	100

Угорська мова – це державна мова Угорщини, одна з офіційних Ради Європи та Європейського Союзу, рідна для 158 729 закарпатців. За даними переписів населення 1989 р. та 2001 р., усього 12 500 та 38 694 осіб володіли нею як другою на Закарпатті⁴ (табл. 2 і 3).

¹ Ukraine in Maps / eds.: K. Kocsis, L. Rudenko, F. Schweitzer. Budapest, 2008. P. 27; Hungary in Maps / eds.: K. Kocsis, F. Schweitzer. Budapest, 2009. P. 13.

² Ukraine in Maps. P. 54–55.

³ За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 04.11.2020 р.).

⁴ Csernicskó I. Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest: Gondolat Kiadó, 2013. P. 35.

Таблиця 2

**Володіння українською та угорською мовами
серед населення Закарпаття⁵**

Мови	Як рідною		Як другою		Всього		Не володіють	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Українська	972 827	1 016 268	48 106	19 699	1 020 933	1 035 967	224 685	218 647
Угорська	166 700	158 729	12 500	38 694	179 200	197 423	1 066 418	1 057 191

Таблиця 3

**Володіння українською та угорською мовами
серед населення Закарпаття⁶**

Мови	Як рідною		Як другою		Всього		Не володіють	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Українська	78,10	81,00	3,86	1,57	81,96	82,57	18,04	17,43
Угорська	13,38	12,65	1	3,08	14,39	15,74	85,61	84,26

Про зацікавленість населення Закарпаття у вивченні угорської мови як іноземної вказують і результати соціологічного дослідження, проведеного в липні 2016 р. на основі вибірки, що репрезентує українське й угорське населення області. Опитування здійснювали Науково-дослідний інститут національної політики Угорщини, Науково-дослідний центр ім. А. Годинки, Науково-дослідний інститут ім. Т. Легоцького Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II та громадська організація «Momentum Doctorandus». У проведенні опитування українського населення брала участь кафедра соціології і соціальної роботи Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» і Карпатський центр полігрових досліджень. Було опитано 800 респондентів української та 400 – угорської національності. З української вибірки на запитання: «Наскільки Ви володієте угорською мовою?» 48,9 % респондентів відповіли, що «не розумію і не говорю»; 19,9% – розуміють, але не розмовляють нею; 31,1 % українців регіону розуміють і можуть розмовляти цією мовою. На запитання: «Якби Ви мали всі можливості, чи розвивали б знання угорської мови?» 49 % респондентів відповіли: «Так, розвивав би». Тому можна констатувати, що вивчення цієї мови в Закарпатській обл. України має великі перспективи.

Наказом Міністерства освіти і науки (МОН) України від 3 квітня 2012 р. № 409 з 5-го класу загальноосвітніх навчальних закладів було запроваджено

⁵ За даними переписів населення 1989 та 2001 років (осіб) URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 04.11.2020 р.)

⁶ За даними переписів населення 1989 та 2001 років (у %) URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 04.11.2020 р.)

обов'язкове вивчення другої іноземної мови⁷. Нею могла стати будь-яка іноземна або національних меншин.

Виходячи з наведеного, викладачі кафедри філології Закарпатського угорсько-го інституту ім. Ференца Ракоці II та методист Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти розробили програму угорської мови як другої іноземної для 5–9 класів загальноосвітніх шкіл Закарпатської обл. Програма затверджена наказом МОН України та розміщена на його офіційному сайті⁸.

Незважаючи на те, що за рішенням МОН України вивчення другої іноземної мови від 2016 р. уже не є обов'язковим, за рахунок варіативної частини типового навчального плану викладання угорської як другої іноземної запроваджено в кількох загальноосвітніх школах Закарпатської обл. Наприклад, у 2015/2016 н. р. у загальноосвітніх закладах з українською мовою навчання Закарпаття 609 учнів вивчали угорську як рідну, 430 – як другу іноземну, а 703 учнів – як факультативний предмет⁹. Окрім цього, 16 450 учнів навчалися у загальноосвітніх школах з угорською мовою навчання¹⁰.

За даними Навчально-консультативного центру Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II з 2016 р. по 2020 р. на курсах угорської мови центру брали участь 25 853 осіб, із них 16 691 успішно закінчили 120-годинні базові.

Таблиця № 4

**Учасники курсів угорської мови як іноземної на базі
Навчально-консультативного центру Закарпатського угорського інституту
ім. Ференца Ракоці II (2016–2020)¹¹**

Роки	Записалися (осіб)	Успішно закінчили (осіб)	Успішно закінчили (%)
2016	5 669	4 333	76,4
2017	7 366	4 790	65
2018	5 302	2 344	44,2
2019	3 110	1 732	55,7
2020	4 406	3 492	79,3
Всього	25 853	16 691	64,6

⁷ Наказ Міністерства освіти і науки України від 3 квітня 2012 року № 409. «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня». URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/28761/ (дата звернення: 01.11.2020 р.).

⁸ Угорська мова програма для загальноосвітніх навчальних закладів 5–9 класи (як друга іноземна) URL: <https://osvita-uzhgorod.gov.ua/pedagogichna-skarbnichka/52-dlia-pedahohiv/mov-natsionalnykh-menshyn/692-uhorska-mova-prohrama-dlya-zahalnoosvitnikh-navchalnykh-zakladiv-59-klasy-iak-druha-inozemna.html> (дата звернення: 01.11.2020 р.).

⁹ Csernicskó I., Orosz I. The Hungarian language in education in Ukraine. Leeuwarden: Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning, 2019. P. 57.

¹⁰ Csernicskó I., Orosz I. The Hungarian language in education in Ukraine. P. 35.

¹¹ Інформаційний лист Навчально-консультативного центру Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II №21/UA/2020 від 7 грудня 2020 р.

Програма з угорської мови як другої іноземної для шкіл з українською мовою навчання розроблена на основі Закону України «Про загальну середню освіту»¹² і Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти¹³. У цих документах взято до уваги специфіку навчального предмета, що має виразні інтегративні функції, здатність здійснювати різнобічний навчальний, розвивальний і виховний впливи на учнів, сприяти формуванню особистості, готової до активної, творчої діяльності у всіх сферах життя демократичного суспільства.

Програма складена з урахуванням сучасних організаційних форм, методів і технологій навчання (другої) іноземної мови в загальноосвітній школі.

Головні завдання навчання угорської мови як другої іноземної такі:

- виховання свідомого прагнення до вивчення угорської мови;
- вироблення у школярів компетенцій комунікативно виправдано користуватися засобами угорської мови в різних життєвих ситуаціях;
- ознайомлення з основами системи угорської мови;
- формування мовних умінь і навичок;
- формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських цілісних орієнтирів, тобто прилучення через мову до культурних надбань угорського й українського народів і людства загалом.

Засобами вивчення угорської мови відбувається виховання учнів, яке здійснюється через систему особистісних стосунків із новою культурою, представленою в сусідній державі та Закарпатській обл., і процесом оволодіння нею. Останній сприяє розвитку здібностей використовувати мову як інструмент спілкування в діалозі культур і цивілізацій сучасного світу, вона розглядається як засіб міжособистісної взаємодії в умовах багатонаціонального й полікультурного Закарпаття та світового простору. Цьому сприяють міжкультурний і лінгвокраєзнавчий підходи до вивчення угорської мови.

У програмі для 5–9 класів загальноосвітніх шкіл визначено той мінімум, яким мають володіти учні в кожному класі. Етапи навчання характеризуються різною тематикою для спілкування, різним обсягом навчального матеріалу, різними методами, формами і видами навчальної діяльності відповідно до рівня розвитку учнів, їхніх інтересів та досвіду.

Основне призначення вивчення угорської мови в 5–9 класах шкіл з українською мовою навчання – сприяти оволодінню учнями вміннями й навичками спілкуватися в усній і писемній формах відповідно до мотивів, цілей та соціальних норм мовленнєвої поведінки в типових сферах і ситуаціях. Саме загальна середня школа – той навчальний заклад, де формуються базові механізми іншомовного спілкування, що в майбутньому випускники зможуть розвивати й удосконалювати відповідно до власних потреб і цілей.

Головна мета навчання угорської мови як другої іноземної у загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання полягає у формуванні в учнів

¹² Закон України «Про загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text> (дата звернення: 01.11.2020 р.).

¹³ Кабінет Міністрів України. Постанова від 23 листопада 2011 року № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.12.2020 р.).

комунікативної компетенції, база якої – комунікативні уміння, сформовані на основі мовних знань і навичок.

Основні комунікативні вміння такі:

- здійснювати усномовленне спілкування (у монологічній і діалогічній формах);
- розуміти зі слуху зміст текстів;
- читати й розуміти тексти різних жанрів і видів, розглядаючи їх як джерело різної інформації;
- здійснювати спілкування в писемній формі відповідно до поставлених завдань;
- адекватно використовувати досвід, набутий у вивченні рідної та першої іноземної мови;
- використовувати за необхідності невербальні засоби спілкування за умови браку наявних вербальних.

Комунікативні мовні компетенції формуються на основі взаємопов'язаного мовленнєвого, соціокультурного, соціолінгвістичного і мовного розвитку учнів відповідно до їхніх вікових особливостей та інтересів на кожному етапі оволодіння угорською мовою і складаються з:

- мовної (лінгвістичної) компетенції, яка забезпечує оволодіння учнями мовним матеріалом із метою використання його в усному й писемному мовленні;
- соціолінгвістичної компетенції, що забезпечує формування умінь користуватися у процесі спілкування мовленнєвими реаліями, особливими правилами мовленнєвої поведінки.

У програмі процес навчання всіх видів мовленнєвої діяльності здійснюється паралельно та взаємопов'язано. На першому етапі засвоєння мови, тобто в 5-му класі, з огляду на вікові особливості учнів і їхній навчальний досвід не вводиться вступний (пропедевтичний) курс. Навчання розпочинається відразу з формування навичок та вмінь із певної теми. У зв'язку з цим фонетичний аспект мовлення засвоюється безпосередньо у практичній діяльності під час оволодіння тематичним лексичним і граматичним матеріалом. Робота над вимовою здійснюється постійно впродовж усього курсу навчання.

В основі навчання лексики й граматики має перебувати принцип випереджального усного засвоєння мовленнєвих зразків через комунікативні завдання, після чого може йти аналіз та подальше використання цього матеріалу в мовній практиці. Згідно з комунікативним підходом до навчання новий мовний матеріал (лексичний і граматичний) спочатку має пред'являтися у певному контексті, а вже потім активізуватися в усному й писемному мовленні. Тому граматичний матеріал у програмі подається разом із темами (модулями) з мовлення та соціокультурним матеріалом там, де вперше використовується граматичне явище.

У формуванні й розвитку мовленнєвих умінь і навичок чільне місце займає вдосконалення аудіювання (слухання-розуміння), що передбачає регулярне використання спеціально підготовлених, цілеспрямованих (навчальних і контрольних) завдань із розвитку умінь слухати, розуміти, аналізувати й оцінювати усне висловлення (його зміст, особливості побудови і мовного оформлення тощо), добір із прослуханої інформації елементів, необхідних для вирішення актуальних комунікативних завдань.

Другий вид мовленнєвої діяльності – говоріння. Він передбачає формування і розвитку умінь та навичок діалогічного й монологічного мовлення. Формування умінь і навичок говоріння здійснюється у процесі:

- складання відповідей на основі почутого або прочитаного тексту, усних повідомлень і відповідей на лінгвістичну тему тощо;
- переказування почутого або прочитаного (детально, стисло, вибірково) текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення;
- складання діалогів і монологічних висловлювань різних типів, стилів та жанрів мовлення.

Навчання угорської мови передбачає й розвиток навичок письма. Для активізації мовленнєвої діяльності письма школярів, згідно зі соціокультурною змістовою лінією, передбачено надавати перевагу таким темам для створення самостійних висловлювань, які були б пов'язані з життєвим досвідом учнів, зацікавлювали б їх, викликали прагнення поділитися думками, зближували реальну й навчальну мовленнєву діяльність.

Комунікативна діяльність має здійснюватися в ході вирішення учнями системи усних і письмових мовленнєвих завдань, розташованих у порядку наростання їх складності. Для надання школярам більших можливостей спілкуватися, висловлювати власні думки і почуття необхідно, зокрема, ширше впроваджувати групову форму проведення занять, індивідуалізувати та диференціювати систему письмових робіт.

Соціокультурний принцип – це вивчення мови на основі створеної угорським народом оригінальної і яскравої культури, відображеної в міфології, традиціях і звичаях, усній народній творчості, у творах красного письма, літератури, а також акумульованої в перекладних літературних творах культур інших народів; трансформація учнем відомостей із мови, літератури, історії та інших предметів, власного життєвого досвіду в рідному краї, що здійснюється у процесі підготовки усних та письмових творів, під час виконання творчих робіт інших жанрів, в особистісно неповторний погляд на життя, у переконання, світоглядні установки, ідеали, у знання культурних реалій.

Принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення як засобу й способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форми означає, що вивчення мовних понять, правописних правил, орфоепічних норм – не самоціль, а засіб досягнення основної освітньої мети. Тому вивчення мовних понять, явищ, закономірностей, норм, по-перше, має здійснюватися не ізольовано від мовлення, а на основі тексту (висловлювання) як результату мовленнєвої діяльності; по-друге, передбачати застосування вивченого в мовленнєвому процесі; по-третє, набуття і вдосконалення мовленнєвої компетенції повинно здійснюватися у ході аналізу актуальних навчальних та життєвих проблем, у вирішенні яких учні бачать особистісний сенс, унаслідок чого формуються їхні пізнавальні мотиви щодо вивчення мови.

Рівень володіння угорською мовою на кінець 9-го класу (тобто після п'ятого року навчання) має відповідати рівню А2 згідно із «Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання».

Вивчення мов меншин можемо вважати традиційним на Закарпатті. Наприклад, у період із 1939 р. по 1944 р. в освітніх закладах Підкарпаття, окрім державної

угорської, вивчалася й мова більшості регіону – руська¹⁴. Попри ці традиції школи з українською мовою навчання та закарпатська угорська громада не володіли ні методичними, ні кадровими умовами для викладання угорської як іноземної, тоді як у 2012 р. законодавство надало можливості для організації такого навчання.

Особи не угорської національності можуть вивчати угорську в Закарпатській обл. у таких формах:

- а) школах з угорською мовою навчання;
- б) школах з українською мовою навчання, де угорська вивчається як факультатив;
- в) школах з українською мовою навчання, де угорська (друга) іноземна;
- г) на мовних курсах (наприклад, Навчально-консультаційний центр при Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II організовує курси, які фінансує уряд Угорщини);
- г) у приватних репетиторів.

Восени 2018 р. та впродовж 2019 р. Науково-дослідний центр ім. А. Годинки провів емпіричне дослідження (воно об'єднувало кілька методів: інтерв'ю, онлайн анкетуванням) серед закарпатських педагогів, що викладають угорську мову як іноземну, щодо їхнього бачення ситуації викладання угорської як іноземної в Закарпатській обл. Метою було не тільки визначити загальну картину навколо методичних і педагогічних викликів викладання угорської як іноземної¹⁵, а й розкрити погляди педагогів-практиків щодо обставин, проблем, недоліків викладання угорської як (другої) іноземної мови, придатності навчальних програм, наявності навчальних засобів і можливих успішних практик, які сприяють ефективнішому викладанню угорської як іноземної мови у школах Закарпатської обл.¹⁶

Про те, скільки учнів загальноосвітніх закладів (шкіл з українською мовою навчання) вивчає угорську як другу іноземну або як факультатив, а також про те, хто викладає ці предмети, ми одержали інформацію від Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства (ЗУПТ). Згідно з опублікованими за 2016/2017 н. р. даними, у 4-х районах Закарпатської обл., м. Ужгород, Берегове та Виноградово угорську як іноземну в 19-х школах вивчало 1 237 школярів 5–9 класів, а у 2018/2019 – вже 1 874. Однак у набагато більшій кількості закладів угорську як іноземну викладають факультативно, на гуртках або на курсах. Окрім цього, існують такі школи, де, наприклад, угорську як іноземну вивчають не з 5-го, а вже з 1-го класу. Ці дані не відображені у статистиці педагогічного товариства.

¹⁴ Черничко С., Товт Е. Вивчення української мови як іноземної в Угорщині (на Закарпатті) у першій половині ХХ ст. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2014. Вип. 9. С. 261–267; Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття. Ужгород, 2014. 236 с.

¹⁵ Beregszászi A. A magyar mint idegen nyelv oktatása Kárpátalján–Elméleti kérdések és gyakorlati problémák. *THL2 (Teaching Hungarian as Second Language) A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata (1–2)*. 2016. P. 65–69; Márku A. A magyar mint idegen nyelv tanterv és alkalmazásának lehetőségei a kárpátaljai iskolákban. Szakdolgozat. Kézirat. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest; Beregszász, 2018. 64 p.; Márku A. A magyar mint (második) idegen nyelv oktatása a kárpátaljai iskolákban: tantervek. *A nyelvészet műhelyeiből. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásából V / szerk.: I. Csernicskó és A. Márku. Ungvár; Autdor-Shark, 2019. P. 165–178.*

¹⁶ Детальніше про аналіз програми див.: Márku A. A magyar mint (második) idegen nyelv oktatása a kárpátaljai iskolákban: tantervek. P. 165–178.

У 2018 р. в опитуванні взяло участь 12 вчителів угорської мови як іноземної, а в 2019 р. – ще 10. За винятком трьох педагогів, усі пройшли або проходять підготовку (курси післядипломної освіти) з викладання угорської як іноземної. Двоє повідомили про намір пройти таке навчання пізніше. За першою освітою це вчителі української, російської, англійської мови та літератури, а також початкових класів. Майже всі займаються і репетиторством, багато хто викладає на курсах післядипломної освіти та мовних.

Також нас цікавила *мотивація учнів у вивченні мови*. Із відповідей з'ясувалося, що вони мотивовані і більшість охоче вивчає її. Престиж угорської мови зростає, причина чого, найімовірніше, – економічні та фінансові чинники, а не внутрішні зобов'язання чи солідарність із національною меншиною. Так, незначна частка учнів мотивована власним бажанням, а переважно саме батьки хотіли б, щоб їхні діти навчалися угорською. Така ситуація пояснюється бажанням працевлаштуватися чи продовжити навчання за кордоном. Отже, мова виступає економічним потенціалом і ресурсом¹⁷ у викладанні угорської як іноземної.

Із навчальною програмою для 5–9 класів були ознайомлені всі вчителі. На їхню думку, вона дуже хороша, коли треба приступити до роботи; стане помічником для педагогів, які тільки почали викладати угорську як іноземну, але через надзвичайно малу кількість годин (у більшості освітніх закладів – це максимум 2 год на тиждень), є занадто складною для школярів-початківців. До Програми 2014 тільки наприкінці 2019 р. з'явився підручник, який уклали Ілдіко Кампо та Ілона Папої, щоправда, він не повністю дотримується тем навчальної програми, але разом їх можна використовувати доволі ефективно.

До появи цього підручника у 5-му класі використовували серію «*Kiliki a Földön*» («Кілікі на Землі»), але її наклад був обмеженим, оскільки ці книги надійшли як гуманітарна допомога з Угорщини у вересні 2013 р. Однак МОН України не затвердило її як методичний посібник, тож у більшості шкіл та інших класах (1–4 та 6–9) лише від креативності вчителя залежало, які методичні матеріали застосовувати для подачі навчального матеріалу. Анкетне досліджування показало, що в усіх школах використовують Програму 2014, а у 5-х класах як допоміжний навчальний матеріал більшість позначила підручник «*Kiliki a Földön*».

Опитані вчителі навіть попри гостру нестачу методичного забезпечення не користувалися онлайн-мовними навчальними матеріалами (за винятком одного), як домашнє завдання такі вправи теж дають дуже рідко. Дехто недооцінює ці форми навчання, частина вважає, що діти не виконуватимуть онлайн завдання, а в деяких школах попри те, що є ноутбук, яким учитель може користуватися, доступ до Інтернету та бездротова мережа (free-wifi) відсутні. Важливо відзначити, що дослідження проводилося до пандемії та запровадженого у зв'язку з нею дистанційного та змішаного навчання, тож нове дослідження, ймовірно, показало б інші результати.

Було мало таких учителів угорської як іноземної мови, які вважають, що на час проведення опитування ситуація зі забезпеченням методичними засобами була

¹⁷ Pachné Heltai B. Nyelvcseré és szezonális migráció egy többnyelvű magyarországi közösségben: Nyelvi gyakorlatok, ideológiák és kommodifikáció társadalmi folyamatok nexusában. Doctoral dissertation ELTE BTK (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar). Budapest, 2017. 241 p.

ДО ПИТАННЯ «НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ» ОБРАЗІВ УГОРСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ГЕРОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПРОЗІ ЗАКАРПАТТЯ

Володимир Гнатюк свого часу писав: «Народ слідить дуже уважно всякі політичні події, дебатуює про них і пояснює, розуміється, все по-своєму. Найліпшим доказом того наші народні пісні та легенди про історичні особи, і то як найдавніші, так і новіші»¹. Проблема історизму фольклору – складна та неоднозначна, до неї зверталось багато дослідників як у минулому, так і в сьогоденні. Так, у ХІХ ст. питання історичної інформації, яку не дають письмові джерела, а донесла до нас усна писемність, з'ясовувала культурно-історична школа – Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Іван Франко й ін. Свого часу ці питання дискутували в радянській, українській фольклористиці (праці Володимира Проппа, Миколи Кравцова, Віктора Жирмунського, Марка Плісецького, Максима Рильського, Олексія Дея, Наталії Шумади, Вікторії Юзвенко, Михайла Гайдая). Засвідчено, проблема фольклор та історія постає в межах ширшої тематики – фольклор і дійсність. Ставлення до дійсності та способи її передачі змінюються упродовж історичного розвитку кожного народу. В останні десятиліття спостережено нову хвилю інтересу до цієї проблематики як у світі, так і в Україні. Про це свідчать праці Степана Мишанича, Василя Сокола, Івана Турянці, Наталії Ярмоленко, Оксани Кузьменко, Миколи Дмитренка, Наталії Малинської та ін.

На сьогодні актуальними залишаються питання розгляду усних джерел як історично достовірних та їх перетин із письмовими. Дослідження збагачуються новими даними із самої історії, з нових підходів і методів її тлумачення, стрімким нагромадженням знань із мікро-, усної історії тощо. Чималий інтерес викликають і постаті історичних діячів, які одержують оцінку й інтерпретацію в уснословесних творах. Із цього погляду цікава ще не достатньо вивчена народнопоетична творчість такого самобутнього історико-культурного регіону України, як Закарпаття. Упродовж історії край входив до кількох державних утворень, тут перетиналися шляхи різних культур і народів, які свого часу заселяли цю територію, а зараз проживають українці, словаки, угорці, німці, румуни, євреї тощо. Й, відповідно, репрезентовано різні конфесії, вірування та переконання. Найчисленніші етнічні спільноти Закарпаття – українці-русини й угорці, останні мешкають переважно вздовж кордону з Угорщиною. Спільне сусідське проживання, спільні історичні події та діячі, численні контакти – все це позначилося на всіх царинах народної культури обох етносів, зокрема й у фольклорі, що є одним із найяскравіших виявів національного менталітету.

Уснопоетична творчість кожного народу розвивається не лише за рахунок накопичення та еволюції власних національних надбань, а й через запозичення,

¹ Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1897. Т. XX. С. 46.

перероблення, поглинання, а то і неприйняття елементів інших культур. Часто такі запозичення так глибоко засвоює інша культура, так органічно входять до її складу, що повністю забувається їхнє іноетнічне походження. Переймання – це завжди творчий процес. Свого часу концепцію «зустрічних течій» висунув Олександр Веселовський. Згідно з нею, засвоюється лише те, у чому є потреба. При цьому передбачена обов'язкова наявність аналогій між традицією, що сприймається, і тою, яка сприймає. Запозичення мобілізує можливості традиції, що приймає, переорганізовує її фрагментарний матеріал (формули, мотиви тощо), породжуючи цим нову якість; засвоєння – це завжди переробка і розвиток у середовищі, яке сприймає².

Михайло Грушевський писав, що вивчаючи впливи й запозичення, не треба забувати і «другу сторону цього питання: ступень одомашнення органічного засвоєння інтернаціональних, мандрівних тем українським елементом... Тут як і взагалі в питаннях літературної творчості важне не *що*, а *як*. У способі оброблення інтернаціональних тем, у наданні їм нової оригінальної краси і артистичного інтересу взагалі виявляє себе творчий геній як індивідуальних, поодиноких творців, так і колективний – цілої нації»³. Іван Франко називав цей процес «націоналізацією», наголошував на спостереженнях власне українського матеріалу, у якому ті чи ті мандрівні теми, сюжети, образи проходили цей процес. Сам він подав приклад порівняльного та зіставного вивчення багатьох мандрівних сюжетів і мотивів. На складні трансформації, що відбуваються під час переймання, вказував Андрій Лобода у праці «Русские былины о сватовстве»: «Все розпочинається оригінальною творчістю народу, що переймає, запозичене стає свого роду складним переломленням, в якому змішуються з собою обриси багатьох предметів, де в їх сплетінні вже не можна відрізнити обриси кожного із них зокрема, і де стає новий предмет, що в деталях вважається повторенням контур, знаних уже з попереднього, та в цілому являє собою щось нове, що близько підходить до всіх відображених предметів, але не повторює, не передає ні одного з них зокрема»⁴. Про це пишуть і дослідники пізнішого часу: «Водночас очевидно, що так зване запозичення не може бути механічним процесом. Запозичені елементи, для того, щоб увійти в традицію, мають бути адаптовані функціонуючою системою національного фольклору, перероблені і пристосовані до неї, з «чужих» мають стати «своїми». Так, будь-яке запозичення не може не бути процесом творчим за своєю суттю, обумовленим певним комплексом факторів – етнокультурних, соціальних, естетичних тощо»⁵.

З огляду на зазначене, вважаю, актуальним з'ясування причин та специфіки засвоєння, входження до системи персонажів західноукраїнського фольклору іноетнічних історичних героїв, зосібна на прикладі угорського короля Матяша Корвіна (Mátyás Corvin), вождів антигабсбургських повстань князя Ференца II Ракоці (Ferenc II Rákóczi) та Лайоша Кошута (Lajos Kossuth), а ще розгляд окремих сюжетів і мотивів, особливостей трактування «своїх» і «чужих» героїв тощо. Порушені питання заторкували:

² Веселовский А. Н. Статьи о сказке. *Веселовский А. Н. Собрание сочинений*. Москва: АН СССР, 1938. Т. 16. С. 221.

³ Грушевський М. Історія української літератури: у 6-ти т., 9-ти кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 367.

⁴ Лобода А. М. Русскія былины о сватовстве. Киев: Тип. Импер. ун-та св. Владим., 1905. С. 286.

⁵ Померанцева Э. В., Чистов К. В. Русская фольклорная проза и межэтнические процессы. *Отражение межэтнических процессов в устной прозе*. Москва: Наука, 1979. С. 3–18.

Іван Франко⁶, Гядор Стрипський⁷, Зенон Кузеля⁸, Петро Лінтур⁹, Віктор Мельник¹⁰, Іван Сенько¹¹, Леся Мушкетик¹², Орест Сабо (Oreszt Szabó)¹³, Шандор Бонкало (Sándor Bonkáló)¹⁴, Дюла Ортутаї (Gyula Ortutay)¹⁵, Ілдіко Кріза (Ildikó Kriza)¹⁶ та ін.

Особливе місце в закарпатській українській традиції займає відомий у Європі правитель середньовічної Угорщини король Матяш, про якого укладено великий масив як угорського, так слов'янського й іншого фольклору. Однак у народних творах з історичної правди залишилося небагато. Віддаленість подій (XV ст.), реалії пізнішого часу, потяг народу до справедливості та потреба у впливовому захисникові сформували ідеалізований образ Матяша, мудрого і справедливого, переможця турків. Перелік його дій подібний до вчинків інших відомих європейських правителів. Західноукраїнський фольклор про славетного можновладця репрезентований переважно казками та народними переказами, у яких його зображено відповідно до вимог цих жанрів. Тематика охоплює кілька головних циклів: обрання Матяша королем; перемога над надприродною істотою; перевдягнений король мандрує країною і відновлює справедливість, мудрий король та людська мудрість. Виникає запитання: чому ж король Матяш так органічно ввійшов в українську традицію, у певні жанри й сюжети?

Як уже зазначено, будь-яке переймання не може бути простим перенесенням – воно має знайти сприятливий ґрунт для закорінення, переробитися, відшліфуватися, щоб органічно ввійти в чужу мову, культуру, свідомість. Відтак, перебуваючи впродовж багатьох століть в одній державі з угорцями, українці-русини брали участь у подіях угорської історії, суспільному житті, тож у місцевому пісенному та прозовому фольклорі фіксуємо чимало угорських дійових осіб (Ференц II Ракоці, Лайош Кошут, Шандор Ружа (Sándor Rózsa), сюжетів і мотивів, що є наслідком активних етнофольклорних взаємовпливів. Джерелом запозичень був угорський фольклор, який активно побутував у краї, про що свідчать опубліковані уснословесні збірки¹⁷. Інший засадничий чинник – складне політичне й економічне становище Закарпаття,

⁶ Франко І. Кошут і Кошутська війна. *Життя і слово*. 1894. Т. I. С. 461–477.

⁷ Sztripszky H. Kossuth Lajos a ruthén népköltészetben. *Ethnographia*. 1907. № 18. P. 157–162; 243–248; 299–307.

⁸ Кузеля З. Угорський король Матвій Корвін в слав'янській усній словесності, розбір мотивів, зв'язаних з його іменем. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1905. Т. 67. Кн. 5. С. 1–55.

⁹ Лінтур П. Король Матвій Корвін в угро-руської народної традиції. *Народна школа*. Унгар: Статті: 1940/41. № 7. С. 124–134; Тексти: 1940/41. № 8. С. 150–156.

¹⁰ Мельник В. М. Історія Закарпаття в усних переказах та історичних піснях. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 1970. 226 с.

¹¹ Сенько І. Історичні події Угорщини в усній традиції українців Закарпаття. *Acta Hungarica*. 1992. Вип. III. С. 84–88.

¹² Мушкетик Л. Фольклор українсько-угорського порубіжжя. Київ: Український письменник, 2013. 496 с.

¹³ Szabó O. A magyar oroszokról (ruthénekről). Budapest, 1913. 300 p.

¹⁴ Bonkáló S. A magyar rutének. Budapest: Kellner Ernő K., 1920. 431 p.

¹⁵ Ortutay Gy. Rákóczi két népe. Budapest: MEFHOSZ K., 1939. 47 p.

¹⁶ Кріза І. Угорська визвольна війна у фольклорі українців-русинів. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 4. С. 89–98; Кріза І. Угорський король Матяш в усній народній творчості Закарпаття. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 2. С. 60–65.

¹⁷ Vannak ringó bölcsők: Kárpátaljai magyar népballadák / gyűjt., szerk., a bevezetőt és a jegyz. írta Vári Fábán L. Ungvár: Intermix Kiadó, 1992. 407 p.; Ungi népmesék és mondák / gyűjt. és bev. rész írta Gécz J. Budapest: Akadémiai K., Madách K., 1989. 620 p.; Rákóczi virágai: Kárpátaljai történeti

до того ж вищий клас тут зазвичай репрезентували іноземці. Тому в уснопоетичній творчості особливо відчутний потяг до соціальної справедливості (*правди*), покращення життя, прагнення покарати кривдників-панів тощо.

Справедливість не могла торжествувати в житті, тож реалізувалася у художніх творах. Такий жанр, де всі мрії та бажання здійснюються, – казка, яка до того ж має дидактичну, повчальну функції. Відповідно до моралізаторської настанови, казка чітко розмежує добро і зло, бідних і багатих, панів та селян тощо. У казках завжди перемагає справедливість (у народному розумінні), тому образ справедливого чесного короля, захисника селян, знайшов на Закарпатті сприятливий ґрунт. Певною мірою до його формування додалися риси популярного персонажа казок краю – сивобородого старого, діда-всевіда; подеколи це персоналіфікація Сонця; він усе знає і бачить, допомагає людям, розуміє їхні біди та проблеми, дає поради тощо, тобто є, по суті, моральним авторитетом. Цей ідеалізований образ позначений такими позитивними людськими рисами, як мудрість, справедливість, чесність, доброта, емпатійність тощо.

Цілком оригінальний український твір – казка про короля Матяша й Погандівча (Поган-дівку), що існує в численних варіантах. Тут міжнародні мотиви поєдналися з місцевими топонімічними, історичними легендами та переказами (про Невицький замок тощо), світ чудесного – з реальними подіями пізнішого часу, становищем селян під владою землевласників, панщиною. Король тут іменується також Матіашем, Матієм, Матвієм, Матвієм Корвіном, Мачко-кралем. Основний мотив твору – перемога Матяша над потворною чарівницею Поган-дівкою (Поган-дівчам), язичницею чи туркинею, яка жорстоко експлуатує місцевих селян. Світові мандрівні сюжети про вибори короля за допомогою корони, що літає, та розквітлої галузки набувають місцевих особливостей. Щоб надати розповіді достовірності, збудити симпатію до головного героя, казкар вводить до сюжету місцеві реалії. Так, простий хлопець-русин походить зі села на Закарпатті («Як простий хлопець з Оріховиці став царем»), він наймається служити в малярське село до газди-русина / газди Галайди, оре поле тощо. Однак стати царем йому суджено ще при народженні, про що засвідчено вже на початку твору, а згодом його господар (ним може бути коваль) помічає у хлопця на плечах золотий хрест і передрікає майже по-біблійному: «Я слуга твій буду, не ти мій!»¹⁸. Проте найбільше українських варіантів збереглося на відомий у фольклорі інших народів мотив виборів короля за допомогою корони, яку пускають у повітря, і вона, політавши, три рази поспіль сідає на голову бідного хлопця, чим велике панство страшенно невдоволене: «За тото го ни хотыли покоронува́ти, жи вун такій ниве́ликий, худо́бний, сирохма́н і Русна́к»¹⁹. Те, що король походить із низів і стає ним всупереч волі вельмож, вважається Божим призначенням. Після перемоги над турецьким султаном Матяш розбудовує свій край, йому приписують заснування місцевих замків-фортець: «Тай так забраў сьа до Уго́ршчини Ма́гьаш-краль з во́ськом, тай кральваў, до́ки жиў. Розбиў за́мок ў Ху́сты, розбиў за́мок ў Кіраге́лменцу, розбиў за́мок ў Се́редньум,

és helyi mondák / összeáll. B. Keresztyén. Ungvár; Budapest: Intermix K., 1992. 136 p.; Kárpátaljai magyar népmesék / упоряд. П. Лизанець. Ужгород: Карпати, 2019. 244 с.

¹⁸ Легенди нашого краю / ред.-упоряд. П. Скунь. Ужгород: Карпати, 1972. С. 27.

¹⁹ Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. II: Казки, байки, оповідання про історичні особи й анекдоти. *Етнографічний збірник*. 1898. Т. 4. С. 171.

розбію́ замо́к Кам'янецький і типе́рь пу́стї сто́ять. І хто́ би ни ві́роваў, та очі́ма му́гби уви́діти, бо йи́ так. Вун трима́ў ру́ську ві́ру, трима́ў із наро́дом благо́честі́вим, храни́ў Уго́ршчину»²⁰.

Твір – чарівна казка з динамічним сюжетом, дидактичною спрямованістю, тут задіяно чимало казкових стереотипів, діалогів, формул, загадок – ці засоби урізноманітнюють розповідь, надають їй стрімкості, таємничості, сприяють розвитку сюжету, дій персонажів. Матяш – типовий казковий герой, він має певні надприродні здібності, володіє чарівними предметами, перемагає не лише за допомогою сили, а й хитрощів, адже суперник набагато сильніший. Водночас він уособлює і достоїнства народного героя-визволителя, національного героя українців-русинів, наділеного кращими людськими чеснотами й рисами вождя. Типова казкова бінарна опозиція *бідний–багатий* тут позиціонується так, що король Матяш має селянське походження, тобто він свій, із бідняків, а опозиція *свій–чужий* щодо національності медіюється так, що Матяш виявляється русином за походженням і вірою, боронить країну від зовнішніх ворогів та діє у знайомих оповідачеві й слухачам обставинах. Про це свідчить І. Кріза: «Характерною особливістю українських переказів є те, що герой походить з певної місцевості. Слуга на ім'я Матяш працює у русинського попа, він сам русин і народився в місцевості, в якій і записано переказ. Ці та подібні елементи належать до специфіки переказів... Однак ми знаємо, що в традиції інших народів (словаків, сербів) перекази про Матяша не включають цих елементів, або ж лише спорадично (Kotrovsky, 1957, с. 112). Тут король є будайським вельможею, і лише подія вказує на місцеве походження. У закарпатському фольклорі зв'язок короля й народу особливо підкреслюється, є підтвердженням вже сказаного»²¹.

Протагоністові Матяшу як *своєму* протистоїть антагоністка Поган-дівка, язичниця, що має нелюдські риси. З часом міфологічний образ Поган-дівки став утіленням також чужої, супротивної християнській сили, її названо туркинею, дочкою султана/паші. Як і в інших казках, протиставлення тут іде по лінії: хороший–поганий, свій–чужий, тобто вона чужинка як за походженням, так і за вірою. Водночас, як місцевий персонаж, вона наділена реальними рисами жорстокої поміщиці-самодурки, яка нещадно визискує своїх кріпаків, «мучила людей, мусили їти на роботу, на панской»²².

Цілком конкретні географічні назви та кілька топонімічних переказів Закарпаття також пов'язані з Матяшем («Матяшівка» про приховані скарби та ін.). У творах наголошено, що він свій, місцевий. Типова ініціальна казкова формула прикріплюється до його імені: «Се було в ті часи, коли у Будапешті королем був наш чоловік Матій, або Матяш»²³. А у фінальній частині казки з записів Євгена Перфецького про Поган-дівка зазначено: «Матвій – руській наш слуга».

Король Матяш у фольклорі постає вершителем вищого правосуддя – відновлює порушену справедливість, карає зажерливих панів, чинить це повчально

²⁰ Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. С. 173.

²¹ Кріза І. Угорський король Матяш в усній народній творчості Закарпаття. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 2. С. 65.

²² Вархол Н. Матвій Корвін у народній прозі українців Східної Словаччини. *Наукові записки Музею української культури у Свиднику*. 1988. Т. 15. Ч. I. С. 145.

²³ Зачаровані казкою (українські народні казки в записах П. В. Лінтура) / упоряд.: І. М. Сенька, В. В. Лінтур. Ужгород: Карпати, 1984. С. 29.

і дотепно («Як пани знущалися з солдатів-героїв», «Псячий / писій торг у Будапешті», «Поділена нагорода»). Для цього подеколи використано такий відомий у міжнародному фольклорі атрибут, як перевдягання, що допомагає дізнатися правду і встановити правосуддя. Маскуючись, король одержує таку інформацію, без якої *неправда* навряд чи була б ліквідована: «Коли Матяш став малярським королем, не забував про те, що він з простого роду: дуже добре знав життя простих людей і, де лиш не треба було, судив у бік бідних. Айбо пан – паном, не раз пани крадькома кривдили простих людей. Щоб дізнатися, як живуть бідні люди, як пани дотримують королівські закони, Матяш перевдягався в селянина і мандрував по своїй країні»²⁴. І хоча за часів Матяша ще не було панщини (розповіді про неї додали згодом), у фольклорі втілилися віковічні мрії людей про захист від підневільного, рабського існування. Ці твори містять менше вигаданих елементів, вони відносно реалістичні, є в них згадки про тяжку виснажливу працю «від семи до семи», без відпочинку, без перерви на обід тощо, голодування, забиття людей панськими посіпаками чи самим паном, повну беззахисність перед вищими станами тощо: «Отакий справедливий був Матяш. Один справедливий чоловік був на світі. Та й такий має вмирати. Прислів'я говорять: “Умер Матвій – умерла й правда!”»²⁵. Вислів – аналог угорського прислів'я.

У багатьох варіантах в угорському й українському фольклорах трапляється сюжет «напис на колоді» («Матяш і клужський староста», «Король Матяш і війт», «Як Матяша били в Коложварі»), де король на власному досвіді пересвідчується про знущання над робочим людом. Про переможні війни проти турків згадано у творах «Як пани знущалися з солдатів-героїв», «Павло Киниж». Тут Матяш відновлює порушену правду; на відміну від «злих», є «добрим» паном, що цілковито відповідає його ідеалізованому образу та наївній вірі селянства у благородного короля. В інших варіантах до казки чи переказу долучається мотив про соляний колодязь. Соляні шахти мали велику цінність для краю, соляні води – ропу – називали «даром Божим», адже сіль була невідома марамароському селу – її заміняла ропа.

Король Матяш у новелістичних казках Закарпаття нічим не відрізняється від простого селянина – він розуміється на худобі, виноградарстві, займається фізичною працею (рубає дрова тощо), фізично витривалий («Як Матяш гостив простаків і панів», «Як Матяш обробляв панами винницю»). Матяш виявляється хитрим і винахідливим, стверджує та доводить, що простий чоловік розумніший за пана. Він цінує в людях правдивість і карає обман та брехливість, про що йдеться у версіях популярної казки на сюжет «Поділена нагорода» (ATU 1610)²⁶.

У словацькій, угорській традиціях, українських казках Галичини та Закарпаття поширений переказ про те, як перевдягнений король (Матяш та ін.) заблукав і зустрівся з пастухом, який привів його до себе додому на вечерю (казки «Як Матяша

²⁴ Три золоті слова: Закарпатські казки Василя Короловича / запис текстів та впоряд. П. В. Лінтура. Ужгород: Карпати, 1968. С. 223.

²⁵ Чарівна торба: Українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я / запис М. Шопляка-Козака; упоряд., передм., прим. та словн. І. М. Сенька. Ужгород: Карпати, 1988. С. 24.

²⁶ ATU – The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson / By Hans-Jörg Uther. Helsinki, 2004. Part. 1. 619 p.; Part. II. 536 p.; Part III. 285 p.

у колибі гостили», «Як Матяш-король з Юрою зійшовся», «Король Матяш і бідний дроворуб»). Запросити додому й погостувати стравами перевдягненого гостя чи незнайомого мандрівника – звичай із Біблії, античних міфів, середньовічних розповідей, фольклору кожного народу. Цей надзвичайно поширений наратив виразно віддзеркалює селянський світогляд, таємницю популярності короля, адже його люблять за те, що він мешкає разом із простим чоловіком, сприймає його мудрість, моральні настанови, сповнену людської гідності поведінку. Так само у *простому платті* Матяш приходять на полонину Менчул/Синевирську («Матяш і вівчарі» та ін.), де вівчарі їдять *токан* із сиром, головний у них *ватаг*, вони пригощають короля, бесідують із ним. На ніч вівчар дає йому теплу *гуню*, а сам прикривається *вуйошом*, пригощає короля *токаном* із бринзою. У творі мальовничо відображено пастуший побут. Західноукраїнські казки про Матяша, охоплюючи багато мандрівних світових сюжетів, різночасових напластувань, мають місцеве забарвлення, містять чимало місцевих реалій, а також лексичних угорських запозичень і діалектизмів.

Видатною подією в житті Угорщини було антигабсбурзьке визвольне повстання під проводом князя Ференца II Ракоці 1703–1711 рр. На Закарпатті та сусідніх територіях особливо відчувалося посилення феодално-кріпосницького гніту, віденська влада проводила тут жорстку централізаторську політику, насильне введення унії, що спричинило національні та релігійні утиски українців-русинів. Кинувши гасло «За віру, батьківщину і свободу», Ракоці підняв на боротьбу всі стани населення імперії, що протистояли Габсбургам. За історичними даними, коли він 1703 р. прибув на Закарпаття, то на його бік перейшла велика кількість українських селян із різних комітатів (областей) регіону. І хоча бойові дії визвольної армії Ракоці точилися деінде, Закарпаття стало основною базою війни, і, крім селянських загонів, давало багато матеріальних ресурсів для війська, у містах краю розроблялася стратегія й тактика антигабсбурзької боротьби. Мукачівський замок став резиденцією Ракоці в час війни, де він приймав іноземних послів, керівників повстанських загонів тощо. Повстання як почалося, так і закінчилося на Закарпатті – найдовше трималася Мукачівська фортеця. Для угорців князь Ференц II Ракоці – національний герой. Про нього та події визвольної війни зберігся багатий різноманітний фольклор, як пісенний, так і прозовий. Наративи про відомого князя зафіксовано і на Закарпатті²⁷. Ці зразки ввійшли до багатьох збірок легенд та переказів. У переказі «Про князя Ракоція» стисло узагальнено основні переломні віхи його життя – ув'язнення габсбурзькою владою, перебування у віденській в'язниці, втеча до Польщі, де він організував збройний загін, із яким 1703 р. перейшов Верецьким перевалом через Карпати й підняв закарпатських угорців, українців, словаків, румунів на національно-визвольну війну.

Українські перекази відтворюють основні моменти визвольної війни, які слугують підґрунтям, а вже на нього нашаровуються інші події локального значення, переплітаються між собою. Повстання може служити фоном для висловлення народом своїх поглядів на певні моральні проблеми, обумовлювати географічну назву тощо. Сам Ракоці, згідно з народними симпатіями, постає позитивним героєм, що цілком узгоджується з загальносвітовим фольклорним каноном зображення справедливих і мудрих владників – раз він добрий король чи цар, захисник бідних, раз воєвода,

²⁷ Rákóczi virágai: Kárpátaljai történeti és helyi mondák / összeáll. B. Keresztyén. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1992. 136 p.

що скасував панщину, або ж благородний розбійник. Головне, що він виступає на боці обездолених і має владу чи можливість для їхнього захисту, з ним пов'язані їх надії та мрії на краще щасливіше життя. Фольклор про Ракоці може переплітатися з мотивами уснопоетичної традиції про короля Матяша та Лайоша Кошута. Народна проза про Ракоці реалістичніша, менш вигадлива, адже події ближчі за часом і локусом, натомість матяшівський фольклор репрезентований переважно новелістичними й чарівними (меншою мірою) казками, тому там більше вигадки, персонажів, сюжетних ліній, казкової обрядовості, формульності тощо, вони розлогіші. До них доєдналося чимало мандрівних мотивів, міжнародних анекдотів. Та в цих розповідях менше історичної правди, місцевої топонімії.

У народних переказах постає Ракоці традиційно ідеалізована – він чесний, справедливий, не цурається простого народу. У творі «Ракоці у Підколодзі» йдеться про реальні події: його втечу до Польщі, де він готував повстання. Народна фантазія приводить князя в селянську хату, де той нібито ночував. Його змальовано зі симпатією. Ракоці їсть просту селянську їжу, спить на столі, а коли батьки «зачитують» дитину, яка плаче й заважає королю спати, він виявляє розуміння ситуації і каже: «Дитина над короля, коли хоче, тоді плаче». Сам князь Ракоці насправді не був аж таким демократичним, хоча, перебуваючи в молодості за кордоном, засвоїв багато свободолюбних ідей. Він – вихідець зі знаті й боявся великої активності простого люду, головною метою ставив вигнання Габсбургів, а не скасування феодально-кріпосницьких порядків і визволення селян.

Князь може діяти інкогніто, що дає йому більше простору для дій у простонародному середовищі; може перевдягатися бокорашем (плотогоном) і ночувати в бідної вдови, а вранці непомітно залишити їй тисячу флоринів (монет), увіткнутих у хліб, і папірець із закликом вступати до його війська: «Всі бідні русини, котри хочете бути обдаровані так як Мазуриха и освобожені уд панув, вступайте у войско Франца Раковція»²⁸.

У переказі «На Лемацькім» відображено реальні події повстання Ракоці. На початку червня 1703 р. військо на чолі з Тамашем Есе (Tamás Esze) зібралося біля с. Довге Угочанського комітату, де сподівалося зустрітися з Ференцем II Ракоці. Проте 7 червня їх наздогнали лабанці – армія, створена іспанцями Північної Угорщини для боротьби з повсталими. У самому наративі мовиться про походження назви поля поблизу р. Боржави. Він починається з того, що «розійшлася вістка між русинами, що Раковці рушив з Польщі, щоб визволити народ наш і руську віру від папістів. Розійшлася чутка, що всі русини мають йому допомагати»²⁹, а біля Довгого відбувся бій між «куруцями й лабанцями, межі русинами і цісарем. Там пролилося багато крові, бо вояки цісаря були добре озброєні, а русини “мали дух, та не мали зброї”». Відтоді поле назвали Лемацьке. Переказ передає визвольні прагнення русинів, їх силу духу, певну ідеалізацію образу Ракоці, з яким вони пов'язують також надії на збереження православної віри, боротьбу з окатоличенням, що, звісно, не відповідало дійсності. Трапляються тут історизми, як-от *жуна* – угорська область, звідси *жупан*, *куруци* – воїни-повстанці, ім'я Ракоці передається як Раковці, тобто довге угорське «о» звучить тут як «ов», що загалом властиве традиції краю.

²⁸ Линтур П. Франц Ракоци II в угро-русской устной традиции. *Народна школа*. 1940. № 9. С. 187.

²⁹ Легенди Карпат / упоряд. Г. Ігнатовича. Ужгород: Карпати, 1968. С. 227.

Деякі речі належать до культу Ракоці: криниця, дуб, скриня, стіл. Шандор Бонкало на початку ХХ ст. писав: «Старі рутени й досі розповідають про Ракоці... У багатьох селах і зараз рутени показують дуб, під яким він спочивав, або той великий стіл, на якому він спав. У поселенні Везерсаллаш (Берегівщина) перед світовою війною один господар показував мені скриню півтора метри довжиною, метр шириною і метр висотою, яку використовували як стіл, на якому спав Ракоці, коли після поразки визвольної війни утікав до Польщі. Ще й вирізав на столі свою монограму. Мало знайдеться сіл на берегівській Верховині, де згідно з народною традицією не бував Ракоці»³⁰. Автор наводить і прислів'я: «Буде, як прийде Ракоці», тобто ніколи.

Про князя збереглося чимало топонімічних переказів, де пояснена назва села, річки, поля на Верховині. А село, де переховувався Ракоці, назвали «Бовцар» (тобто, був цар). Села на Виноградівщині теж навіюють спогади про Ракоці, який тут проходив, а люди, котрі з ним прийшли, нібито заснували с. Раковець. Назву с. Ракошин (Ракошин) на Мукачівщині, за свідченням переказу, одні жителі виводять від слова «рак», інші – від першого жителя, угорця на ім'я Ракоші, а деякі вважають, що тут певний час у роки повстання перебував Ракоці.

До розповідей про князя Ференца II Ракоці ввійшло чимало мандрівних мотивів. До своїх солдатів він ставиться як до рівних йому – переказ «Як Ракоці говорив із вояками», що віддзеркалює уявлення про доброго можновладця, який любить свій народ, однак не знає про його біди, бо обдурений підступним оточенням. Мотив перековування підков коня задом наперед – один із домінуючих в усній традиції про легендарного князя. За діалектним висловом, коня перековують *наруби* і герой утікає від погоні австрійців чи німців. В іншому творі князь, переслідуваний німцями, прискакав так на Шаланецьку гору, тут пообідав на великому камені (що нібито зберігся донині), на якому саблею вирубав виделку й ложку. Гора чи підвищення з каменем, де висічено відомості про героя, трапляється в переказах інших народів, мотив про відбиток ноги/лапи людини чи надприродної істоти на скелі або камені – свідчення її символічної присутності. На перекованому *наруби* коні Ракоці може втікати через підземний хід – у народних переказах нерідко знаходимо згадки про міста, монастирі, фортеці, пов'язані між собою таємничими підземними ходами.

Про часи, що передували повстанню і дотичні до української історії, згадано в легенді «Вишково». У ній мовиться про конкретні домовленості між угорцями й козацькими послами: «Десь у ХVІІ ст. у Вишкові скликав Державні збори Ардялу (Трансільванії) князь Дердь Ракоці II. Він прибув сюди з військом, котре прямувало в Польщу. Цей військовий похід був із шведським королем Карлом XII і Богданом Хмельницьким. Вони готувалися до війни із шляхетською Польщею»³¹. Похід став невдалим – польські війська перемогли, завдавши великої шкоди поселенням краю, зокрема Вишкову. З історії відомо, що між Богданом Хмельницьким і мукачівським князем Дьордем II Ракоці (György II Rákóczi) встановлюються дружні дипломатичні відносини; останній приймає Богдана Хмельницького у своїй резиденції – Мукачівському замку.

³⁰ Bonkáló S. A rutének (Ruszinok). 2. bővített kiadás. Basel; Budapest, 1996. P. 27.

³¹ Чорі Ю. Жива історія: Сюжетно-тематичний огляд народних легенд, переказів та оповідей. Мукачево: Елара, 2000. С. 134.

Крім цих подій, західноукраїнський фольклор віддзеркалив ще одну угорську визвольну війну – революцію 1848–1849 рр. під проводом Лайоша Кошута, постать якого, однак, трактував неоднозначно. Революція під проводом Кошута викликала піднесення національно-визвольного руху народних мас Закарпаття. На початку повстання на заклик угорського уряду тут почали створювати збройні сили нових органів влади – загони національної гвардії, до складу яких упродовж квітня–червня 1848 р. вступили тисячі селян, ремісників, дрібних торговців, студентів тощо. Однак угорське ліберальне дворянство виступало проти політичної самостійності інших народів Угорщини. На Слов'янському конгресі, що відбувся 2 червня 1848 р. у Празі, депутати порушили питання про широку автономію Словаччини та Закарпаття в межах Угорської держави. З тактичних міркувань Відень підтримав ці прагнення, на відміну від угорців, використовуючи національні протиріччя угорців зі словаками, українцями, південними слов'янами.

Чинником, який ускладнював становище Угорщини, було половинчате вирішення аграрного питання. Заходи уряду Кошута, спрямовані проти селянства, позбавили його підтримки широких народних мас, зокрема слов'ян. Володимир Вернадський писав: «Кошут становить собою чудовий тип людини, передової за своїми поглядами і водночас надто вузько національного патріота. Як соціальний реформатор він залучив на бік угорців маси угорського населення, та все це було зіпсоване іншими його діями та діями його товаришів»³². І далі: «Головною їх помилкою, помилкою самостійного і недалекогоглядного уряду була висловлена ними зневага і пригнічення маси слов'янського люду. В той час, як мадярці в особі свого національного поета Ш. Петефі вимагали свободи всього світу і визволення всіх пригнічених, вони відмовлялися в цій свободі іншим народам»³³. Тому вже восени 1848 р. закарпатські українці не підтримали заклик угорського Комітету національної оборони всім стати на захист вітчизни. Селяни чинили опір мобілізації. Імператор Франц-Йосиф I (Ferenc József I), наляканий революцією, звернувся за допомогою до царя Миколи I (Николай I), який у червні 1848 р. прислав для придушення 200-тисячну армію під командуванням генерала Івана Паскевича (Іван Паскевич), яку закарпатці зустріли довірливо. Чимало укріплень, серед них Арад, Мукачеве, Комарно (Комаром) довго тримали оборону, та революція все одно закінчилася капітуляцією угорців. Кошут утік спершу до Туреччини, а потім перебрався до Англії.

Щодо закономірностей розвитку історичного фольклору, науковці свідчать, що він зберігає правдивий зміст близьких історичних подій, щонайбільше трохи перебільшуючи. Що віддаленіша подія, то вільніше пов'язуються між собою стереотипи. У наративах змішуються елементи невірницьких, розбійницьких, жебрацьких пісень, військових історій, новотворів, віршів-звісток тощо. Це стосується і кошутівського фольклору. Уснословесна творчість про вождя демократичної революції 1848–1849 рр. Лайоша Кошута репрезентована народними піснями та переказами і відтворює основні моменти визвольної війни – мобілізацію місцевого населення, його боротьбу за свободу, прихід російської армії та поразку, капітуляцію і втечу

³² Мазурок О. С. Володимир і Георгій Вернадські про Угорську Русь. Ужгород: Мистецька лінія, 2009. С. 95.

³³ Там само. С. 96.

Кошута тощо, а також таке насущне для селян питання, як ліквідація панщини, яку він пов'язує з Кошутом чи з царем.

Народні погляди на Кошута в піснях суперечливі. Вони є напівавторськими творами, що збереглися на Закарпатті та Галичині й частково містять антиугорські мотиви, засудження Кошута, в інших – його поразка викликає співчуття. Микола Костомаров писав: «Народное сердце бывает своенравно неудоборазгаданно в сочувствии к личностям, о которых сохраняется доброе воспоминание в народной массе»³⁴. У багатьох варіантах збереглася найпопулярніша пісня про Кошута («Загадала Італія»), основні мотиви якої: наляканий цар просить допомоги в царя, прихід російського війська в Угорщину, облога і взяття Комарно, капітуляція угорців та втеча Кошута. З одного боку, з Кошуттом пов'язані надії на визволення, свободу, народ співчуває його поразці, з другого – висловлюються антиугорські настрої, простий люд його не підтримує. Симпатії до російського царя на противагу Кошутіві угорська дослідниця І. Кріза пояснює російською пропагандою, її поширенням через лубкові та інші видання³⁵. За словами Гядора Стрипського, одночасно з походом росіян з'явилися публікації, що прославляли царя, їх друкували в багатьох місцях на шляху просування армії, за посередництва газет, ярмаркових співаків. Вірші проросійського спрямування переходили в народ. Прислужилися цьому і москвофіли. Михайло Драгоманов свідчить: «Початок москвофільської групи сягає ще до 1848 р. до побуту москалів в Угорщині для задушення мадярського повстання за часів А. Добрянського, що був австрійським комісаром при московському війську. Від тої пори закоренився погляд в деякій групі інтелігентів, щоб увільнити русинів від мадярського ярма можуть тільки москалі, а щоб вони хотіли вставлятися з ними, треба русинам признаватися до однієї національності з москалями. Се вони робили до війни, а тепер продовжують робити з привички»^{36*}. Варто також зазначити, що Кошут лише після тяжких поразок у липні 1849 р. пішов на поступки селянам й оголосив про рівноправність національностей, але час був згаяний. Українські селяни не хотіли воювати за чужі інтереси, протестували проти насильного рекрутства, вербунку: «Кошуте, Кошуте!/ На што нас вербуєшь?/ Мало машь піязи,/ Чім нас выгодуєшь?»³⁷. Новобранці-втікачі бояться: «Ой як же нас, побратиму, Кошут ізлапає,/ Еј то то нас, товаришку, на мак порубає»³⁸. Самого Кошута в піснях називають Венгром, старим венгром; його прізвище тут вжито у кличному відмінку, як зменшувальне тощо, що притаманно українським народнопісенним звертанням: Кошуте, Кошутечку, Кошутенько, Кошутище.

Натомість перекази зображують Кошута як народного героя, справедливого правителя; у рядах його війська закарпатці воюють за національну й соціальну

³⁴ Костомаров М. І. Малороссийские народные предания и рассказы. *Русская старина*. 1877. № 5. С. 128.

³⁵ Kriza I. Magyar szabadságharc a ruszin népköltészetben. *Tanulmányok a hazai bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzáról*. 2000. № 3. P. 147.

³⁶ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Женева: Печатня «работника» і «громади», 1881. С. 29.

* Либонь, ця «привичка» триває і досі, бо росіяни є активними інспіраторами політичного русинізму.

³⁷ Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Москва: Университетская типография, 1878. Т. I–III. С. 132.

³⁸ Франко І. Кошут і Кошутська війна. *Житє і слово*. 1894. Т. I. С. 461–477.

свободу, відміну панщини, якій присвячено чимало місця в розповідях краю. З часом у наративах відбувається перестановка часу та простору: одні історичні персонажі й локуси заміщують інші, актуалізуються, художня дійсність заступає історичну. І хоча революція 1848–1849 рр. не зачепила Закарпаття, народні симпатії до Кошута, якого можна вважати ліквідатором панщини, сприяють прив'язці цього образу до локальних подій. Він, як і інші відомі правителі, у народних розповідях має на власні очі побачити побут своїх підлеглих, особисто перевіряє скарги: «Люди скаржилися на своє тяжке життя. Даколи писали жалоби в Будапешт і Відень, у міністерство. Кошут Лайош читав сесі жалоби й рішив піти помежи народ, аби своїми очима видіти його біду. Так він убрався у плаття простого чоловіка й пішов у Фогораш, де находився великий графський двор...»³⁹. У творі «Легенда про Кошута» згадано, як він обдурив панів, ліквідує панщину. Ці тексти нагадують деякі розповіді про короля Матяша, а також містять певні алюзії до українських казок краю (загадка царевича про трьох коней).

Народні уявлення про іноетнічних історичних героїв формувалися на Закарпатті під впливом різних обставин: передусім запозичень, їх модифікацій та переробок у зв'язку з власними поглядами жителів на певні події і діячів, їх інтенцій та сподівань. На відміну від більш реалістичних творів про очільників антигабсбурзьких повстань князя Ференца Ракоці та Лайоша Кошута, образ короля Матяша формувався як суто легендарний, із певними фантастичними казковими елементами, обростав мандрівними мотивами про інших європейських владників, на що вплинув час і письмові джерела, у народній уяві він стає *своїм* – вихідцем із селян, одновірцем та патріотом, народним заступником. Так само демократизм, близькість до народу, його захист і справедливе правосуддя приписують у переказах й іншим угорським діячам – князю Ференцу II Ракоці та Лайошу Кошуту, образи яких стали втіленням надій і сподівань пригноблених національно й соціально мас та органічно ввійшли до фольклорних сюжетів і мотивів. У народних піснях збереглися й альтернативні погляди на Кошута, який не виправдав сподівань народу і тому засуджується.

³⁹ Чорі Ю. Жива історія: Сюжетно-тематичний огляд народних легенд, переказів та оповідей. Мукачево: Елара, 2000. С. 77.

РОМАН І ЗАКАРПАТСЬКА УГОРСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР

Багато хто може задуматися: чи взагалі існує закарпатська угорська література? Об'єктивно відповісти на цю онтологічну проблему навряд чи можливо. Корисніше, очевидно, поміркувати над таким, чи стане узвичаєною така розповідь про історію літератури, що охоплює певні канонізовані літературні тексти та їхнє прочитання; розповідь, яка у ХХІ ст. створить і заодно переписе саме поняття «закарпатська угорська література»?

Зміна політичної системи, що настала з розпадом СРСР та всього соціалістичного табору, – це насамперед економічне, історичне, політичне й суспільне поняття, тож його використання як поворотного моменту в літературному процесі не саме собою очевидне. При цьому ті, що визначають зміну політичної системи як нову епоху, поворотний момент у закарпатській угорській літературі, покликаються насамперед на небачене до того розширення інституційних меж: «Творча майстерня першого закарпатського літературного журналу “*Natodik Síp*” (“Шостий гудок”), діяльність Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), яке почало брати участь і в політичному житті, поживалення довкола нових книжкових видавництв, інша різноманітна робота, що провадилась у культурній сфері – усе це створювало природну поліфонічність культури»¹. Не заперечуючи важливості цього процесу, усе ж наголошу, що, на мою думку, набагато суттєвішою стала паралельна ліквідація насадженої партією жорсткої цензури, яка часто призводила і до самоцензури. Так виникла низка нових форм розповіді та відображення світу, що було просто неможливим за попередньої політичної системи. Двосторонній дискурс між «*розповіддю*», абсолютно і повністю підпорядкованою офіційним культурно-політичним догмам, та «*антирозповіддю*», яка їй опонувала й захищала мову, традиції та ідентичність, але не могла подолати встановлені режимом межі, замінили різновекторні й багаті на відтінки розповідні манери. Водночас наново переписалася і традиційна структура закарпатської угорської літератури: з радянського періоду художню цінність (а отже, й стійкість перед забуттям) продемонстрували ті твори, які здавалися ширими та реалістичними і за нових змінених умов. За таким критерієм за період від Другої світової війни й до зміни політичної системи випробування часом витримав усього один твір – це роман Вільмоша Ковача «*Holnap is élnék*» («І завтра життя»), який вийшов 1965 р., але вже за короткий час був вилучений із бібліотек, відтак перевиданий аж 1989 р., коли письменника вже не стало. Останнє перевидання датується 2007 р. Тож не дивно, що історія літератури дуже довго

¹ Penckófer J. Értékfelmutatás, egység és elkülönülés a magyar kultúrában / szerk. C. Fedinec, M. Vekes. *Kárpátalja 1919–2009 – történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. Budapest; Ungvár, 2010. 524 p.

тракувала закарпатську угорську літературу тільки як поетоцентричну: «Епітет “поетоцентричний” поширився в сімдесятих роках, коли розправила крила ціла когорта молодих поетів, які серед жорстких соцреалістичних обставин воліли знайти себе у світі метафор, ніж у прозі, покликаний відображати радянську дійсність у її революційному розвитку»².

На противагу цьому той, хто окине зором закарпатську угорську літературу з 90-х років до наших днів, а потім зблизка вивчить формування та конструкцію цього регіонального канону, побачить, що проза, зокрема роман, не лише почала домінувати, а й розквітла (це підтверджує низка талановитих творів) і порушила такі питання, які не просто провокували раніше сформовану, місцями схематичну систему цінностей читацької практики інтерпретації текстів, а й узагалі піддавали їх сумніву. Ця проза дала імпульс до перегляду вже затверділих меж системи цінностей, змушуючи цим замкнуту в собі регіональну національну самосвідомість та ідентичність порушувати старі кордони. І хоча в оптимальному випадку історична зміна політичної системи – поняття, що перебуває поза межами історії формування поетики та літературності письменства, однак її вплив на закарпатський угорський регіональний канон був таким сильним, що *багаторазово вписався в літературу*, тож її фіксація як зламу епох видається необхідною й сьогодні.

Уже в перші роки після розпаду СРСР почалися спроби підбивання підсумків усвідомлення історичної долі, перегляду минулого та переосмислення закарпатської угорської ідентичності. Першим, хто в цей період почав зображувати дійсність великими епічними полотнами, став Ласло Балла (László Balla). 1990 р. він опублікував перший роман із циклу «A végtelenben találkoznak» («Місце зустрічі – безмежність»). У центр художнього світу власної прози того часу Л. Балла ставить такий тип людини, яка, потрапивши у вир переломних історичних подій, певний час намагається протистояти насильницьким змінам, які здаються їй неприйнятними з морального погляду, але згодом вона стає не просто частинкою, а навіть творцем регіонального варіанта диктаторського (радянського) режиму. Автор застосовує наратив самоствердження та самовиправдання, вказуючи, що за тих обставин у людини фактично не було вибору. До першого роману циклу, що надихався власною біографією і став своєрідною історією епохи, письменник написав коротку передмову-пояснення, якою прагне спрямувати очікування читачів з естетичних пошуків в етичні. Але запропоновану цим текстом можливість етичного прочитання позбавляє певності сам автор, коли своїми вказівками розмиває межі між соцреалістичним, пролеткультівським світоглядом попередніх творів і системою цінностей започаткованого циклу³. Л. Балла, зрештою, навіть після падіння радянського режиму не був до кінця відвертим сам із собою про свою колишню роль та власні помилкові рішення, і це призвело до того, що залишена ним спадщина неоднозначна. Цю дилему вже на початку 2000-х спробував розкрити

² Balla D. K. Címkézett irodalom. *Magyarul beszélő magyarok*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest, 2008. 145 p.

³ З цього приводу Л. Балла писав: «Тим, хто читав мої попередні книги, герої цього мого писання, напевно, видадуться знайомими. І, можливо, такі читачі звернуть увагу, що їх доля іноді відрізняється від тої, яка була в них у давніших творах. Причина цього в тому, що там я малював їхній життєвий шлях з більшою часткою фантазії, а тут прагнув точно відтворити реальність» [виділення моє – В. Ч.]. Balla L. A szerzőtől. *Azt bünteti, kit szeret*. Háttér. Budapest, 1990. P. 7.

на естетичному й поетичному рівнях його син Карой Д. Балла (Károly D. Balla) у двох романах – «Szembesülés» («Протистояння») і «Tejmozi» («Молочне кіно»), де вже бачимо і застосування постмодерних прийомів творення тексту.

Тематично пов'язана з цим регіоном і проза Золтана-Мігая Нодя (Zoltán Mihály Nagy), який намагається передати у слові досвід однієї з найбільших колективних травм угорців ХХ ст. – депортації чоловічого населення, що одержала назву «маленька робота». Автор обирає для цього жанр повісті. Його твір «A sátán fattya» («Сатанинське сім'я») вперше опублікований 1991 р. У центрі – точки перетину долі особистості й історичних змін, етичні виклики в непростих ситуаціях вибору. Головна героїня – згвалтована радянськими солдатами дівчина, кризь призму своєрідного бачення якої ми пізнаємо нелюдяну внутрішню логіку нового, диктаторського за природою, режиму, обмеження свободи окремого індивіда та лицемірне ставлення невеличкої громади одного уявного закарпатського села до жертви. Естер добре усвідомлює, що її вагітність не прийме ні родина, ні село. Тому спочатку думає про самогубство, далі, залишившись безпорадною та без підтримки, зважується на переривання вагітності, а коли задумане не вдається, то в її потьмареній свідомості, у пориві злості спалахує думка вбити власну дитину – те «сатанинське сім'я», «московське поріддя». Напівбожевільний стан героїні викликає саме це ціннісне протистояння: громада, серед якої дівчині доводиться жити, зневажає її, село пліткує про неї, називаючи солдатською шльондрою, коханий покидає, і, зрештою, таке клеймування призводить до потьмарення розуму, нервового зриву. Дитина Естер – невинна, але громада до кінця її життя ставитиметься до неї з недовірою та підозрою. У повісті автор замість всеобізнаного стороннього оповідача використовує тип першоособової нарації. Душевні перепади майстерно передаються на письмі «я-розповіддю», яка коливається між поезією і прозою, безпосередньо передаючи вільний хід думок і почуттів та їх несподівані виливи, які візуально відділяються комами. Це – своєрідний внутрішній монолог, який літературознавець з Угорщини Золтан Берта (Zoltán Bertha) назвав подібним до «листа селянки чи народного репортажу»⁴. Хоча З.-М. Нодь написав багато романів, але жоден із них через невідповідність форми та змісту ні на рівні поезики, ні на рівні естетики не досяг майстерності «Сатанинського сімені». І надзвичайно спрощена форма розповіді-звіту («Tölgyek alkonyu» («Занепад дубів»), «A teremtés legnehezebb napja» («Найважчий день творення»)), і надмірна цілеспрямованість та дидактичність ситуацій і конфліктів («Páros befutó» («Парний фініш»)), і публіцистична мілина (трилогія «Messze még az alkonyat» («Ще далеко до сутінків»)), і помилка з вибором епохи та шаблонний показ стосунків кохання («Ünner Szodomában» («Свято в Содомі»)) – усе це вказує на безуспішність пізніших спроб (або, ще можна сказати, спроб перевершити свій великий твір), навіть якщо в них порушено важливу тематику. Таким є змалювання руйнування та знищення, зображення труднощів соціалізації, нелегальної контрабанди через кордон або фіксування процесу старіння. Частковий успіх деяких пізніших романів беззаперечний, однак навряд чи вони зможуть посісти місце в регіональному каноні поряд із «Сатанинським сім'ям».

У другій половині 1990-х років на Закарпатті з'явиться, а на початку 2000-х заявлятиме про себе все гучніше тенденція, яка акцентуватиме на труднощах

⁴ Bertha Z. Sors és lélek a megalázottságban. *Magyar Napló*. 2000. № 3. 87 p.

розповіді, на неможливості написання роману, на грі текстуальності та світськості, підриваючи віру у велику розповідь та її фрагментарність.

У повісті «Гомутер» («Hamuther») Янош Пенцкофер (Iános Penckófer) завдяки потужній силі мови зумів витворити такий художній світ, який тисячами ниточок пов'язаний із процесом руйнування та відбудови закарпатської ідентичності. Для автора визначальним стає не осмислення великих історичних травм, а пошук шляху людиною, яка відчуває себе зайвою в сучасну її епоху, відтворення її метань і тривоги. Герой твору – звичайний шкільний вчитель Ернев Гомут (його прізвище та початкові літери імені й винесені в заголовок повісті), залишивши родину, вирушає до Будапешта, щоби провідати рідну сестру. Під час подорожі мимоволі стає учасником таких подій (члени російсько-української мафії, упізнавши в ньому «земляка», грабують у поїзді), які ще більше загострюють і так надмірну замкнутість, розгубленість та нав'язливі ідеї героя. За порадою таємничого Шоми з темним минулим, який називає себе то психологом, то психіатром, то знахарем, герой знаходить своїх знайомих і друзів, які переїхали до Угорщини, однак подорож призводить не до одужання, а до немилосердного спустошення: про осіб, яких Ернев відшукав, він знову чує в телевізійних новинах як про жертв. У світі повісті кожен рано чи пізно починає викликати підозру. У центрі «Гомутера» – питання про збереження ідентичності з погляду тих, хто переїхав на той бік кордону. Переселення до Угорщини – хоча про це попередньо мріє кожен – насправді не вирішує проблем маленької людини з корінням меншовартості, що тікає від безнадійності, адже в новому середовищі вона залишається чужою. Місцеві також мислять стереотипами, спрощено називаючи таких мігрантів «руськими», та й самі переселенці не здатні інтегруватися сповна. Сестра героя Емма Гомут так розкаже про розмову з колишньою однокласницею: «Вони, звісно, не соромляться, але ж не змогли, до сьогодні не змогли звикнути до цієї країни. І хоча ніколи б не повернулися, не змогли б жити деінде, це правда, але звикнути до цього, бути *справжнім місцевим угорцем*, – це *достобіса важко*. І від цього, від того, що вони це вимовили, легше стало дихати, і це зізнання, якщо це взагалі можливо, ще більше їх об'єднало»⁵. За спостереженням дебреценського літературознавця Бейли Маркуша (Béla Márkus), одна з новаторських рис повісті полягає у тому, що в ній Угорщину, «її суспільство, матеріальний, духовний та моральний стан»⁶ представлено крізь призму бачення представника меншини.

Принцип колообігу визначає структуру розповіді в повісті «Гомутер»: історія закінчується так, що починається знову, але вже з нового бачення, і розказана вже інакше, адже Шома, сидючи за комп'ютером, починає набирати у вордівському файлі вже відому читачам історію, однак уявляючи на місці Эрнева Гомута себе. А от у романі «Méhe nélkül a bába» («Повитуха без лона») Єви Берніцкі (Éva Berniczky) принцип колообігу, постійного повернення, визначає вже не тільки структуру тексту, а й спосіб подачі історії. Розповідь у творі визначають не так логічно простежені точки причинно-наслідкових зв'язків, як наступальні вільні асоціації місць розрізу минулих і свіжих викликів. Історія стає густо метафоричною, а постаті й події, що з'являються в тексті, в асоціативному жіночому баченні – гротескними. Вже на першій сторінці роману оповідач відзначає: «Мої вирушання більше скидалися на

⁵ Penckófer J. Hamuther. Budapest: Magyar Napló Kiadó, 2002. P. 61. [Виділення моє – В. Ч.]

⁶ Márkus B. Három díjnyertes kisregény. *Tiszatáj*. 2001. № 7. P. 109.

прибуття»⁷. Його запрошує до себе додому, у Богом забуте село Йовну, учитель історії та маніакальний колекціонер книг Світельський, щоб оповідач переклав одну віднайдену рукописну книгу (як згодом з'ясується, щоденник Алли) з неназваної таємничої змішаної мови. Однак оповідач відчуває, що його завдання значно більше, ніж переклад. Спочатку доведеться розібратися з повсюдними пропусками, а також (використовуючи метафору, що неодноразово використана в тексті) розмістити поряд несумісні кольорові черепиці, щоби спробувати скласти в одне ціле, відтворити з уламків розбитий світ авторки щоденника. Незабаром з'ясується, що в майже непорушному світі двох сіл, про які мовиться в романі, – Йоні та Чернооголові – долі остаточно переплітаються, проте такий висновок зовсім не дає підстав трактувати роман як пересічну історію. Адже ми ще маємо вплетені у твір уривчасті, складені в хронологічному порядку сторінки щоденника, які навіть після перекладу залишаються неоднозначними у витлумаченні – процесі, що не завершується навіть тоді, коли, рухаючись текстом, ми все більше пізнаємо й засвоюємо інакшість цієї багатокультурної змішаної спільноти. Метафорична мова Єви Берніцкі, її символіка, алюзії, як відзначає Ференц Вінце (Ferenc Vincze), «обволікають і більше не відпускають читачів роману. ... Текст розкриває свої секрети повільно, у результаті жертовної праці, а повторне прочитання – це не можливість, а по суті вимога»⁸.

Якщо всі три романи («Сатанинське сім'я», «Гомутер» та «Повитуха без лона») перебувають на такому рівні художнього вимислу, який навіть не припускає чи й відкидає можливість біографічного читання, то паралельно спостерігаємо і такі тенденції, які розширюють межі романної фікції: для їх інтерпретації необхідне – десь більше, десь менше – знання біографії автора, а в цьому контексті й певне знайомство із традиціями закарпатської угорської культури. Такими вважаємо романи Кароя Д. Балли «Szembesülés» («Протистояння») та «Tejmozi» («Молочне кіно»), роман-спогад Ласло Варі-Фабіана (László Vári Fábíán) «Tábori posta» («Табірна пошта»), а також певною мірою роман Мар'яни Брензович (Marianna Brenzovics) «Kilátás» («Перспектива»). Необхідно відзначити й те, що ці твори хоч і засвідчують певну подібність у залученні авторського «я» до тексту, але на рівні поетики зовсім різні.

У центрі двох романів Кароя Д. Балли спостерігаємо спробу оцінювання важкої батьківської спадщини: в одному автор не здатен висловити/описати свого ставлення до неї, а в іншому в її притчевості все ж таки вирішується моральна дилема. Персонажі «Протистояння» мають грецькі імена, але в постатях Егіста й Агамемнона, «двох взаємовиключних форм поведінки»⁹, та в образі Ореста, який має обрати між лояльністю до влади та протистоянням їй, легко відчитуються реальні особи: Ласло Балла, Вільмош Ковач і сам автор – Карой Д. Балла. Зрештою, суперечності між Вільмошем Ковачем та Ласло Баллою відходять у книзі на задній план (ця сюжетна лінія виписана дуже уривчасто, неповно) і служать лише виправданням для того, щоби справжнім предметом роману стало щось зовсім інше – історія його (твору) виникнення, ставлячи цим під сумнів формування єдино

⁷ Berniczky É. Méhe nélkül a bába. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2007. P. 5.

⁸ Vincze F. Vajúdó sorok. *Irodalmi Jelen*. 2007. № 72. P. 19.

⁹ Balla D. K. Szembesülés, 121 fragmentum egy regényhiány környezetéből. Pécs: Pro Pannonia, 2005. P. 113.

можливого чи винятково етичного читання. Завдяки цьому автор спонукає читача до гри, сигналізуючи: прочитання традицій цього культурного середовища значно складніше, ніж спрощений біографічний підхід. Цю незвичайну книгу інтерпретували по-різному. На мій погляд, для її аналізу доцільні три підходи (які можна застосовувати навіть одночасно). Якщо підходити до тексту з конвенційльних очікувань (тобто окреслений у творі роман *будь-що має бути написаний*), тоді ми приймаємо тлумачення, навіяне задумом автора: це не що інше, як неіснуючий роман. Нестачу ненаписаного роману заповнюють різні паратексти: записи, коментарі, письменницькі щоденники тощо. Саме з них необхідно було б читачеві, готовому до гри, реконструювати справжній роман. Якщо ж замість авторських інтенцій візьмемо за основу запропоновану текстом гру (тобто цьому роману *треба бути не якимось, а таким, як він є*), тоді можемо побачити, що взятий у біографічному розумінні автор (Карой Д. Балла) у «Протистоянні» не описує, а розписує себе. На *наратора*, який веде розповідь і одночасно залишається в історії та поза нею; на *письменника*, який мучиться зі своїм матеріалом, конспектує, коментує, дає дефініції, веде щоденник, наводить цитати та хоче вести читача попід руку; і, зрештою, на *редактора*, який із підготовленого, надзвичайно гетерогенного рукопису відбирає саме ті частини тексту й фрагменти та розміщує їх саме в такому порядку. У цій інтерпретації «Протистояння» можна трактувати як іронічно написаний роман розвитку і роман-ключ. Якщо ж реципієнт звертає увагу на тисячі культурних кодів, вписаних у текст, приймає правила гри художнього тексту та певною мірою розглядає себе як дешифратора кодів, тоді ця сукупність текстів, яку доцільно читати не лінійно, а гортаючи вперед-назад, видається закарпатською малою енциклопедією, написаною з особистого бачення. Тож у горизонті «Протистояння» ставка робиться не на транслювання певної задалегідь заготовленої справедливості, а на долучення до дилем закарпатського угорського культурного контексту.

У новому романі Карой Д. Балла повертається до більш традиційної оповідної форми роману. Зміну підходу добре відображає те, що наратор «Молочного кіно» – хоча він неодноразово покликається на неможливість написання роману – в одному місці відзначає: «Замість того, щоб відкидати, я віддав свою пам'ять спогадам»¹⁰. Якщо спробувати тлумачити це твердження в межах створеного текстом світу, що й робить наратор, тоді акцент падає на спогади, точніше на їх свідому реконструкцію. «Це дуже рафінований твір»¹¹, – каже про роман критик Чобо Карої (Csaba Károlyi), і це справді так: рафінований, оскільки маємо справу з багатошаровою фікцією. Насамперед у текст закодований експліцитний автор, що в певний спосіб сигналізує про свою присутність, неодноразово називаючи оповідача, який ділиться спогадами, «*моїм героєм*». Маємо й оповідача, позиція та мотивація якого довгий час залишаються таємничими, і який для того, щоб одержати доступ до свого минулого, множить сучасне «я», а потім розсипає у часі й просторі. Завдяки цьому оживають і опиняються в новому світлі певні епізоди з минулого, які складаються в сімейну (уламкову) історію. Однак текст усе ж таки не можна розглядати винятково як сімейний роман, адже до кінця основними залишаються питання розвитку та самоідентифікації оповідача, щоправда в межах сімейних відносин. Мати, яка

¹⁰ Balla D. K. Tejmozi. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2011. P. 191.

¹¹ Károlyi Cs. Kizökkent az idő. *Élet és Irodalom*. 2011. № 42. P. 18.

надмірною любов'ю створювала навколо себе задушливу атмосферу; впертий батько, який видається хорощим майстром, але не дуже талановитим митцем – між такими двома фігурами перемелюється оповідач. І тут міститься ще одна деталь, яка формує фіктивний світ: щоби переосмислити травму від розпаду родини й подолати власну замкнутість, наратор починає писати роман. Ми точно не дізнаємося, але з розрізнених підказок можна припустити, що текст, який якраз читаємо, не що інше, як сам завершений роман. Якщо ж увияти автора не як граматичну особу, а людину з крові та плоті, ім'я якої потрапило на обкладинку не випадково, тоді це твердження можна тлумачити і в контексті інших творів письменника: подібні до фіктивних спогади стануть чимось справжнім без відкидання протистояння з батьківським спадком та регіональними традиціями. Адже читач, що добре знайомий з авторськими есе, його щоденниковими записами, блогами й попереднім романом, досить легко віднайде, хай і в закованому тексті, біографічне «я», яке має амбівалентні почуття до рідного краю, але все ж не може залишити позаду цю – як він сам неодноразово висловлюється в романі – прокляту провінцію. Читач усвідомлює: крізь фікційне плетиво свідомо прориваються вказівки на реальність.

Натомість, читаючи книгу Ласло Варі-Фабіана (László Vári Fábián) «Табірна пошта», здобуємо зовсім інший читацький досвід. Предметна реальність спогадів добре підтверджується біографічними фактами. Автора справді відрахували з Ужгородського державного університету, мобілізували до армії, він спочатку відбував службу в Німецькій Демократичній Республіці, у с. Гарделеген долини Ельби, а згодом був відправлений у Казахстан. Історія закінчується поверненням додому. Якби у книзі було лише це, то її запросто можна би назвати солдатською історією, спогадом чи навіть із певною натяжкою соціографією. Проте логіка формування тексту «Табірної пошти» однозначно містить ознаки романного жанру: добре заокруглені епізоди про військо, солдатські будні, обрамляються цілеспрямовано побудованою історією, яка простежує шлях оповідача, біографічного «я» від мобілізації до повернення в рідний край. Самі спогади формуються наче на двох рівнях. Один – це в біографічному розумінні старший автор, відомий поет Ласло Варі-Фабіан, який за 40 літ повертається думкою до армійських років, описуючи досвід того часу. Ця лінія залишається в «Табірній пошті» непозначеною, це – всього паратекст, що міститься на задній обкладинці книги, оскільки на це звертає увагу сам автор в анотації. Другий рівень – біографічне «я», Ласло Фабіан, який від першої особи однини веде розповідь у теперішньому часі про свою службу, перериваючи розвиток телеологічної розповіді, поділеної на окремі епізоди, своїми роздумами, мріями та спогадами. Завдяки цьому поряд із точними соціографічними описами акцент зміщується на тлумачення власного становища й ідентичності. Фабіан потрапляє до війська – у штучний світ, що функціонує за закритими правилами, перебуває далеко від рідного краю, проводить будні в чужомовному середовищі. Біограф письменника Ендре Папп (Endre Papp) характеризує цю ситуацію так: «Перше враження угорського рекрута – однополчани сприймають його особливим, дивним, чужим. Фактично оточення піддає сумніву його особистісну ідентичність, принесену з дому»¹². Так за період служби в Німецькій Демократичній Республіці й інших місцях стає чужим навіть своє. І це дає для оповідача таку перспективу,

¹² Papp E. Vári Fábián László. Magyar Művészeti Akadémia. Budapest, 2016. P. 195.

з допомогою якої можна переосмислити і, пропустивши крізь особистий досвід та роздуми, заново відтворити розуміння тоді ще поетом-початківцем питання ролі митця і його відповідальності, а більш опосередковано – протиріччя між закарпатською угорською культурою й етичними горизонтами щоденного життя.

Роман «Kilátás» («Перспектива») Мар'яни Брензович також порушує – уже майже провокативно – питання можливості читання як відтворення реальності. Між авторкою та я-оповідачкою, присутньою в тексті, знаходимо багато спільних біографічних рис: названі в біографічній довідці письменниці дані багатьма пунктами перегукуються зі ситуаціями, які переживає оповідачка в романі. Цю створену текстом можливість гри Янош Пенцкофер тлумачить так: «Довідковий текст про те, що, наприклад, авторка живе на Закарпатті, викладає угорську літературу, є реальним матеріалом, достовірність якого чітко підтверджує й художній текст. Так виникає таке прочитання “Перспективи”, яке можна назвати закарпатським»¹³. Елементи простору, що з'являються в романі, радянсько-російсько-українсько-угорські культурні аспекти та змішане мовлення – усе це прив'язане до конкретної громади – закарпатських угорців. Проте роман постійно викидає читача з цієї комфортної стратегії інтерпретації, оскільки порушує кордони. Майстерний поділ книги вказує на добре продуману конструкцію, а світогляд твору переносить акцент на творення, можливість написання, поетизацію. «Дихаю і дивлюся, не пам'ятаю себе. Дитячий вік стерто, та ще кілька фотографій»¹⁴, – каже в одному епізоді оповідачка, натякаючи на складність доступу до спогадів та подвійну природу їх написання: колишні враження, події стануть одночасно незгладимими через опосередкованість, а через свою складність – недоступними. Фотографія фіксує та зберігає мить, але не говорить про минуле. Уламки спогадів, окремі предмети, миттєві враження, вільні асоціації – нараторці треба перетворити в історію досвід, отриманий за посередництва зору. «Перспектива» – дуже ліричний текст, зі структурних одиниць якого (виділених як типографічно, так і абзацами, із віршованими вкрапленнями в деяких місцях) вимальовується такий складний жанр, який поряд із визначенням «роман» можемо назвати і поемою у прозі.

У випадку стисло проаналізованих прозових творів зарахування їх до регіонального канону видається передчасним, адже нема ще тієї мінімальної часової перспективи, необхідної для народження глибших інтерпретацій та оцінок. Однак найважливіше запитання сформулювати можна вже зараз: які підходи мають бути застосовані для процесу канонізації?

До зміни політичної системи питання зарахування були простими (а тому й занадто самоочевидними, механічними): той митець, який живе і творить на Закарпатті, є частиною закарпатської угорської літератури. Сьогодні ситуація вже не така однозначна. Історичні, суспільні й політичні зміни, спрощення перетину кордону, активізація процесу міграції – усе це підтверджує, що походження письменника не достатнє для входження до такого регіонального канону, як і місце публікації творів. Якщо взяти до уваги тільки видання, проаналізовані в цій статті, то побачимо, що найважливіші романи й повісті закарпатської угорської літера-

¹³ Penckófer J. Egy bolygó – földi közelképében. *Hitel*. 2011. № 7. P. 120.

¹⁴ Brenzovics M. Kilátás. Pozsony: Kalligram, 2010. P. 10.

тури *регулярно з'являлися не на Закарпатті. А у книжковій крамниці Берегова їх взагалі не знайдеш.*

Вихідною точкою може стати віднаходження в текстах ставлення до культурної спадщини регіону. Для цього необхідно перенести акценти з автора на текст і його тлумачення. Так можна з'ясувати, що у відносинах між романом та закарпатською угорською літературою є точки дотику не тільки на рівні тематики, а й поетики та історії творення. Таким способом реальною стає можливість формування повністю нової розповіді про історію літератури, сфокусованої на регіональному каноні, що постійно оновлюється. Але насамперед необхідно наблизитися до тексту, до оригінальних форм поетики, загалом до побудови романів для того, щоб ця літературно-культурна традиція вступила в діалог з іншими сучасними канонами та системами цінностей.

Отже, окинувши зором десятиліття після розпаду СРСР, побачимо, що в цьому регіональному каноні з'явилися поетикальні різновиди, які кардинально трансформують сам жанр роману й можливості його прочитання. Навіть якщо це тексти високого рівня фікційності, вони не заперечують відсилання до власної реальності. Це стосується і тих окремих випадків, коли біографічне прочитання відкидається чи й узагалі не заторкується, а постмодерна грайливість робить розшифрування культурних кодів більш непевним та складним.

ДВІ ВЕРСІЇ ПОСТМОДЕРНОГО РОМАНУ: «НЕБЕСНА ГАРМОНІЯ» ПЕТЕРА ЕСТЕРХАЗІ ТА «КОХАНЦІ ЮСТИЦІЇ» ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА

Як постмодерна романна модель виявляється у творчості письменників, які належать до двох національних літератур – угорської та української? Що спільного і відмінного в цьому вияві? Відповісти на ці запитання спробую у розвідці. Угорську репрезентацію моделі представляє «Небесна гармонія» Петера Естерхазі (Péter Eszterházy), а українську – «Коханці Юстиції» Юрія Андруховича. Обидва автори належать до одного покоління (Естерхазі народився 1950 р., Андрухович – 1960 р.), вони – найвідоміші та знакові репрезентанти постмодерного письма у своїх літературах¹, ба більше, їхні романи представляють спільний досвід перебування у просторах Австро-Угорської монархії та топосах залежності від Радянського Союзу. Тож порівняння цих двох романів видається доречним і продуктивним.

Критики слушно відзначають, що і «Небесна гармонія», і «Коханці Юстиції» належать до єдиного постмодерного напрямку. Ознаки постмодерності романів, на їхню думку, – це фрагментарна будова тексту; авторська гра з реальною історією, коли межі реального й уявного розмиваються, а також гра з мовою (у такому своєму вияві, додам, не притаманна для класичного роману); руйнування певних законів романного жанру зі збереженням відповідних жанрових «слідів»; широка інтертекстуальність, яка охоплює самоцитування; наявність широко впроваджуваної іронії; принципова відсутність відповідей на важливі питання людського існування². Водночас спостерігаються певні відмінності в рецепції цих романів. Так, «Небесну гармонію» Естерхазі частина критиків прагла прочитати в жанрових очікуваннях великого класичного роману. Так, Вячеслав Середа (Вячеслав Середа) означає

¹ Показово, що з-поміж здобутих європейських літературних відзнак Естерхазі та Андрухович мають дві спільні: Премія Гердера (перший отримав у 2002 р., а другий – у 2001 р.) та Премія Віленіці (1988 р. та 2017 р. відповідно).

² Див.: Головка Т. Постмодерніст, який шукав правди. *День*. 2000. 29 травня. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/postmodernist-yakuu-shukav-pravdy> (дата звернення: 10.09.2020); Федака С. Родові небеса. *Закарпаття онлайн*. 2020. 10 вересня. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Blogs/127185-Rodovi-nebesa-> (дата звернення: 10.09.2020); Середа В. «Небесная гармонія» Петера Эстерхазі – последний венгерский роман XX века. *Библиотека электронной литературы в формате fb2*. 2014. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%AD/esterhazi-peter/harmonia-clestis/4> (дата звернення: 10.09.2020); Мартиненко А. «Я відкриваюсь наприкінці»: рецензія на книжку Юрія Андруховича «Коханці юстиції». *ЛітАкцент*. 2018. 29 грудня. URL: <http://litakcent.com/2018/01/29/ya-vidkrivayus-naprikintsi-retsenziya-na-knizhku-yuriya-andruhovicha-kohantsi-yustitsiyi/> (дата звернення: 10.09.2020); Коцарев О. «Коханці Юстиції»: антидетектив Юрія Андруховича. Нова книжка стане популярнішою за дві попередні. *TEXTY. ORG.UA*. 2018. 13 червня. URL: https://texty.org.ua/articles/85819/Kohanci_Justyciji_antydetektyv_Jurija_Andruhovicha_Nova_knyzhka-85819/ (дата звернення: 10.09.2020).

романну структуру як таку, що складається із двох не надто пов'язаних між собою «книг». У центрі першої («Нумеровані вислови із життя роду Естерхазі») – батько оповідача, і майже кожен фрагмент починається словами «мій батько». «Але мій батько у цьому випадку – фікція, умовне ім'я, що заміняє імена найрізноманітніших героїв, серед яких – як реальні предки автора, носії одного з найбільш голосних та відомих угорських прізвищ, так і вигадані (або не вигадані) персонажі, від злодія, вбивці, безхатченка до самого Господа Бога, а також літературні герої угорських і неугорських прозаїків. Цей прийом і об'єднує оповідь в цілісну, організовану за законами музичної композиції структуру, допомагає вловити, надати форми і сенсу марності і анархії безкінечно багатоманітній панорамі людського буття і історії»³. Друга «книга» («Сповідь родини Естерхазі»), на думку критика, – «приватний випадок великої Історії, епопея з життя однієї конкретної сім'ї: батьків автора, його діда, баби, найближчих родичів, що складається із приватних і загальних подій (від приходу до влади угорських комуністів у 1919 році і Другої світової війни до депортації всієї сім'ї в провінцію після 1945 року, революції 1956-го і кадаровської “консолідації” 1960-х років); це сага про диктатуру, що пожирає людину цілковито, про розпад світоустрою, який видавався колись тривким»⁴.

Натомість «Коханці Юстиції» критики сприймають не в таких обширних епічних проєкціях, як попередній роман, а як текст, що складається з окремих одна від одної восьми різнорідних частин (історій), і лише остання, «неповна» дев'ята, пов'язує все це в певну цілісність⁵; або бачать його як «фрагментарний роман», для якого притаманне кінематографічне представлення подій⁶.

Тобто обидва тексти більш чи менш епічно представляють певні історії людських життів, що засвідчує їхню романну природу. Але водночас обидва романи значною мірою не справджують поширені читацькі очікування, руйнуючи важливі для жанру оповідні принципи. Вже мовилося про те, що в першій «книзі» Естерхазі образ батька насправді – фікція, оскільки представляє «імена найрізноманітніших героїв» (це ж можна сказати і про введений тут образ матері). У «Коханцях Юстиції» Ю. Андрухович часто пропонує альтернативні версії однієї події (і не схиляється до якоїсь конкретної), які засадничо руйнують принцип всеобізнаного автора-романіста. Іншими словами, обидва твори втілюють як руйнівні, так і творчі тенденції в романному письмі. З цього приводу влучними будуть слова одного угорського критика про «Небесну гармонію»: автор, «викинувши у двері всі атрибути традиційного роману, таємно повернув їх через вікно»⁷. Тут варто дещо уточнити сказане: автори руйнують одні усталені жанрові принципи і водночас утверджують інші. Треба додати, що еластична природа романного жанру дає можливість для найрізноманітніших експериментів із розповідними формами й образними моделями.

Однак для кращого розуміння змістових і формальних властивостей цих романів варто подивитися на них із позиції тих філософсько-естетичних переконань, яких дотримуються їхні автори. Йдеться, як уже зрозуміло, про постмодерний світогляд, який визначає розповідні тенденції цих текстів. Засадниче положення

³ Серєда В. «Небесная гармония» Петера Эстерхазы — последний венгерский роман XX века...

⁴ Там само.

⁵ Головки Т. Постмодернізм, який шукав правди...

⁶ Коцарев О. «Коханці Юстиції»...

⁷ Там само.

постмодерного світогляду – критика логоцентризму, який розвинула західна раціональна думка. Як стверджував Фрідріх Ніцше (Friedrich Nietzsche), насправді немає ані універсальних структур, ані абсолютних тверджень про світ, існують лише позиції, що визначаються тільки лінгвістичною спроможністю носія мови і двома властивими їй обмеженнями (абстрактністю та історичністю)⁸. Оскільки немає ані універсальних структур, ані абсолютних тверджень про світ, то недієздатними виявляються т. зв. «великі наративи» (біблійний, просвітницький, капіталістичний тощо), які власне ґрунтуються на таких твердженнях та розвивали їх. Разом із тезою про довільну природу стосунку означник/означуване (слова і того фрагмента дійсності, який це слово позначає) це призводить до низки кардинальних зрушень у розумінні цілей та завдань літературного твору.

Оскільки слово не репрезентує дійсності, то воно свою вказівну здатність спрямовує вбік інших слів (системи культурних знаків). Це зумовлює потужний розвиток ігрового начала в тексті, коли «звільнені» від представницької функції слова починають грати одне з одним, виявляючи власні значеннєві та формальні властивості. На більш загальному рівні гра в тексті відбувається через звернення до інших текстів і обігрування їхніх властивостей. Така гра – один із виявів важливої для постмодерної свідомості інтертекстуальності. Адже, як вона вважає, не існує ані самобутнього автора (суб'єкта творчого процесу), а відтак ані автономного (у своїй репрезентації) тексту, а є лише текст як наслідок широкої мережі суспільних, культурних, історичних сил; текст як «дзеркало» прочитань інших текстів.

Як уже сказано, постмодерна свідомість засадничо не сприймає ідеї великого наративу, автора як суб'єкта творчої дії й автономності тексту. Також вона критично відноситься до опозицій, класифікацій і «табу», прийнятих у культурі. Все це свідомість розглядає як невідповідні дійсному життю конструкції, а в низці випадків – як репресивні ідеологеми. Тому деконструє наявний культурний спадок та пропонує натомість, на її переконання, більш вільну текстуальну форму, у якій важливі ідеї: семантичного розсіяння, що виявляє «невтримну і генеративну множинність» мови (Жак Дерріда/Jacques Derrida), що в ширшому вимірі набуває форми альтернативного представлення певної події; альтерності як поцінування іншості, толерантного ставлення до несхожого в межах прийнятих норм; жанрової гібридності як результат інтертекстуальної гри з іншими жанровими утвореннями; іронії, яка служить висміюванню загальноприйнятих правил і переконань; естетичний гедонізм, який є наслідком звільнення від великих наративів, що пропонують серйозне ставлення до життя, і активізації ігрового начала в тексті, з одного боку, а з другого – піднесення суб'єктивного чинника в поцінуванні художніх явищ тощо.

Водночас варто зазначити, що проголошена деконструкція не призводить до цілковитого руйнування великих наративів і поширених культурних уявлень. У постмодерному письмі вони фігурують як *сліди*, що – хай у фрагментованій іронічно представленій формі – відсилають до зазначених наративів та уявлень. Відтак вияв ідеї деконструкції в постмодернізмі часто має подвійне значення: відбувається заперечення певних тверджень і практик й опосередковане утвердження їх як того, від чого відштовхуються. Ці заперечення та утвердження творять межі ігрового

⁸ Див.: Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Е. Вінквіста та В. Е. Тейлора. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 251.

поля тексту, що також призводить до розширення його виражальних можливостей. Так, Юрій Андрухович руйнує певні жанрові ознаки історичного роману, зокрема свідомо вводить у представлення віддалених у часі подій сучасні життєві реалії. Відтак «Коханців Юстиції» назвати історичним романом не можна. Однак до тексту він дає підзаголовок «параісторичний роман», що засвідчує два моменти. По-перше, текст не є історичним романом (префікс пара- походить від грецьк. *παρα*, що означає *переміщення, відступ, відхилення, зміну*⁹), бо в ньому чимало відхилень від відповідної жанрової моделі. А по-друге, автор у своєму письмі відштовхувався від моделі історичного роману, і це потрібно брати до уваги при прочитанні. Тож його роман передбачає відповідні жанрові проєкції, які тут чи заперечуються, чи утверджуються. Подібно Петер Естерхазі в першій «книзі» руйнує лінію сімейного роману. Адже, як уже сказано, образи батька та матері в першій книзі не індивідуалізовані, а виступають «оболонками» різнорідних людських типів та поведінкових практик. Але кожен опис їхньої різноманітної і взаємозаперечуваної презентації так чи так відсилає до моделі сімейного роману. Ба більше, друга «книга» вже виконана в його жанрових тенденціях. Тобто текст «Небесна гармонія» складається з двох частин, де в першій значною мірою заперечується модель сімейного роману (щоправда, у ньому, як пам'ятаємо, відбувається актуалізація останньої), а в другій вона доволі успішно утверджується.

В останньому твердженні відлунює налаштованість на нормативну поетику: існує певна жанрова модель зі своїми правилами, яку автор у творі або утверджує, або руйнує. Для постмодерної свідомості сама ідея жанрової моделі – як один із виявів великого наративу – не є очевидною річчю; тим, чого варто дотримуватися. Тому, вважає вона, можна порушувати засадничі правила моделі, а точніше, гратися з ними в тексті. Те, що для традиційної свідомості постає як порушення важливих жанрових засад, а також вияв художнього несмаку, морально-етичного занепаду, для постмодерної свідомості цілком прийнятне з погляду оповідної техніки, естетичного смаку й етики.

Водночас конкретні текстуальні вияви постмодерного письма демонструють і протилежні тенденції до того, що утверджує і проголошує постмодерна свідомість. Тобто попри загальну авторську ігрову та деструкційну до великих наративів настанову, вони виявляють і чітке дотримання певних розповідних та жанрових законів, і виразні морально-етичні принципи. Так, в обох романах виявлено несприйняття радянської влади, яка постає як тоталітарна й аморальна за суттю ідеологічна практика. Поль де Ман (Paul de Man) свого часу говорив про «внутрішню мудрість тексту», яка наділяє його здатністю завбачати власні вади. Іншими словами, у таких випадках текст починає деконструювати сам себе¹⁰. Цю «внутрішню мудрість тексту» забезпечує культурна дійсність, яку автор хоч і пародіює та деконструює, однак вона не може бути знищена цілком. Тож постмодерний роман містить більші чи менші локуси традиційних культурних практик. Це явище також можна розглядати на різних рівнях: індивідуально-авторському – попри проголошену деконструкцію письменник-постмодерніст має певні теми, які для нього залишаються «табу» і які він не піддає іронії; стильової реалізації – у жодному великому епічному творі

⁹ Див.: Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1977. С. 498.

¹⁰ Див.: Енциклопедія постмодернізму... С. 115.

якась одна стильова течія (що виражає певний світогляд) не реалізується в усій «чистоті», відтак твір має «домішки» інших течій (світоглядних настанов). Усе це призводить до того, що постмодерні тексти мають гетерогенну структуру, яка поєднує різноманітні й подекуди взаємозаперечувані світоглядно-стильові тенденції.

Тепер варто конкретніше глянути на романні практики Естерхазі й Андруховича, і відтак на ті важливі постмодерні тенденції, які в них постають. Вже мовилося про те, що і «Небесна гармонія», і «Коханці Юстиції» не є класичними романними полотнами, витриманими в єдиній розповідній лінії. Роман Естерхазі складається із двох частин, відмінних одна від одної у принципах розповіді та типології героїв. У першій – образи батька та матері оповідача – «оболонки» різнорідних людських типів і поведінкових практик. У другій – вони представлені загалом індивідуалізовано та в наративній тенденції сімейного роману. Водночас обидві частини поєднує низка спільних ознак: образ єдиного автора-оповідача; загальна розповідь про родину, у якій постають, окрім батька й матері, інші представники давньої княжої династичної лінії; мозаїчна композиція (371 та 201 фрагменти відповідно), мовно-стильові ознаки тощо. Поєднання цих частин, кожна з яких чимала за обсягом, призводить до появи великого епічного цілого (текст роману охоплює 42 умовних друкованих аркуші). Подібно роман Андруховича складається з різних частин із власною сюжетною лінією, котрі в подієвому плані не перегукуються одна з одною. Водночас, як зауважили критики, остання пов'язує все в єдине ціле твердження про те, що всі представлені попередньо історії вигадані оповідачем, який ще в садочку любив придумувати додаткові сюжетні ходи у побачених перед тим фільмах¹¹. Також спільне й те, що в цих частинах ідеться про події у часових межах від XVII ст. до XX ст., що постають на теренах Галичини. Андрій Мартиненко слушно зауважив, що образ «мандрівного цирку Вагабундо» виринає «в кожній історії, ніби біла нитка»¹². Цей повторюваний образ можна розглядати і як авторську практику «зшивання» окремих аркушів в єдине ціле, і як притаманну постмодерну гру, об'єктом якої виступає відповідний символічний образ. Та попри таке «зшивання» окремі історії тут поєднуються низкою інших властивостей: загальною іронічною настановою оповідача, його підвищеним інтересом до тих сторін життя, що їх засуджує суспільство (злочинно-кримінальні, сексуально-перверсійні, гультьайські практики); інтертекстуальною та мовною грою тощо.

Ідея деконструкції в обох романах відбувається в різний спосіб і стосується багатьох сфер життя. Вона сягає основ логічного мислення, на яких ґрунтується наука як така. У романі Естерхазі є фрагмент: «Мій батько засобами математичної логіки довів – теорема мого батька, 1931, – що в рамках будь-якої досить складної несуперечливої теорії не всі твердження можуть бути доведені засобами самої теорії. Але хоч якісь можуть бути, фиркнула моя мати. Мій батько був у гніві, та що ти в цьому розумієш?! – кричав він, чиста логіка не має, і в принципі не може мати, однозначного визначення. Він роздратовано засопів. Якщо ти, люба, запропонуєш мені своє розуміння логіки, то я зможу запропонувати гру, в якій, дотримуючись цієї логіки, ми обидва вилетимо в трубу. Ти розумієш мене? Моя мати ледь помітно знизала плечима. Іншими словами, якщо ми будемо дотримуватися цієї логіки,

¹¹ Див.: Андрухович Ю. Коханці Юстиції. Чернівці: Меридіан Черновіц, 2018. С. 275.

¹² Головко Т. Постмодерніст, який шукав правди...

то програємо обидва, і ти, і я, а якби ми обрали іншу логіку, то обидва могли б виграти. У тому-то вся і біда, кивнула мати, що ти думаєш, ніби життя – гра. Мій батько гордо випростався. Саме так. Гра. У кращому випадку. І він схилив голову. Люба, я розумію, що для тебе це потрясіння. І, напевно, мине не один десяток років, перш ніж ти навчишся з піднятою головою ставитися до своєї обмеженості»¹³. Він, власне, і розкриває причини авторської зневіри в логіку як таку, а також вказує на цілком закономірний – в її умовах – наступний крок: розглядати все життя як гру.

Справді, більшість математичних теорій (а, як відомо, математика є тією діяльністю людського духу, яка побудована на «чистій» логіці) – «неповні», адже в них існують твердження, істинність яких не може бути доведена. Свого часу Імануїл Кант (Immanuel Kant) запропонував 12 апіорних категорій загальної логіки, які є вічними, незмінними й універсальними складовими мислення. Водночас, він же визначив чотири антиномії, з якими неминуче зіштовхується «чистий розум». Перша та остання звучать так: «*Теза*: Світ має початок у часі, а також просторово замкнений у межах. *Антитеза*: Світ не має початку й меж у просторі – навпаки, є нескінченним з погляду як часу, так і простору»; «*Теза*: До світу належить або як частина його, або як його причина якась абсолютно необхідна сутність. *Антитеза*: Ніде, ані у світі, ані поза світом не існує абсолютно необхідна сутність як його причина»¹⁴. Міркування і Канта, і батька в романі Естерхазі свідчать про те, що людський розум в осягненні засадничих питань організації світу та людського буття має певні межі, за які нездатний ступити. І це у випадку з постмодерною свідомістю породжує, з одного боку, глибокий скепсис щодо можливостей людського розуму, а з другого – бажання гратися з тим, що не може бути доведеним у принципі; тим, що з однаковою підставою може бути як доведеним, так і спростованим. Людський розум не може пояснити походження світу та чи є в ньому якась абсолютно необхідна сутність, але він може виявити свої спроможності в тонкій, вишуканій, майстерній грі. Зі сказаного стає зрозумілою авторська логіка витворення образів батька та матері як «оболонок» уміщення чи не всього можливого людського досвіду. Адже якщо життя плинне і його не можна описати в межах універсальних класифікацій, тоді залишається інша можливість: поглянути на навколишній світ через постаті найближчих для оповідача (дитини) людей – батька й матері. Вони тут стають усім тим, що виявляється в життєвому плині.

У романі Андруховича також виявлено зневіру в логіці, але вона стосується самих практик її застосування. Так, у шостому розділі «Юліус, або темне індиго» центральний персонаж звинувачений у вбивстві своєї дружини. Головним речовим доказом слідства стає знайдена в нього книжка «Казки й оповідки з часів минулих. Не без моралі» Шарля П'єро (Charles Perrault), у якій темно-синьою чорнильною ручкою обведені рядки: «Незважаючи на мою заборону, вам закортіло ввійти в ту комору? Ну що ж, я дам вам можливість увійти туди ще раз, і тепер – назавжди. Для вас знайдеться місце поруч із жінками, яких ви там бачили»¹⁵. Тобто підкреслений текст відомої казки «Синя борода» став підставою звинувачення та страти невинної людини. За версією самого Юліуса Гродта (і її не відкидає сам автор), дружина

¹³ Естерхазі П. Небесна гармонія. Харків: Фоліо, 2014. С. 124.

¹⁴ Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. С. 264–265; 278–279.

¹⁵ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 151.

загинула внаслідок нападу розбійників, коли його не було вдома. Цей епізод засвідчує нездатність слідчих об'єктивно з'ясувати ситуацію та знайти справді винного у вбивстві (що вони мали б робити відповідно до своїх професійних обов'язків і навичок). Їхнє звинувачення ґрунтується на логічному, але при цьому хибному трактуванні фактів. Цей епізод свідчить про ще одну властивість постмодерної свідомості – апелювати не так до навколишньої дійсності, як до інших текстів. Тож можна сказати, що в інтертекстуальному полі перебуває не лише сам автор «Коханців Юстиції», який творить свою пародійну «кавер-версію» казки «Синя борода», а й персонажі шостої частини. Для слідчих важливим виявляється не місце вбивства (масток Юліуса Гродта) із відповідними речовими доказами, а книжка «казок і оповідей з часів минулих» із сюжетом, що «вказує» на вбивцю. Реальну дійсність тут підмінено текстуальною, і фрагменти останньої стають складовими гри – автора в тексті, а слідчих – у судовому звинуваченні.

Мислення в соціокультурному просторі нерідко представлене стереотипами, які становлять усталені шаблони сприйняття й осмислення дійсності. Ці шаблони, з одного боку, не цілком відповідні їй, оскільки пропонують поверхову, наперед задану рецепцію та розуміння. Та з другого – забезпечують економію психічних ресурсів у сприйнятті й осмисленні, полегшують процес осягнення реальності. Тому постмодерна свідомість любить як руйнувати стереотипи, так і використовувати їх у своїх наративних стратегіях. Водночас треба сказати, що в загальній іронічно налаштованій розповіді постмодерного роману нерідко важко визначити, чи автор просто апелює до стереотипу (як частини культурної дійсності), чи іронічно його обігрує.

Обидва автори апелюють до та обігрують різні стереотипи. Національно-культурні в їхніх текстуальних полях стосуються як своєї нації, так і інших. У романі Естерхазі є епізод, у якому батько оповідача, нащадок давньої князівської, а потім графської династичної лінії, людина із відповідним вихованням і культурою, йде із сім'єю у фешенебельний ресторан. У підрадянській Угорщині їх могли відвідувати лише іноземці, які мали спеціальні талони (їх батькові дала сестра, що мешкала у Відні та час до часу приїздила до нього в гості). У ресторані, потрапивши зі злиденного простору соціалістичної дійсності в розкішний топос «іншого світу» й видаючи себе за австрійця, батько куражиться і, зрештою, добряче напивається. Коли він, уже опинившись на вулиці, приходять до тями, то раптом «... пускається в танок. Він витягується, одна рука напівзігнута над головою, інша закладена за спину, голова гордо підведена; на угорський манір, згадуючи пастушачі багаття пращурів, він крутиться, все швидше, все стрімкіше, притупуючи, плечі розпрямлені, волосся розвивається, мати від страху зливається з церковною стіною»¹⁶. Цей епізод можна сприймати подвійно. Як цілком закономірний і типовий вияв національного характеру: позбавившись під впливом алкоголю самоконтролю, батько пускається в угорський танок. Національно-архетипне лежить глибоко в людській психіці, і як тільки слабне те, що зумовлено нормами виховання, неминуче виявляє себе. Або іронічно: нащадок давнього графського роду, людина, яка вільно говорить кількома європейськими мовами і може переконливо видавати себе за туриста-австрійця, під дією алкоголю починає поводитись як представник напівдикого племені.

¹⁶ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 476.

У самому ресторані батько виявляє «обізнаність» у виробництві кубинських сигар: «У цій справі, друже, ми можемо розраховувати тільки на Кубу, оплот світової революції! – Він мрійливо приплющив очі. – О, ці жирні велетенські стегна! На яких ці солодкі баби-кубинки, ці грандіозні тітки, скачують сигари! І не сумнівайся, друже, аромат, цей унікальний аромат кубинської сигари – звідси, від цих приголомшливих стегон!»¹⁷. Ця виразно іронічна візія, зрозуміло, зумовлена, з одного боку, культурними стереотипами, які стосуються жінок-кубинок, а з другого – «розбуженою» алкоголем уявою. Показова й реакція офіціанта, який слухає батькові п'яні теревені: «Австріяки? Які ще австріяки? Та нема давно ніяких австріяків і угорців немає! Що значить австрійці? “Рапід” і “Аустрія”, чи що? Колись були та вивітрились всі, я знаю, ми проходили, 150 років під турками, 400 років під Габсбургами, от і все, бля, але я на тебе, мудака, не серджуся, пообідаєш – розщедришся, якщо вже дуже хочеться пана із себе корчити, так за це платити треба...»¹⁸. Свідомість офіціанта існування національних типів заперечує, оскільки, наприклад, Угорщина понад 500 років була колонізована і відтак її мешканці не можуть бути носіями національного характеру (хіба що, можна сказати, постколоніального). Це почасти (але тільки почасти) підтверджує постать самого офіціанта, якому однаково, що йому говорить заїжджий «австрієць», натомість він зацікавлений отримати якомога більший зиск від відвідувача. Взагалі Естерхазі виявляє загальне іронічне ставлення до національно-культурних стереотипів. Але попри таку настанову, він дає й приклади того, що в певних випадках вони можуть бути доволі зручними «схемами» для певного пояснення поведінки героя.

Андрухович у «Коханцях Юстиції» також висловлює загально-іронічне ставлення до національно-культурних уявлень. В останній частині оповідач говорить про відвідування кінотеатру «Космос», у якому він разом із родиною дивився різні художні фільми: «Ще пригадую “Сон” (теж кольоровий) про молодого Шевченка – головню завдяки тому, що пані Ірена [бабця оповідача – *Т. П.*] весь час плакала і шморгала носом. Вона не могла не захлипати, щойно торкнувшись бодай чогось, пов'язаного з Шевченком»¹⁹. Андрухович тут іронізує з поширеного серед українців культу страдницького життя Тараса Шевченка, який стоїть на перепоні адекватному, багатоплановому та глибокому розумінню як самої постаті поета, так і його творчості. А наступний пасаж – показовий приклад блискучої авторської іронії: «Уявлення про совітів як про дику азійську голоту, обдерту, напівкримінальну і вічно п'яну, що запанувало в наших умах протягом останніх десятиліть, насправді жахливо далеко від істини. Так, вони принесли до нашого міста і краю великі зміни, сколихнувши самі підвалини звичного повсякденного укладу. Але скільки вже можна пережовувати всі ці нісенітниці про нічні сорочки і дамську спідню білизну, в яких офіцерські дружини начебто вибиралися до театрів! Скільки ще разів ми потішатимемося над міфічними нічними горщиками, з якими вони йшли на ринок по сметану! Недолугі фантазії сумнівних дотепників – і тільки. Насправді то був достатньо різний і в самому собі розшарований та суперечливий субстрат. Виховані на поезіях Маяковського й Заболоцького, вони залюбки слухали опуси

¹⁷ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 473.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 275.

Шостаковича для квартету саксофоністів, цитували напам'ять оберіутів та Ахматову, захоплювалися Чорним квадратом та обома Кандинськими. Позаселявши найатракційніші панські помешкання колишнього міщанства в центрі та на Липовій, ці недавно ще прості робітники і матроси, а нині керівні кадри і слуги партії, відразу ж наповнили нашу затхлу провінцію новим змістом. Вечорами з лоджій, де вони збиралися довкола самоварів, лунали концерти мандолінної музики та класичний політкаторжанський гімн «Владимирський централ». Іноді вони захоплено грали в буриме, користуючись при цьому лише двома типами рим – пастирниківською та кірсановською. У міському театрі замість дурнувятих містечкових водевілів почали ставити оптимістичні трагедії»²⁰.

Критик Олег Коцарев у використанні офіцерськими дружинами нічних сорочок як суконь для походів у театр бачить авторське «їдке знуцання з розповсюджених закидів з приводу традицій зображення приходу радянських військ до Галичини 1939 року»²¹. Однак автор тут виступає не проти самих закидів щодо розповідей про культурний рівень «совітів», які з'явилися в Галичині вперше наприкінці 1930-х, удруге – у середині 1940-х років. Ідеться про поширення в Західній Україні у пізніх 1980-х та на початку 1990-х років історій про низький культурний рівень «освободітелів». Ці історії, з одного боку, вказували на культурну відмінність українців Галичини від радянських офіцерів з їхніми сім'ями, які приїхали з Росії. Таке відмежування мало на меті виокремити українців із загальнорадянського культурного дискурсу, який насаджувався не одне десятиліття і мав бути запорукою міцності імперії. Та з другого боку, ці уявлення – чи слушні, чи безпідставні – про культурну вищість галичан над «совітами» стосувалися минулих часів. І надмірне наголошення на культурній вищості в минулому при відсутності реальної і послідовної політики розбудови своєї держави та культури в часах теперішніх (кінець 1980-х і початку 1990-х років) – це була втеча в минуле, небажання брати відповідальність за теперішнє. Схоже, українці на початках незалежності свій колективний розум й енергію спрямовували не на розбудову нової ринкової економіки, а на перейменування радянських назв вулиць, скверів, населених пунктів тощо. Безперечно, останнє теж необхідно робити, але коли це стає визначальним показником розбудови держави, то засвідчує постколоніальну втечу від справжніх проблем. Власне проти такого постколоніального світогляду виступає Андрухович.

Водночас цитований пасаж виявляє приховану іронію до культури «совітів», критичні уявлення про яку автор, здавалося б, заперечує. У запереченні він вдається до постмодерного правила розглядати певне явище не як щось гомогенне, а як гетерогенне. І наголошуючи на культурній різномірності «совітів», дає такі показові «факти»: одні з них, скажімо, цитують напам'ять вірші оберіутів. ОБЭРИУ (Объединение Реального Искусства) – група російських письменників, які проголосили себе творцями «нової поетичної мови»; вони плекали форми алогізму, гротеску, абсурду. Тому в 1930-х роках багатьох представників угруповання репресувала радянська влада²². Радянські офіцери проводять дозвілля, цитуючи

²⁰ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 78.

²¹ Коцарев О. «Коханці Юстиції»: антидетектив Юрія Андруховича...

²² Див.: Литературный Энциклопедический Словарь / под ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. Москва: Советская Энциклопедия, 1987. С. 257.

напам'ять вірші експериментальних поетів, репресованих яких 10 років тому, – очевидний для розуміння авторської іронії «факт». Його письменник доповнює низкою інших подібних. І тут він просто тицяє читача носом у химерність своєї доказової бази: з лоджій помешкань офіцерів та їхніх сімей лунає «класичний політкаторжанський гімн “Владимирский централ”» (одна з найвідоміших пісень Михайла Круга (Михаил Круг) у стилі «російський шансон» уперше прозвучала 1988 р.). Іншими словами, тут Ю. Андрухович вдається до деконструкції певних уявлень й одночасно до іронії над самою деконструкцією. У такому випадку те, що мало би бути запереченим, навпаки посилює свій статус достовірності.

Сексуальна тематика цікава для постмодерної свідомості, оскільки це – та сфера людського існування, на яку в культурній історії людства нерідко накладали заборони й обмеження; яка так чи так табуювалася. У цій історії нарратив сексу часто протиставлено великим нарративам, а постмодерна свідомість, власне, звертає увагу на заборонене, репресоване, відмінне. У дослідженнях гендер розглянуто як зумовлений суспільством і культурою конструкт, який визначає соціокультурну стать людини. Відповідно виникають питання способів та етапів конструювання відповідних гендерних ролей, культурно зумовленої опозиції між статями, розриву між біологічною та соціокультурною статями тощо. Сексуальна сфера людського життя як жодна інша овіяна різноманітними стереотипами та «міфами», викликає підвищений та всезагальний інтерес. Тому пропонує чудовий матеріал для зображення й обігрування в романі.

У «Небесній гармонії» стосунки чоловіка та жінки репрезентовано в широких ідейно-виражальних значеннях. Критики Тарас Головка, Сергій Федака, В'ячеслав Серєда уникають розмови про цю багато представлену в романі тематику, зосереджуючись на питаннях нарративу сімейної саги, суспільно-політичної спрямованості, жанрових експериментів, постмодерності тексту. Це відбувається, можливо, тому, що сексуальне життя в романі постає подекуди у формах, які незвичні та неприйнятні з погляду загальноприйнятих культурних норм. Але про них – трохи пізніше. 313 епізод першої книги починається із твердження: «Одного прекрасного квітучого дня моя мати зізналася, що вона заздрить пенісу, так вони познайомилися з моїм батьком»²³. Тут автор відсилає до відомого твердження Зигмунда Фрейда (Sigmund Freud), який таку заздрість вважав одним із визначальних моментів у серії переходів від несформованої до зрілої жіночої сексуальності та виразної гендерної ідентичності. У цьому відсиланні звучать іронічні нотки (складно уявити початок знайомства дівчини та хлопця із такого зізнання). Іронії піддано тезу Фрейда, чие вчення в певному часі та певних колах було культовим.

Як уже сказано, тема стосунків статей – в основному на прикладі постатей батька та матері – у романі постає дуже різноманітно і, як правило, також в іронічному супроводі. Тут бачимо й прагнення жінки підлаштуватися під бажання чоловіка; відтак коли батько уві сні промовляє чергове жіноче ім'я, мати мчить у паспортний стіл, аби перейти на нього. І страх зрілого чоловіка втратити жінку, яка з плином часу стала для нього «єдиною реальністю» – усе інше перестало мати значення. І взаємонепорозуміння між чоловіком та жінкою, спричинені світоглядною специфікою (чоловік схильний дотримуватися чітких принципів, жінка – діяти

²³ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 194.

ситуативно). І прагнення чоловіка контролювати жінку й нездатність досягти цього. І їхні різні поведінкові ролі в ліжку. І жіноча пристрасність, яка дратує чоловіка. І його фалічна гордість та водночас психофізіологічна вразливість у сексуальній сфері. Тут варто зацитувати відповідний фрагмент, де оповідач говорить про своїх батьків: «... його так дратувала манера її мислення, повне презирство до логіки і розуму, мало того що вона не здатна була обуритися твердженням типу “у житті будь-якої жінки бувають моменти, коли вона готова зробити те, чого робити не можна”, але вона навіть здогадатися не могла, про який момент, про яку жінку йдеться, чого їй не можна робити? їй це було байдуже, нітрохи не цікавило її, вона зневажливо знижувала плечима, чо-му, няв-няв, і що найбільше дратувало батька, так це її сексуальні дивацтва – те, що вона занадто швидко, на думку батька, хапала його за мошонку, не спроможна була спокійно розстібнути його брючний ремінь, рвала його, немов свіжий вітер, ніби й справді весь час стояла весна, він не любив, коли в бурхливому екстазі вона кусала йому губи (хоча смак крові завжди хвилює), не любив, коли про його член вона говорила “мій солодкий”, він тобі не дитина!, а хто ж, гордовито дивувалася вона, як накажеш його звати-величати? ураганом? тайфуном? хоча б... і ураганом, упокорююався батько, не зовсім розуміючи, до чого тут ця метеорологічна термінологія, проте з того часу, якщо у зазначеному вище зв’язку з вуст моєї матері виривалося “мій солодкий”, мій батько підіймав (скажімо) вказівний палець, і мати тут же з готовністю виправлялася: ураган; ще його моторошно нервувала незмінна вата (цистит!), яка вічно стирчала у матері ззаду, як хвостики в офіціанток, перевдягнених у зайців на Різдво; а крім того, хоча він, звичайно, любив самий акт, його гнітило, що – будь він тайфун або ураган – для досягнення оргазму щоразу доводилося задіяти ще й палець, що породжувало в батькові якусь невпевненість, і він давно вже викинув би мою матір, виштовхнув її утришия, якби... якби вона таким чудовим і непередаваним чином не була схожа на молодшого брата мого батька, теж білява, тендітна і в окулярах, те ж волосся, жорстке, немов дріт, і майорить на весняному вітрі, як безпосередній доказ щастя, той же худорлявий стан, ключичні западини, вузькі плечі, лопатки (крила!), покритий золотистим пушком живіт, пустотливий погляд невизначеного кольору... та батько просто по вуха був закоханий у мою матір доти, поки брат, повертаючись додому з Неаполя, не загинув смертю хоробрих в кавалерійській атаці біля Паддінгтона. Ось тоді все й скінчилося, роздратування батька взяло гору, між нами все скінчено, закричав він. Моя мати мовчки погодилася з ним – вона теж любила молодшого брата мого батька»²⁴. Цитований фрагмент також вказує на те, що насправді любов батька до матері зумовлювали його почуття до молодшого брата, які він переніс на дружину. Прихований гомосексуальний потяг тут ще має й інцестуальний вимір. Такий – хай навіть латентний – потяг у культурі викликає подвійну заборону. Натомість матір також «любила» брата свого чоловіка, і її стосунки з останнім теж, ймовірно (за аналогією), були позначені цим почуттям.

В інших епізодах роману можна знайти подібні відходи від культурних норм. Так, батько спить у ліжку з «другом сім’ї» Роберто, який згодом виявився стукачем і переконував оповідача (малого хлопця) підписати папір про співпрацю з органами державної безпеки. Також батько змушує до неприродного сексуального контакту

²⁴ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 123.

власну дочку, а також задовольняє свої сексуальні потреби із сином. Те, що він має багато коханок, у такому контексті сприймається вже як «норма». Матір теж має коханців і їй не чужий лесбійський досвід. Один варіант її знайомства з батьком поданий так: «По дорозі на Сомбат, у Страсну суботу, мого батька зупинила дівчина і сказала, що вона б у нього відсмоктала»²⁵. І тут виникає питання: а про що промовляє все це? Чому оповідач пов'язує радикальний відхід від загальноприйнятих сексуальних практик із постатями батька й матері?

Треба сказати, що такий досвід переважно зосереджений у «першій книзі», мозаїчні фрагменти якої своїми сюжетними епізодами часто заперечують одна одну. Як уже зазначено, текст «Нумеровані вислови із життя роду Естерхазі» не репрезентує романного нарративу, який читач звик бачити у великих епічних формах. Автор радикально руйнує читацькі очікування, пропонуючи текст, який важко, з погляду класичної поетики, назвати романом. І тільки у «другій книзі» можна побачити чітку модель сімейного роману. Тобто на одному рівні Естерхазі виступає проти нормативів поетики, а на іншому – проти нормативів зображення сексуального життя. Сексуальні стосунки батьків – це одна з найтабуованіших тем у літературі. І коли вони мають виразні перверсійні форми, то їхнє зображення – це особливо виключне додання табу. У випадку з батьком ідеться про комплекс суспільно неприйнятних сексуальних практик, які письменник навмисно виводить, щоб шокувати читача (і досягає мети, адже, як уже зазначено, критики, говорячи про тематично-проблемні лінії в романі, «не побачили» сексуальної).

У «Коханцях Юстиції» тема сексу й кохання загалом теж посідає важливе місце в ідейно-смысловому багатоголоссі роману (це своєрідно відображено в самій назві). Від нерозділеного кохання до 13-літньої Амалії, дочки міського ката, помирає гультьяй та убивця Самійло Немирич. Завдяки коханню до німкені Інги Поль утікає до західного Берліна й розповідає американцям про свої злочини на службі МГДБ–КДБ Богдан Сташинський. Через ревності молоденької відьми Вульшки (яка не могла терпіти інших коханок свого хлопця) опиняється на вогнищі Адальберт Вироземський. Завдяки звинуваченню в маніакальному вбивстві кількох жінок колесують Юліуса Гродта. Кохання Маріо Погранца до покоївки (і водночас повії) Марії призводить до того, що він спочатку укладає з чарівниками домовленість (аби його кохана не старіла), а потім опиняється у психіатричній лікарні після звинувачення в розбещенні «дитини» (життєвий час Марії повернувся у зворотному напрямі). Отож у п'яти із восьми розділів твору тема кохання визначальна в сюжетному розвитку.

Сексуальні стосунки та взаємини між статями в романі Андруховича відзначаються підвищеною чуттєвістю та силою пристрасті. Саме через вказані особливості кохання зазвичай має фатальний вплив на життя героя, який не може справитися із руйнівною силою своїх почуттів. У цій пристрастності, що часто супроводжується відходом від загальноприйнятих правил і норм, можна побачити вияв особливої постмодерної чуттєвості. Остання перебуває в опозиції до загалом стриманої або принаймні не такої бурхливої чуттєвості великих нарративів. У «Коханцях Юстиції» також можна віднайти розповіді про перверсійні сексуальні практики, які зображені, можна сказати, не без чуттєвого замилювання. Так, серед коханок Вироземського,

²⁵ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 19.

наймолодшій не виповнилося і 11 років, а найстаршій перевалило за 87. Тобто цей персонаж водночас і педофіл, і граофіл. В історії про Мирослава Січинського, який застрелив намісника Галичини графа Андрея Потоцького (Andrzej Potocki), кохання – той потаємний тригер, який спочатку призводить до задуму вбивства, а потім і до його виконання. Але, як виявляється, Мирослав був не гетеросексуалом (хоч, перебуваючи в камері смертників, одружився із Ганкою Поліківною), а гомосексуалом, що був таємно закоханий у свого приятеля Миколу Цеглинського. За сюжетом, Мирослав втікає з в'язниці, опиняється в Америці і там, нарешті, відбувається омріяна зустріч із коханим Миколою. У цьому місці оповідач вдається до іронічного афоризму: «Америка – це там, де збуваються сни»²⁶. Авторське представлення історії з Мирославом Січинським спрямоване насамперед на іронічну деконструкцію наративу про героїчний чин українського громадсько-політичного діяча, який на знак убивства поляками діяча «Просвіти» Марка Каганця та їхньої фальсифікації виборів до австрійського парламенту вдався до терористичного вчинку. Загалом стосунки між чоловіками й жінками в романі зображені як правило без особливих психологічних тонкощів. Сильне любовне почуття для автора – той простий і водночас дієвий мотив, який допомагає йому вибудовувати сюжетні колізії, провадити захопливу й іронічну сюжетну гру. У загальній розповіді роману усталені любовні мотиви зазвичай набувають іронічного звучання.

Обидва автори вдаються до прийому, який зумисно «оголяє» їхню практику деконструювання прийнятих правил романної розповіді. Йдеться про введення в тексти, що розповідають про віддалені в часі події, сучасних авторові реалій. Андрій Мартиненко критично поставився до порушення в романі Андруховича розповідної логіки, коли, наприклад, у тексті про XVII ст. мовиться про «кілька випущених обойм» (автоматичну зброю)²⁷. Те, що критик називає «руйнуванням внутрішньої струнності» (а серед її прикладів можна згадати і такі «реалії» XVII ст. як «кати-спалювачі у вогнестійких комбінезонах», конкурс краси «Міс-Турківський район», поширення мережевого хеш-тега #MeToo), – свідомо авторська провокація, спрямована на деконструкцію усталених наративних правил. До того ж, провокацією навмисно увиразненою, такою, яка впадає у вічі читачеві. Естерхазі порівняно менше вдається до такого прийому. Але в «Небесній гармонії» можна знайти опис скарбів батька, які той успадкував від дальших і ближчих представників своєї князівсько-графської династичної лінії. Там поряд із підвіскою з діамантами, оздобленими хрестами, великою кількістю пернів трапляється «трамвайний проїзний квиток в алюмінієвій рамі». Поєднання того, що за певними ознаками не мало б поєднуватися, – один із виявів постмодерного руйнування опозицій.

Процес деконструкції великих наративів закономірно поєднується з іншим процесом – конструкцією свого наративу, власної версії подій. Іншими словами, романне письмо демонструє баланс деконструктивних і конструктивних сил. Нерідко обидва автори одночасно дають кілька версій подій, що є сюжетним відповідником семантичного розсіяння слова в постмодерному письмі. У «першій книзі» роману Естерхазі під номерами 105 і 106 подано такі фрагменти: 1) «... на станції приміських електричок “Площа Баттяні” підійшов до мого батька... Ісус, Ісус Христос, у

²⁶ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 117.

²⁷ Мартиненко А. «Я відкриваюсь наприкінці»...

нього плутався язик, був похмурий погляд, на носі червоніла свіжа рана, з важкого пальта тхнуло кислуватим смородом. Утомлено, з повагою, він попросив грошей. Нема, неохоче відповів батько, бо в нього залишилася лише тисяча. Чоловіче добрий, промовив Христос, і обома руками взяв руку батька. Батько перелякано відсахнувся, він затремтів від легкості дотику, ніжності. Пішов! – відштовхнув його батько, йди звідси! Відповів йому Син Божий: сьогодні підеш ти, і не буде в тебе спокою ані вдень, ані вночі. Так і сталося. Тинявся батько від станції до станції, з країни в країну, і не знаходив собі спокою, навіть у смерті його не знайшов, *requies aeterna*, Господь у Господньому гніві позбавив його навіть цього. Куди йде мій батько, там спричиняє нещастя (повінь, пошесть скота і т. ін.)»²⁸; 2) «На станції приміських електричок “Площа Батяні” мій батько, в якого плутався язик, був похнюплений, на носі червоніла червона свіжа рана, з важкого пальта вивільнювався кислуватий сморід, підійшов до Ісуса, Ісуса Христа, і втомлено, з повагою попросив грошей. Нема, неохоче відповів Христос, бо в нього залишилася лише тисяча. Чоловіче добрий, промовив батько, й обома руками взяв руку Христа, котрий перелякано відсахнувся, затремтів від легкості дотику та його ніжності. Пішов! – відштовхнув його Син Божий, пішов звідси! Хай не буде тобі спокою ані вдень, ані вночі. Так і сталося. Тинявся мій батько зі станції на станцію, з країни в країну, не знаходячи спокою як вічний мандрівник. А ще й повінь і пошесть скота. Отака біда»²⁹. Як бачимо, один і той же наслідок (неприкаяність батька та пошесть скота) виводиться із двох ситуацій-причин, у яких події дзеркально обернені. Якщо в одному випадку Ісус просить батька про допомогу, то у другому – батько звертається до Ісуса зі словами про поміч. Автор майже слово в слово описує обидві ситуації, у такий спосіб руйнуючи усталену смислову скерованість важливих культурних кодів (образ Ісуса Христа) та пропонуючи натомість свої варіанти пояснення певних явищ. Також він увиразнює технологію власного образного моделювання: існують певні сюжетні моделі, пов’язані з культурними знаками, які можна перекомбінувати.

З цього огляду варто згадати події «другої книги», коли батька після подій Угорської революції 1956 р. забрали до органів держбезпеки, били там і змушували підписати папір про співпрацю. Оскільки він відмовлявся, то з такою пропозицією звернулися до сина. Той, будучи малолітнім хлопцем і не розуміючи того, що відбувається, підписав, «аби батька відпустили». Коли ж батько довідується про це, то хоче плюнути на нього і називає «гівномісом», що залишатиметься таким до «кінця своїх днів», а мати б’є сина спочатку голими руками, а потім шваброю. Тут чітко і промовисто постає мотив морально-етичної відповідальності людини за власні вчинки. Тотальність (незалежність від обставин) морального вибору увиразнюється тим, що ця відповідальність існує навіть тоді, коли людина не осмислює того, що робиться. Після цього хлопець усвідомлює, що відповідальність за свої вчинки не можна перекласти на іншого (батька, матір, братів, сестер), що існує Бог, який, як прийде час, спитає його про скоєне. І він, хлопець, відповідатиме за все і буде судимий чесно та справедливо, без жодних потурань. Але такий заданий у романі категоричний та високий тон морально-етичного вибору зникає вже буквально за дві сторінки, коли батько, повернувшись із в’язниці, ніжно гладить сина по голові.

²⁸ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 64.

²⁹ Там само. С. 64–65.

Син відчуває, що батько вже не той, що був. Тепер він – змучена людина із трьома зморшками на чолі, яка пробачає йому. І хлопець просить пробачення за скєене.

Тут автор не будує альтернативних варіантів подій, як у випадку зустрічі батька з Ісусом, однак розгортає два різні підходи до морально-етичної проблематики. Перший визначається радикальністю морально-етичних суджень (таку, наприклад, виявляв Ісус, численні приклади чого пропонує текст Євангелії). Другий позначений більш м'якою, «людською», версією поводження: батько пробачає синові, який не був здатним адекватно оцінити ситуацію. Подібно священник у церкві, куди хлопець почав заходити щодня, аби відмолити свій вчинок, гладить його по голові й каже: «Гріх творить віру»³⁰. Звичайно, неодновимірність зображення життєвих явищ не є ознакою лише постмодерного погляду на світ (така багатоплановість бачення властива, наприклад, і модерній свідомості). Але сама технологія неодновимірного зображення в постмодерних творах доведена до найвищого ступня вияву.

Тут не можна оминати ще однієї історії, пов'язаної із ситуаціями, про які щойно мовилося. Коли Естерхазі отримав доступ до архівів колишньої служби держбезпеки Угорської Народної Республіки і йому потрапила до рук справа батька, то він побачив, що той співпрацював з органами і на їхню вимогу писав відповідні «записки». Під враженнями від прочитаного Естерхазі пише «Виправлене видання. Додаток до роману “*Harmonia caelestis*”» («Небесна гармонія»), який виходить у 2002 р., де він рефлексує над текстами батьківської справи. А тепер погляньмо на згадані сюжетні колізії в контексті факту співпраці батька з органами держбезпеки. Батько, продемонструвавши слабкість характеру, змінює ставлення до сина; тепер він не має права його в чомусь звинувачувати. Цікаво, що коли автор описував ці події, то не знав про батькову співпрацю, однак цей опис добре представляє те, що насправді відбулося. Тут можна знову пригадати концепт «внутрішньої мудрості тексту», хоч Поль де Ман за ним бачив дещо інше. Точніше, художня логіка тексту відображає життєву логіку подій, про які йдеться. І вдалість такого відображення – несвідома, чи свідомо – показник авторської майстерності.

У романі Андруховича деконструювальні-конструювальні тенденції розгорнуто в захопливо-іронічній грі авторського розуму. На відміну від «Небесної гармонії», у «Коханцях Юстиції» автобіографічний елемент, який, здавалося б, мав трохи вгамувати авторську уяву, зведений до мінімуму. Цей елемент виявляється в останній частині роману, але її варто розглядати швидше як пародію на автобіографію, ніж «власний життєпис» як такий. В окремих розділах Андрухович дає кілька альтернативних версій подій. І з цього огляду вирізняються розділи «Юліус, або темне індіго» та «Презентація трупа, або Фантомас-71», у яких мовиться про вбивства, й тут автор – в опозиції до жанрових законів детективних творів – так і залишає читача в невіданні того, хто ж їх скоїв. Він лише пропонує варіанти-гіпотези. В останньому розділі письменник пояснює – за характерною постмодерною логікою – таку сюжетну невизначеність обмеженістю людського знання про світ: «Незавершена історія перестає бути історією. Але більшість історій цього світу саме незавершені. Тобто ні, не об'єктивно незавершені. Вони незавершені

³⁰ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 462.

для нас. Ми не можемо охопити ні початків, ні кінців, завжди перебуваючи десь поміж, на якомусь випадковому відтинку»³¹.

Чи не найбільше ці тенденції постають у сьомому розділі «Життя Марії, або Маріо». У ньому Андрухович іронізує над добою модерності, яку головні персонажі розділу розуміють як емансипацію від давніх моральних засад і способів життя; як право не мати дітей; як можливість «жити для себе» – у різноманітних розвагах, особливо поцінуючи тут «дивовижі та відхилення» та співвідносячи свій сексуальний досвід із досвідом героїв Захер-Мазоха (Sacher-Masoch). Й еґотичне прагнення «зупинити мить», продовжити час насолоди підштовхує Маріо до нерозумного вчинку – зупинити час для своєї дружини. Чим це закінчується, ми вже знаємо. В авторській іронії над модерністю власне йдеться про час *fin de siècle* («кінця століття»), з його індивідуалізмом, відмовою від суспільного життя і загальноприйнятих норм, витонченістю переживань, проступає ставлення постмодерніста до тенденції модерної доби. Адже в модерній свідомості ще зберігаються претензії на можливість осягнення реальності (письменник це називає «усезнайським апломбом»), від чого відмовляється постмодерна свідомість. У цьому ставленні немає виразного осудження, адже автор сам поціновує різноманітні «дивовижі та відхилення». Та логіка розвитку подій – колишня молода жінка перетворюється з часом у 9-літню дівчинку і «молодшає» далі, чоловік чудом уникає в'язниці за «розтління дитини» й опиняється у психлікарні – промовляє сама за себе. Як противагу модерності з її непозбувними претензіями на об'єктивність автор висуває постмодерну гру, яка набуває статусу самозначного явища – такого, що виходить із себе і себе самого обґрунтовує. Єдиний критерій вимірювання цієї гри – майстерність її провадження.

І тут, треба сказати, Андрухович демонструє такий рівень майстерності, який – в українській мові – не лише неможливо перевершити, а й важко повторити. Він не грається в якихось фрагментах свого роману, усе текстуальне поле «Коханців Юстиції» буквально пронизане грою – із сюжетом, мотивами, стилізацією, стереотипами, культурними кодами, лексемами, інтертекстуальними одиницями тощо. Уже підзаголовок роману «Параісторичний роман у восьми з половиною серіях» відсилає до відомого фільму Фредеріко Фелліні (Federico Fellini) «Вісім з половиною». А. Мартиненко слушно вказав, що в романі «впізнається» фільм «Загадкова історія Бенджаміна Баттона»³². Справді, історія про Маріо Погранца і Маріо будується як оригінальна інтертекстуальна розробка мотиву «людина починає жити у зворотному порядку», що постав у фільмі Девіда Фінчера (David Fincher), знятого за однойменним оповіданням Френсіса Скотта Фіцджеральда (Francis Scott Fitzgerald). Андрухович дотепно грається із двозначністю висловлювання, що постає у різних контекстах. Так, в останній частині є епізод, де в кінотеатрі «Космос» – через притаманне для радянських часів розкрадання будівельних матеріалів і порушення архітектурних вимог – обвалилася стеля. Відтак нічний сторож телефонує в міліцію та промовляє «знамениту» фразу: «Міліція, завалився “Космос”!». Далі автор додає: «Бачити лапки в його усному зверненні черговий міліціонер не міг, а космогонізм не належав до провідних рис його службового

³¹ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 301.

³² Мартиненко А. «Я відкриваюся наприкінці»...

світогляду. Тому фразу про те, що “Космос” завалився, він спершу сприйняв як вибрик – коли не п’яного хулігана, то згалюцинованого психа»³³.

Письменник вдається до дотепних пародійних стилізацій. Ось як він обіграє творення «героїчного культу» Мирослава Січинського, який, як пам’ятаємо, застрелив графа Андрея Потоцького: «В українських родинах новонароджених хлопчиків починають масово називати Мирославами. Заможніші громадяни міст і містечок замовляють художникам його портрети. У місцях великого скупчення людей (торговиці, ринки, місця паломництв, церкви, цукерні, біржі, цирки, стадіони) поширюються невеличкі, завбільшки з дитячу долоню, олеографічні “іконки” з “нашим Мирославом”. Анонімні творці несуть у народ героїчні пісні й балади, зокрема 28-куплетну “Револьвер мій солоденький”. Інший Січинський, композитор із Станислава і далекий родич героя, присвячує йому цикл романсів, а незадовго перед власною смертю у травні 1909-го – кантату “Лічу в неволі дні і ночі”»³⁴.

Як бачимо, Андрухович творить майстерну стилізацію, звернену не лише до народної ритуалізації певних «знакових» постатей, фольклорної поетики, а й творчості Тараса Шевченка, яка породила чималу традицію стилізацій в українській народній культурі. Також автор вільно грається з лексемами. У розповіді про Юліуса Гродта («Синьою Бородою Другим»), він каже, що повна версія прізвища персонажа звучала як Геродт, відтак полякам тут вчувався Грод (Herod). Мова промовляє і у випадку, коли Гродт вирішує обрати для проживання містечко Другобіч (Дрогобич). На його думку, лише у Друго-бічі можуть селитися такі специфічні люди, як він. Також у романі можна побачити суто поетичний прийом римування прикінцевих складів у низці лексем, що перебувають в одному синтаксичному періоді (Альберт Вироземський відправляє служби у Глібовичах, Грибовичах, Брюховичах і Куровичах; хрестить дітей у Винниках, Липниках, Сокільниках, Козельниках). Загалом в авторській грі у романі можна побачити як буянню творчих сил письменника, його непересічний талант відчувати мову та її ситуативні контексти, так і своєрідну відповідь на невизначеність щодо засадничих понять людського існування та буття як такого.

У романі Естерхазі гра має подібне призначення і постає в подібних виявах, як у тексті Андруховича. Варто зауважити, що розповідь в угорського автора не така легка, витончена та грайлива, як в українського. Наратив Естерхазі, порівняно з Андруховичем, більш важкий, епічно-розлогіший, а подекуди навіть кострубатий. Та водночас він більш класичний із жанрового огляду – глибший на проблемно-аналітичному рівні та поліфонічніший. Гра в «Небесній гармонії» не постає в такому об’ємі, як в «Коханцях Юстиції». Однак Естерхазі вдається, як пригадуємо, до сміливого й радикального ігрового моделювання, коли пов’язує з образами батька та матері різноманітні сексуальні практики, зокрема перверсійно-інцестуальні. Натомість він також демонструє вишукану й тонку гру поетичної уяви. Ось як автор в елегантно-рафінованій образності представляє «вступ» до подальшого сексуального контакту між батьком і матір’ю: «Коли ж батько грубуватим рухом відірвав мою матір від землі, більше того, взявши за талію і не припиняючи танцю, крутнув її кругом осі, тобто обертав у кружлянні (виходило щось на зразок

³³ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 272.

³⁴ Там само. С. 100–101.

космічного атракціону в міському луна-парку), мати з переляку раптового щастя зойкнула, й оса, скориставшись метушнею – з-з-з-з, шмигнула всередину дзвону: бім-бом, бім-бом! – Що за солодкий, благословенний дзвін, в якому змішалися земля і небо, темрява і світло; кризь просвіт у кроні літнього дуба майнула блакить небесної гармонії, аби тут же поступитися місцем земній – цій вологості, густоті цієї плоті, в яку захотілося встромитися, вкусити, поглинути, пожерти частку її, привласнити і злитися, зануритися в неї, розчинитися, згинутися, зробити своєю, бути нею і взагалі – бути! І зануривши торжествуюче жало в той ніжний пагорб, точніше, лісисту доріжку, що спускалася з пагорба, – ближче до самого краю темного, ніби долина струмка Порколаб, ярочка, глибоко, як ще ніколи в жодну субстанцію, занурившись у запашну пряну плоть, бурхливо, затято, молекула за молекулою продираючись кризь чужу цю матерію і тим самим роблячи її своєю, – оса відчула одночасно і спрагу смерті, і спрагу вічного буття. Але вибрати між тим та іншим, якщо це взагалі можливо, було вже не дано – не встигла вона вирватися з цієї пульсуючої магми солодкої смерті, як одна половинка тільця її відірвалася від іншої (припустимо тут, що жало осі було попереду, як ікло хижака, face to face, а не випущене вбивче знаряддя позаду, з кінчика черевця, потайки, негідно і ніби між іншим), крильця, ще рухливі, шелестять, винесли на світ Божий... що й кого? В останню мить сп'яніла оса відчула себе роздвоєною – вона була одночасно присудком і підметом, була і всередині, і зовні, її вічне і непереможне бажання здійснилося, і вона впала на землю»³⁵.

Як бачимо, цей вигадливий образний «вступ» можна вважати завуальованим описом самого контакту. Також дотепну гру мовними контекстами демонструють, зокрема, епізоди, коли йдеться про: гру в шахи, а тоді оповідач додає, що лакей Ганс Неттельгоф примудрився «зробити з моєї красуні-матусі фігуру на власній шахівниці» (тобто зробив її своєю коханкою); стосунки батька та матері і зроблено висновок, що мати цілком задовольняла мого батька, однак він «задовольняв її не зовсім, бо вона хотіла вийти за нього заміж»; дядька оповідача, який не відповідає на запитання королеви Марії Терезії («Чи хоче він отримати орден Святого Іштвана?»), відтак його мовчанку вона трактує як «граматично бездоганну фразу» згоди і власноруч прикріплює йому орден до грудей. Взагалі оповідач у «Небесній гармонії» неодноразово розмірковує про природу мови, принципи номінування предметів та явищ, правил її контекстуального вживання.

Інтертекстуальність у романі Естерхазі, як і Андруховича, постає подекуди як гра з образами чи мотивами великих наративів. Наприклад, у фрагменті 233 «першої книги» йдеться про те, як батько оповідача вступив із Богом у змагання. Й оскільки він був «у піку еросу» (на вершині своїх сексуальних можливостей), а Бог був втомленим, то впевнено перемаг. І коли батько самонадіяно заявив про свою перемогу та вищість над Богом, то збожеволів. Далі батькове божевілля оповідач уподібнює такій мовній комунікації, у якій люди нездатні зрозуміти один одного. Цей епізод підтверджує неодноразово висловлені в романі міркування про те, що гра не є чимось несерйозним; у ній можуть поставати серйозні питання людського буття; і не лише поставати, а й осмислюватися. Загалом інтертекстуальні звернення в «Небесній гармонії» стосуються багатьох культурних полів. Окрім

³⁵ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 331.

біблійного, вони сягають періодів середньовічної Угорщини, Османських війн, Австро-Угорської монархії (і тут найбільше актуалізуються загальноєвропейські культурні зв'язки), міжвоєнного й соціалістичного періодів існування Угорщини. В інтертекстуальному діалозі Естерхазі опиняються твори художньої літератури, філософії, живопису, музики. Автор також представляє реальні події та факти, пов'язані з історією давнього князівсько-графського роду письменника. Так, він неодноразово згадує Йозефа Гайдна (Joseph Haydn), який справді близько 30 років перебував на посаді капелмейстера при дворі роду Естерхазі. У романі Гайдн вчить представників цього роду музичної культури і – що також мало місце – інколи змушений терпіти образи від свого пихатого мецената. Взагалі Естерхазі в контексті розповіді про історію свого роду дає цікаві й колоритно виписані постаті дідуся, бабусі, прабабусі Шварценберг, дядька Менюша, різних («безіменних») тіточок тощо. Всі вони – оригінальні представники одного з найбільш знаних княжих родів Угорщини, яким довелося жити за нових (підрадянських) часів, коли давній уклад життя та морально-етичні норми були поставлені з ніг на голову.

Показовим для родинних звичаїв був той факт, що до діда (а він за статусом посідав найвище місце в аристократичній ерархії у родині) всі ставилися із демонстративною повагою, натомість до матері (яка походила не з графського роду і її шлюб із батьком вважався мезальянсом) ніхто не виявляв відповідної поваги (водночас вона мала вроджене чуття смаку та стилю, що визначало її не низький статус у сім'ї). Оповідач дає таку формулу належності до вищого суспільного класу: батько ні на кого не дивився із презирством, тому був аристократом, дідусь зневажав усіх, тому був аристократом³⁶. Ця формула виявляє два шляхи утвердження аристократичності: у першому власна вищість твориться через зневагу до інших; у другому – через відсутність такої. Показово, як дідусь ставиться до порушення суспільних домовленостей, яке здійснив його син, та як виховує своїх онуків. Коли син (батько оповідача) розповів, сміючись, що якось забув купити квитка на автобус і проїхав «зайцем», то дідусь змусив його піти на вокзал, купити квиток та порвати його. У такий спосіб було «виправлено» дисбаланс суспільних сил. Коли ж дідусь їв шоколад і його онук (оповідач) попросив шматочок, той відповів, що «Естерхазі не просять» і так і не поділився. Такий непритаманний – у ставленні дідуся до онука – вчинок мав на меті навчити хлопця стримувати свої бажання та ніколи не вдаватися до прохань. Представник давнього аристократичного роду не повинен нікого нічого просити, а те, що потрібно, він, за статусом, повинен мати – така логіка міркувань дідуся.

Уже мовилося, що в постмодерних романах не все піддається іронії та деконструкції. Обидва письменники загалом відходять від властивого іронічного нарративу у випадках, коли йдеться про масові людські розстріли і страждання, які постають чи то під час війни (українсько-польське протистояння, винищення євреїв нацистами) чи в умовах тоталітарного суспільства (жорстоке придушення Угорського повстання 1956 р., зруйнування давнього єврейського цвинтаря і побудова на тому місці кінотеатру). У розділі «“Сансара”, або заколот ангелів» Андрухович точно й без жодної іронії називає нашу країну «справжньою Країною розстрілів», де в часах між Першою та Другою світовими війнами розстріл «перетворився на

³⁶ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 394.

щось буденне, рутинне і, даруйте на слові, нормальне»³⁷. А трохи далі говорить про розгортання у країні жорстокого закону «взаємного винищення», який супроводжував часи «найсудомнішої боротьби за виживання», «безкінечного місива над рострільними ямами», компроматів, «незлічених доносів», зрад, «подвійних, потрійних (і більше) агентів»³⁸. Андрухович показує, як під впливом пропаганди відбуваються розриви в культурній пам'яті, здійснюється національно-культурна нівеляція народів, які мешкали в Радянському Союзі. Знищення на початку 1960-х років в Івано-Франківську єврейського цвинтаря і побудова на його місці кінотеатру «Космос» не спричиняє жодних засуджень не лише у представників інших націй, що жили в місті, але й у самих євреїв. Євреїв, які з'явилися в місті вже по війні, нічого не поєднувало з тими «австрійськими» євреями, могили яких сплюндровані.

У «Небесній гармонії» автор неодноразово звертається до подій 1956 р., які для нього означають колективний (національний) вияв людської гідності, з одного боку, і пов'язане з цим посилення владного терору, якого зазнала його сім'я, з другого. Він осмислює ті зміни, які прийшли у країну із правлінням Матяша Ракоші (Mátyás Rákosi), чиє призначення узгоджувалося зі Сталіним. Батько в розмові з революціонером Штерком висловлює кілька критичних та проникливих думок щодо нового суспільного ладу: «... ви тільки перевернули світ, але не змінили його. Перевернули все догори дригом, те, що було згори, тепер унизу, – на себе я не вказував, – а те, що було знизу, тепер нагорі. Потім, на що я сильно сподіваюся, придуть інші, котрі все повернуть на місця»; «За довгі часи переслідування завжди приходять той момент, коли жертви стають такими ж нищими, як і їхні палачі»; «в центрі усього ви поставили бюрократизм, у чому й полягає наївність комунізму, неправильно трактована сучасність і його страхітливості, адже за такий короткий час неймовірна сила бюрократизму проявилась у повній подібності, його здатність, як то кажуть, не знати ані людини, ані Господа; на троні подій тепер сидить якийсь механічний Господь, як карлик у загадковому шаховому автоматі Кемпелена Фаркаша, котрого ніхто не знає, ніхто не в змозі ним керувати, але відбувається те, що відбувається...»³⁹.

У романному просторі присутні персонажі, які виражають прозоре бачення того, що насправді відбувається, і їхні судження виходять із чітких морально-етичних засад. В одному з епізодів твору до діда оповідача приходять єврей Мор Нусбаум, щоби висловити вдячність і за те, що коли в 1944 р. його разом з іншими євреями «із жовтими зірками на грудях» гнали вулицею Левеказ, то дід, який у той час там прогулювався, «незабутнім приголомшливим жестом» зняв перед ними всіма капелюха. Також Нусбаум просить не судити за Матяшем Ракоші – цей очільник комуністичного режиму у країні, який називав себе «кращим угорським учнем Сталіна», мав єврейське походження – про всіх євреїв. І додає, що ми, євреї, самі не любимо його; він – азсес (ідиш – нахаба)⁴⁰.

Як бачимо, загалом постмодерний наратив в обох творах містить фрагменти, де – без жодної іронії – йдеться про серйозні світоглядні загалом і морально-етичні зокрема проблеми людського існування. Ще раз наголошу, що попри загальну

³⁷ Андрухович Ю. Коханці Юстиції... С. 199.

³⁸ Там само. С. 210.

³⁹ Естерхазі П. Небесна гармонія... С. 272–273.

⁴⁰ Там само. С. 385.

іронічну настанову, Естерхазі й Андрухович мають невеличкі тематично-проблемні локуси, якими означають свій екзистенційний вибір; свою гуманну, людяну природу. У такий спосіб письменники утримуються від впадання в суцільну іронію та деконструкцію. Відтак їхні романні моделі формуються на широко розгорненій грі, іронії, деконструкції та низці конструктивних складових, які своїм походженням завдячують як доцільній грі авторського розуму, так і культурній традиції (з якою письменники вступають у діалог).

«Небесна гармонія» Естерхазі та «Коханці Юстиції» Андруховича, як бачимо, виявляють типологічно подібні прикмети постмодерного наративу (на яких я і зосередив увагу). Водночас, за всієї подібності, кожен із цих творів становить своєрідний авторський варіант інваріантної постмодерної романної моделі (точніше, низки світоглядних засад та жанрових ознак). Своєрідність письма угорського й українського авторів задається їхнім життєвим досвідом, творчим талантом, а також національною мовою, історичною пам'яттю зокрема і культурною традицією загалом. Увага до відмінностей їхнього письма дає змогу говорити про те, що один текст має виразні ознаки кінематографічного роману, інший – автобіографічного; в одному представлено більш широкий образ дійсності та глибше філософське осмислення її певних сторін, в іншому дійсність зображено не так широко і з меншим виявом «любові до мудрості»; стиль одного більш пружний, він набуває такої вишуканої легкості, що переходить у віртуозність, іншого – характеризує загальний повільний темп розповіді й «важкість» фрази. Та водночас обидва романи на ідейно-тематичному, жанровому, стильовому, інтертекстуальному рівнях засвідчують належність до єдиного культурного простору – Центрально-Східної Європи. Саме цим можна пояснити як типологічну подібність, так і індивідуальну відмінність їхніх наративів.

ЗМІНА НАЗВ ЗАКАРПАТСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ІЗ КОМПАКТНИМ ПРОЖИВАННЯМ УГОРЦІВ: СПРОБИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ УГОРСЬКИХ НАЙМЕНУВАНЬ У 1989–2000 РОКАХ

Історична довідка. У ХХ ст. державна належність сучасної Закарпатської обл. змінювалася неодноразово, а це завжди мало наслідком і зміну офіційної мови та найменувань без урахування культурних традицій й історичної пам'яті. Відтак на основі наукової літератури і публікації в тогочасній пресі зроблено спробу проаналізувати зміну назв закарпатських населених пунктів із компактним проживанням угорців у період із 1989 р. по 2000 р.

Із погляду хронології, перша організована зміна назв населених пунктів відбулася ще за часів Австро-Угорщини на рубежі ХІХ і ХХ ст., коли територія сучасного Закарпаття входила до складу Ужанського, Березького, Угочанського та Марамороського комітатів. Урегулювати заплутану, а інколи хаотичну, ситуацію у сфері топонімів мав Закон № ІV «Про назви населених пунктів та інші географічні найменування» від 1898 р.¹ До цього траплялися випадки, коли у країні різні села мали однакові назви, наприклад, тільки Уйфолу (Újfalu – Нове Село) було близько 80². Закон передбачав створення Державної комісії реєстру населених пунктів (Országos Községi Törzskönyvbizottság), яка з 1898 р. по 1912 р. провела державну інвентаризацію/реєстрацію назв населених пунктів Угорщини. Згідно з основним принципом такої реєстрації, кожне поселення повинно було мати тільки одну офіційну назву, а найменування не мало використовуватися для позначення кількох населених пунктів³. При зміні назв застосовували два основні методи. Перший – використання розрізнявальної основи/префікса:⁴ Som – Beregsom (Шом – Берегшом)⁵, Déda – Beregdéda (Дийда – Берегдийда)⁶, Péterfalva – Tiszapéterfalva

¹ «A község- és egyéb helynevekről» szóló 1898. évi IV. törvény-cikk. *Magyar Törvénytár. 1898. évi törvények* / szerk. D. Márkus. Budapest, 1899. C. 19–21.

² Sebők L. *Magyar neve? Határonkon túli helységnév-szótár*. Budapest: Arany Lapok Kiadó, 1990. C. 7.

³ A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913) / szerk.: A. Jeney, A. Tóth. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1998. C. 1.

⁴ Beregszászi A. *Magyar helységek Kárpátján a nyelvi tervezés tükrében. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.). I–II. kötet* / szerk.: B. Gergely, M. Hajdú. Budapest; Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 1997. C. 356.

⁵ A történeti Magyarország városainak... C. 59.

⁶ Ibid. C. 62.

(Пийтерфолво – Тисапейтерфолво)⁷, Ásvány – Tiszaásvány (Ашвань – Тисаашвань)⁸, Gyula – Szöllősgyula (Дюла – Севлешдюла)⁹ тощо. Другий метод полягав у мадяризації¹⁰: Березинка – Nyírhalm (Нірголом)¹¹, Голубине – Galambos (Галамбош)¹², Липча Поляна – Lircsemező (Ліпчеземезев)¹³ тощо. Мадяризація, тобто транспонування на державну мову, відповідала тогочасній міжнародній практиці, адже на межі ХІХ і ХХ ст. французи, німці, англійці та росіяни, керуючись принципом національної держави, прагнули до стандартизації, тобто францизували, англізували, онімечували й русифікували назви населених пунктів у межах кордонів своїх держав¹⁴.

Після Першої світової війни, згідно з підписаним 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменським мирним договором, регіон увійшов до складу новоствореної Чехословацької Республіки (ЧСР)¹⁵. Це потверджував і Тріанонський мирний договір. Саме в чехословацький період (1919–1938) відбулася друга зміна назв населених пунктів на території сучасного Закарпаття¹⁶, яку регулював Закон № 266 «Про назви міст, сіл, поселень і вулиць, а також про встановлення знаків із такими назвами та нумерацію вулиць» від 1920 р.¹⁷ Порядок його виконання деталізувала постанова уряду № 324 від 1921 р., відповідно до якої для кожного міста, поселення чи його частини офіційну чехословацьку назву (насправді чеську) визначало Міністерство внутрішніх справ (МВС)¹⁸: Ungvár (Унгвар) – Užhorod¹⁹, Munkács (Мункач) – Mukačevo²⁰, Beregszász (Берегсас) – Berehovo²¹, Tiszapéterfalva (Тисопийтерфолво) – Petrovo²², Nagygut (Нодьгут) – Velikě Gutovo²³ тощо.

⁷ A történeti Magyarország városainak... С. 353.

⁸ Ibid. С. 355.

⁹ Ibid. С. 353.

¹⁰ Történeti összehasonlító helynévtár (1773–1913). A történeti Magyarország északi és észak-keleti megyéi. 1. kötet / szerk. A. Jeney. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 1998. С. 19–46.

¹¹ A történeti Magyarország városainak... С. 60.

¹² Ibid. С. 61.

¹³ Ibid. С. 177.

¹⁴ Történeti összehasonlító helynévtár (1773–1913)... С. 7–18.

¹⁵ Віднянський С. Перемога чехословацького вектора державотворення. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / за ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 52.

¹⁶ Bíró A. Kárpátalja településeinek történelmi neveiről. *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye* / összeállít.: P. Lizanec, K. Horváth. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1993. С. 137.

¹⁷ «А városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény. *A Slovenskón és Podkarpatská Rusban hatályos magyar és csehszlovák jog rendszerbe foglalása. Igazságügyi, közigazgatási és pénzügyi (bankügyi) hármás mutató* / írt. K. Kemenczky. Košice: Athenaeum, 1924. С. 172.

¹⁸ 1921. évi 324. számú kormányrendelet «А városok, községek, helységek és utcák elnevezéséről, községeknek helységtáblával való megjelöléséről és házak számozásáról» szóló 1920. évi 266. számú törvény végrehajtásáról. *Cseh-Szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye* / szerk. E. Pálesch. Prešov (Eperjes), 1921. С. 841–845.

¹⁹ Csonka-Magyarország közigazgatási helynévtára. Az anyaországot, a visszacsatolt felvidéket, Kárpátalját, Kelet-Magyarországot, Felső-Erdélyt és Délvidéket magába foglaló 10. kiadás / szerk. K. Várady. Budapest, 1941. С. 258.

²⁰ Ibid. С. 256.

²¹ Csonka-Magyarország közigazgatási helynévtára... С. 253.

²² Ibid. С. 257.

²³ Ibid. С. 258.

Третя масштабна хвиля перейменувань населених пунктів у ХХ ст. на території Закарпаття вкотре відбулася внаслідок політичних катаклізмів²⁴. Після повторного повернення цих земель до складу Угорщини (1938/1939–1944) теоретично всім населеним пунктам повернули назви, які встановила їм комісія в 1898–1912 рр., але насправді траплялися і штучні втручання та зміни²⁵. Дослідник Ервін Фелді (Ergvin Földi) методом випадкової вибірки обрав для прикладу 20 русинських/українських закарпатських поселень і спостеріг, що затвердження назв у 1939 р. може кваліфікуватися як офіційний перегляд впорядкованих назв населених пунктів початку ХХ ст., оскільки очевидно відрізнялося від принципів використання топонімів в Угорщині у період між світовими війнами²⁶: Alsó-Hrabonicza(a) – Alsógereben(b) – Alsóhrabonica(c); Hluboka(a) – Mélyút(b) – Kisluboka(c), Herczfalva(a) – Hegyrét(b) – Hercfalva(c); Podhering(a) – Órhegyalja(b) – Podhering(c) тощо. Було змінено назви багатьох слов'янських населених пунктів, причому офіційними стали саме слов'янські: Nyírhalom – Berezinka (Ніргалом – Березинка), Beregfotrás – Izvor (Берегфораш – Извор), Ungtölgyes – Dubrovka (Унгтолдеш – Дубровка) тощо²⁷.

Відразу після Другої світової війни радянсько-чехословацький договір 1945 р. зафіксував вихід Закарпаття зі складу Чехословацької держави та «возз'єднання» краю з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР)²⁸. Так у 1945–1946 рр. почалася вже четверта масштабна реформа топонімів. 25 червня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила указ про затвердження російських, а згодом і українських варіантів назв міст та сіл Закарпатської обл.²⁹. Із документів видно, що зміни почалися насправді ще в листопаді 1944 р., а на березень 1945 р. цей процес уже повністю закінчився³⁰. Так селище Bátyú стало Вузлове³¹, села Botfalva – Прикордонне³², Bökény – Бобове³³, Bene – Добросілля³⁴, Eszeny – Яворове³⁵, Tiszaásvány – Мінеральне³⁶, Aknaszlatina – Солотвино³⁷, Nagyszőlős – Виноградів³⁸ і т. д. Русифікація 1945 р. не пощадила й русинські/українські села: Rjárígy

²⁴ Bíró A. Kárpátalja településeinek... С. 137.

²⁵ Beregszászi A. Magyar helységnevek Kárpátalján... С. 357.

²⁶ Földi E. Kárpátalja 1939. évi hivatalos helységnevei. *Névtani Értesítő*. 1993. № 15. С. 106–108. Після варіантів назв, взятих для прикладу населених пунктів, малими літерами позначено епоху, коли вони використовувалися офіційно: (a) – назва до процесу впорядкування (1898–1912); (b) – після процесу впорядкування (1898–1912), тобто в 1913 р.; (c) – назва в 1939 р.

²⁷ Bíró A. Kárpátalja településeinek... С. 137.

²⁸ Офіційський Р. Переговори і договір про Закарпатську Україну. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / за ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 281.

²⁹ Beregszászi A. Magyar helységnevek Kárpátalján... С. 357.

³⁰ Bíró A. Kárpátalja településeinek... С. 137–138.

³¹ Lelkes Gy. Magyar helységnevé-azonosító szótár. Baja: Talma Könyvkiadó, 1998. С. 105.

³² Ibid. С. 132.

³³ Ibid. С. 594.

³⁴ Lelkes Gy. Magyar helységnevé-azonosító... С. 111.

³⁵ Ibid. С. 192.

³⁶ Ibid. С. 593.

³⁷ Ibid. С. 65.

³⁸ Ibid. С. 428.

(Ряпідь) – Бистриця, Nyahove (Нягове) – Добрянське, Ljahivei (Ляхівці) – Lemkivka (Лемківка), Volove (Волове) – Міжгір'я, Voloszke (Волоське) – Підгірне³⁹ тощо.

П'ята реформа географічних назв розпочалася наприкінці 1980-х років. Детальний аналіз саме цього процесу став предметом дослідження.

Правове середовище в Україні. До основних прав людини як представника певного етносу, нації чи національної меншини належать захист і збереження рідної мови, культури, традицій та історичної пам'яті. Традиційні історичні найменування поселень, вулиць, інші географічні назви містять важливі елементи минулого певної громади. Тож їх уживання як в усній, так і письмовій формі, як у приватній, так і публічній та офіційній площинах дуже важливе, особливо, якщо йдеться про національні меншини. Використання таких найменувань, зокрема рідною мовою, покликані регулювати рамкові конвенції на міжнародному рівні, міждержавні договори, законодавство на рівні окремих держав.

Серед підписаних і ратифікованих Україною міжнародних документів насамперед необхідно назвати Європейську хартію регіональних мов або мов меншин⁴⁰, а також Рамкову конвенцію про захист національних меншин⁴¹, оскільки в них сформовані конкретні зобов'язання щодо використання географічних назв у місцях проживання національних меншин.

Європейська Рада відкрила до підписання державам-членам Європейську хартію регіональних мов або мов меншин у Стразбурзі 5 листопада 1992 р., а 1 березня 1998 р. документ набув чинності⁴². Її мета – захист історичних, регіональних мов або мов меншин Європи, а відповідно й захист права на вживання топонімів регіональними мовами або мовами меншин⁴³. Для цього від держав-підписантів підпункт г п. 2 ст. 10 вимагає таких конкретних заходів: «У межах адміністративних районів держави, у яких кількість мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, виправдовує вжиття заходів, наведених нижче, і відповідно до стану кожної з цих мов, Сторони зобов'язуються, у міру розумної можливості, використання або прийняття, у разі необхідності паралельно з назвами офіційною мовою (мовами), традиційних правильних форм написання назв місцевостей регіональними мовами або мовами меншин»⁴⁴. Україна підписала хартію 2 травня 1996 р.⁴⁵, а парламент ратифікував цей документ 24 грудня 1999 р., однак він не набув чинності, не був

³⁹ Lizanec P. A nép kultúráját, hagyományait őrzik. *Kárpáti Igaz Szó*. 1991. 19 січня. С. 4.

⁴⁰ A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája. Európa Tanács, Strasbourg, 1992. október 2. *A nemzetközi kisebbségvédelem alapidokumentumai 1990–2002* / Nádor O., Szarka L., Vékás J. URL: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/> (дата звернення: 20.05.2014).

⁴¹ Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről. Európa Tanács, Strasbourg, 1992. február 1. *A nemzetközi kisebbségvédelem alapidokumentumai 1990–2002* / Nádor O., Szarka L., Vékás J. URL: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/> (дата звернення: 20.05.2014).

⁴² European Charter for Regional or Minority Languages. URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG> (дата звернення: 20.05.2014).

⁴³ Згідно зі ст. 1 хартії термін «регіональні мови або мови меншин» означає, що мови, які традиційно використовуються в межах певної території держави її громадянами, які складають групу, що за чисельністю менша, ніж решта населення та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави, але при цьому не охоплює діалекти офіційної мови (мов) або мови мігрантів. Джерело: A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája...

⁴⁴ A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája...

⁴⁵ European Charter for Regional or Minority Languages...

поданий на зберігання в Європейську Раду, оскільки 12 липня 2000 р. Конституційний Суд визнав його неконституційним із формальних причин. Після цього було підготовлено кілька законопроектів для ратифікації і, зрештою, повторно хартію ратифікували 15 травня 2003 р.⁴⁶. Ратифікований документ подано на зберігання Генеральному секретареві Європейської Ради 19 вересня 2005 р. Так Україна, зобов'язавшись захищати 13 мов меншин (серед них й угорську), вказаних у хартії, повинна реалізовувати поряд з іншим рекомендаціями документа й цитовану норму про використання назв населених пунктів регіональними або мовами меншин⁴⁷. Щоправда, практичне застосування хартії через відсутність закону, що регулював би відповідний механізм реалізації, до ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики»⁴⁸ залишалося нереалізованим. Ухвалений 3 липня 2012 р. закон дає визначення термінів «регіональні мови» і «мови меншин» та передбачає чіткий перелік критеріїв, яку мову й коли в межах конкретної адміністративної одиниці необхідно застосовувати відповідно до взятих на себе Україною зобов'язань.

Рамкова конвенція про захист національних меншин була відкрита Європейською Радою для підпису державами-членами 1 лютого 1995 р., а чинності набула 1 лютого 1998 р.⁴⁹. Конвенція «спрямована не на тлумачення прав, якими можуть користуватися особи, що належать до нацменшин, та на які вони можуть покликатися в міжнародних органах, а – відповідно до назви – на формулювання принципів, якими керуються держави-підписанти в заходах із захисту нацменшин, та формулювання програмних положень європейської системи захисту нацменшин»⁵⁰. Пункт 3 ст. 11 цього міжнародного документа містить конкретні положення щодо використання історичних місцевих назв національних меншин: «У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національної меншини, або де вони складають значну частину населення. Сторони намагаються, у рамках своїх правових систем, у тому числі, у разі необхідності, угод з іншими державами, і враховуючи їхнє конкретне становище, використовувати традиційні місцеві назви, назви вулиць та інші топографічні покажчики, призначені для загального користування, також і мовою відповідної меншини, якщо у цьому є достатня необхідність»⁵¹. Згідно з примітками до конвенції, основна мета цього пункту – сприяти можливості використовувати мовами нацменшин назв населених пунктів, вулиць та інших географічних найменувань, однак це зовсім не означає якогось

⁴⁶ Csernicskó I., Ferenc V. A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és azok gyakorlati alkalmazhatósága Kárpátalján. *Terveztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. százi kihívásai* / szerk.: K. Eplényi, Z. Kántor. Budapest: Lucidus Kiadó, 2012. C. 202. URL: <https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2018/07/Terveztes-es-hatartalanitas.pdf> (дата звернення: 01.07.2020).

⁴⁷ European Charter for Regional or Minority Languages. List of declarations made with respect to treaty No. 148. URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=148&CM=&DF=&CL=ENG&VL=1> (дата звернення: 01.07.2014).

⁴⁸ Закон України «Про засади державної мовної політики». Київ, 3 липня 2012 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page> (дата звернення: 02.07.2014).

⁴⁹ Framework Convention for the Protection of National Minorities. URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=157&CM=&DF=&CL=ENG> (20.05.2014).

⁵⁰ Bozóki A. Földrajzi nevek a nemzetközi jogban. *Délvidéki/Vajdasági Magyar Helységnevek* / szerk.: K. Csehák, J. Szakma, A. Bozóki. Újvidék: Atlantis Kiadó, 2000. C. 32–33.

⁵¹ Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről...

офіційного визнання цих назв мовою нацменшини⁵². Усі держави, де проживає угорська нацменшина, підписали й ратифікували конвенцію. Україна підписала документ 15 вересня 1995 р., ратифікувала його 26 січня 1998 р., а чинності він набув 1 травня 1998 р.⁵³.

Крім міжнародних документів, ініційованих Європейською Радою з метою захисту національних меншин, доцільно звернути увагу на двосторонні угоди, які Угорщина уклала зі сусідніми державами, зокрема й Україною. Угорщина в період із 1991 р. по 1996 р. підписала зі сусідніми країнами двосторонні базові договори, угоди й заяви, що стосуються прав нацменшин, а з метою взаємного контролю сторін за виконанням взятих на себе зобов'язань було передбачено створення змішаних комісій⁵⁴. Ці двосторонні міжнародні документи, підписані зі Словаччиною, Україною, Румунією, Хорватією та Словенією, охоплюють положення конвенції, а держави-підписанти визнали їх обов'язковими для себе ще до її ратифікації⁵⁵.

Підписана в Будапешті 31 травня 1991 р. «Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей» стала першим документом, де Угорщина й Україна взаємно зобов'язалися визнавати, поважати й захищати права національних меншин, які проживають на їхній території, а також у своїх міжнародних відносинах як самостійно, так і спільно виступати з метою реалізації їх прав⁵⁶. Хоча ця декларація досить детально описує механізми дотримання та захисту прав нацменшин, однак не містить однозначних рекомендацій щодо використання назв населених пунктів їх мовами. Але ст. 9 дає достатньо правових підстав вільного їх використання на території обох країн⁵⁷. Дослівно стаття звучить так: «Сторони вживатимуть необхідні законодавчі, адміністративні та інші заходи з тим, щоб національні меншості могли реалізувати своє право вільно користуватися рідною мовою в особистому і громадському житті як у письмовій формі, так і в усному мовленні, включаючи використання свого національного імені й прізвища»⁵⁸. Натомість у двосторонніх договорах між Угорщиною та сусідніми державами, укладених після угорсько-української декларації, уже містяться конкретні положення щодо використання географічних найменувань мовами нацменшин. Це, ймовірно, можна пояснити тим, що ці документи були підписані пізніше.

В Україні за аналізований період використання назв населених пунктів, вулиць та інших географічних найменувань державною мовою й мовами меншин регулювалося, крім вказаних взятих на себе державою міжнародних зобов'язань, низкою норм національного законодавства.

Незадовго до проголошення незалежності України, 28 жовтня 1989 р., тоді ще Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про мови в Українській Радянській

⁵² Bozóki A. Földrajzi nevek... С. 32–33.

⁵³ Framework Convention for the Protection of National Minorities...

⁵⁴ Bozóki A. Földrajzi nevek... С. 34.

⁵⁵ Ibid. С. 33–34.

⁵⁶ Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. Будапешт, 31 травня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_322#Text (дата звернення: 20.05.2014).

⁵⁷ Bozóki A. Földrajzi nevek... С. 35.

⁵⁸ Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою...

Соціалістичній Республіці»⁵⁹. Ст. 2 цього закону визначає українську як державну мову; ст. 4 передбачає, що мовою міжнародного спілкування народів СРСР є російська; а ст. 5 гарантує право громадянина користуватися рідною та будь-якою іншою мовою. Ст. 38 щодо топонімів і картографічних видань передбачає, що в УРСР топоніми (назви населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць, майданів, річок і т. ін.) утворюються і подаються українською мовою. Вони можуть бути перекладені рідною мовою населення, яке становить більшість у конкретній адміністративно-територіальній одиниці, а відтворення українських топонімів іншими мовами мало здійснюватися у транскрипції. Ухвалений 1989 р. Закон «Про мови в УРСР» залишався чинним аж до 3 липня 2012 р., коли був прийнятий Закон «Про засади державної мовної політики»⁶⁰.

1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, де вміщено загальні принципи забезпечення прав національних меншин⁶¹. Ст. 2 декларації гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, а ст. 3 – право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя. Так ці норми, навіть якщо й не конкретно, але створюють базу для захисту традиційних топонімів нацменшин в Україні та можливості їх використання рідною мовою.

Закон «Про національні меншини в Україні», який підписав президент України 25 червня 1992 р., не містить конкретних вимог і гарантій щодо подання топонімів мовами нацменшин⁶². Тому з метою виконання на обласному рівні Законів «Про мови в УРСР» та «Про національні меншини в Україні» представник президента в Закарпатській обл. 17 грудня 1992 р. підписав розпорядження, п. 2 якого передбачає, що назви населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць,

⁵⁹ Закон «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці». Київ, 28 жовтня 1989 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text> (дата звернення: 22.05.2014).

⁶⁰ Закон від 2012 р., як і попередні ухвалені законодавчі акти, фіксує статус української мови як державної. У ст. 7 до регіональних або мов меншин України віднесено 18 мов, серед них і угорська. Цим мовам гарантувалося вільне використання в офіційній сфері в тих адміністративно-територіальних одиницях (область, район, місто тощо), де кількість осіб – носіїв регіональної мови, що проживають на території, на якій вона поширена, становить 10 і більше відсотків чисельності її населення. Про мову географічних назв йдеться у ст. 27. Як і в законодавчому акті від 1989 р., тут передбачено, що топоніми (географічні назви) – назви адміністративно-територіальних одиниць, залізничних станцій, вулиць, майданів тощо – утворюються і подаються державною мовою. При цьому вже цитована ст. 7 Закону «Про засади державної мовної політики» точно фіксує, що на тих територіях, де певна мова одержала статус регіональної, топонім подається поряд із державною також цією регіональною мовою. Важливо акцентувати на тому положенні ст. 27, яке передбачає, що відтворення українських топонімів регіональною або мовою меншини здійснюється відповідно до традицій мови відтворення. Це на практиці означає, що угорські назви населених пунктів, назви вулиць, площ, залізничних станцій у таких населених пунктах необхідно подавати відповідно до традицій й правопису угорської мови. Натомість топоніми із-за меж України подаються державною у транскрипції з мови оригіналу. Джерело: Закон України «Про засади державної мовної політики». Київ, 3 липня 2012 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page> (дата звернення: 02.07.2014).

⁶¹ Декларація прав національностей України. Київ, 1 листопада 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text> (дата звернення: 20.05.2014).

⁶² Закон «Про національні меншини в Україні». Київ, 25 червня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 20.05.2014).

площ тощо в місцях компактного проживання національних меншин подаються поряд з українською також мовою цієї меншини⁶³.

28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила Конституцію незалежної Української держави, у якій містяться загальні норми щодо використання мов у країні⁶⁴. Ст. 10 підтверджує державний статус української, який вперше був зафіксований ще в Законі «Про мови в УРСР» від 1989 р. Одночасно держава гарантує вільний розвиток, використання та захист російської й інших мов національних меншин. Останнє речення статті передбачає, що застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом. Ст. 11 стверджує: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Ст. 92 також передбачає, що саме закони України визначають, зокрема, й порядок застосування мов.

В Україні в аналізований період порядок присвоєння назв і зміни найменувань населених пунктів чи інших адміністративно-територіальних одиниць регулювали положення Конституції УРСР від 1978 р., Конституція незалежної України від 1996 р., норми Закону «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» від 1991 р. та Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» від 1997 р.

Конституції УРСР від 1978 р.⁶⁵ та України від 1996 р.⁶⁶ містять подібні положення щодо перейменування населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць у країні. Питання утворення та ліквідації районів, встановлення і зміни меж районів та міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів та районів згідно з п. 6 ст. 108 Конституції 1978 р. належало до повноважень Президії Верховної Ради УРСР, а згідно з п. 29 ст. 85 Конституції 1996 р. – до повноважень Верховної Ради України. При цьому ст. 6 Закону «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», ухваленого 3 липня 1991 р., передбачає, що лише місцеві референдуми у відповідних адміністративно-територіальних одиницях вирішують питання про найменування або перейменування сілрад, селищ, міст, районів, областей⁶⁷. А ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ухваленого 21 травня 1997 р., відносить до виняткової компетенції сільських, селищних, міських рад ухвалення рішення про проведення місцевого референдуму⁶⁸.

⁶³ Розпорядження Представника Президента в Закарпатській області на виконання Закону «Про мови в Українській РСР» та Закону «Про національні меншини». Ужгород, 17 грудня 1992 р. Джерело: Botlik J., Dupka G. Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó, 1993. С. 322.

⁶⁴ Конституція України. Київ, 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4> (дата звернення: 22.05.2014).

⁶⁵ Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ, 20 квітня 1978 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html> (дата звернення: 22.05.2014).

⁶⁶ Конституція України. Київ, 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4> (дата звернення: 22.05.2014).

⁶⁷ Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми». Київ, 3 липня 1991 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1286-12/page> (дата звернення: 22.05.2014).

⁶⁸ Закон України «Про місцеве самоврядування». Київ, 21 травня 1997 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> (дата звернення: 22.05.2014).

Так проаналізовані норми законодавства свідчать, що в досліджуваній період національні меншини, що проживали на території України, мали право ініціювати повернення традиційних назв населених пунктів через оголошення референдуму місцевими радами, результати якого необхідно було подавати на затвердження Верховною Радою України, до повноважень якої, згідно з Конституцією, це належить. Бачимо, що зміна назв закарпатських населених пунктів за ініціативою угорської меншини відбувалася паралельно з формуванням відповідного правового середовища в Україні.

Повернення історичних назв угорських населених пунктів Закарпатської обл. на практиці. Політична відлига, яка розпочалася із середини 1980-х років, більша відкритість до демократичних перетворень, гарантування прав національних меншин – усе це створювало для закарпатських угорців можливість у місцях їх компактного проживання ініціювати повернення угорських назв населеним пунктам. Першим кроком стало використання угорських відповідників у засобах масової інформації (ЗМІ) угорською мовою, спочатку поряд з українськими, а згодом самостійно, тільки історичних угорських назв⁶⁹. Проте це не вирішило проблеми, адже офіційно чинними й надалі залишалися затверджені ще 1946 р.⁷⁰.

Крім цього, використання в писемній мові угорських варіантів назв населених пунктів виявило й інші проблеми та питання, оскільки журналісти, редактори, коректори, учителі та й просто свідомі мовці часто, пишучи назву якогось угорського населеного пункту, опинялися перед дилемою: як писати? який варіант буде правильним? яке закінчення матиме назва села чи міста? Виходило, що одні назву м. Виноградів писали як Nagyszőlős (одне «l»), а інші – Nagyszöllős (два «l»), с. Тисаактелек (колись – Тисянка) у друкованих медіа подавали і як «Agtelek», і як «Telek». Такі труднощі, а інколи безпорадність, пояснюються тим, що з плином десятиліть, поки угорські назви не використовувалися в писемній літературній мові, вони призабулися, і якщо їх і використовували в усному мовленні, то могли легко видозмінити на помилкову форму⁷¹.

Тож перед угорською громадою Закарпаття постала необхідність перед тим, як офіційно ініціювати повернення історичних назв угорським населеним пунктам, визначити, які з використовуваних в усному мовленні варіантів правильні чи визначальні.

До справи відновлення історичних найменувань долучилося кілька організацій: відкритий 1988 р. на базі Ужгородського державного університету Центр гунгарології, який органи місцевої влади запросили як експертний комітет⁷², та створене 1989 р. Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) як організацію з представництва інтересів угорської меншини в Закарпатській обл. Саме ТУКЗ стало головним ініціатором референдумів щодо повернення історичних назв населеним пунктам, де компактно проживають угорці⁷³.

⁶⁹ Sebestyén Zs. Magyar helynévkutatás Kárpátalján. *Névtani Értesítő*. 2008. № 30. С. 198.

⁷⁰ Lizanec P. A nép kultúráját... С. 4.

⁷¹ Móricz K. Hogyan helyes? Megérkezett az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalása a kárpátaljai magyar helységnevekről. *Kárpáti Igaz Szó*. 1990. 2 грудня. С. 3.

⁷² Lizanec P. Helységnevek Kárpátalján. *Ung-vidéki Hírek*. 1990. 25 грудня. С. 3.

⁷³ Beregszászi A. Magyar helységnevek Kárpátalján... С. 358.

Центр гунгарології підтвердив свою компетентність у справі назв населених пунктів і розробив наукові підходи до неї, наголосивши на важливості врахування при виборі назви кількох чинників: історичного, культурного та мовного. У ході повернення історичних назв угорським населеним пунктам науковці рекомендували дотримуватися таких загальних принципів⁷⁴:

1) необхідно залишити ті старі назви населених пунктів, які використовувалися в історичних документах, витримали зміну різних політичних режимів і зберегли своє оригінальне найменування. Наприклад: Білки, Загаття, Кушниця, Осій, Доробратово тощо;

2) потрібно переглянути назви тих міст і сіл, які в ході історії неодноразово змінювалися, і обрати той варіант, обґрунтований як з історичного, так і з лінгвістичного погляду; при цьому, звичайно, треба брати до уваги й те, наскільки прижилося використання певного варіанта серед населення.

Щодо повернення історичних угорських назв населеним пунктам, де компактно проживає угорська меншина, Центр гунгарології спільно з університетською кафедрою угорської філології рекомендував⁷⁵:

1) угорською мовою записуємо назву так, як вона вже прижилася в мовленні та як записана в історичних документах. У разі відтворення російською або українською застосовуються кириличні літери з урахуванням фонетичних і морфологічних правил мови. Наприклад: Császlóc – Часлівці, Barkaszó – Баркасово, Bökény – Бекень;

2) топоніми, що складаються з кількох основ, записуємо відповідно до правил угорського правопису, а українською та російською мовами загальна назва – прикметникова частина – може перекладатися. Наприклад: Feketeratak – Чорний Потік, Kiskébágy – Мала (Малая) Бийгань, Nagydobrony – Велика (Великая) Добронь;

3) назви українських населених пунктів угорською мовою записують відповідно до правил її фонетики та морфології. Наприклад: Воловець – Volóc, Квасово – Kovászó, Свалява – Szolyva, Веряця – Veréce тощо.

4) у назвах українських населених пунктів загальна прикметникова частина перекладається угорською мовою. Наприклад: Мала Копаня – Kiskorány, Верхні Ремети – Felsőremete тощо;

5) в українській літературній мові назви населених пунктів іменникового походження мають закінчення -е: Арданове, Берегове, Мукачеве. Однак на Закарпатті прижилося закінчення -о: Арданово, Берегово, Мукачево. Вважаємо, що таку практику необхідно взяти до уваги й не вимагати насильного вживання закінчення -е. Виняток становлять ті назви, які сформувалися із застарілої форми -оє: Вербовоє – Вербове, Глибокоє – Глибоке, Діловоє – Ділове, Дубовоє – Дубове тощо.

У ТУКЗ для розгляду питань щодо вживання назв угорських населених пунктів була створена Комісія з питань рідної мови та мовної політики. 25 вересня 1990 р. вона звернулася до Інституту мовознавства Академії наук Угорщини з проханням висловити свою позицію з кількох дискусійних питань⁷⁶:

⁷⁴ Lizanec P. A nép kultúráját... С. 4.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ A KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottságának az MTA Nyelvtudományi Intézetének küldött levele. Ungvár, 1990. szeptember 25. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont (Beregszász).

1) яка форма (коротка чи довга) рекомендована до використання в літературній (офіційній–напівофіційній) мові, якщо історично ця назва складається з кількох основ (є складним словом), але в сучасній розмовній переважно використовується її коротка (одна основа) форма. Наприклад: Beregdéda – Déda (Берегдийда – Дийда), Mezőkasszony – Kasszony (Мезевкосонь – Косонь), Sárosoroszi – Oroszi (Шарошоросі – Оросі), Makkosjánosi – Jánosi (Моккошяноші – Яноші), Tiszaújlak – Újlak (Тисоуйлок – Уйлок) тощо;

2) чи доцільно вживати історичні угорські назви в тих населених пунктах, де сьогодні угорське населення вже нечисленне. Beregszentminklós (Берегсентміклош) – Чинадієво, Ökörmező (Окормезев) – Міжгір'я, Királymező (Кіраймезев) – Усть-Чорна, Bercsényfalva (Берченьфолво) – Дубриничі тощо;

3) чи можна визначити, яка з кількох форм, що використовуються з різним написанням, більш правильна (місцеве населення зазвичай використовує перший із наведених варіантів)? Наприклад: Bátyú – Bátor, Borzsova – Borzsava тощо;

4) вживання флексій, що приєднуються до назв населених пунктів при їх відмінюванні, у мовленні місцевого населення часто відрізняється від тих форм, які використовують угорці за межами цих територій. Наприклад, місцеве населення віддає перевагу: *Beregszászba, -ban; Gállocsba, -ban* тощо замість флексій *-ra, -re, -on, -en, -ön*. Використання яких форм більш бажане в цих та подібних випадках?

Уже 20 листопада 1990 р. Інститут мовознавства Академії наук Угорщини надіслав відповідь. У ній, висловивши радість із приводу того, що сьогодні на Закарпатті вже існує можливість використовувати угорські назви як у пресі, так і офіційній сфері, подав такі рекомендації вирішення дискусійних питань⁷⁷:

1. Угорські топоніми записуємо відповідно до правил угорського правопису, наприклад, назви населених пунктів пишемо разом (Tiszaújlak, Makkosjánosi тощо), а загальні, що стали їх частиною, також використовуємо згідно з нормами правопису (*szőlős, kút, víz* тощо).

2. Для уникнення збігів та з метою правильної ідентифікації необхідно, щоб назви з однією основою, які трапляються і на інших угорських територіях, одержали додаткову, розрізнявальну, основу/префікс. Саме тому у випадку с. Oroszi (Оросі), Újlak (Уйлок), Jánosi (Яноші) тощо, рекомендовано використання довших складених форм: Sárosoroszi, Tiszaújlak, Makkosjánosi і т. д. Унаслідок цього може трапитися, що місцеве населення вживає відмінну від офіційної назву, але це, сподіваємося, не зумовить серйозніших проблем. В Угорщині також маємо численні приклади таких випадків. Наприклад, офіційна назва містечка Balatonszabadi (Балатонсобо́ді), натомість у місцевому мовленні використовується форма Szabadi (Собо́ді).

3. Природним є використання історичної угорської назви як офіційного найменування населеного пункту, а в межах тих поселень, де живе значна кількість угорського населення, і подання таких назв на відповідних знаках (вказівниках). Навіть якщо офіційна назва населеного пункту не угорська, в угорськомовних ЗМІ й усній комунікації рекомендовано використання як неофіційної угорської назви як такої, що має значну історичну традицію, наприклад Ökörmező (Міжгір'я). З

⁷⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levele a KMKSZ Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottsága részére. Budapest, 1990. november 20. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont (Beregszász).

цього погляду вважаємо прийнятним вживання серед угорців поряд із офіційними назвами Чинадієво, Усть-Чорна угорських – Szentmiklós, Királymező (наприклад: офіційна назва столиці Словаччини Братислава, а угорською мовою – Pozsony). Може трапитися, що молодше покоління не знає старих угорських назв, тому можливі труднощі з ідентифікацією. Однак припускаємо, що з плином часу, коли вони потраплять до щоденної лексики, то комунікаційні труднощі зникнуть.

4. З-поміж флексій, що приєднуються до назв населених пунктів, прийнятні як форми *-ba*, *-be*, так і *-ra*, *-re*; ні перша, ні друга не виходять за норми літературної мови. До якої назви приєднувати форму *-ba*, *-be*, а до якої – *-ra*, *-re*, завжди вирішує місцева традиція, а в мові ЗМІ треба дотримуватися практики, поширеної в конкретному поселенні та його околицях.

5. З метою правильного використання назв населених пунктів доцільно якомога швидше скласти реєстр/перелік закарпатських угорських географічних назв (населених пунктів, гір і річок), який необхідно оприлюднити у друкованій формі. У цьому реєстрі варто окремо вказати, які угорські назви можна вважати офіційними з адміністративного погляду (в населених пунктах, де проживають і угорці), і які рекомендовано до використання як неофіційні там, де угорці вже не живуть.

Після цього Комісія з питань рідної мови та мовної політики ТУКЗ одразу приступила до складання реєстру з угорськими географічними назвами, який після публікації стане в нагоді всім, хто цікавиться питаннями правильного використання мови⁷⁸.

Крім цього, Берегівська районна організація ТУКЗ, наслідуючи приклад руху зі зміни топонімів, що поширився по всьому Радянському Союзу, вже влітку–восени 1990 р. ініціювала референдуми та соціологічні опитування з метою повернути всім населеним пунктам району, де компактно проживають угорці, назви, змінені в 1946 р. На проведених референдумах населення всюди підтримало повернення старих історичних угорських назв. Для затвердження результатів плебісциту місцеві, а потім районна рада ухвалили відповідні рішення. Згідно із законодавством, райрада надіслала рішення до обласної ради, яка мала скерувати його до Верховної Ради⁷⁹.

Однак ТУКЗ і Центр гунгарології не узгоджували своїх позицій, тому після кількомісячної тяганини 6 грудня 1990 р. заступник голови Закарпатської облради Юрій Воробець звернувся до Центру гунгарології як української наукової установи з проханням дати висновок щодо назв 19 населених пунктів Берегівського р-ну, їх правопису українською та угорською мовами⁸⁰. Паралельно, як відзначав директор Центру гунгарології Петро Лизанець, до його установи з подібним питанням зверталися сільські ради Ужгородського р-ну (Тисаашвань, Паладь–Комарівці тощо)⁸¹. Однак голова Берегівської районної організації ТУКЗ Арпад Долмої (Árpád Dalmaу) висловив нерозуміння, чому обласна рада звернулася за експертною оцінкою до Центру гунгарології. На його думку, йдеться не про реконструкцію топонімів, які забулися з плином століть і тепер є завданням гунгарології як науки, а про повернення назв, які використовувалися в побутовому мовленні, але були

⁷⁸ Móricz K. Hogyan helyes... С. 3.

⁷⁹ Ijjas M. Politikai akadályokkal szembeülve. *Felsőoktatási támogatások és hasznosulásuk Kárpátalján* / szerk. I. Orosz. Ungvár; Beregszász: PoliPrint Kft.–KMF, 2006. С. 390.

⁸⁰ Lizanec P. Helységnevek Kárpátalján. С. 3.

⁸¹ Ibid. С. 3.

грубо викривлені в офіційному використанні. А. Долмої вважав, що достатньо кафедрі української мови Ужгородського державного університету просто перевірити фонетичну транскрипцію угорських назв українською мовою⁸². Зрештою, на прохання обласної ради Центр гунгарології висловив рекомендації щодо питання (їх наведено вище), а згодом приступив до підготовки інформації щодо кожного поселення області, на підставі якої виконавчий комітет обласної ради міг ухвалити рішення відносно історичних назв⁸³.

Так складанням списку назв закарпатських населених пунктів займалися аж дві організації, однак між собою вони не комунікували. Крім цього, у ході роботи виникли нові питання та проблеми⁸⁴: що взагалі вважати історичною назвою? який варіант брати за вихідну точку при встановленні офіційної назви? що означає офіційна назва? чи можемо взагалі говорити про офіційну угорську назву населеного пункту, якщо угорська мова не вважається в державі офіційною? хто уповноважений встановлювати, фіксувати офіційну назву: населення, органи влади чи, можливо, якась наукова установа? де, на яких територіях і у випадку яких міст та сіл мають право існувати угорські офіційні назви? скільки офіційних назв може мати одне поселення?

Найбільш проблематичним залишалось протистояння між ТУКЗ і Центром гунгарології. Хоча обидві сторони наголошували на необхідності повернення історичних назв поселень, але по-різному трактували поняття «історична назва»⁸⁵. ТУКЗ вважало такими довші угорські з розрізняльним префіксом/основою, затверджені в 1898–1912 рр. державною комісією⁸⁶; натомість Центр гунгарології, опираючись на архівні документи, у яких зберігалися перші й наступні варіанти назв⁸⁷, та вважаючи головним принцип історизму, виступав за більш давні коротші варіанти⁸⁸. Крім цього, ТУКЗ дорікав Центру гунгарології за надмірну наукову заангажованість і пропонував при поверненні історичних назв населених пунктів брати до уваги насамперед думку місцевого населення, тобто користуватися традиційним правом⁸⁹. Також ТУКЗ не погоджувався із пропозицією Центру гунгарології щодо вживання назв окремих закарпатських населених пунктів угорською й українською мовами, тому вихід товариство вбачало у використанні подвійних варіантів, тобто в тому, щоб кожне поселення мало офіційну назву державною мовою й офіційну назву угорською, що у випадку міст, зважаючи на їх неоднорідний національний склад, підтримував також Інститут мовознавства Академії наук СРСР⁹⁰. Але використання подвійних назв суперечило Закону «Про мови в Українській РСР» від 1989 р., який дозволяв тільки одну офіційну назву для населеного пункту⁹¹. Варто

⁸² Ijjas M. Politikai akadályokkal... С. 390.

⁸³ Bíró A. Kárpátalja településeinek... С. 138.

⁸⁴ Móricz K. Térjünk vissza a természetes állapotokhoz! *Kárpátalja*. 1991. № 9 (Вип. II). С. 4.

⁸⁵ Beregszászi A. Magyar helységnevek Kárpátalján... С. 359.

⁸⁶ Móricz K. Hogyan helyes... С. 3.

⁸⁷ Lizanec P. Még egyszer a kárpátaljai helységnevekről. *Ung-vidéki Hírek*. 1992. 18 лютого. С. 4.

⁸⁸ Móricz K. Térjünk vissza... С. 4.

⁸⁹ Móricz K. Csak kellő tisztelettel... *Kárpáti Igaz Szó*. 1991. 6 лютого. С. 2.

⁹⁰ Ibid. С. 2. Про це відомо тільки з преси, детальнішої інформації знайти наразі не вдалося.

⁹¹ Стаття 38 розділу V Закону «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці». Київ, 28 жовтня 1989 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text> (дата звернення: 22.05.2014).

відзначити, що поки влада, покликаючись на вказані вище норми законодавства, виступала проти подвійних назв населених пунктів, на практиці таке явище існувало, адже всі поселення мали дві офіційні російською та українською⁹².

Задля усунення проблем щодо назв закарпатських угорських населених пунктів та узгодження позицій ТУКЗ, Центр гунгарології і Науково-дослідний інститут угрознавства (Будапешт) 11 травня 1991 р. провели спільне засідання в Ужгороді. Результатом обговорення стало ухвалення резолюції з восьми пунктів, яка містить рекомендації щодо впорядкування назв населених пунктів із врахуванням вимог як радянського, так і міжнародного законодавства та світової практики, а також мовознавчих, картографічних й історичних аспектів⁹³:

1. У міжнародній практиці вважається цілком прийнятним використання на етнічно строкатих територіях офіційних топонімів кількома мовами. На Закарпатті, враховуючи різноманітність народностей та національностей, які тут проживають, бажано зробити таку практику загальною.

2. Паралельне офіційне вживання топонімів має бути присутнім і в адміністративній сфері: у національних населених пунктах – на дорожніх вказівниках (табличках), печатках місцевих рад, печатках інших закладів або органів влади, а також в інших ситуаціях, де необхідне офіційне вживання назви.

3. Доказом взаємної толерантності народів, що проживають поряд, вважаємо використання найменувань рідною мовою тими національностями, які становлять у населеному пункті меншість. Тому бажано, щоби в кожному населеному пункті, де частка населення, що становить меншість, сягає 5 % або 1 000 осіб, існувала можливість офіційного використання їхнього варіанта назв.

4. Національні назви, що стали офіційними, необхідно використовувати відповідно до правил творення власних назв у своїй мові. Наприклад: *Kisbégány* – Мала Бийгань; *Apsa de Jos* – Нижня Апша; *Aknaszlatina* – Солотвино – *Slatina Osna*.

5. У використанні назв населених пунктів треба розрізнити три рівні. Поряд із рівнем офіційної мови історичні варіанти назв можуть «жити» як у писемній, так і розмовній мові, незалежно від національного складу самих населених пунктів. Самонайменування на третьому рівні не вимагає ніякого зовнішнього втручання.

6. Для полегшення роботи доцільно якомога швидше закінчити реєстр назв закарпатських угорських населених пунктів, де необхідно вказати варіанти найменувань, рекомендовані до офіційного вживання.

7. Бажано підготувати каталог історичних найменувань населених пунктів Закарпаття, де у хронологічному порядку зафіксовано зміни назв населених пунктів від часу їх першої фіксації до сьогодення, охоплюючи як природні варіанти найменувань, так і офіційні іншими мовами, які використовуються зараз чи використовувалися раніше.

8. Для забезпечення виконання названих завдань необхідно створити консультативну топонімічну комісію.

⁹² Moór. A vita még nem dőlt el. Beregszász VAGY Beregovo? – Beregszász ÉS Beregovo! *Kárpátalja*. 1991. № 11 (Вип. II). С. 10.

⁹³ A tanácskozás résztvevői: Kárpátalja településneveiről (Állásfoglalás). *Kárpátalja*. 1991. № 9 (Вип. II). С. 4.

Попри ухвалення спільної резолюції часткова різниця в поглядах залишилася і після засідання, а надання історичним найменуванням угорських населених пунктів офіційного статусу просувалося повільно⁹⁴.

Між двома організаціями й надалі не було згоди щодо історичних варіантів назв населених пунктів та порядку їх офіційної передачі українською мовою. Наприклад, ужгородський Центр гунгарології на протигагу довшим історичним назвам, за які в Берегівському р-ні проголосувало місцеве населення на референдумах (Mezőkaszony – Мезевкосонь, Sárosoroszi – Шарошоросі, Nagymuzsaly – Нодьмужой, Nagybereg – Нодьберег, Beregdéda – Берегдийда, Beregsom – Берегшом тощо), виступав за коротші варіанти, без першої основи/кореня (Kaszony – Косонь, Oroszi – Оросі, Muzsaly – Мужой, Bereg – Берег, Déda – Дийда, Som – Шом тощо)⁹⁵. Директор центру П. Лизанець стверджував, що в питанні офіційної передачі іншою мовою найменувань населених пунктів Берегівського р-ну місцеве населення виступило за офіційне використання спотворених назв (наприклад, Nagy Bihany (Нодь Бігань), Jánosi (Яноші), Koszony (Косонь), Vári (Вари)) замість запропонованих центром правильних варіантів: Велика Бийгань, Яношово, Косино, Варієво. Натомість голова берегівської районної організації ТУКЗ А. Долмої, вказавши на певні неточності, допущені Центром гунгарології, відзначив, що насправді населення проголосувало за назви Nagybégány (Надьбийгань), Makkoşjánosi (Маккошяноші), Mezőkaszony (Мезевкасонь), а про використання ймовірного варіанта Варієво ніхто і не просив, оскільки такого населеного пункту на Закарпатті ніколи не існувало, назву Vári (Вари) не вдалося слов'янізувати, навіть у радянську епоху офіційно українською мовою село називалося Вари⁹⁶.

Оскільки рекомендації Центру гунгарології іноді прямо суперечили результатам референдумів, усе це гальмувало процес повернення угорських назв населених пунктів⁹⁷. Минули навіть не тижні, а місяці, поки обласна рада ухвалила рішення щодо цих назв і спрямувала його на затвердження Верховною Радою України. На одному із засідань обласної комісії у справах національностей, яке відбулося влітку 1991 р., голова комісії Іван Грицак нагадав депутатам, яку складну, навіть делікатну проблему вони порішили, ініціювавши повернення історичних назв окремих населених пунктів, через що навіть довелося відкласти попереднє засідання облради, бо з цього питання не було консенсусу⁹⁸. На думку голови берегівської районної організації ТУКЗ А. Долмої, заслугою обласної ради можна вважати те, що, зрештою, вона в багатьох випадках взяла за основу не рекомендовані Центром гунгарології варіанти, а проголосовані на місцевому рівні, і надіслала своє рішення на затвердження Верховною Радою⁹⁹.

На заваді реалізації результатів референдуму стали й інші обставини. Частина українських організацій (насамперед Народний рух та «Просвіта») протестували проти спроби повернути угорські назви. Зміну найменувань населених пунктів, де компактно проживали угорці, вони трактували як «мадяризацію», натомість угорці вважали цей процес справедливою заміною слов'янізованих назв на історичні угорські¹⁰⁰.

⁹⁴ Beregszászi A. Magyar helységnevek Kárpátalján... С. 360.

⁹⁵ Ijjas M. Politikai akadémával... С. 392.

⁹⁶ Ijjas M. Politikai akadémával... С. 393.

⁹⁷ Ibid. С. 392.

⁹⁸ Moór. A vita még nem dőlt el... С. 10.

⁹⁹ Ijjas M. Politikai akadémával... С. 392.

¹⁰⁰ Ibid.

Завдяки рішучому виступу угорської меншини на Закарпатті в період між 1989 р. та 2000 р. Верховна Рада України чотири рази ухвалювала позитивні рішення щодо повернення історичних найменувань для закарпатських населених пунктів, де компактно проживають угорці. Як наслідок 39 поселень одержали оригінальні угорські назви. Не обійшлося і без кількох винятків, оскільки у випадку Бадалова (Badaló) і Батьова (Bátyú) прийнято половинчасте рішення (табл. 1).

Таблиця 1

Повернення історичних угорських найменувань населеним пунктам Закарпатської області, де компактно проживає угорська меншина, згідно з рішеннями Верховної Ради України в 1989–2000-х роках

№	Дата указу	Район	Стара назва	Нова назва
1	22 лютого 1991 р. ¹⁰¹	Ужгородський	1) Javorove/Яворове 2) Mineralne/Мінеральне	1) Eszeny/Есень 2) Tiszaásvány/Тисаашвань
2	21 вересня 1991 р. ¹⁰²	Берегівський	1) Hrabariv/Грабарів 2) Zasztavne/Заставне 3) Zmijivka/Зміївка 4) Luzsanka/Лужанка 5) Nove Szelo/Нове Село 6) Bodoliv/Бодолів	1) Halábor/Галабор 2) Zápšony/Запсонь 3) Kígyós/Кідьош 4) Asztély/Астей 5) Beregújfalv/Bерегуйфалу 6) Badalovo/Бадалово ¹⁰³
3	2 березня 1995 р. ¹⁰⁴	Берегівський	1) Vuzlove/Вузлове 2) Harazgyivka/Гараздівка 3) Derenkovec/Деренковець 4) Dzvinkove/Дзвінкове 5) Gyidove/Дідове 6) Dobroszilja/Добросілля 7) Ivanyivka/Іванівка 8) Lipove/Липове 9) Koszini/Косини 10) Szonyacsne/Сонячне 11) Csetove/Четове	1) Batyovó/Батьово ¹⁰⁵ 2) Gút/Гут 3) Som/Шом 4) Harangláb/Горонглаб 5) Déda/Дийда 6) Bene/Бене 7) Jánosi/Яноші 8) Hetyen/Гетен 9) Kaszony/Косонь 10) Kisporovo/Мале Попово 11) Csetfalva/Четфалва

¹⁰¹ Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про відновлення деяким населеним пунктам Ужгородського району Закарпатської області колишніх найменувань». Київ, 22 лютого 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/765-12> (дата звернення: 21.03.2014).

¹⁰² Указ Президії Верховної Ради України «Про відновлення деяким населеним пунктам Берегівського району Закарпатської області колишніх найменувань». Київ, 21 вересня 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1592-12> (дата звернення: 21.03.2014).

¹⁰³ Оригінальна історична назва поселення – Badaló (Бадалов), тож у цьому випадку прийнято половинчасте рішення, оскільки змінилося лише те, що в офіційних документах замість «Бадалів» використовується назва «Бадалово». Цим проігноровано результати референдуму, рішення Бадалівської сільської та Берегівської районної рад, які виступали за варіант Бадалов. Джерело: Ijjas M. Politikai akadályokkal... С. 390.

¹⁰⁴ Про відновлення окремих населених пунктам Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів Закарпатської області колишніх найменувань. Київ, 2 березня 1995 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/137/95-пв> (дата звернення: 21.03.2014).

¹⁰⁵ Оригінальна історична назва поселення – Bányú (Батю), тож тут теж маємо половинчасте рішення, оскільки змінилося лише те, що в офіційних документах замість «Вузлове» використовується назва «Батьово».

3	2 березня 1995 р. ¹⁰⁶	Виноградівський	1) Julivci/Юлівці	1) Gyula/Дюла
		Мукачівський	1) Driszina/Дрисіна 2) Liskove/Ліскове 3) Rivne/Рівне	1) Dercen/Дерцен 2) Fornos/Форнош 3) Szernye/Серне
		Ужгородський	1) Derevci/Деревці 2) Komarivci/Комарівці 3) Pavlove/Павлове 4) Prikordonne/Прикордонне 5) Szolenci/Солонці 6) Sztrumkivka/Струмківка 7) Tiszjanka/Тисянка 8) Cehlivka/Цеглівка	1) Bátfa/Батфа 2) Palágykomoróc/ Паладь-Комарівці 3) Palló/Палло 4) Botfalva/Ботфалва 5) Kisszelmenc/Мали Селменці 6) Szürte/Сюрте 7) Tiszaágtelek/Тисаагтелек 8) Téglás/Тийглаш
4	19 жовтня 2000 р. ¹⁰⁷	Виноградівський	1) Bobove/Бобове 2) Bratovo/Братово 3) Gyivicsne/Дівичне 4) Gyakovo/Дяково 5) Zabolotta/Заболоття 6) Klinove/Клинове 7) Klinovecka Hora/Клиновецька Гора 8) Petrovo/Петрово	1) Tiszabökény/Тисобикень 2) Batár/Ботар 3) Forgolány/Форголань 4) Nevetlenfalu/Неветленфолу 5) Fertőszalmás/Фертешоламаш 6) Akli/Оклі 7) Aklihegy/Оклі Гедь 8) Péterfalva/Пийтерфолво

Не зазнала зміни офіційна назва м. Берегове попри те, що за ініціативою берегівської районної ради ТУКЗ із цього питання вже 25 листопада 1990 р. провело референдум¹⁰⁸. У єдиному місті Закарпатської обл., де більшість становлять угорці, з 20 841 виборця у волевиявленні взяли участь 13 842 особи, з яких 12 451 проголосувала «за», 1 001 – «проти», а 384 бюлетені визнали недійсними. Тобто 66 % виборців прийшли на виборчі дільниці, з них 89,9 % підтримало відновлення історичної назви м. Берегас. Однак результати цього голосування Верховна Рада України не затвердила, покликаючись на те, що на час проведення цього місцевого референдуму в Україні ще не набув чинності Закон «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», тож волевиявлення берегівчан можна вважати всього лише соціологічним опитуванням¹⁰⁹. За

¹⁰⁶Про відновлення окремим населеним пунктам Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів Закарпатської області колишніх найменувань. Київ, 2 березня 1995 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/137/95-пв> (дата звернення: 21.03.2014).

¹⁰⁷Постанова Верховної Ради України «Про відновлення деяким населеним пунктам Виноградівського району Закарпатської області колишніх найменувань». Київ, 19 жовтня 2000 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2060-14> (дата звернення: 21.03.2014).

¹⁰⁸Ijjas M. Politikai akadályokkal... С. 390.

¹⁰⁹Fogarasi: Berehovo=Beregszász. *Beregi Hírlap*. 2010. 26 липня. URL: http://www.beregihirnap.uz.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=679:berehovo-beregszasz&catid=4:kozelet&Itemid=4 (дата звернення: 02.07.2014).

20 років, 31 жовтня 2010 р., у місті провели повторний референдум про повернення історичної назви м. Берегове, однак, як і в першому випадку, його результати виявилися недійсними, оскільки кількість голосів «за» виявилася меншою за 50 % від загальної кількості виборців¹¹⁰.

¹¹⁰9 липня 2010 р. на засіданні Берегівської міської ради одногослосно підтримано ініціативу міського голови про повернення місту історичної назви за результатами місцевого референдуму, проведеного ще 1990 р. Відповідну заяву міська рада надіслала Закарпатській обласній раді вже 12 липня. Спочатку таке рішення мала затвердити обласна, а вже потім – Верховна Рада України. Однак облрада навіть не винесла це питання на розгляд, посилаючись на недосконалість документа та положення Закону «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», ухваленого 1991 р. (Tóth Ferenc: *A megyei tanács elutasította a városvezetés Beregszász történelmi nevének visszaállítását kérelmező beadványát...* часопис «Beregszász», 15 вересня 2010 р. URL: <http://www.beregovo.uz.ua/hu/index.php/varoshaza/386-a-megyei-tanacs-elutasította-a-varosvezetes-beregszasz-toertnelmi-nevenek-visszaallitasat-kerelmezo-beadvanyat-.html> (дата звернення: 09.07.2014)). Після цього Берегівська міська рада ухвалила рішення про проведення нового референдуму в Береговому, який пройшов одночасно з місцевими виборами 31 жовтня 2010 р. Згідно з даними виборчкому, з 19 563 виборців міста в референдумі взяли участь 10 062 особи, тобто 51,4 % від загальної кількості. За повернення історичної назви місту проголосувало 4 688 осіб, тобто 46,6 % виборців, які взяли участь у голосуванні. Проти – 4 358 осіб, тобто на 330 голосів менше. На підставі цього в багатьох закарпатських ЗМІ та угорській пресі з'явилися повідомлення, що, згідно з чинним законодавством, Береговому необхідно повернути історичну назву, оскільки референдум був чинним, а кількість голосів «за» – більшою за кількість голосів «проти». Натомість новинний сайт «Zakarpattya», покликаючись на ст. 41 розділу IV Закону «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», у якій вказано, що «проект закону, рішення вважається ухваленим громадянами, якщо за нього було подано більшість голосів громадян від числа тих, хто взяв участь у референдумі», стверджував, що хоча референдум був чинним, однак не може вважатися результативним, адже для цього необхідно 5 033 голосів «за». А за повернення місту історичної назви проголосувало всього 4 688 виборців. Отже, хоча сам референдум про повернення місту історичної назви і був чинним, оскільки в ньому взяло участь 51,4 % від загальної кількості виборців, однак результативним його визнати не можна, бо тільки 46,6 % тих, хто взяв участь у голосуванні, підтримали перейменування. При цьому підозріло високою була кількість бюлетенів, визнаних недейсними, – 1 016 (10 % від загальної кількості). Такого ніколи раніше не траплялося, оскільки зазвичай частка недейсних становить максимум 1–2 %. Тож, на думку порталу «Zakarpattya», не можна унеможливити і спроби фальсифікації результатів референдуму. Недейсними визнаються бюлетені, на яких виборець позначив галочкою обидва можливі варіанти або жоден із них. Інша можлива причина – виборцям української національності давали бюлетені угорською мовою, а виборцям угорської національності – українською, які вони не розуміли. Про це говорило багато людей ще в день голосування. (Eredménytelen volt a referendum. *Kárpátinfo*. 2010. 18 листопада. № 46 (Вип. 14). С. 2. URL: http://www.karpatinfo.net/hetilap/2010/info_201046.pdf (дата звернення: 09.07.2014) / Берегівці так і не підтримали перейменування Берегова на Берэгсас. *Закарпаття онлайн*. 2010. 9 листопада. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/75177-Berehivtsi-taky-ne-pidtyumaly-pereimenuvannia-Berehova-na-Berehsas> (дата звернення: 09.07.2014). Голова обласної організації націоналістичної партії «Свобода» Олег Куцин також заперечував законність референдуму. На його думку, під час проведення плебісциту тричі порушено українське законодавство: на бюлетенях був текст не тільки українською, а й угорською мовою, україномовний та угорськомовний тексти запитання були не ідентичними, а на позначення відповідей «Так» або «Ні» супровідний текст пропонував непередбачене законодавством перекреслення відповідних слів, а проставлення «галочки». (Az ukrán nacionalisták érvényteleníténék a beregszászi népszavazás eredményét. *Magyar Távirati Iroda (MTI)*. 2010. 3 листопада. URL: http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/36355_az-ukran-nacionalistak-ervenytelenitenek-a-beregszaszi-nepszavazas-eredmenyet (дата звернення: 09.07.2014).

Отже, зміни державної належності закарпатських земель у ХХ ст. несли і зміну назв населених пунктів. Хронологічно п'ята реформа найменувань топонімів розпочалася наприкінці радянської епохи. На відміну від попередніх, це була ініціатива знизу, яка досягла офіційних результатів уже за незалежної України. Посилаючись на норми міжнародного й українського законодавств, закарпатські угорці ініціювали через місцеві ради референдуми щодо повернення оригінальних історичних найменувань тим населеним пунктам, де компактно проживають угорці. Результати таких плебісцитів, згідно з Конституцією України, місцеві органи влади спрямували на затвердження до українського парламенту.

Справою повернення історичних назв угорським населеним пунктам зайнялися дві інституції: ТУКЗ як організація, що представляє інтереси закарпатських угорців і головний ініціатор проведення референдумів, та Центр гунгарології як залучена владою експертна наукова установа, що мала дати висновок щодо назв, проголосованих на місцевих референдумах. Однак ці дві інституції мали дещо різні погляди, і навіть проведена в Ужгороді для їх зближення міжнародна зустріч у травні 1991 р. дала незначний результат. Різничитання стосувалися насамперед визначення історичних назв населених пунктів. Якщо ТУКЗ вважало такими довші варіанти назв із розрізнявальними початковими основами/префіксами, затверджені при складанні реєстру назв населених пунктів у 1898–1912 рр., а також посилалося на думку місцевого населення, то Центр гунгарології, керуючись науковим підходом, виступав за коротший варіант найменування без початкової розрізнявальної основи/префікса. ТУКЗ вбачав вихід у використанні подвійних варіантів назви, тобто в тому, щоб кожен населений пункт мав офіційну державною мовою та офіційну угорською. Однак це суперечило нормам Закону «Про мови в Українській РСР» від 1989 р., яким для кожного населеного пункту була передбачена тільки одна офіційна назва. Внаслідок цього думки ініціаторів процесу й експертів не завжди збігалися, що значно сповільнювало повернення угорським населеним пунктам їхніх історичних назв, утруднювало роботу відповідних державних органів. Зрештою, обласна рада в більшості випадків узяла за основу не рекомендовані Центром гунгарології варіанти найменувань, а визначені на місцевому рівні, і спрямувала відповідне рішення на затвердження до Верховної Ради України.

За аналізований період Верховна Рада України затвердила відновлення історичних найменувань майже для півсотні населених пунктів Закарпаття з компактним проживанням угорців – відхилено всього кілька. Але у всіх цих випадках йшлося про села та селища.

КОНФЕСІЙНІ УПОДОБАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ (1960-ті – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х РОКІВ)

Процес формування сучасного конфесійного простору Буковини та Закарпаття був достатньо тривалим і складним, залежав від багатьох чинників, але насамперед від суспільно-політичної ситуації у регіоні впродовж XVII – першої половини XX ст. Це привело до помітних відмінностей у конфесійній структурі населення. У 1960-х – першій половині 1980-х років у краї простежувалися чіткі територіальні диспропорції та відмінності темпів зростання кількості релігійних громад різних конфесій.

Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) вивела на провідні місця на конфесійній карті Закарпаття Російську Православну Церкву (РПЦ). Про її значний вплив на населення регіону свідчить статистика. Для прикладу, ще 1963 р. в УРСР, за офіційними даними, у православних храмах було охрещено 387 603 осіб (48,8 %). Якщо в 1962 р. за релігійним обрядом було поховано 33,9 % померлих, то 1963-го – 49,6 %. Однак кількість вінчань за цей період зменшилася: 1963 р. обвінчалось у православних храмах 21 601 пара з 407 388 зареєстрованих шлюбів, що на 2 024 пари менше, ніж 1962 р.¹

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років партчиновники Закарпатської обл. із року в рік фіксували «високий рівень обрядовості». Зокрема, православний священник с. Довге (Іршавський р-н) В. Яренко в 1968 р. провів 53 обряди хрещення, 9 – вінчання, 31 – похорону; 1969 р. – 41 обряд хрещення, 4 – вінчання, 29 – похорону; 1970 р. – 41 обряд хрещення, 12 – вінчання, 37 – похорону; 1971 р. – 39 обрядів вінчання, 10 – хрещення, 32 – похорону².

На початку 1970-х років у Закарпатській обл. православні релігійні громади продовжували дотримуватися традиційної релігійної обрядовості. У довідці «Про проходження релігійного свята Покрови Пресвятої Богородиці у православній церкві села Ясіня 14 жовтня 1971 р.» референт Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР І. Андрусак повідомляв, що в церкві с. Ясіня (Рахівський р-н) і навколо неї зібралось близько 3 000 осіб, серед яких чимало молоді, а на подвір'ї храму «спекулянти створили справжні торгові ряди»³. За його ж словами, «покупцям пропонувалось яблука, груші, сливи, виноград, горіхи, насіння соняшника, конфети, пряники»⁴, чималим попитом користувалися сувенірні вироби з фарфору

¹ Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Київ: Український Центр духовної культури, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. С. 305.

² Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. Р. 1490. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 114.

³ Так само. Арк. 107.

⁴ Там само.

і глини, саморобні значки, квітки. Активно велася торгівля іконами різних розмірів на склі й фотопапері. Чималий попит був на «уніатські ікони, вартість яких становила від 50 копійок до 5 карбованців», а також на «натільні хрестики із розп'яттям Ісуса Христа та медальйони (2,5 карбованці)»⁵. На підступах до церкви правоохоронці затримали шістьох осіб, які прибули на святкування зі Львова. У них вилучили 1 331 фотоікону. Референт Ради у справах релігій повідомляв, що «якби не оперативна діяльність працівників міліції, то картина біля церкви була б ще більш неприглядна»⁶.

Ситуація з релігійною обрядовістю в окремих населених пунктах Закарпаття була доволі критичною для місцевих партчиновників. Так, уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській обл. визнав складною релігійну ситуацію у Хустському р-ні, де функцівала 41 зареєстрована релігійна громада і 31 служитель культури⁷. Діяло також 5 незареєстрованих протестантських груп (близько 308 осіб). У 1973–1975 рр. у Хустському р-ні спостерігалася набагато вища від середньої в області релігійна обрядовість, зокрема 1973 р. хрещено 55 % новонароджених, вінчалися 38,6 % подружніх пар, поховано за релігійними традиціями 66,9 % померлих; 1974 р. – 51,1 %, 32,2 %, 70 % відповідно; 1975 р. – 65,5 %, 35,5 %, 70,4 % відповідно. Район де-факто став лідером за кількістю заяв із бажанням навчатись у духовних семінаріях: 1972 р. – 8 (загалом в області – 23); 1973 р. – 2 (12); 1974 р. – 7 (17); 1975 р. – 9 (22); 1976 р. – 14 (26)⁸.

У середині 1970-х років чимало релігійних громад РПЦ на Закарпатті припинили діяльність. Зокрема, у 1976 р. зняті з реєстрації релігійні громади сіл: Руська Кучава (Мукачівський р-н) – вірні перейшли до Кальницької громади; с. Руське (Мукачівський р-н) – до Троїцької церкви с. Руське Поле; с. Коноплівці (Мукачівський р-н) – до релігійної громади м. Мукачево; с. Вільховиця (Мукачівський р-н) – до релігійної громади с. Бистриця; с. Комарівці (Ужгородський р-н) – до Католицької Церкви; с. Галоч (Ужгородський р-н) – до Католицької Церкви; с. Свалява-Бистрий – до релігійної громади м. Свалява; с. Торунь (Міжгірський р-н) – до іншої церкви того ж села; с. Стебний (Міжгірський р-н) – до релігійної громади с. Чорнотисово⁹.

У таких умовах наприкінці 1970-х років місцева влада факти самовільного відкриття церков фіксувала також на Закарпатті. У 1979 р. у Закарпатській обл. нараховувалося 20 культових споруд, які не діяли й були віднесені до реєстру пам'яток історії та культури¹⁰. Серед них 6 використовували як культурно-просвітницькі споруди, 2 – для господарських потреб, 12 храмів не використовували, і вони були законсервовані¹¹. 31 культову споруду (пам'ятку історії та культури) передано релігійним громадам для виконання обрядів¹². Відповідно до розпорядження Закарпатського облвиконкому № 117 від 10 березня 1971 р., створено спеціальну комісію,

⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 114.

⁶ Там само. Арк. 108.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 218. Арк. 12.

⁸ Там само. Арк. 18.

⁹ Там само. Арк. 21.

¹⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 22.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

яка проводила роботу щодо виявлення і взяття на державний облік усіх цінних рукописних книг, творів мистецтва, які перебували у храмах області¹³.

На початку 1980-х років у Закарпатській обл. почастишали випадки самовільного відкриття знятих із реєстрації культових споруд. Зокрема, у с. Сухий Великоберезнянського р-ну вірні РПЦ поновили діяльність знятої з реєстрації – «самовільно її відкривають і організують у ній молитовні зібрання, на які збираються 15–20 громадян». Представник апарату Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській обл. відзначав високу релігійність населення у селі: в 1978–1980 рр. у цьому населеному пункті народжувалося по п'ять дітей і всі вони були охрещені. Усі померлі також похоронені за релігійним обрядом¹⁴.

Перевіркою місцевих державно-партійних органів влади встановлено, що в Тячівському р-ні у 1981 р. в чотирьох знятих з реєстрації культових спорудах у с. Руське Поле, Бедевля, Добрянське, Дубове вірні РПЦ щонеділі проводять моління без священників, «чим порушують радянське законодавство про релігійні культури». Місцевих релігійних активістів Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській обл. притягнула до адміністративної відповідальності¹⁵.

Незважаючи на репресії та переслідування вірних, чисельність релігійних громад на Закарпатті продовжувала залишатися високою. У 1976 р. у Берегівському р-ні Закарпатської обл. нараховувалося 54 зареєстровані діючі релігійні громади, зокрема 30 реформаторських, 14 православних, 4 римо-католицькі, 3 євангельські християн-баптистів (ЄХБ), 2 адвентистів сьомого дня та юдейська¹⁶. Того ж року служителі культу на території сільських рад провели 58 обрядів хрещень, 6 – вінчань, 37 – похорону; у с. Гать – 48 обрядів хрещень, 8 – вінчань, 19 – похорону; с. Бодолів – 35 обрядів хрещень, 7 – вінчань, 28 – похорону; с. Заставне – 30 обрядів хрещення, 17 – вінчань, 29 – похорону¹⁷.

Окремі села Закарпатської обл. відзначалися особливою релігійністю. До прикладу, у с. Росош Свалявського р-ну в 1980 р. функціювали чотири релігійні громади¹⁸. Найбільшою з них була зареєстрована православна, яка нарахувала понад 200 вірних. П'ять греко-католицьких сімей відвідували костел у м. Свалява. У селі проживали вірні незареєстрованих протестантських громад, серед яких 23 сім'ї п'ятдесятників-суботників, 5 – свідків Єгови. Партчиновники відзначали, що релігійна ситуація у селі ускладнилася після того, як 8 лютого 1980 р. згоріла церква РПЦ. Вірні в заяві до Свалявського райвиконкому просили дозволити їм поновити церкву на старому місті або ж побудувати нову. Також вимагали тимчасово дозволити відправляти богослужіння на території згорілої церкви або в орендованому приміщенні у власному будинку одного зі селян¹⁹.

Значним залишався рівень виконання релігійних обрядів у Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. У с. Велика Добронь Ужгородського р-ну в 1961 р. було охрещено 93 % новонароджених дітей, повінчано

¹³ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 22.

¹⁴ Там само. Оп. 4. Спр. 78. Арк. 115.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. Арк. 7.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Арк. 87.

¹⁹ Там само.

83 % усіх одружених, за релігійним обрядом поховано всіх померлих. 1960 р. ці цифри становили відповідно – 85 %, 72 %, 97 %. У с. Дрисині Мукачівського р-ну 1960 р. у храмі вінчалось 52 % одружених, а 1961-го – всі. Цікаво, що в населених пунктах, де поруч із реформатами проживало багато представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою²⁰.

Додам, що в Закарпатській обл. значний вплив на населення регіону мала Римо-Католицька Церква (РКЦ). Так, на Закарпатті на початку 1970-х років була зареєстрована 41 релігійна громада РКЦ і 81 реформатські²¹. На думку уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській обл. С. Олеоленка, місцеві партчиновники не приділяють належної уваги діяльності католицького та протестантського духовенства, не вивчають їхнього впливу на вірних (особливо молодь), не показують, який вплив на католиків і реформістів має «західна пропаганда»²². Загалом в області у 1978 р., за офіційними даними, у великодні дні костели відвідало понад 11 тис. осіб, із них понад 7 тис. жінок і близько 700 дітей²³.

Починаючи з кінця 1960-х, дещо активізувалася діяльність греко-католиків. Представники Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у квітні 1969 р. зазначали: «Особливість Закарпаття і в тому, що ця область – прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські “ліберальні” газети та інші видання, що допускають наклеп на соціалізм, займаються вихваланням релігійних свобод у Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію»²⁴. Подіями в Чехословаччині пояснював активізацію греко-католиків наприкінці 1960-х років й екзарх України, митрополит Київський і Галицький Філарет. Показово, що з шести священників, скерованих із СРСР до Чехословаччини для утвердження православ'я перед подіями 1968 р., четверо перейшли в унію. Активізація греко-католиків у цей період спостерігалася не лише в Закарпатті, а й у Галичині²⁵.

Вірні часто намагалися самостійно проводити богослужіння, будучи незгідними з тим, що в їхніх церквах служать православні священники. Так, жителі с. Вигонь (Закарпатська обл.) у березні 1965 р. вимагали у православного священника освятити паску на Великдень за Григоріанським календарем. Коли той відмовив, вони вчинили скандал, вигнали його і протягом кількох днів проводили служби самі. Поширювалися листи-прохання вірних на адресу партійних органів і навіть вищого православного духовенства. Основна вимога в цих листах – легалізація ГКЦ. У середині 1970-х років 48 вірних с. Руське Поле Закарпатської обл. звернулися зі скаргою до Міжнародного комітету захисту прав людини при Організації об'єднаних націй (ООН), у якій домагалися відновлення діяльності ГКЦ²⁶.

²⁰ Там само. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 35.

²¹ Там само. Арк. 29.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009. С. 314.

²⁵ Там само.

²⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 4. Спр. 98. Арк. 15.

Місцеві органи влади у 1970-х – на початку 1980-х років переслідували будь-які вияви активності греко-католиків. Так, 23 листопада 1982 р. відбулася нарада за участю першого заступника голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР П. Пилипенка, уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській обл. І. Ващинця, старшого інспектора апарату уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській обл. О. Панова, заступника голови виконком Мукачівської міської ради народних депутатів М. Поповича та єпископа Сави. П. Пилипенко зауважив, що у вересні 1981 р. з єпископом Савою обговорювалося два важливі питання. Перше з них стосувалося того, що в Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних проходах», наводилися конкретні приклади церкви в с. Драгово Хустського р-ну, де з хоругв був знятий православний хрест і пришитий греко-католицький, і церкви в с. Воловець, де о. Іваницький проводив Хресну дорогу перед Великоднем з елементами греко-католицького обряду. Друге питання стосувалося того, що в єпархії не працевлаштовані 16 випускників духовних семінарій²⁷.

У відповідь єпископ зауважив, що після приїзду з Києва й останньої розмови з членами Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР «нічого зроблено не було»²⁸, а випускники духовних семінарій і надалі залишаються без роботи через протидію місцевого уповноваженого Ради у справах релігій. В агресивній формі П. Пилипенко зазначав, що апарат уповноваженого у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській обл. «не є відділом кадрів у сфері працевлаштування священнослужителів». «Ви прекрасно знаєте порядок призначення до приходів священників, який склався на практиці і дотримується всіма архієреями екзархату, – відзначав представник ради. – Чому Ви його ігноруйте? Чому Ви не узгодили список прибувчих до Закарпаття випускників семінарій з уповноваженим, видалили всім священникам укази про призначення їх на приходи, а самі поїхали у відпустку?»²⁹.

Вислухавши відповідь єпископа Сави («у нас понад 70 приходів, де немає священників»), П. Пилипенко констатував: «Якщо Ви, Олександр Павловичу, так ставите питання і не хочете самі його вирішувати, то ми можемо поставити питання перед екзархатом і патріархатом, щоб це питання вирішив тут інший єпископ. Ви проявляє упертість, яка не потрібна ні Церкві, ні Вам, ні державі»³⁰.

Не досягнувши згоди в питанні працевлаштування випускників духовних семінарій у Закарпатській обл., П. Пилипенко заторкнув інше, не менш важливе, – протидії поширенню уніатства. «У Києві ми з Вами багато говорили про боротьбу із залишками уніатства і в той же час ми маємо чимало фактів, які свідчать про те, що у низці приходів використовуються білі уніатські свічки..., зберігається уніатська атрибутика, – відзначав представник Ради. – Ви не вжили заходів щодо Минайла, Іванця та інших..., наводжу свіжі факти сьогодні заїхали до церкви у селі Нове Давидково. Там уніатські ікони, хоругви і служебники. Тих служителів потрібно забирати і замінити другими священниками під контролем досвідчених православних священників»³¹. У відповідь єпископ констатував: «Коли я всіх православних

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 217. Арк. 21.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Арк. 22.

³¹ Там само.

священиків звільню, з ким я залишусь? З одними уніатами? Ми подивимось, якусь перестановку будемо робити. Ми узгодимо з Уповноваженим...»³².

Він також додав, що Іваницький «дуже багато зробив для ліквідації уніатства: перебудував престол, забрав ікони і хоругви, але йому важко під час храмових свят – довкола церкви торгують уніатськими іконами і календарями»³³. П. Пилипенко задав риторичне запитання: «Глобальне питання для Закарпаття – боротьба з уніатством. Хто повинен займатися цим питанням?», і почув однозначну відповідь єпископа: «Я!»³⁴. Останній також відзначив, що на місце о. Минайла не може підібрати «знаючого справу православного священика», а коли такого знайде – проведе заміну. Закінчуючи розмову, єпископ Сава резюмував: «Чому б вам не провести таку розмову з екзархом України. Ми відрізані від православ'я уніатством – сусідством Львівської, Івано-Франківської областей з одного боку та Румунією і Польщею – з іншого»³⁵.

На 1982 р. уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР виокремив десятки населених пунктів (59) у Закарпатській обл., у яких православні релігійні громади, що раніше були греко-католицькими, «дотримуються окремих уніатських церковних обрядів»³⁶. Серед таких сіл: Іванівка, Квасово (Берегівський р-н), Малий Березний (Велико-Березнянський р-н), Бобове, Вілок, Затисівка, Карачин, Онок, Сасово, Фінчіково, Шаланки (Виноградівський р-н), Верхні Ворота, Завадка, Нижні Ворота (Воловецький р-н), Великий Раковець, Вільхівка, Гребля, Довге, Імстічево, Нижнє Болотне (Іршавський р-н), Келечин, Ізки, Репінне, Колочава-Лаз (Міжгірський р-н), Брестово, Залуж, Кольчино, Обава, Лалово, Нове Давидкове, Ракошино (Мукачівський р-н), Перечин, Турья, Поляна (Перечинський р-н), Біла Церква, Разещина, Середнє Водяне (Рахівський р-н), Плоске, Свалява, Сусково (Свалявський р-н), Грушеве, Добрянське, Дубове-Петропавловське, Красне, Новоселиця, Глибокий потік (Тячівський р-н), Антонівка, Великі Ратівці, Дравці, Глибоке, Нижнє Солотвино, Російські Комарівці, Середнє, Невицьке (Ужгородський р-н), Золотарево, Крива, Рокосово, Хуст (Хустський р-н)³⁷.

Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській обл. С. Олеоленко повідомляв раду про те, що в 1971 р. у краї нараховувалося чимало «сектантських» організацій, як-от євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, п'ятдесятники (90 груп). На його думку, «діяльність всіх цих груп щодо поширення релігійного світогляду належно не вивчена», зокрема «на конкретних прикладах не з'ясовано, яку роботу серед віруючих ведуть проповідники, чому їм вдається тримати під своїм контролем віруючих, залучати в своє лоно нових єдиновірців»³⁸.

Доволі чисельною конфесією на Закарпатті була релігійна спільнота Адвентистів сьомого дня (АСД). Найбільше громад АСД перебувало у Вінницькій (25), Чернівецькій (20) та Черкаській (13), Закарпатській (10) обл.³⁹. Уповноважений

³² Там само. Арк. 24.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. Арк. 27.

³⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 4. Спр. 98. Арк. 18.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 28.

³⁹ Там само. Арк. 36.

Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській обл. С. Олеоленко констатував, що на початку 1970-х років в області активну діяльність виявляли адвентисти сьомого дня, які до того ж намагалися «встановити контакти з нелегальними групами адвентистів»⁴⁰. Згідно з підрахунками уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській обл., у 1971 р. було офіційно зареєстровано 10 громад АСД. Географія поширення адвентизму в області така: м. Мукачєво (115 вірних, пресвітер-проповідник І. Химінець), м. Виноградово (73 вірних, Ф. Капітан), м. Берегово (85 вірних, М. Доктор), с. Мужієве, Берегівський р-н (31 вірний, О. Белла), с. Ільниця, Іршавський р-н (174 вірних, С. Луцьє), с. Буштино, Тячівський р-н (28 вірних, І. Капітан), с. Добрянське, Тячівський р-н (35 вірних, М. Фера), с. Бедевля, Тячівський р-н (53 вірних, П. Шелевер), с. Олександрівка, Хустський р-н (37 вірних, пресвітер із м. Виноградово), с. Кобелецька Поляна (45 вірних, пресвітер-проповідник І. Куриляк)⁴¹. На початку 1980-х років Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зареєструвала 1 003 громади АСД у Закарпатській обл. Загалом в УРСР на серпень 1981 р. нараховувалося 12 1943 таких⁴².

В умовах підпілля продовжувала зростати кількість релігійних громад свідків Єгови. На початок 1965 р. в УРСР в організації налічували понад 7 000 членів⁴³. На 1969 р., за офіційними даними, існувало 275 їхніх груп. Проте 1984 р. в УРСР зафіксовано 215. Здебільша свідки Єгови концентрувалися у західноукраїнських областях (у Закарпатській обл. діяло 64 громади)⁴⁴. В області було зареєстровано понад 1 000 вірних цієї Церкви – переважно Рахівський р-н. У 1981 р. у цьому районі місцевим уповноваженим у справах релігій організовано два тематичні вечори, дві радіопередачі, опубліковано дві історичні статті в газеті «Зоря Рахівщини»⁴⁵. На думку представника Ради у справах релігій (В. Єленський), у районі проведена «системна робота з даною категорією віруючих, основу якої складала індивідуальна робота практично з кожним єговістом». Того ж року сім разів припинено збори свідків Єгови. Водночас В. Єленський констатував, що започатковано масові збори вірних цієї Церкви, особливо після того, як восени 1981 р. керівником Рахівської громади став Мигалій («Корона»)⁴⁶.

Так, у Берегівському р-ні Закарпатської обл. (1976) доволі активно діяли нелегальні релігійні громади свідків Єгови, зокрема у с. Гать, Гараздівка, Рафайлово, Липове, Добросілля та ін. Проте «у процесі послаблення атеїстичного виховання населення єговісти з'явилися і в інших населених пунктах району»⁴⁷. У 1975–1976 рр. вони проводили активну місіонерську роботу в с. Береги, Вузлове, Лужанка, Грабарєво. Згідно з інформацією силових структур, незареєстровані релігійні громади свідків Єгови систематично проводили збори на квартирах вірних. Так, у 1975 р. у с. Гараздівка 5 осіб притягнуто до адміністративної

⁴⁰ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 4. Спр. 98. Арк. 36.

⁴¹ Там само. Спр. 29. Арк. 56.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 147.

⁴³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4494. Арк. 344.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 8. Спр. 207. Арк. 111.

⁴⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. Р. 1490. Оп. 4. Спр. 48. Арк. 34.

відповідальності (адміністративна комісія при виконкомі райради оштрафувала кожного з них на 50 крб)⁴⁸.

Протестантська течія п'ятдесятників на території Закарпаття заявила про себе в 1930-х роках під впливом місіонерів із Румунії. Нерідко в Закарпатській обл. п'ятдесятники відмовлялися об'єднуватися з баптистами. Поява автономно зареєстрованих громад ХВЄ (Християн віри євангельської) спричинила загострення відносин в об'єднаннях Спілки ЄХБ. У багатьох регіонах, на думку уповноважених, склалася критична ситуація. Конфлікти між п'ятдесятниками і євангельськими християнами та баптистами траплялися й раніше, але зі середини 1970-х років вони набули гострішої форми і майже повсюдного поширення⁴⁹.

На початку 80-х років ХХ ст. релігійність населення Закарпаття продовжувала залишатися високою. Так, у 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культи притягнуто до адміністративної відповідальності трьох представників протестантських громад та однієї православної (порушники сплатили штраф від 25 до 50 руб.)⁵⁰. У 1981 р. зафіксовано вже 15 випадків. Уповноважений Ради у справах релігій після візиту в Закарпатську обл. був змушений визнати, що в місцевих виконкомках, сільських радах не знають точної кількості вірних незареєстрованих релігійних громад. Щобільше, місцеві органи влади називають у своїх документах євангельських християн-баптистів і п'ятдесятниками, і п'ятдесятниками-суботниками, і просто баптистами-суботниками⁵¹. «Кваліфікованої різниці між різними релігійними групами немає», – резюмував М. Шостак⁵².

Отже, процес формування сучасного конфесійного простору Закарпаття був тривалим, суперечливим, залежав від багатьох чинників, що призвело до значних відмінностей у конфесійній структурі населення. У 1960-х – першій половині 1980-х років у регіоні простежувалися територіальні диспропорції та відмінності темпів зростання релігійних громад православної, католицької, протестантських конфесій. Після ліквідації УГКЦ домінантні позиції на Закарпатті зайняла РПЦ. На 1 січня 1969 р. у Закарпатській обл. нараховувалося 505 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, у 479 церковних спорудах постійно проводили богослужіння. На початку 1970-х років була зареєстрована 41 релігійна громада РКЦ і 81 реформатська. Активністю відзначалися греко-католики, які нерідко відвідували костели. Згідно з підрахунками уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Закарпатській обл., у 1971 р. було офіційно зареєстровано 10 громад АСД. Значного поширення в області набули релігійні течії ЄХБ, свідків Єгови.

Водночас для боротьби з релігійністю населення у досліджуваний період у Закарпатській обл. продовжувалося нищення православних, католицьких храмів, протестантських молитовних будинків, зазнавали переслідувань священники. Пожвавленню цих процесів сприяла постанова Ради Міністрів УРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культи» (1969). На Закарпатті та Буковині виконання основних положень цієї постанови перебувало на особливому контролі місцевих апаратів Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Бондарчук П. Релігійність населення України... С. 145.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 8. Спр. 207. Арк. 36.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

Проте тиск карально-репресивної системи на вірних не привів до «затухання» численних конфесій, які в 60–80-х роках ХХ ст. продовжували доволі успішно функціювати в регіоні. Вірні всіх Церков і спільнот активно протестували проти антирелігійних заходів партчиновників: писали звернення до республіканських, місцевих державно-партійних органів влади; самовільно відкривали культові споруди; проводили легальні/підпільні богослужіння; не віддавали ключів від храмів представникам влади тощо.

Наукове видання

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 348 с.

Літературний редактор

Наталя Галевич

Коректор

Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Обкладинка

Ольга Шингур

Макет та художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Підписано до друку 24.12.2020. Ум. друк. арк. 25,76

Друк офсетний. Формат 70x100/16.

Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-70-22
e-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua